

STUDIA WARMIŃSKIE
TOM XXVI

STUDIA WARMIŃSKIE

TOM XXVI

WARMIŃSKIE WYDAWNICTWO DIECEZJALNE
OLSZTYN 1994

Zespół redakcyjny *Studiów Warmińskich*

Ks. prof. dr hab. Marian Borzyszkowski — redaktor naczelny

Ks. dr Jan Guzowski — sekretarz redakcji

Adres redakcji: 10-512 Olsztyn, Kopernika 47, tel. 27 51 97

Halina Piotrowska — redaktor techniczny

Nihil obstat:

(-) *Ks. Dr Jacek Jezierski*

Censor deputatus

Imprimatur:

(-) † *Julian Wojtkowski*

Vicarius Generalis

(-) *Ks. Mgr Jan Cymbala*

Cancellarius Curiae

Olsztyn, die 9 Octobris 1990 anni

Nr 2181/90

LS

Curia Episcopalis
Dioecesis Warmiensis

Wydano przy pomocy finansowej Komitetu Badań Naukowych

ISSN 0137-6624

Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne

10-456 Olsztyn, ul. Kard. Stefana Wyszyńskiego 11

Skład i druk: Archidiecezjalny Zakład Poligraficzny w Olsztynie

SYMPOZJUM KROMERIAŃSKIE

S. AMBROZJA J. KALINOWSKA OSB

Studia Warmińskie
XXVI (1989)

SYMPOZJUM KROMERIAŃSKIE W OLSZTYNIE (23-24 V 1989)

Diecezja warmińska w swej kilkuwiekowej historii może poszczycić się wielu wybitnymi biskupami. Szczególną uwagę zwracają na siebie zasłużeni w różnych dziedzinach nauki i kultury zarówno religijnej jak świeckiej warmińscy biskupi szesnastego stulecia: Jan Dantyszek, Stanisław Hozjusz i Marcin Kromer. Literatura polskiego renesansu, a przede wszystkim ich własna spuścizna piśmiennicza świadczy o szerokich horyzontach umysłu i serca tych ludzi.

Okazją do przypominania wielkich postaci zazwyczaj są rocznice, zwłaszcza te okrągłe zwane jubileuszami. W 1989 r. przypadło 400-lecie śmierci Marcina Kromera, zwanego, ze względu na zasługi na polu historiografii, polskim Liwiuszem. Z tej racji Biskup Warmiński dr Edmund Piszczyński i Pracownia Hozjańska w Olsztynie zorganizowali naukowe *Symposium Kromeriańskie* w dniach 23-24 maja 1989 r. w czytelni Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego *Hosianum*. Symposium miało charakter interdyscyplinarny. Referaty i komunikaty wygłaszali: historycy, filolodzy i teologowie, ponieważ Kromer w tych dziedzinach wypowiadał się wybitnie przez swoje dzieła i misje dyplomatyczne. Jako mieszczanin, nie przez wysokie urodzenie ale dzięki osobistym zdolnościom i wielkiej pracowitości, przy szczęśliwym mecenacie możliwych zdobył wielkie sukcesy w hierarchii kościelnej i przysłużył się narodowi polskiemu przez swoją twórczość. Postać Kromera wzbudziła wielkie zainteresowanie nie tylko znawców i badaczy epoki renesansu, o czym świadczył liczny udział słuchaczy z Olsztyna, Warszawy, Gdańska, Torunia i Krakowa a nawet z rodzinnego miasta — Biecza. Tu trzeba wspomnieć, że bieczanie uczcili również swego wielkiego rodaka organizując (25 IX 1989) mini-symposium naukowe i uroczystości kościelne oraz świeckie w swym mieście. Uczestniczyli w nich wygłaszając referaty i komunikaty naukowcy z Krakowa i Łodzi a także grupa organizatorów *Symposium Kromeriańskiego* z Olsztyna.

Podaję poniżej zrealizowany program Symposium Kromeriańskiego w Olsztynie.

23 maja 1989 r. o godz. 9⁰⁰ otworzył posiedzenie naukowe witając serdecznie uczestników Biskup Warmiński dr Edmund Piszcz. Następnie referaty i komunikaty głosili: dr Jerzy Rawa-Grabowiecki (Częstochowa): *Marcin Kromer jako Polak i patriota*. (Prelegent z powodu choroby nie przybył; jego komunikat przeczytał ks. mgr Mariusz Szram z Olsztyna); prof. dr hab. Stanisław Cynarski (Kraków): *Udział Marcina Kromera w staraniach dworu polskiego o spadek po królowej Bonie* (referat); bp dr Edmund Piszcz (Olsztyn): *Zarządzenia duszpasterskie Marcina Kromera jako koadiutora i biskupa warmińskiego* (referat); prof. dr hab. Jerzy Starnawski (Łódź): *O poselstwie morskim Marcina Kromera* (referat); bp prof. dr hab. Julian Wojtkowski (Olsztyn): *Mowy synodalne i katechezy Marcina Kromera* (referat); doc. dr hab. Mirosław Korolko (Warszawa): *Retoryczny scenariusz »Rozmów Dworzanina z Mnichem« Marcina Kromera* (referat); mgr Marta Polańska (Rzeszów): *Język »Rozmów Dworzanina z Mnichem« jako środek dydaktycznej polemiki religijnej* (komunikat); dr Tadeusz Ślawnicki (Biecz): *Marcin Kromer w Bieczu w 400-lecie śmierci* (komunikat), (z powodu nieobecności autora komunikat przeczytał ks. dr Jan Styrna z Biecza); prof. dr hab. Barbara Otwinowska (Warszawa): *Problemy etnogenezy Polaków w »Kronice« Marcina Kromera* (komunikat); mgr Roman Marchwiński (Toruń): *Marcin Kromer — geograf Polski XVI stulecia* (komunikat). Ks. prof. dr hab. Marian Borzyszkowski otworzył w holu bibliotecznym ekspozycję na temat: *Marcin Kromer — wystawa archiwalna i biblioteczna*.

W przerwie obiadowej pierwszego dnia obrad uczestnicy *Symposium* zwiedzili zamek kapituły w Olsztynie, a w nim Salę Kromerowską, ongiś kaplicę św. Anny.

Drugi dzień *Symposium* 24 maja 1989 rozpoczęła o godz. 8⁰⁰ msza św. koncelebrowana pod przewodnictwem Biskupa Warmińskiego dra Edmunda Piszcz w kaplicy seminarialnej przy ul. Kopernika 47. Dostojny celebrans wygłosił podczas mszy św. piękną homilię na temat mądrości. Od godz. 9¹⁵ referaty i komunikaty w czytelni Biblioteki wygłaszali: doc. dr hab. Anna Sucheni-Grabowska (Warszawa): *Ustrój Polski w świetle dzieła Marcina Kromera »Polonia, sive de situ...«* (referat); dr Zdzisław Lichański (Warszawa): *Dzieła Kromera i Hozjusza w bibliotekach szwedzkich* (komunikat); mgr Alicja Dybkowska (Warszawa): *Kromeriana w zbiorach Archiwum Watykańskiego* (komunikat); mgr Kazimierz Puchowski (Gdańsk): *Recepcja dzieł Marcina Kromera w kolegiach jezuickich w Polsce* (komunikat); ks. dr Władysław Nowak (Olsztyn): *Bp Marcin Kromer jako inicjator odnowy liturgicznej na Warmii i w Polsce po Soborze Trydenckim* (referat); s. mgr Barbara Gerarda Śliwińska CSC (Łomianki): *Rola Marcina Kromera w kształtowaniu się Zgromadzenia sióstr św. Katarzyny na Warmii* (komunikat); s. dr Jadwiga Ambrozja Kalinowska OSB (Olsztyn): *Korespondencja Walentego Kuczborskiego z Marcinem Kromerem* (komunikat); dr Andrzej

Obrębski (Łódź): *Korespondencja Piotra Dunina Wolskiego z Marcinem Kromerem* (komunikat); dr Jerzy Sikorski (Olsztyn): *Marcin Kromer a tradycja kopernikańska na Warmii* (komunikat); ks. dr hab. Alojzy Szorc (Olsztyn): *Marcin Kromer jako rzecznik interesów dworu polskiego w Prusach* (referat).

W każdym dniu przed przerwą obiadową i na zakończenie obrad była dyskusja. Podsumowania obrad *Symposium* dokonał prof. dr hab. Jerzy Staronawski. Podziękowanie w imieniu uczestników sesji kromeriańskiej złożyła Biskupowi Warmińskiemu prof. dr hab. Barbara Otwinowska. Jako ostatni zabrał głos Biskup Warmiński dr Edmund Piszcz, odpowiadając na słowa podziękowania wyraził wdzięczność zebrany i życzył im dalszych sukcesów naukowych.

MARCIN KROMER JAKO POLAK I PATRIOTA

Dnia 23 marca 1589 roku zmarł w Lidzbarku uczony biskup warmiński Marcin Kromer. Urodzony ok. 1512 roku w malowniczo położonym na lewym wysokim brzegu rzeki Ropy mieście Bieczu, w rodzinie spolszczonych kolonistów niemieckich, zajął poczesne miejsce w piśmiennictwie polskim XVI wieku jako wybitny historyk, pisarz polityczny, polemista religijny, trochę poeta i panegirysta. Postać Kromera związana jest również z jego długoletnią służbą dyplomatyczną w interesach ostatnich Jagiellonów i Rzeczypospolitej, o której bezpieczeństwo i dobre imię troszczył się szczególnie.

Ojciec Marcina, Grzegorz, potomek kolonistów osiadłych od kilku pokoleń w Polsce, należał do zamożniejszych mieszczan bieckich, co prawdopodobnie pozwoliło mu sięgnąć po żonę-szlachciankę, Agnieszkę Czerwińską¹. Sam Marcin do nauk przykładał się pilnie, słusznie przeczuwając, że gruntowne wykształcenie pozwoli mu łatwiej pokonywać przeszkody, które napotykałby w życiu choćby z racji swego pochodzenia. Nie ma tu potrzeby powielać truizmów związanych z samą karierą Kromera, jego działalnością czy osiągnięciami pióra. Celem niniejszego szkicu jest ukazanie wyrobienia się jego patriotycznej postawy, która przyczyniała się po trosze do wzrostu autorytetu Polski na międzynarodowym forum i zjednywała mu poparcie i zaufanie królewskie.

Zapewne pod wpływem Jana Chojeńskiego, podkanclerzego koronnego, dzięki któremu po raz pierwszy dostał się na dwór królewski, kształtowały się poglądy młodzieńca na polityczne i społeczne stosunki w szesnastowiecznej Polsce. W atmosferze dworu powstaje też u niego niechęć do izby poselskiej, owych „nadętych trąb” jak nazwie po latach szlacheckich posłów. Troska o rozwój nauki w kraju to znów rezultat humanistycznej atmosfery Krakowa. W liście do Hozjusza dopatruje się przyczyn upadku Akademii Krakowskiej głównie w obojętności możliwych na jej potrzeby². W dedykacji Chojeńskiemu przekładu *Aristotelis de iuvenia et senectute* (1532) młody

¹ Niepewne. Zob. Polski Słownik Biograficzny (hipotezy H. Barycza).

² F. Hipler, V. Zakrzewski: Stanislaus Hosii Epistolae. T. 1-2. Kraków 1879.

Marcin pisze, iż nie jest dziwne, że nauki leżały odłogiem, skoro nie miały patronów. Teraz wszakże — zdaniem Kromera — Polska posiada „wielu sławnych i przyjaznych nauce mężów”. Przypomnieć tu można, że w trzydzieści lat później największy poeta polskiego renesansu domagać się będzie ustami *Satyra* podźwignięcia krakowskiej Alma Mater i godziwego opłacania jej profesorów. Zatem Kromer był jednym z pierwszych pisarzy widzących potrzebę zadbania o Jagiellońską uczelnię i podniesienia jej autorytetu w ówczesnej Europie z korzyścią dla Polski. Tymczasem sam znalazł się w fali jej odpływu, pragnąc pogłębić studia humanistyczne we Włoszech. W liście pisanym 9 lipca 1539 roku w Bolonii do Dantyszka zwierza się wszakże, iż po odbyciu podróży po Europie, o której zawsze marzył, pragnie powrócić do ojczyzny i pędzić żywot „in otio literario”. „Ten bowiem sposób życia — pisze — uważam za szczególnie szczęśliwy i stosowny do mojej natury”³.

Obok znanych mów Kromera, zachowała się z ostatniej wojennej pożogi jedna pozostająca w rękopisie i do niedawna zapomniana, a dotycząca ciągle żywotnych za Zygmunta Starego projektów reform wojskowo-skarbowych⁴. Owa rzecz świadczy niewątpliwie jak najlepiej o trosce autora o bezpieczeństwo kraju, dając skonkretyzowany program reformy oparty na szerszej podstawie niż dotychczas wysuwane na sejmach projekty, i jako wezwanie do wojny zaczepnej z Turcją zalicza się do niemałej grupy szesnastowiecznych turcyków⁵.

Mowa *Census Martini Cromeri canonici Cracoviensis Secretarii Regii* napisana, jak można dostrzec, w związku z sejmem 1543 roku, poprzedzona była rok wcześniej pierwszym publicznym wystąpieniem Kromera na synodzie piotrkowski, gdzie z polecenia Gamrata wygłosił mowę programową *Sermo de tuenda dignitate sacerdotii*. Zapewne zatem i *Census* powstał na życzenie prymasa, którego autor mów był sekretarzem i podopiecznym⁶. Nie wiadomo jednak, czy omawiane niżej przemówienie zostało faktycznie wygłoszone, czy też posłużyło za agitacyjną ulotkę, podawało bowiem obszerny projekt reformy wojskowej mogącej przynieść tak pożądany wymierny efekt finansowy.

³ Bibl. Czart. rps sygn. 1696, nr 163.

⁴ *Census Martini Cromeri* zachował się w zbiorach Bibl. Krasieńskich. Obecnie przechowywany w Bibl. Narodowej w Warszawie. Sygn. Teka Górskiego XXIII, nr 2827. Także K. Hartheb: Piotr Gamrat w świetle nieznanego życiorysu, na s. 168 i nast. omawia *Census*. Zob. też: J. Rawa-Grabowiecki, Głos Marcina Kromera w sprawie obrony Rzeczypospolitej. *Prace Naukowe WSP w Częstochowie, Seria Humanistyczna*, nr 4/1981. O projektach taksacji majątkowej dla celów podatkowych pisze również A. Sucheni-Grabowska: Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny, Wrocław 1974.

⁵ Niebezpieczeństwo tureckie wywołało w pośmiennictwie eurpejskim obfite pokłosie. Zob. C. Göllner: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI Jahrhunderts. T. 1-2, Bucuresti-Berlin 1961-1968. Także: J. Nowak-Dłużewski, Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmuntofskie. Warszawa 1966, s. 93-122.

⁶ Gamrat, zgodnie ze stanowiskiem Bony, a także z ostrożną postawą samego Zygmunta Starego, nie był (w przeciwieństwie np. do Jana Tarnowskiego) za wojnę zaczepną z Turcją.

Zachowana mowa liczy dziesięć stron rękopisu (pismo takie jak w *Acta Tomicianiana*), każda po kilkadziesiąt linijek tekstu. Na początku, jak przystało na pisarza renesansowego, Kromer woła: „Proximus ardet paries equites, immo vero magna iam ex parte conflagravit”⁷. Trzeba by zatem albo spłonąć w zbliżającym się ogniu, albo niezwłocznie, dla wspólnego dobra, przystąpić do gaszenia pożaru. Charakteryzując aktualną sytuację polityczną i uwypuklając wzrastające zagrożenie ze strony Turków, którzy podbili już Węgry, a wcześniej podstępnie podporządkowali sobie Wołoszczyznę („Vicinas nobis Hungariam Thureus iam occupavit; non ita pridem Valachos, tributarios nobis, surripuit”), autor ubolewa, że stan szlachecki utracił cnoty rycerskie i przeobraża się w kupców i rolników. Oto zamiast uczucia miłości ojczyzny szerzy się na co dzień zbytek i prywatna: „Luxus vero domesticus, et privati commodi flamma magis in dies exardescit!”⁸. Mówca podkreślił z mocą, że wielce opuścili się w swych obowiązkach wobec Rzeczypospolitej ci, którzy jej najwięcej mają do zawdzięczenia i wysokie piastują godności, skoro ich świadczenia na rzecz wojska nie odpowiadają zupełnie osiąganym dochodom i zobowiązaniom nałożonym przez prawo. Zatem, jak lekarze na nowe choroby nowych poszukują środków, tak w zaistniałej sytuacji należy znaleźć jak najprędzej nowe sposoby prowadzenia działań wojennych dla przeciwstawienia się nieprzyjacielowi. Powstała zatem konieczność — jak to obrazowo przedstawił autor — zamiany zbyt wysokich szat, biesiad i innych uciech na konia i suchy chleb w służbie wojskowej: „Luxus vestium, mensarum, et omnium voluptatum, equis, viris, et arido pane commutandus”⁹.

Krytyka zniewiściałości i opieszałości wojennej szlachty powtórzy się też wkrótce u Kromera w jego pierwszej *Rozmowie Dworzanina z Mnichem* (1551), utworze poświęconym w zasadzie polemice z innowiercami, w którym wszakże Mnich wytykając stanowi świeckiemu życie nad stan i upadek dobrych obyczajów, powiada:

I wy, panowie szlachta i rycerstwo, iż pokój, azaście się pługów, gospodarstwa i kupiectwa nie jęli, zbroje poniechawszy, tak, iż wam miecze porzdewiały?¹⁰

Obraz zaniedbanego sprzętu rycerskiego powtarza się w polskiej literaturze renesansowej dość często — wspomnieć tu można chociażby znane poematy Kochanowskiego o charakterze rymowanych rad obywatelskich *Zgodę* i *Satyra*.

Skreśliwszy krytyczne uwagi po adresem szlachty, przeszedł mówca do przedstawienia własnego projektu reformy systemu obrony państwa, zakła-

⁷ „Najbliższa płonie ściana, panowie bracia, a nawet po większej części już spłonęła” (tłum. aut.).

⁸ „Zbytku domowego i prywaty płomień raczej stale gorze”.

⁹ „Przephych wasz, bankiety i wszelkie uciechy, na konia, mężowie, i suchy chleb zamienić trzeba”.

¹⁰ Marcina Kromera *Rozmowy dworzanina z mnichem* (1551-1554). Wyd. Jan Łoś, Kraków 1915, s. 53. BPP nr 70.

dającego dokonanie dokładnej oceny wysokościdochodów z całego majątku każdego szlachcica i ustalenie na tej podstawie wysokości świadczeń obywatela na rzecz armii: „Censum ego non e capitibus, sed ex bonis et possessionibus vestris agendum, ac pro modo illius census, militandum vobis singulis esse censeo”. Zatem na wymiar podatku wojskowego składać się mają:

[...] fructus et emolumenta omnia, quae sive ex fundis et praediis vestris et agricolarum vestrorum sive cauponis, ex molendinis, ex officinis, e tabernis, e silvis, ex armentis, ex gregibus, e piscinis, ex messis, seu denique ex alia quavis re vobis proveniunt, iuste censentur¹¹.

Ustaleniem łącznej wysokości owych dochodów miałyby się zająć specjalnie do tego powołane komisje wojewódzkie, złożone z wojewody, kasztelana i ewentualnie sędziego, a każdy właściciel dóbr stawałby się przed nimi z dwoma zaprzysiężonymi świadkami-sąsiadami i pod przysięgą składałby zeznania dochodowe. Rozmyślne podawanie fałszywych danych karanoby konfiskatą majątku lub infamią (Kromer zdawał sobie doskonale sprawę z możliwości nadużyć i krzywoprzysięstwa z chciwości lub przekupstwa). Podobne zeznania składaliby także rządcy królewsczyzn oraz dóbr opackich i biskupich. W istniejącej trudnej sytuacji — zaznacza mówca — również i duchowieństwo powinno przynajmniej okresowo ponosić ciężary na równi ze szlachtą (jednak jako osoba broniąca zawsze uprawnień i znaczenia stanu kapłańskiego autor zauważa zaraz, że stan jego dotychczas wszędzie był wolny od wszelkich świadczeń wojskowych). Należałoby też zaznaczyć, że dość wnikliwe projekty taksacji z 1527 roku wyłączały dobra domeny monarszej z proponowanych obciążeń — *Census* Kromera jest zatem bardziej postępowy¹².

Oszacowaniu miały podlegać również dochody mieszczan i chłopów — Kromer pisał: „Niech zostaną ocenione wszelkie dochody, jakie tylko mieszczą się w granicach tego królestwa, czy to przynosi je ziemia lub sztuka, czy też praca i skrzętność”. Po dokonaniu szacunku rozłożyć trzeba świadczenia na poszczególne stany, przy czym szlachcic byłby zobowiązany do służby wojskowej własną osobą zależnie od dochodów (np. sto grzywien rocznego dochodu obowiązuje do służby pieszej, dwieście do stawienia się konno, trzysta z dwoma końmi). Inne stany składać będą pewne sumy od dochodów na piechotę zaciężną, tak bardzo przydatną na wojnie, oraz na uzbrojenie. Pieniądze wybieraliby zaprzysiężeni kwestorzy i składali je podskarbiemu, który ma nimi szafować według woli króla i senatu lub sejmu.

¹¹ „...dochody i zyski wszelakie, które czy to z gruntów i folwarków waszych i waszych wieśniaków, czy to z karczemi, młynów, hutni, lasów, bydła, trzód, stawów rybnych, zasiewów, lub wreszcie z innych jakowys dóbr wam powstałe, byłyby uczciwie oszacowane”.

¹² O polityce finansowej monarchii zygmuntońskiej pisze obszerniej A. Wyczański: *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próby relucji pospolitego ruszenia. Przegląd Historyczny* 1953, t. 44, z. 3, s. 287-304.

Pragnąc zachęcić szlachtę do aprobaty swego projektu przedstawia z kolei mówca płynące z niego rozliczne korzyści (z których najistotniejsze to sprawiedliwy udział wszystkich obywateli w świadczeniach na obronę kraju, powrót do dawnych cnót rycerskich i karność wojskowej oraz stałe zabezpieczenie granic Rzeczypospolitej), stwierdzając przy tym, że nie zawiera on w zasadzie niczego nowego, gdyż jest jedynie odtworzeniem zapomnianego statutu Kazimierza Wielkiego i należyta jego interpretacją.

W argumentacji autora zasługuje na szczególną uwagę aluzja do Gdańska — chyba najwcześniejszy w publicystyce polskiego renesansu głos, który dopiero pod koniec XVI wieku odezwie się w niej z wielką mocą. Kromer pisał:

Portuu etiam emolumenta, que tanta sunt, ut universi regni defensione sustinere recte, sola possint, parvo negotio ab una civitate ad universam rem publicam transferetis¹³.

Miasto, któremu nadawano wówczas przydomek „Wenecja Północy” zajmowało, jak wiadomo, monopolistyczne stanowisko w handlu szesnastowiecznej Polski, korzystając z niezwyklej przywilejów uzyskanych jeszcze od Kazimierza Jagiellończyka. Owe przywileje były też solą w oku polskiej szlachty, czego dowodem mogą być choćby słowa z epigramatu Reja *Rzeki co do portu morskiego idą*, zamieszczonego w trzeciej księdze *Zwierzyńca*:

Mądra to sprawa była, gdy portowi dano
Ty prawa, a Koronę wszytkę zwojowano,
Że nami, jako w szachy, prosto sobie grają,
Z inszymi, by o bydło, o nas targ działają¹⁴.

Nie bez powodu nazwie Sebastian Klonowic pod koniec wieku Gdańsk „Chłzańskim” (*Flis* 1598). Sprawy związane z tym miastem rozważane już były zresztą dużo wcześniej w utworach Andrzeja Krzyckiego (*Ad Sigismundum regem*) i Jana Dantyszka (*Ionas propheta de interitu civitatis Gedanensis*). Zwalczając luteranizm potępiali oni również nieprzychylną postawę części gdańszczan wobec Polski i ich nadmierne bogactwa. Gdy w siódmym dziesiątku lat XVI wieku doszło do ostrego zatargu Zygmunta Augusta z Gdańskiem w związku z rozbudową tzw. floty kaprów i atakami gdańszczan na okręty polskie i marynarzy królewskich, także Piotr Rojzjusz pisał utwory poetyckie w obronie praw Polski, jak *Legatio* i *In Gedanenses tumultuantes*. Będąc członkiem Komisji Królewskiej wysłanej w 1568 roku do Gdańska, z oburzeniem rozwodził się w nich nad despektem, jakiego doznali komisarze nie wpuszczani do miasta¹⁵.

¹³ „Także zyski z portów, tak wielkie, że mogą snadnie same wystarczyć na obronę całego królestwa, przeniesiecie małym trudem z jednego miasta na całą Rzeczypospolitą” (tłum. aut.).

¹⁴ Mikołaja Reja z Nagłowic *Zwierzyńiec* 1562. Wyd. W. Bruchnański, Kraków 1895, s. 212. BPP nr 30.

¹⁵ Zob. J. Nowak-Dłużeński, *Okolicznościowa poezja*, jw. s. 212-218.

Jakby przewidując wspomniane wypadki i chcąc wykorzystać dla swych projektów niechęć szlachty do gdańszczan, podkreślił Kromer w swoim *Censusie* przydatność silnej armii dla rozwiązania kwestii Gdańska w interesie całej Rzeczypospolitej. Już zresztą na sejmie krakowskim z lat 1538-1539 posłowie szlacheccy domagali się ograniczenia uprawnień tego miasta. Godzili się również na oszacowanie majątków; nie podjęto wszakże wówczas żadnych konkretnych decyzji wobec braku zdecydowania ze strony samego króla¹⁶.

Oceniając dziś projekt reformy wojskowo-skarbowej proponowanej przez Kromera a opartej na spisie powszechnym dóbr, należałoby stwierdzić, że był on głównie nawiązaniem do planów reform wysuwanych za czasów Zygmunta Starego, zwłaszcza zaś do planu z roku 1512¹⁷. Projekt autora *Censusu* różnił się od nich o tyle, że przyjmował za podstawę wysokości świadczeń wszelkie źródła dochodu szlachcica i wszelkie dobra w Królestwie, gdy dawniejsze i współczesne mówcy — wysuwane na sejmach począwszy od 1543 roku, uwzględniały jedynie ilość posiadanej ziemi. *Census* każe zatem oczekiwać większego efektu finansowego. Moment trudności skarbowych powodujący zaciąganie pożyczek, w przeważającej części wiązał się właśnie z potrzebami wojennymi (65,2% faktycznie zaciąganych długów), które stanowiły główny czynnik powodujący załamywanie się równowagi skarbowej, a jednocześnie wywołujący rozdawnictwo dóbr jako lekarstwo na istniejący deficyt. Tzw. „skarb rawski” powstały dopiero po sejmie egzekucyjnym (1562-1563), nie zaspakajał w pełni rzeczywistych pilnych potrzeb obronnych.

Plan Kromera wynikał zapewne nie jedynie z jego osobistych odczuć patriotycznych, lecz także z bliskich powiązań z aktywnym obozem antytyureckim i panującą w literaturze modą na turcyki. Domownik Gamrata, Sebastian Marszewski, wzywał też przecież do wojny zaczepnej z Turcją w tym samym roku co autor *Censusu*, pisząc pieśń *Ad equites polonos, de bello Turcis inferendo*. *Census* był właśnie apelem do takiej wojny, ale przygotowanej starannie, poprzedzonej odpowiednimi wewnętrznymi reformami. Jakże więc różni się ów wyważony głos na przykład od wezwań wojennych Orzechowskiego z jego pierwszej turcyki *De bello adversus Turcas suscipiendo* powstałej również w pamiętnym dla naszej literatury 1543 roku, który, choć podobnie jak Kromer krytykował zniewieściałość i zanik ducha rycerskiego u szlachty („A gdy się około tego gospodarstwa paramy, nie myślałem o tem, jakobyśmy Koronę od nieprzyjaciela sami rękoma swymi bronili. Stądże zgasy już w Polsce ony rycerskie rzeczy a ćwiczenie i męstwo, przez

¹⁶ Por. J. A. Gierowski, *Historia Polski 1505-1764*. Warszawa 1980, s. 137.

¹⁷ Zob. K. Górski, *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów*, *Biblioteka Warszawska* 1891, R. 51, t. 2, s. 439-461.

które ta Korona kiedyś rosła”)¹⁸, przejawiał wszakże — podobnie jak większość szlachty — zgubną wiarę w siłę pospolitego ruszenia i bynajmniej nie widział żadnej potrzeby przeprowadzenia radykalniejszych reform wojskowo-podatkowych, gdyż Polska — według niego — miała olbrzymią armię: „sto tysięcy czystych pachołków”. Obu autorów łączy jednakże ukazywanie olbrzymich podbojów tureckich (Węgry, Wołoszczyzna), krytyka przymierza z Turcją (skądinąd korzystnego dla Polski), kreślenie ponurej perspektywy panowania najeźdźców (sugestywny jego obraz dał Orzechowski w drugiej swej turcyce z roku 1544: *Ad Sigismundum Poloniae Regem Turcica secunda*).

Kromer obarczając świadczeniami na rzecz armii wszystkie stany i utrzymując formę pospolitego ruszenia, pragnął również wzmocnienia dyscypliny wojskowej. O rozwydrzeniu pospolitaków świadczy ciekawy uniwersał Zygmunta Starego z roku 1524 (*Trzecie wici*)¹⁹ niemal w całości dotyczący sprawy ochrony włościan przed rabunkami dokonywanymi podczas przemarszów pospolitego ruszenia powołanego wiciami. Czytamy w nim m.in.:

Prioribus enim temporibus eiusmodi profectiones ad bellum fuerunt cum maximo detrimento et destructione miserorum colonorum, qui sunt omnium opum et virium regni potissimum fundamentum cumque provocatione indignationis divinae, que cum alias semper, tum hoc periculosissimo tempore nobis est vitanda, et proinde ut et divina gratia et subditorum nostrorum tranquillitas et immunitas conservaretur, neve prius hi pauperes homines, quorum precibus et benedictione fulti adversus hostilem potentiam proficisci tutius deberemus, ita exulcerarentur, ut suis questibus et lacrimis vindictam divinam in nos provocarent [...]”²⁰.

Za wszystko też, co jest potrzebne dla wojska, rozkazuje król płacić; i tak za woła połowę marki²¹, za cielę lub jałówkę 16 groszy, za wieprza 12, za dwie gęsi jeden grosz etc.

Autor *Censusu* dołączył do chóru głosów ubolewających nad tym, iż „Nie masz dziś w Polsce — jedno kupcy a rataje”²². Kończąc swą mowę raz jeszcze nawoływał:

¹⁸ Stanisława Orzechowskiego książki o ruszeniu ziemie polskiej przeciw Turkowi. Warszawa 1895. Biblioteka Zapomnianych Poetów i Prozaików Polskich XVI-XVIII wieku, ser. 1, z. 4, s. 31. Nieznany anonim (możliwe, że sam autor) przetłumaczył Turcyki Orzechowskiego, wkrótce po ich ukazaniu się, bo już w tymże 1543 roku.

¹⁹ *Acta Tomiciana*, t. 7, s. 25.

²⁰ Poprzednimi bowiem czasami, tego rodzaju wymarsze na wojnę odbywały się z największą szkodą i wyniszczeniem biednych wieśniaków, którzy są wszelkich dostatków i sił królestwa najważniejszym fundamentem, a także z wywołaniem gniewu Bożego, którego jak i kiedy indziej zawsze, tak i w tym najniebezpieczniejszym czasie trzeba nam unikać; a zatem, aby i łaska Boża i naszych poddanych spokój i nienaruszalność były zachowane, i żeby, jak zdarzało się dawniej, tych biednych ludzi, których prośbom i modlitwie zawdzięczamy bezpieczniejszy przeciwko nieprzyjacielskiej potędze wymarsz, tak nie ranić, aby ich skargi i lzy pomstę Bożą na nas nie sprowadziły, pragniemy, aby (...) rozbijano obozy z dala od wsi i miasteczek, a osoby, które lekkomyślnie wyrządzałyby szkody wieśniakom, nakazujemy karać”.

²¹ W oryginale użyto wyrazu „marka” co oznaczało „grzywnę”.

²² J. Kochanowski, Satyr albo dziki mąż, oprac. J. Krzyżanowski. Warszawa 1980, s. 58, w. 30.

At vos equites, qui non pecunia, sed equis et militibus censebimini, ad bellum profecturi, ad castellanum sui quisque territorii convenietis ut lex antiqua est [...]²³.

Wracając do *Rozmów Dworzanina z Mnichem* (1551-1554) napisanych po polsku trzeba przypomnieć, że zostały one wkrótce przez samego autora przełożone na język łaciński i nieco przeredagowane. S. Bodniak omawiając owe przykłady zwrócił uwagę na ujawniający się w nich patriotyzm Kromera²⁴.

„Autor przeznaczca dzieło — czytamy w monografii — na użytek obcych przede wszystkim, a że pamięta zawsze o sławieniu imienia polskiego, pragnie uświadomić obcego czytelnika, że to napisał Polak, i stąd często urząda dygresje na temat stosunków w Polsce, często wraca pod pióro Polska i jej sprawy, ścierając tak nieco kosmopolityczny pokost, powstały z użycia łaciny”.

Wśród częstych wzmianek o Polsce mieści się w *Mnichu* z 1559 roku obszerny ustęp pt.: *Polonorum constansin in religione* rozwijający urywek z *Rozmów polskich*, który brzmiał:

Nam sie Polakom i Litwie teraz tych nowinek zachciało, a jako i w strojach, także i w wierze, co inni porzucą, tego my się dopiero ujmujemy. A z przyrodzenia to mamy, iż na nowiny mrzemy. Acz mam ja nadzieję w Panu Bogu, iż jako nas i przodki nasze od przyjęcia wiary krześcijańskiej aż do tych miast, blisko przez sześćset lat w całości a stałości wiary swej świętej a w jedności kościoła pospolitego zachował, tak i na potomne czasy zachować raczy²⁵.

Dzieło *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* zainspirowane przez samego króla, było za sprawą autora wydawane w latach 1555, 1558, 1568 i w roku śmierci pisarza. W roku 1562 ukazał się także przekład niemiecki. Nie powtarzając rzeczy znanych można tu jedynie przypomnieć znamienne wypowiedź Stanisława Orzechowskiego — zresztą ideowego przeciwnika Kromera w dziedzinie sporów teologicznych (kwestia celibatu) — o doniosłym znaczeniu jego pracy dla propagowania polskości za granicą:

[...] Objawił nas światu; co za lud jesteśmy ludziom obcym ukazał. Mniemali przed tym postronni ludzie, aby Polonia była miasto jakieś, tak jako jest Bononia we Włoszech miasto jedno, czegośmy się, po świecie jeżdżąc, nasłuchawali dosyć. Oświecił nas Pan Bóg Kromerowym piórem, zalecił nas obcym krajom, tak że nas dziś ludzie nie mają za sprosne i niewyćwiczone, jako przed tym nas mieli, ale nas kładą między ludźmi wyborynymi rozumy, obyczajami i naukami²⁶.

²³ „A wy, panowie bracia, którzy nie pieniądze, lecz konie i żołnierzy liczylibyście, na wojnę mających wyruszyć, pod kasztelanem swoim, właściwego dla was okręgu, zgromadźcie się, jak dawne prawo stanowi”.

²⁴ Zob. S. Bodniak, Marcin Kromer 1512-1569. I część monografii. Dysertacja doktorska przedłożona w Krakowie w roku 1924 na seminarium prof. W. Sobieskiego. Bibl. PAN Kórnik, rkp sygn. 11594/4, k. 240 (kserokopia w Bibl. Stacji Nauk. PTH w Olsztynie).

²⁵ Marcina Kromera *Rozmowy*, jw. s. 62-63.

²⁶ S. Orzechowski, *Dyjałog około egzekucyjnej Korony Polskiej*, Wybór pism. Oprac. J. Starnawski, Wrocław 1972, BN ser. 1, nr 210, s. 416-420.

Bodniak zwrócił uwagę, że i „zagranica była spragnioną informacji o nas, odkąd wzmogła się nasza z nią łączność przez peregrynację młodzieży do obcych centrów naukowych, przez propagandę protestancką i udział Rzeczypospolitej w ogólnoeuropejskich problemach politycznych”. Rozpatrując wartość *De origine...* dla współczesnych autorowi pokoleń, twórca monografii stwierdził, że zbliża się niemal do prawdy poeta Andrzej Schoneus²⁷, gdy pisze:

Herodotum Graeci, te divi habuere Latini
 Historicus gentis primus uterque suae,
 Sarmata Cromerum parem habet, licet impare coelo
 Suspectum et falso nomine Barbariae.
 Magnanimos Lechos in apricum protulit omnes
 Romano are, animo pene parique fide.
 Non cedit Lechus tibi vicrix Roma, triumphis:
 Non cedit noster Livio in eloquio.
 Vivae itaque, Historiae fama te authore Cromere,
 Sarmatiae antiquae reddita vita viget²⁸.

Przy ocenie dzieła Kromera musi się zatem stosować dwojaką skalę: rozpatrywać jego wartość dla ubiegłych pokoleń i dla czasów dzisiejszych. W tym drugim przypadku redukuje się znaczenie *Kroniki* do ważnego dokumentu dla dziejów kultury polskiej XVI wieku i świadectwa patriotyzmu jej twórcy.

Od pracy nad *Rozmowami* i dziejami Polski odrywały Kromera zajęcia na dworze królewskim i podróże dyplomatyczne. Do mniej znanych należy na przykład tajna misja do cesarza Ferdynanda z prośbą o pomoc zbrojną w razie zagrożenia osoby Zygmunta Augusta buntem szlachty oburzonej jego małżeństwem z Barbarą Radziwiłłówną²⁹. Zaskarbił też sobie względy królowej Bony, która proponowała mu kilkakrotnie wyjazd do Włoch i osiedlenie się tam na stałe. Kromer nie wyraził wszakże zgody zasłaniając się brakiem zdrowia i obawą przed gorącym włoskim klimatem³⁰.

Podobnie jak inni pisarze polityczni bolał Kromer nad wewnętrznym osłabieniem kraju spowodowanym sporami szlachty na tematy religijne i postępiami reformacji, z którymi kojarzył sobie upadek państwa: „Nie sposób

²⁷ Andrzej Schoneus (1552-1615) z pochodzenia Niemiec, wierszopis, pisarz teologiczny, tłumacz. Po studiach w Krakowie i we Włoszech otrzymał m.in. godność rektora Akademii Krakowskiej, przy której ufundował katedrę języka i literatury greckiej.

²⁸ A. Schoneus, In Martini Cromeri Annales Epigramma (w edycji z roku 1589 po dedykacji). Poeta przyrównuje tu Kromera do Herodota. Polski dziejopis ukazał światu wielkodusznych Lechitów, którzy nie ustępują chwałą zwycięstw Rzymianom, podobnie jak Kromer w wystawianiu się Liwiuszowi. Przeto historia słaui twórcę przedstawiającego życie dawnych Polaków.

²⁹ S. Bodniak, Marcin Kromer, jw. k. 75.

³⁰ List Kromera do Bony pisany w Wilnie 22 października 1555 roku. Bibl. Czart., rkp. sygn. 68, nr 231.

wyrazić, jak wszystko u nas beznadziejne... świadomie giniemy” — pisał w roku 1556 z Wilna do Hozjusza.

Drugie dzieło historyczne mające stanowić rodzaj klucza, ułatwiającego zrozumienie *De origine...* to *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo* sprezentowana przybywającemu właśnie do obcego kraju Henrykowi Walezemu, a składająca się z dwóch części: *O geograficznym położeniu Polski i polskim ludzie* i *O ustroju państwa i urzędach w Polsce*. Pewną rolę odegrało tu zapewne poczucie dumy narodowej autora, który z okazji obrania na króla polskiego księcia andegawęńskiego przeredagował napisane dużo wcześniej dziełko. Zasadniczą jego treść poprzedza polemika ze śląskim rocznikarzem Joachimem Cureusem, w której Kromer staje w obronie nie tylko własnej, ale i całego narodu oczernianego przez adwersarza³¹:

Ten, jakkolwiek starannie próbuje ukryć, w jakim duchu pisał i skąd przeważnie ukradł wszystkie informacje, to jednak niepoohamowana zła jego wola i język oszczerczy same się zdradzają; a wziął sobie za cel wyszydzanie i szkalowanie nie tylko autora niniejszego dzieła oraz tego, które nosi tytuł: *O pochodzeniu i dziejach Polaków [...]*, ile cały lud polski.

W dodatku obciąża on podejrzeniami całe w ogóle dziejopisarstwo polskie, z tego powodu, że stworzyli je Polacy [...]³².

Zwalczając poglądy etymologiczne Cureusa uzasadnia słowiańskie pochodzenie nazw miast położonych na ziemiach zachodnich, zamieszkałych od wieków przez Polaków:

Przecież każdy, kto choćby jako tako zna język polski, doskonale rozumie, że do Polski należą i polską wykazują etymologię Świdnica, Legnica, Brzeg, Głogów, Bolesławiec, Gorlice, Odra i niemal nieprzeliczone mnóstwo innych nazw miejscowości, nadanych w tym okresie, w którym Polacy wyrugowawszy owych jego odległych przodków posiedli te obszary; Śląsk natomiast i Wrocław dopiero później zaczęto traktować jako czeskie. I nie wiem, czy rodowe nazwisko autora nie nosi przypadkiem teź cechy polskości, wzięte od kurzego samca, chyba że wstyd mu jego polskiego pochodzenia³³.

W *Polonii*, podobnie jak wcześniej w *De origine et rebus gestis Polonorum*, w wielu miejscach podkreśla Kromer zalety i wytworność rodaków, nie pomijając wszakże i pospolitych wad szlachty.

W nie wygłoszonej łacińskiej mowie, napisanej z okazji pogrzebu Zygmunta Starego, Kromer występował głównie jako historyk dynastii Jagiellonów. Nie brak tu także konkretów historycznych napawających dumą pisarza-patriotę: powrót Mazowsza do Polski, świetność spotkania wiedeńskiego.

³² M. Kromer, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*. Przekład S. Kazikowskiego, wstęp i oprac. R. Marchwińskiego. Olsztyn 1984, s. 8-9.

³³ Tamże, s. 11.

Rzecz kończy się mową zmarłego monarchy do syna, rodzajem ideowego testamentu. Oto niektóre, charakterystyczne urywki:

W Tobie wszyscy pokładają nadzieję, która nie powinna doznać zawodu. Nie Polska bowiem ma obowiązki względem nas, lecz my względem Niej. Rzeczywiście przyjęła bowiem nas i naszych przodków, królów sławniejszych, wytworniejszych i potężniejszych od nas, i okazywała im wierność, usilnie oddając im cześć. Ciebie zaś, jeszcze chłopięciem, obdarzyła koroną królewską. Słuszne jest więc, byś ku Jej dobru przede wszystkim i ku Jej chwale skierował całą Twą wolę, wszelkie starania i usiłowania. Dobrze uczynisz, jeżeli wobec wszystkich okażesz się zgodliwy (...); jeżeli słabych bronić będziesz przed przemocą i krzywdą mocniejszych; jeżeli stawić będziesz wyżej ucziwość aniżeli rozkosz, dobro publiczne wyżej niż osobiste³⁴.

Nie trzeba przypominać jak wielkie zasługi położył Kromer jako dyplomata w służbie dynastii i narodu. Był lubiany i poważany również za granicą — i tak na przykład cesarz Ferdynand I chciał mu nawet ofiarować biskupstwo wiedeńskie, aby zatrzymać go przy sobie. Potwierdził też nadane mu przez Zygmunta Augusta w roku 1552 szlachectwo i przydał do jego herbu (w czerwonym polu pół orła z rozwiniętymi skrzydłami, na szyi wieniec laurowy) ozdoby rodziny cesarskiej, tj. czerwoną wstęgę poprzeczną na białym polu, a na hełmie dwugłowy czarny orzeł cesarstwa. Kromer musiał się bardzo szczyć swym herbem, skoro własnym kosztem kazał go wykuć na wieży ratuszowej w Bieczu (być może chciał w ten sposób podnieść w ogóle znaczenie stanu mieszczańskiego, z którego się wywodził).

Gdy wynikła sprawa obsadzenia (po Hozjuszu) biskupstwa warmińskiego, ważnego również politycznie, król nie wahał się długo.

Daremnie wyglądają nasi gdańszczanie — mówił podkanclerzy Franciszek Krasieński — biskupa gdańszczanina. Co więcej, i Prusaka nie dostaną. Zależy bowiem królowi i Królestwu na tem, aby był tam Polak. A ja nie znam człowieka, którego wierność byłaby lepiej znaną Jego Królewskiej Mości i komu mógłby bardziej zaufać³⁵.

Trudne było życie Kromera na Warmii — zarówno tamtejsza kapituła jak i stany pruskie, ustosunkowały się do niego, jako Polaka, niemal wręcz wrogo. Ten wszakże trwał do końca na swym odpowiedzialnym stanowisku nie chcąc zawieść pokładanego w nim zaufania.

Znaczne zasługi położył Kromer w dziedzinie doskonalenia się polskiej prozy literackiej. Zorientowawszy się w zmienionej sytuacji społecznej polszczyzny napisał po polsku cztery dialogi pod wspólnym tytułem *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, aby skuteczniej zwalczać herezje wśród rodaków, którzy nie znali bieglej łaciny. Można tu wspomnieć, że serdeczny przyjaciel autora Hozjusz nie pochwalał *Rozmów* uważając, że szkodliwe są

³⁴ M. Kromer, Mowa na pogrzebie Zygmunta I. Wstęp, przekład i oprac. J. Starnawskiego. Olsztyn 1982, s. 158-159.

³⁵ List Walentego Kuczborskiego do Kromera (Lublin, 2 maja 1569). Bibl. Jag., rkp. sygn. 28 II.

skutki takich zachcianek, żeby „każdy wszystko rozumiał, a więcej niż potrzeba, mądr był”, co zwłaszcza niepożądany wpływ wywiera na kobiety, które zamiast pilnować gospodarstwa zajmują się rozpowszechnianiem nowinek religijnych³⁶. Kromer nie doceniał jednak wartości językowej dzieła i — jak można sądzić przejściowo — uległ poglądom o niższości języka polskiego wobec innych, bardziej ukształtowanych. W przedmowie do wydania dylińskiego *Mnicha* stwierdził, iż jedynie miłość ojczyzny skłoniła go wcześniej do napisania dialogów po polsku, które ocenił jako pisane niezgrabnie dla ludzi prostych („pingui minerva ad captum popularium nostrorum”), bo polszczyzna nie dorównywa innym językom, a nie jest łatwa ani w czytaniu, ani w pisaniu („nostra lingua neque tam copiosa est, quam aliae, neque scriptu lectuque facilis”). Dialogi polskie to wszakże dalszy poważny krok na drodze rozwoju naszego języka literackiego: cechują się naturalnością, sugestywnym obrazowaniem, wzbogacają zasób słownikowy renesansowej polszczyzny. Autor przystosowuje się też w zasadzie do nowych tendencji w rozwoju systemu słowotwórczego i fleksyjnego. O stosunku Kromera do znaczenia społecznego polszczyzny świadczyć może anegdota o Stefanie Batorym, podana przez dyplomatkę francuskiego Karola Ogiera w *Dzienniku podróży do Polski*. Biskup warmiński powitał króla po polsku. Batory wytknął mu, że jako duchowny nie opanował biegle łaciny. Biskup wyraził zaś zdziwienie, jak król może panować nad ludem, który jego nie rozumie i którego on nie potrafi zrozumieć³⁷.

Analizując twórczość i działalność Marcina Kromera można go dziś wysoko ocenić jako prawdziwego patriotę. Pragnął odeprzeć ataki obcych pisarzy oceniających negatywnie i tendencyjnie Polskę (co widać w dziełach historycznych i w wersji łacińskiej *Mnicha*). W upadku autorytetu władzy monarszej i samowoli szlacheckiej widział główną przyczynę zagrożenia niepodległości kraju. Swoją postawą moralną i erudycją imponował nie tylko przyjaciołom, lecz i przeciwnikom. Dlatego warto dzisiaj przypomnieć tę wybitną postać, której dzieła zasługują na uznanie i dalsze prace naukowo-badawcze.

³⁶ Stanowisko to zajął Hozjusz w dziele *De expresso Dei verbo*, Dilinga 1558.

³⁷ M. R. M a y e n o w a, *Walka o język w życiu i literaturze staropolskiej*. Warszawa 1955, s. 183, poz. 111 a.

MARTIN KROMER EN TANT QUE PATRIOTE POLONAIS

RÉSUMÉ

Le 23 mars 1589 à Lidzbark est mort Martin Kromer — un évêque savant. Il est né en 1512 environ à Biecz dans une famille polonisée des colons allemands. Il était un éminent historien polonais, un écrivain politique, un polémiste religieux. Il était lié à un service diplomatique dans l'intérêt des derniers Jagellons et de la République. Il se souciait toujours de la sécurité et de la bonne renommée de la Pologne.

Le but de cet essai est la présentation de la formation d'une attitude patriotique de Kromer qui a contribué sur la consolidation d'une autorité de la Pologne sur le forum international et lui a assuré la confiance du Roi. Il voyait le besoin de mettre en valeur le niveau de l'Académie de Cracovie pour le bien de la jeunesse polonaise. Outre ses discours bien connus il y a un autre presque inconnu *Census martini Cromeri...* qui traite les projets des réformes militaires et fiscales. La critique de l'effémination et de la négligence militaire de la noblesse se répète dans son premier ouvrage *Conversation entre un courtisan et un moine* (1551), où à côté du sujet principal, polémique avec les dissidents, l'auteur critique la vie au dessus de ses moyens et l'affaiblissement de l'esprit chevaleresque. Cette oeuvre a été écrite en polonais mais l'auteur l'a bientôt traduite en latin et publiée sous le titre *Monachus*. En destinant cette version latine aux étrangers, Kromer glorifie sa patrie, il veut que tout le monde soit conscient que cela a été écrit par un Polonais pour qui les affaires de la patrie sont très proches. Son oeuvre la plus importante est *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* (1555) écrite en latin classique. Grâce à cet ouvrage l'Europe a pu connaître mieux l'histoire et la culture des Polonais. Son deuxième ouvrage historico-géographique est *Polonia* où l'auteur a présenté une vaste image de la Pologne. En 1552 Kromer a été anobli par Sigismond August pour les mérites dans le service diplomatique. En 1579 à souhait du Roi il a été nommé évêque de Warmia. Kromer a mérité aussi dans le domaine du perfectionnement de la prose littéraire.

Grâce à ses dialogues qui enrichissaient le vocabulaire du polonais à cette époque — là, Kromer annonçait aussi les nouvelles tendances dans le développement du système morphologique et flexionnel.

MARCIN KROMER W POSELSTWIE MORSKIM LAT 1569-1571
GARŚĆ UWAG HISTORYKA LITERATURY

Polityka morska Zygmunta Augusta przed stu laty jeszcze, dokładnie przed stu laty, *terra ignota* w nauce, jak stwierdzał twórca nowoczesnej szkoły historycznej we Lwowie, Ksawery Liske (o czym będzie), dziś ma już sporą literaturę przedmiotu. Brak wprawdzie pełnego wydania źródeł rękopiśmiennych dotyczących ważnego epizodu naszych dziejów, ale znakomite opracowanie stworzył Stanisław Bodniak w kryptomonografii problemu, opublikowanej w pierwszym po drugiej wojnie światowej zeszycie *Pamiętnika Biblioteki Kórnickiej*. Wspomniana kryptomonografia była uwieńczeniem poszukiwań uczonego owocujących już wiele lat wcześniej poważnym studium poświęconym epizodowi zwanemu „kongresem szczecińskim”¹. W świetle źródłowych prac Bodniaka Zygmunt August wygląda na znakomitego poprzednika Władysława IV, jako pierwszy król polski rozumiejący doskonale zagadnienie morza i dochodzący naszych praw na Bałtyku, odnoszący na drodze negocjacji dyplomatycznych sukcesy przynajmniej defensywne.

W dobie, w której nie było stałych ambasad i poselstw, jedynie sprawowane czasowo, posłowali od jednego do drugiego monarchy najczęściej dostojnicy kościelni, utalentowani pisarze i mówcy, boć przecież przed monarchą, do którego się udawali czy przed papieżem trzeba było mowę wygłosić. Dlatego też nazywali się oni nie tylko *legati* czy *nuntii*, *commissarii*, ale i *oratores*. Już na początku XVII w. Szymon Starowolski, dopełniający swe zasadnicze dzieło o pisarzach polskich, *Scriptorum Polonicorum Hekatomtas* (1625, ²1627), mniejszym znaczenie, *De claris oratoribus Sarmatiae* (1628), nie tylko o mówcach w sensie profesjonalnym traktował. Epizody poselskie stanowią bardzo często składową część, i to nie najmniej ważną, biografii wielu pisarzy dawnych wieków.

¹ Por. Stanisław Bodniak: Kongres szczeciński na tle bałtyckiej polityki polskiej. Kraków 1929, Prace Krakowskiego Oddziału PTH nr 3; idem: Polska a Bałtyk za ostatniego Jagiellona. *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej* 1939-1946 z. 3, druk. 1946, s. 42-276. — Wydawnictwo źródłowe, niepełne, stworzyła przy końcu XIX w. nauka rosyjska, G. W. Forsten (wyd.): Akty i pisma k historii bałtyjskiego woprosa v XVI i XVII stolietiach. T. 1. S. Petersburg 1889.

O tym, jaką rolę odegrała sprawa morska w działalności dyplomatycznej Jana Dymitra Solikowskiego, późniejszego arcybiskupa lwowskiego, i znakomitego pisarza, wiemy. Znane są teksty jego autorstwa z całą pewnością, znane teksty przypisane mu przez naukę dwudziestowieczną z dużym prawdopodobieństwem. Z pierwszej grupy przypomnieć warto przynajmniej mowę *In funere Sigismundi Augusti* (druk. 1574), w której znalazła wyraz idea „dominium maris Baltici”, z drugiej — przede wszystkim perełkę prozy jaką jest *Rozmowa kruszwicka* (powst. 1573). Portowi morskemu, naturalnie w granicach Polski — gdańskiemu, przypisał autor znaczenie podobne do znaczenia oka w „ciele człowieczym”, oka którym Korona „patrzy na wszytek świat”². Epizod „morski” Solikowskiego z lat 1562-1571, a więc dość długi, otrzymał omówienie pióra historyka Kościoła, publicystyka związana ze sprawą morską — omówienie pióra historyka literatury³. Towarzyszył Solikowskiemu w morskich poselstwach przede wszystkim kasztelan zawichojski Piotr Kłoczewski⁴, nieco później także Marcin Kromer.

Literatura przedmiotu na temat Kromera „obrońcy praw morskich” istnieje z jednej strony bardzo już dawna, z drugiej — ciągle nie zadowolająca. Bardzo dawna, gdyż pewne świadectwa pochodzą od niemal współczesnych Kromerowi; nie zadowolająca, gdyż rola koadiutora biskupstwa warmińskiego w realizowaniu planów królewskich w latach 1569-1571 nie została przebadana narzędziami nowoczesnych historyków i historyków literatury. W r. 1570 wydana została w Krakowie anonimowo *Historija prawdziwa o przygodzie żalotnej księżniczki finlandzkiego Jana i królowny polskiej Katarzyny*. Wznowiono ją tamże w roku następnym (1571). W dobie nowoczesnego edytorstwa miała *Historija prawdziwa ...* trzy wznowienia, nie licząc fragmentarycznych: Aleksandra Przędzieckiego w III tomie obszernego dzieła *Jagiellonki polskie w XVI wieku*⁵; w tomie osobnym serii wydawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie, nazwanej *Biblioteka Pisarzy Polskich*, w opracowaniu Aleksandra Kraushara⁶; w tomie osobnym serii wydawnictwa *Pojezierze* nazwanej *Literatura Warmii i Mazur w Dawnych Wiekach*, dwukrotnie — w opracowaniu Janusza Małka.⁷

² Por. (Jan Dymitr Solikowski): *Rozmowa kruszwicka*. W: Jan Czubek (wyd.): *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*. Kraków 1906, s. 479; Edmund Kotarski (wyd.): *Kto ma państwo morskie... Problemy morza w opinii dawnej Polski*. Wybór tekstów... Gdańsk 1970, s. 178

³ Por. ks. Jan Zalewski C.M.: *Arcybiskup J. D. Solikowski obrońca naszych praw morskich w XVI w.* *Nasza Przeszłość* 1947 t. 3 s. 92-120; E. Kotarski: *Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego*. Toruń 1970; idem: *U progu marynistyki polskiej. XVI — XVII wiek*. Gdańsk 1978, s. 232-239.

⁴ Por. Roman Zelewski: *Piotr Kłoczowski (Kłoczewski)*. W: *Polski Słownik Biograficzny* (odtąd PSB). T. 13 z. 1(56). Wrocław 1967, s. 52-54; Andrzej Tomczak: *Piotr Kłoczewski, organizator flotyli Stefana Batorego w Elblągu*. *Rocznik Elbląski* 1972 t. 5 s. 113-128 (tu poselstwo morskie z czasów Zygmunta Augusta omówione także).

⁵ Kraków 1868, s. 54-94.

⁶ Kraków 1892, BPP nr 20.

⁷ Olsztyn 1974, ²1983.

Edytorzy konfrontowali przekazy drukowane z 1570 i 1571 r. z dochowanymi rękopisami. Przeddziecki nie wysunął hipotezy co do autorstwa. Kraushar wydał dzieło jako anonimowe; we wstępie wskazywał autorstwo Kromerowe jako wielce prawdopodobne. Dowodził, że szczegóły historyczne opowiedziane w noweli (do takiego gatunku zaliczamy dziś *Historyję prawdziwą* ...) mogły być dobrze znane jedynie komuś z uczestników kongresu szczecińskiego z 1570 r., a nazwisko Kromera jako uczestnika obrad upamiętnił dopisek w rękopiśmiennym przekazie Biblioteki Jagiellońskiej. Małłek wydał utwór już jako Kromerowy, mając w zakresie udowodnienia autorstwa dalszych poprzedników po Krausharze. Wspomniany już Bodniak, autor nie opublikowanej monografii o Kromerze, odnalazł list Tomasza Płazy do Kromera z 22 lutego 1571 r., pisany z Krakowa, donoszący przełożonemu, rządcy diecezji warmińskiej, iż w drugiej edycji wniósł mu *arcus triumphalis*.⁸ Po latach bardzo mocno podpisał się pod stwierdzeniem Bodniaka Claude Backvis w słowach: „Nie ma co się wahać; tak się pisze tylko do autora”⁹.

Wspomniany *arcus triumphalis* mówi o tym, że król „stał [...] posły swoje nieraz do Rostoka w czasy bardzo trudne z niemałym kosztem swoim”, podkreśla, że „daremna” była praca posłów” [...] aż do tego czasu przyszło, kiedy był na też posługę wyprawion znowu Jego Mść ksiądz Marcin Kromer, koadiutor heilsberskiego biskupstwa, człowiek świata znajomy, zawołanego rozumu i wielkiej biegłości”. W dalszym ciągu mowa o tym, że Kromer przybył „z towarzystwem swoim do Stetyna”, że misję swą zakończył pokojowo. To uzupełnienie *Historyji* nie było wydrukowane w dwu wydaniach szesnastowiecznych, na podstawie rękopisu podał je Kraushar we wstępie do edycji (s. VI), dwaj pozostali wydawcy w tekście głównym, ale z wyodrębnieniem graficznym (Przeddziecki, s. 63; Małłek, w wyd. 2 — s. 20).

Na początku XVII w. historyk doby sobie współczesnej, Jacobus Augustus Thuanus (Jacques — Auguste Thou), odnotowawszy pod rokiem 1570 fakt, który nazwał „Stetiniana conventio”, podał, że w imieniu króla polskiego („regis vero Poloni nomine”) występowali na kongresie: „Martinus Cromerus, nobilis historiae patriae scriptor, et Demetrius Solicovius [...]”¹⁰. Ten sam historyk zanotował w innym miejscu, pod rokiem 1589, śmierć Kromera, charakteryzując go słowami: „Warmiae in Borussia Episcopus,

⁸ Por. St. Bodniak: Autorstwo »Historyi prawdziwej o przygodzie żalostnej księżniczki finlandzkiego Jana i krolewny Katarzyny«. *Pamiętnik Literacki* 1931 R. 28 s. 77-87. Poprzednio pod hipotezą Kraushara podpisali się: Aleksander Brückner w rec. wydanych przez Józefa Korzeniowskiego Orichovianów (*Kwartnik Historyczny* 1892 R. 6 s. 836) i Julian Krzyżanowski w studium monograficznym *Romans pseudohistoryczny w Polsce wieku XVI*. Kraków 1926, s. 158; w monografii *Romans polski XVI w.* (Lublin 1934), już po odkrywczym przyczynku Bodniaka, Krzyżanowski analizował *Historyję prawdziwą* ... jako utwór Kromera (s. 43-45).

⁹ Por. Claude Backvis: »Historyja prawdziwa o przygodzie żalostnej księżniczki finlandzkiego Jana i krolewny Katarzyny«. W: C. Backvis: *Szkice o kulturze staropolskiej*. Oprac. Andrzeja Biernacki. Warszawa 1975, s. 136. Wersja francuska pracy Backvisa w *Revue des Etudes Slaves* 1952 R. 29, s. 16-33.

¹⁰ Jacobus Augustus Thuanus: *Historiarum sui temporis opera*. 1609 szp. 938/1.

insignis rerum Polonicarum scriptor, qui patriam et consilio et monumentis editis plurimus iuvisset et illustrasset [...]”¹¹.

Poselstwo morskie koadiutora warmińskiego tylko sporadycznie omówili monografiści życia i dzieła pisarskiego Kromera z drugiej połowy XIX w.: Anton Eichhorn¹² i Cyprian Walewski¹³; pominął zupełnie trzeci w tym szeregu, Ludwik Finkel¹⁴, ograniczywszy się do rozbioru głównego dzieła pisarza ze stanowiska historyka. Od czasu „kromerowej” literatury przedmiotu z końca XIX w. było wiadomo na podstawie listów podkanclerzego koronnego Franciszka Krasieńskiego z 10 i z 22 października 1569 r., że Kromer miał wiosną 1570 r. posłować do Hiszpanii, co jednak zostało zamienione na udział w poselstwie do Roztoki w towarzystwie Solikowskiego i Kłoczewskiego. Było wiadomo także, iż Kromer starał się o zwolnienie z tej misji, czego nie uzyskał. List Krasieńskiego z 9 listopada 1569 r. mówi o tym, że otrzymał Kromer 200 talarów miesięcznej pensji na czas trwania poselstwa. List Kromera do Stanisława Hozjusza z 27 grudnia tego roku świadczy, że koadiutor warmiński był wówczas w Roztoce, ale przekonał się o bezcelowości poselstwa. Wrócił: 14 stycznia 1570 r. był już w Szczecinie, a 31 stycznia w Heilsbergu (Lidzbarku). Odpowiednie wzmianki uczynił w biogramie Kromera Henryk Barycz¹⁵.

Już w pracach dziewiętnastowiecznych wykorzystany był list Jerzego z Tyczyna do Kromera z końca marca 1570 r., mówiący o chorobie spowodowanej podróżą. Dziś, po uporządkowaniu przez Jerzego Axera korespondencji Jerzego z Tyczyna z Kromerem¹⁶, wiemy, że Hozjusz, przebywający poza diecezją, nie był zadowolony z udziału swego koadiutora w morskim poselstwie („Cardinalis noster ... male eum habet, quod in Sueciam legatus ablegaris” — list z 17 grudnia 1569 r.), że z poselstwa przywiózł świerzb („Intellexi te ex legatione scabiem reportasse in Prussiam. Cura valetudinem!” — list z 25 marca 1570 r.).

O tzw. kongresie szczecińskim, do którego doszło z inicjatywy posła francuskiego, nazwiskiem Charles (Carolus) Dançay, popartej mocno przez

¹¹ Idem: *Historiarum sui temporis continuatio*. Francoforti 1621, s. 313.

¹² Der ermländische Bischof Martin Kromer. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 1869 t. 4.

¹³ Marcin Kromer. Warszawa 1874. Odb. z „Biblioteki Warszawskiej” 1873 cz. 1-2. — Z przykrością stwierdzić należy, że praca ta kompromituje naukę polską wobec niemieckiej. Spokojnie, ale sprawiedliwie napisał o niej Franciscus (Franz) Hipler, wydając „*Illustrium virorum ad Martinum Cromerum epistolae selectae. Ex tabulariis Warmiensis...*” Brunsbergae (Braniewo) 1882. Tam (s. 3) o dziele Eichhorna: „Hoc opus ad verbum fere secutus est Cyprianus Walewski (Marcin Kromer. Warszawa 1874), nisi quod ad calcem libri sui 51 epistolas Cromerianas ex tabulariis Warmiensis descriptas typisque nondum mandatis adiecit”.

¹⁴ Marcin Kromer, historyk polski XVI w. *Rozprawy AU w Krakowie. Wydział Historyczno-Filozoficzny* 1883 t. 16.

¹⁵ Henryk Barycz: Marcin Kromer. W: PSB. T. 15 z. 3 (66). Wrocław 1970, s. 324.

¹⁶ Georgius Axer (ed.): Georgii Ticinii ad Martinum Cromerum Epistolae (a. 1554-1585) — (...). Vratislaviae 1975, Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi, t. 21, por. s. 62, 69; Jerzy Axer (wyd.): Polski dyplomata na papieskim dworze. Wybór listów Jerzego z Tyczyna do Marcina Kromera (1554-1585). Warszawa 1982, por. s. 111, 115-116.

Zygmunta Augusta, pragnącego doprowadzić do korzystnego dla Polski pokoju, wiadomo było także. Naznaczony został na 1 lipca 1570 r.; jako delegacji króla polskiego wysłani zostali: Kromer, Solikowski; Stefan Loitz (Lois), kupiec i bankier szczeciński; Justus Claudius (Klaudiusz)¹⁷. Że Kromer z całą pewnością stanął w Szczecinie najpóźniej w sierpniu 1570 r., świadczy list jego do sekretarza Hozjusza, Stanisława Reszki, wysłany stamtąd 1 września 1570 r. Misja zakończona została dopiero w grudniu: po kilkumiesięcznych pertraktacjach doszło 13 grudnia 1570 r. do zawarcia pokoju, który wypadł najkorzystniej dla Danii. Polska uzyskała prawo nie-respektowania niepomysłnych dla nas poprzednich postanowień co do Narwi i co do Inflant.

Poselstwo polskie opuściło Szczecin 15 grudnia; Kromer i Solikowski zdawali królowi sprawę z kongresu, w Warszawie 12 stycznia 1571 r. jak przekonuje korespondencja niedawno wydana, nie zakończyła się na tym rola Kromera sprawozdawcy. Pisał do niego Jerzy z Tyczyna 3 lutego 1571 r.: „Intellexi te rebus bene confectis ex legatione rediisse, quod mihi non mediocrem attulit voluptatem [...]”, zaś tydzień później (10 lutego) dodawał: „Crebriores iam abs te expectabo litteras, maxime quam ex legatione in Prussiam sis reversus”¹⁸.

Historiografia z końca XIX w. uwypukliła, może trochę nadmiernie, rolę przodującą Kromera w kongresie szczecińskim. Walewski, powołując się na listy do Kromera: Macieja Drzewickiego i Walentego Kuczborskiego z 27 stycznia 1571 i Pawła Zajączkowskiego z 3 i z 17 lutego 1571 r. — uznał, że jego uważano za twórcę pokoju¹⁹. Ksawery Liske opublikował relację złożoną w Warszawie 12 stycznia 1571 r., traktując tekst jako Kromerowy, mimo iż współautorstwo Solikowskiego wyraźnie jest w tekście poświadczony; o Kromerze pisał jako o „naczelniku” posłów²⁰. Nowoczesny monografista „kongresu” podkreślił, że wszyscy czterej posłowie polscy byli równej godności: „nuntii et commissarii R.M.”²¹

Zgadzałoby się to ze stanowiskiem Kromera, który Krzysztofowi Warszawickiemu, przyszłemu autorowi dzieła *De legato et legatione* (1595 i wznowienia, w tym jedno w Roztoce — 1597) miał opowiedzieć epizod o tym, jak z pewnym „znakomitym dostojnikiem” posłował od Zygmunta

¹⁷ Por. Zygmunt Boras: Stefan Loitz (Lois). W: PSB.T.17 z. 4 (75). Wrocław 1972, s. 529-531. Justyn Klaudiusz (Claudius) nie otrzymał hasła w PSB.

¹⁸ Por. G. Ticinii (...) Epistulae (...), s. 95; Polski dyplomata (...), s. 137, 138.

¹⁹ Por. Walewski, jw. s. 87-89.

²⁰ Ksawery Liske: Marcina Kromera relacja o kongresie szczecińskim. *Kwartalnik Historyczny* 1889 R. 3 s. 214-227. — Tekst wydany z rękopisu Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie (sygn. 168 s. 481-492) ma tytuł „Suma relatyey J Emczy X Marcina Kromera koadiutora biskupstwa warmińskiego i pana Jana Dymitra Solikowskiego JK Mości na jednanie kroła duńskiego i szwedzkiego do Szczecina posłanych komisarzow, przed JK Mością w Warszawie dwunastego dnia stycznia sprawowanej” (1571).

²¹ Por. St. Bodnia k: Kongres szczeciński..., jw., s. 16.

Augusta do cesarza Ferdynanda. Były ustawione na audiencji u cesarza obok siebie dwa krzesła dla posłów, na dwu rozsiadł się współposłujący z Kromerem, dla którego nie pozostało miejsca. Dopomógł Kromerowi cesarz mówiąc: „Skoro obydwaj jesteście posłami, obydwaj zajmujecie miejsca”. Opowieść zakończył Warszewicki refleksją, że zwykle posłowie spierali się o to, który był ważniejszy²². Trudno jednak przypuścić konflikt prestiżowy pomiędzy Kromerem i Solikowskim, skoro Solikowski, sekretarz królewski ale jeszcze nie arcybiskup lwowski, w dniu 11 lutego 1571 r., a więc wkrótce po odbyciu wspólnego poselstwa, wprowadzał Kromera w Heilsbergu z polecenia króla na koadiutorię warmińską, odczytując sformułowaną w akcie królewskim charakterystykę:

Cuius per annos plurimos atque inde a tempore Divi Parentis nostri tam in aula nostra quam peraeagre apud summos orbis Christiani principes et monarchas doctrinam, prudentiam in gerendis rebus dexteritatem ac pietatem singularem perspeximus. Cuius etiam scriptis multis in lucem editis nomen Polonum patriaque nostra illustratur et honestatur²³.

Do głównego historycznego dzieła Solikowskiego, wydanego pośmiertnie pt. *Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti Poloniae Regis ... (1647)* dołączony został tekst pt. „Eiusdem Ioannis Demetrii Solikovii [...] Testamentum quorum non debeo, nec volo oblivisci in morte”. Tam wśród „patronów” wymieniony Kromer jako drugi po Hozjuszu w liczbie ośmiu biskupów polskich, którym autor dzieła wdzięczność składał: „[...] pro declarata in multis benevolentia ac beneficentia”²⁴.

Przypomniane tu fakty mniej lub więcej znane, mogą otrzymać omówienie pióra historyka; piszący te słowa pragnie rzucić jedynie kilka uwag ze stanowiska historyka literatury. Nie będą to obfite uwagi, bo teksty, których dotyczą, nie są zbyt liczne i tylko *sensu largo* stanowią integralną część pisarskiego dzieła Kromera, nie są przecież utworami literackimi.

1. Jako tekst semi-Kromerowy, nie wyłącznie Kromerowy, potraktować trzeba *Sumę relatyey*, opublikowaną przez Liskego. Ale współautor tekstu był także wybitnym pisarzem. Krótki tekst cechuje przede wszystkim ogromna rzeczowość. Sprawozdawcy przedstawiają królowi dokładną analizę, „[...] uważwszy u siebie commoda et incommoda”. Tekst jest polski, polszczyzna tchnie wszystkimi właściwościami języka wieku złotego. Czytamy, jak w biogramie Rejowym podpisanym nazwiskiem Andrzeja Trzecie-

²² Por. Krzysztof Warszewicki: O pośle i poselstwach. Oprac. Jerzy Życki. Warszawa (1935) s. 238-240.

²³ Cyt. za: Miscellanea Warmiensia, rękopis zredagowany w XVIII w. przez Jana Napomucena Kattenbringka w zbiorach Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. Archiwum Biskupie H 19, t. 5, s. 77-79. Do druku podał J. Starnawski: Cromeriana nova. *Eos* 1989 t. 77 z. 1 s. 101-110

²⁴ Por. Ioannis Demetrii Sulikovii (sic) Archiepiscopi Leopoliensis Commentarius brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi Augusti Poloniae Regis Anno ADLXXII Mense Iulio Knisini mortui. Dantisci 1647, s. 229.

skiego „dwie lecie”, czytamy „książę pomorskie Jan Frydrych”. Te rzeczy oczywiście nie mogą dziwić. I nie może dziwić, że tekst jest okraszony wtrętami łacińskimi. Wtręty owe przypominają rzeczowe sformułowania, bodaj z Neposowego żywotu Arystydesa rodem. Tam spotykamy sformułowanie „ad classes aedificandas exercitusque comparandos” (III 1). W tekście Kromera — Solikowskiego: „ad libertatem navigationis tuendam”. Czy też, by ukazać sposób łączenia wtrętu łacińskiego z polszczyzną, „(artykuły) potrzebne [...] ad tollendas mutuas controversias, quam ad foedera confirmanda i ku zachowaniu statecznej przyjaźni między WKM zwykłej wolności żeglowania i handlow”.

Zdarzają się łańcuchy zdań krótkich, jasnych w przekazywaniu informacji: „O Narwę Najaśniejszy a Miłościwy Królu było trudności nie mało. Cesarscy z nami zgodni byli i Szwedowie z przodku. Francuscy i saski z Duńczykami i z Lubeczany dzierżyli”. Określanie narodowości przymiotnikiem przywodzi na myśl wiele tekstów szesnastowiecznych, bodaj poemat Kochanowskiego *Satyr*, w którym czytamy: „Moskiewski wziął Połocko”. W tekście Kromera — Solikowskiego po zacytowanym łańcuchu zdań krótkich następuje przejście do długiego okresu. Bo też w całym tekście dominuje hipotaksa. Piękny okres:

„A iż ta tam sprawa już ku skutkowi się ma za pilnym staraniem, tak Cesarza Jego Miłości jako i WKM, naszego Miłościwego Pana, przywiedziona jest, dlategośmy tu przyjechali, abyśmy WKM, naszemu Miłościwemu Panu, o tym sprawę dali, za jakimi kondycjami ten pokój między tymi królami a Rzeczpospolitą lubecką postanowiony jest

— zdaje się z Łukasza Górnickiego *Dworzanina polskiego* żywcem wyjęty. Jeśli w bliskim towarzystwie zacytowanego okresu czytamy w jednym z następnych zdań słowa: „z wielu przyczyn i ta nie mniejsza była”, z kolei w innym zdaniu: „WKM nie tylko u tych królów, ale i u wielu krain postronnych, które tą wojną poszkodzone są, wieczną wdzięczność i bogomodłstwo otrzymać raczył”, wszystkie te zwroty i zdania korespondują ze znanym okresem z *Dworzanina polskiego* z początku księgi I, czy też wyraźnie zapożyczają się stamtąd:

Tuż u Krakowa jest rzeczek Prądnik, nad którą Samuel Maciejowski krakowski biskup i kanclerz koronny, włoskim ksaftem dom piękny zmurować kazał, jako dla wielu inych dobrych przyczyn, tak też dla tego, aby w tak osobnym kraju, jaki jest około Krakowa, miał miejsce, gdzieby postronne ludzi a wielkich królów posły czcić mógł”.

Dosłownie z łacińskiej tytułatury kancelaryjnej przetłumaczona została tytułatura, z jaką posłowie zwrócili się do monarchy: „Najaśniejszy a Miłościwy Królu a Panie Panie nasz Miłościwy.” Łacina wsiąkla w omawiany tekst dość porządnie.

2. Akta poselstwa morskiego, w którym udział brał, obok Solikowskiego, także Kromer, przebadał piszący te słowa w trzech źródłach: w Bibliothèque Nationale w Paryżu (sygn. Fonds Latins 6062), w Archiwum Głównym Akt dawnych w Warszawie (sygn. Liber legationum 19, Liber legationum 20), w Bibliotece Czarторыskich w Krakowie (sygn. 300). Materiały paryskie nie dotyczą Kromera; aktorami sprawy są tylko Piotr Kłoczewski i Solikowski. Inaczej w kodeksach przechowywanych w dwu wymienionych zbiorach polskich. Tekstów autorstwa lub współautorstwa Kromera jest w obu zbiorach 25. Biblioteka Czarторыskich ma ich o 6 więcej niż AGAD, 19 tekstów dubluje się. Są to teksty następujące:

1. List Kromera (tytułatura „Administrator Episcopatus Warmiensis”) i Solikowskiego („SRM Secretarius”), „komisarzy” (posłów) polskich do „komisarzy” (posłów duńskich i szwedzkich, z Heilsbergu z 15 listopada 1569, łac. — AGAD LI 19 k. 1 r. — v.; Czart., 300 s. 1.
2. List Kromera i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do króla duńskiego Fryderyka II, ze Szczecina, z 7 grudnia 1569, łac. — AGAD LI 19 k. 1 v. — 2 r., Czart. 300 s. 2-3.
3. List Kromera i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do króla szwedzkiego Eryka XIV, ze Szczecina, z 7 grudnia 1569, łac. — AGAD LI 19 k. 2 r. — 3 r.; Czart. 300 s. 3-4.
4. List Kromera i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do króla polskiego Zygmunta Augusta, ze Szczecina, z 7 grudnia 1569, pol. — AGAD LI 19 k. 3 r. — 4 r.; Czart. 300 s. 4-6.
5. List Kromera i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do Lubeczana, z Rostocku, z 15 grudnia 1569, łac. — AGAD LI 19 k. 4 r. — v.; Czart. 300 s. 6-7.
6. List Kromera i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do Lubeczana, z Rostocku, z 16 grudnia 1569, łac. — AGAD LI 19 k. 4 v. — 5 r.; Czart. 300 s. 7-8.
7. List Kromera i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do króla polskiego, z Rostocku, z 20 grudnia 1569, łac. — AGAD LI 19 k. 8 r. — 9 v; Czart. 300 s. 15-16.
8. List Kromera i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do króla duńskiego, z Rostocku, z 20 grudnia 1569, łac. — AGAD LI 19 k. 9 r. — 10 v.; Czart. 300 s. 16-18.
9. List Kromera, Kłoczewskiego i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do króla polskiego, z Rostocku, z 22 lub 27 grudnia 1569, pol. — AGAD LI 19 k. 10 v. — 11v.; Czart. 300 s. 18-20.
10. List Kromera, Kłoczewskiego i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do króla duńskiego, z Rostocku, z 7 stycznia 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 14 r. — 15 r.; Czart. 300 s. 30-31.
11. List Kromera, Kłoczewskiego i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do posła francuskiego, który nazywał się Charles Dançay (Carolus Danzaeus), z Rostocku, z 7 stycznia 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 15 r. — 16 r.; Czart. 300 s. 31-32.
12. List Kromera, Kłoczewskiego i Solikowskiego (nazwiska bez tytułów) do Charles'a Dançaya, z Rostocku, z 10 stycznia 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 23 r. — v.; Czart. 300 s. 42-43.
13. List Kromera (nazwisko bez tytułów) do księcia pruskiego Albrechta II z Wartemborku (Barczewa), z 4 lipca 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 309 r. — 311 r.; Czart. 300 s. 516-519.
14. List Kromera (nazwiska bez tytułów) do księcia pruskiego, z Reszla, z 8 lipca 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 311 r. — 313 r.; Czart. 300 s. 519-522.
15. List Kromera (tytułatura: Vicarius Episcopatus Warmiensis) do króla polskiego, z Heilsbergu (Lidzbarku), z 14 lipca 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 306 v. — 307 v.; Czart. 300 s. 511-513.
16. List Kromera (nazwisko bez tytułów) do króla polskiego, z Heilsbergu, z 21 lipca 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 314 v. — 315 v.; Czart. 300 s. 524-526.
17. List Kromera (nazwisko bez tytułu) do podkanclerzego koronnego Franciszka Krasieńskiego, z Heilsbergu, z 22 lipca 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 307 v. — 309 v.; Czart. 300 s. 513-516.
18. List Kromera (nazwisko bez tytułu) do króla polskiego, z Heilsbergu, z 25 lipca 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 290 r. — 291 r.; Czart. 300 s. 483-484.
19. List Kromera (tytułatura: Coadiutor Warmiensis), Solikowskiego, Loysa i Claudiusa (nazwiska bez tytułów) do króla polskiego, ze Szczecina z 1 września 1570, łac. — Czart. 300 s. 583-584.
20. List Kromera (tytułatura: Coadiutor Warmiensis Episcopatus), Solikowskiego (tytuła-

tura: *Secretarius regius*), Loysa i Claudiusa (nazwiska bez tytułów) do króla polskiego, ze Szczecina, z 9 września 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 330 r. — 332 r.; Czart. 300 s. 548-550.

21. List Kromera (nazwisko bez tytułów) do podkanclerzego Kraszińskiego, ze Szczecina, z 9 września 1570, łac. — AGAD LI 19 k. 332-333 r.; Czart. 300 s. 551-552.

22. List Kromera, Solikowskiego, Loysa i Claudiusa (nazwiska bez tytułów), do króla polskiego, ze Szczecina, z 12 września 1570, łac. — Czart. 300 s. 585-586.

23. List Kromera, Solikowskiego, Loysa i Claudiusa (nazwiska bez tytułów), do króla polskiego, ze Szczecina, z 18 września 1570, łac. Czart. 300 s. 586-587.

24. List Kromera, Solikowskiego, Loysa i Claudiusa (nazwiska bez tytułów), do króla polskiego, ze Szczecina, z 4 października 1570, łac. — Czart. 300 s. 588-590.

25. List Kromera (tytułatura: *Coadiutor Warmiensis*), Solikowskiego, Loysa i Claudiusa (nazwiska bez tytułów) do króla polskiego, ze Szczecina, z 16 października 1570, pol. — Czart. 300 s. 593-600.

Teksty w liczbie 25, będące w 18 wypadkach współautorstwa Kromera, a w 7 wypadkach wyłącznie jego autorstwa, stanowią materiał źródłowy do odtworzenia czynności koadiutora biskupstwa warmińskiego w poselstwach morskich z lat 1569-1570. Dla historyka nie tylko te teksty są materiałem, ale również i takie, w których mowa o Kromerze, przede wszystkim teksty do niego pisane²⁵. Jest to niewiele wobec ogromu świadectw dotyczących poselskiej działalności Solikowskiego z tych lat; Kromer dopiero z końcem 1569 r. dołączył do poselstwa. Dla historyka literatury pozostaje inne zadanie: migawkowe choćby spojrzenie na teksty Kromerowe ze stanowiska filologa. Przyjmując takie kryterium, bierze się pod uwagę jedynie owe 25 tekstów, zostawiając na boku pisane do Kromera lub mówiące o nim. Inne przywołuje się dla porównania.

Tytułatura stosowana przez Kromera, także w listach w których jest on jedynie współautorem, jest zgodna z tym, czego wymagał ówczesny protokół dyplomatyczny. A więc monarcha to „*Sacra Regia Maiestas Dominus Dominus clementissimus*” lub „*Serenissimus Potentissimusque Princeps ac Dominus Dominus clementissimus*”, czasem „*longe clementissimus*”. Do swego monarchy dodaje się „*noster*”. Polskie listy do Zygmunta Augusta rozpoczyna się słowami „Najjaśniejszy a Miłościwy Krolu a Panie Panie nasz Miłościwy”. Taką tytułaturę zachowuje się, gdy mówi się o królu. O kardynale Hozjuszu, wymienionym w korespondencji, mówi się „*Dominus noster Cardinalis*”. W listach do dostojników Kościoła czy państwa, oczywiście już nie najwyższych, tytułuje się adresatów „*Magnifici et Generosi Domini, amici observantissimi*” lub „*Spectabiles et Famati Domini*”, „*Illustres Domini*”. Król zwraca się do posłów swych słowami: „*Venerabiles et generosi devote ac fideles nobis dilecti*” lub „*Venerabiles devote et nobiles fideles nobis dilecti*”. Do jednego adresata, np. właśnie do Kromera: „*Reverende sincere nobis dilecte*”.

²⁵ Od bardzo dawna znany był list Zygmunta Augusta do Kromera, z 18 października 1569 r., w którym polecał koadiutorowi warmińskiemu spotkać się w Helsbergu z Kłoczewskim i z Solikowskim, którzy przybędą tu, by wespół z Kromerem udać się do Rostoki. Opublikował ów list z rękopisu przechowywanego w Bibliotece Tarnowskich w Dzikowie A. Przeddziecki: *Jegielonki ...*, t. 3, s. 146-147.

Formuły rozpoczęcia i zakończenia listu miały także wypracowane utarte wzory. Do króla zwracał się Kromer na początku listu pisanego po łacinie: „*Servitutum meam perpetuam Sacrae Maiestati Vestrae Regiae venerabundus inprimis defero*”. Autor listu nie będący w stopniu zależności od adresata pisał na początku: „*Salutem et benevolentiam nostram, Reverende ac Generose amice, mihi sincere dilecte, commendo*”. List łaciński do króla kończył Kromer zdaniem: „*Quam [tj. Maiestatem Vestram Regiam] ut Deus Optimus et Maximus diutissime sospitem et incolumen nobis servet cum tota hac dioecesi sedulo oro*” (list z 14 lipca 1570 r.) lub krócej „*Maiestatem Vestram Regiam diu salvam et indicamen esse optamus*” (list Kromera i pozostałych członków delegacji, z 9 września 1570 r.). Zakończenie listu do króla w języku polskim, podpisanego przez Kromera i Solikowskiego (z 7 grudnia 1569 r.) brzmi: „(...) siebie i służby swe naniższe w łaskę Waszej Królewskiej Mości naszego Miłościwego Pana pokornie zalecamy”. Prawie identyczne czytamy w liście z 27 grudnia tego roku (tu obok dwu wymienionych poprzednio podpisany także Kłoczewski). Oczywiście zakończenie było inne, gdy list skierowany został do kolegi. Charles Dançay zakończył list do Solikowskiego (a więc poseł królewski do posła królewskiego), z 31 grudnia 1569 r., słowami: „*Ego me Magnificentiae Vestrae permamenter commendo*”. A oto zakończenie listu Kromera do podkanclerzego Krasińskiego z 22 lipca 1570 r.: „*Prospiciat quae-ro Dominatio Vestra Reverendissima tranquillitati securitati et existimationi meae*”.

Powszechnie wiemy, że łacina klasyczna długo nie знаła innej formy niż „tu”; łacina kościelna, również dworska, wykształciła już do czasów renesansu bogatą tytulaturę. Listy datowano w dobie Kromera często jeszcze, posługując się kalendarzem rzymskim; nie spotyka się jednak tego w korespondencji będącej przedmiotem rozważań; bezwyjątkowo stosuje się zapisy typu „*septima die mensis decembris*”. Natomiast korespondencja łacińska prowadzona przez naszych wybitnych biskupów — dyplomatów — poetów z pierwszej połowy XVI w., takich jak Krzycki czy Dantyszek, dostarcza przykładów odstępstw od składni miast; korespondencja w sprawach morskich prowadzona przez Kromera i Solikowskiego ani jednego takiego przykładu nie zawiera.

Korespondencja prowadzona przez zespół staje się niekiedy indywidualna, co ma uzasadnienie wyraźne. Solikowski koresponduje sam ze swym francuskim kolegą, może jako ktoś bardziej mu znany w ciągu wielu już lat posłowania. Kromer pisze sam do księcia pruskiego Albrechta jako lepszy znawca spraw, także granicznych dotyczących terytorium Polski i Prus. Do króla kieruje listy sam tylko, gdy przebywa na Warmii, aczkolwiek przed wspólnym udaniem się do Roztoki, do jego rezydencji w Heilsbergu przybyli koledzy posługujący z nim razem.

Listy pisane w języku polskim są lekko makaronizowane. Np. list wszystkich czterech delegatów polskich na kongres szczeciński, wysłany do króla 16 października 1570 r., informował o posłach króla duńskiego: „[...] nie są tak chętni do tego, aby się z nami privatim sive arbitris umawiać albo ugadzać mieli [...]”. Król zaś w liście do nich z 26 października tego roku pisał: „Czego i ex foedere Caroli Quinti z nami, którego fragmentum Wam posyłamy, podeprzeć będziecie mogli”.

Listy przekazujące stanowisko jednego monarchy drugiemu lub upoważnionym przez niego delegatom, listy — raporty do własnego monarchy są na ogół bardzo rzeczowe i informujące. Ogromną rzeczowością odznacza się raport Kromera, Kłoczewskiego i Solikowskiego do króla, z Roztoki z 27 grudnia 1569 r., zredagowany w języku polskim. Imponuje zwięzłością list łaciński Kromera i Solikowskiego wysłany do króla stamtąd o tydzień wcześniej:

Serenissime Rex Domine Clementissime,

Quas litteras heri a Serenissimo Sueciae Rege Daniae accepimus ecarum exempla S[acrae] Maiestati V[estrae] R[egiae] cum his mittimus. Itemque responsum nostrum. Non patitur ille rex quicquam in se desiderari. De induciis tamen verbum nullum. Sed responsum eius et oratoris Gallici ad nostras expectamus post dies aliquot. Inde, de re tota certius aliquid cognoscemus. Feruntur Sueci commissarii cum his navigarent tempestate Gdanum appulsi esse indeque huc contendere optaverimus simul autem optaverimus nos ad pacificationem prosequendam melius instructos esse ut aliquod tamen Maiestati V[estrae] R[egiae] dignum operae pretium faciamus. Quod restat, Deum precamur ut Sac[ram] Maiestatem Vestram Regiam in hunc instantem novum annum et multos deinceps salvam incolumem florentemque servet.

Datum Rostochii, 20 die Decembris Anno Domini 1569.

Martinus Cromerus, Joannes Demetrius Solikowski.

Natomiast raport czwórki posłów wysłany do króla w języku polskim ze Szczecina, 16 października 1570 r., jest bardzo obszerny, zawiera wiele istotnych szczegółów dotyczących aktualnych spraw morskich. Styl nie jest tym razem suchy i zdania nie są tak krótkie, bezorzeczeniowe niejednokrotnie, jak w przytoczonym co dopiero liście łacińskim, ale nie są to zbyt długie okresy wieloczłonowe. Pierwsze zdanie informuje króla wprawdzie o tym, jakie były problemy posłów:

„Acześmy już kilkakroć ku W[aszej] K[rolewskiej] Miłości pisali i o tym wszystkim, co się sam[o] dotychmiast sprawowało, dostateczną sprawę dawali, wszakoż do tego czasu jeszcze od W[aszej] K[rolewskiej] Miłości na to żadny nauki ani informacji skuteczny nie mamy”.

W dalszym ciągu referat posłów mówi o planach Szwedów, Duńczyków i „Moskiewskiego”.

„A tak W[aszą] K[rolewską] M[iłość] naszego M[iłościwego] Pana prosimy, abyś nam W[asza] K[rolewska] Mość około tego wszyckiego, o czym piszemy, dostateczną naukę dać raczyła a prętko. Aby snać czekając nauki od W[aszej] K[rolewskiej] M[iłości] sam[o] sie wszycko nie skonczelo”.

Przed wszystkim domagali się posłowie dyrektyw. List mający ramową kompozycję zawiera pomiędzy zdaniem początkowym i końcowym szczegółowy wywód o tym, do jakich to zadań potrzeba posłom dyrektyw.

W dobie, w której listy wybitnego autora traktujemy często jako organiczną część pisarstwa, wydaje się, że włączenie w orbitę zainteresowań badaczy kilku listów autorstwa Kromerowego wyłącznego i kilkunastu współautorstwa koadiutora warmińskiego, odbywającego poselstwo morskie, jest dorzuceniem cegiełki do poznania pisarza, którego kanon tekstowy nie został jeszcze całkowicie uporządkowany.

MARTIN KROMER IN DER BALTISCHEN BOTSCHAFT 1569-1571 EINIGE ANMERKUNGEN DES LITERATURHISTORIKERS

ZUSAMMENFASSUNG

Die Politik des polnischen Königs Sigismundus Augustus in der Baltischen Frage war schon oft Thema der geschichtlichen Aufsätze über die Botschaft des Joannes Demetrius Solikowski in den Jahren 1568-1571.

Was für eine Rolle Martinus Cromerus in dieser Botschaft spielte, ist uns hinlänglich bekannt, jedoch die Texte, die von Kromer selbst stammten oder zumindestens von ihm unterschrieben worden sind, sind noch niemals vom Standpunkt des Literaturhistorikers untersucht und beurteilt worden. Dieser Arbeit hat sich der Verfasser dieses Aufsatzes unterzogen. Er hat in den Archiven und in Bibliotheken 25 Texte gefunden, die von dem Koadiutor des Bistums Ermland stammen oder von ihm, wie auch von Solikowski und von zwei anderen Gesandten unterschrieben sind.

MOWY SYNODALNE I KATECHEZY MARCINA KROMERA

WSTĘP

Podstawa źródłowa pozwalająca poznać Marcina Kromera jako mówcę i autora katechez jest bardzo niska: cztery mowy i osiem lub dwanaście katechez, jako owoc siedemdziesięciu siedmio letniego życia. Tyle się zachowało do naszych czasów.

Tym ważniejsze jest ich osadzenie w rzeczywistości¹, oraz rozbiór zawartej w nich treści², aby można było osądzić ich wartość dla dziejów polskiej myśli teologicznej XVI wieku.

I. OSADZENIE W RZECZYWISTOŚCI

Marcin Kromer, wnuk Bartłomieja Kromera i Anny Binarowskiej, syn Jerzego Kromera i Agnieszki Czernińskiej, urodził się w Bieczu w 1512 roku. Bakalaureat sztuk wyzwolonych zdobył na Akademii Krakowskiej w 1530 roku. Ze studiów w Padwie i Bolonii w latach 1536-1539 powrócił jako doktor obojga praw. W 1543 roku został kanonikiem krakowskim i przyjął święcenia kapłańskie. W 1545 roku powołany na sekretarza królewskiego, w 1552 roku otrzymał szlachectwo od króla Zygmunta II Augusta, potwierdzone w 1564 roku przez cesarza Ferdynanda II. W dniu 18 sierpnia 1569 roku przyjął od Stanisława Kardynała Hozjusza nominację na wikariusza generalnego i pełnomocnika w biskupstwie warmińskim. W niespełna rok potem, w dniu 2 czerwca 1570 roku został koadiutorem biskupa warmińskiego z prawem następstwa. Po śmierci Stanisława Hozjusza, która nastąpiła 5 maja 1579 roku, Marcin Kromer został uznany 7 października 1579 roku jako biskup warmiński przez króla Stefana Batorego i 6 grudnia 1579 roku przyjął święcenia biskupie z rąk Stanisława Karnkowskiego, biskupa wrocławskiego, w kościele bernardynów pod wezwaniem św. Anny w Warszawie.

¹ Rozdział I.

² Rozdział II-III.

Zmarł w dziesięć lat później, 23 marca 1589 roku na zamku lidzbarskim, w wieku 77 lat³.

Na okres życia Marcina Kromera przypadają początki Reformacji⁴. Był dzieckiem, gdy wybuchł spór Marcina Lutra z Kościołem o odpusty w dniu 31 października 1517 roku, gdy Marcin Luter został 3 stycznia 1521 roku wyklęty, a wreszcie gdy w 1525 roku pojął za żonkę mniszkę cysterską, Katarzynę von Bora. Podczas studiów Marcina Kromera na wydziale sztuk wyzwolonych Akademii Krakowskiej drugi sejm Rzeszy w Spirze zażądał w 1529 roku zaniechania nowinek religijnych, wywołując protest, od którego religijny ruch Marcina Lutra otrzymał nazwę protestantyzmu. Gdy Marcin Kromer uzyskał bakalaureat sztuk wyzwolonych, zawiązany został 27 lutego 1531 roku Związek Szmalkaldzki. Gdy wracał ze studiów w Padwie i w Bolonii z doktoratem praw obojga, rozpoczęły się w Hagenau rozmowy religijne, przeniesione potem do Ratzbony, trwające od 1539 do 1541 roku. Marcin Kromer był już kapłanem, kanonikiem krakowskim i sekretarzem królewskim, gdy cesarz Karol V odniósł w wojnie szmalkaldzkiej 24 kwietnia 1547 roku zwycięstwo pod Muehlberg, gdy sejm Rzeszy w Augsburgu ogłosił 30 czerwca 1548 roku *Interim*, wreszcie gdy w Augsburgu zawarto 25 września 1555 roku pokój religijny. Jednocześnie rozwijała się Reformacja w Polsce. Pierwsze gminy powstały w Krakowie, gdzie Marcin Kromer żył i działał, oraz w Królewcu, którym zajmował się jako sekretarz królewski, prowadzący sprawy pruskie.

Soborowi Trydenckiemu przyglądał się Marcin Kromer z pozycji kapłana, kanonika krakowskiego i sekretarza królewskiego. Okresowi pierwszemu od grudnia 1545 do marca 1547 roku z dekretami o Piśmie św. i Tradycji, o grzechu pierworodnym, o usprawiedliwieniu, o sakramentach w ogólności oraz o chrzcie i bierzmowaniu. Okresowi Bolońskiemu od marca 1547 do września 1549 roku, bez ostatecznych dekretów. Okresowi drugiemu od maja 1551 do kwietnia 1552 roku, z dekretami o Eucharystii, pokucie i namaszczeniu chorych. Wreszcie okresowi trzeciemu od stycznia 1562 do grudnia 1563 roku z dekretami o Komunii św., o ofierze Mszy św., o kapłaństwie, o małżeństwie, o czyśccu, o czci świętych i ich obrazów, o odpustach⁵. We wszystkich trzech okresach trydenckich i w okresie bolońskim Sobór wydawał dekryty o reformie Kościoła⁶. Wszystkie dekryty soborowe zostały

³ F. Hipler: Die deutschen Predigten und Katechesen der Ermlaendischen Bischoefe Hosius und Kromer. Koeln 1885.

⁴ J. Lortz: Reformation. „Sacramentum Mundi”. Theologisches Lexicon fuer die Praxis. Freiburg-Basel-Wien 4(1969)74-112.

⁵ H. Denzinger, A. Schoenmetzer SJ: Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum. Ed. 32. Barcinone-Friburgi Brisgoviae-Romae-Neo Eboraci 1963, p. 363-422.

⁶ Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici Concilii Tridentini sub Paulo III, Julio III et Pio IV Pontificibus Maximis cum Patrum subscriptionibus. Romae, in Collegio Urbano de Propaganda Fide, 1834. Lipsiae 1837.

zatwierdzone bullą *Benedictus Deus* 26 stycznia 1564 roku przez papieża Piusa IV. Król Zygmunt II August przyjął je na sejmie w Parczewie z rąk nuncjusza papieskiego Jana Franciszka Commendone w 1564 roku⁷.

Mowę na synodzie prowincjonalnym w Piotrkowie 1542 roku wygłosił Marcin Kromer już jako doktor obojga praw, jeszcze przed rozpoczęciem Soboru Trydenckiego. Mowę synodalną w Wiślicy 1547 roku, mowę obediencyjną do papieża 1548 roku oraz mowę synodalną w Krakowie 1549 roku wygłosił Marcin Kromer już jako kapłan, kanonik krakowski i sekretarz królewski, w bolońskim okresie Soboru Trydenckiego. Katechezy o sakramentach opracował Marcin Kromer w 1570 roku jako wikariusz generalny biskupa warmińskiego, jeszcze nie koadiutor i nie biskup, ale już po zakończeniu Soboru Trydenckiego i przyjęciu jego dekretów przez króla polskiego. — Czy mowy i katechezy już posoborowe mają związek z dekretami Soboru Trydenckiego, niech odpowiedzą dwa następne rozdziały, poświęcone rozbiorowi ich treści.

II. MOWY

Zarówno mowy jak i katechezy Marcina Kromera w swym brzmieniu łacińskim odznaczają się wspaniałym językiem i potoczystością myśli, snującą wątek bez scholastycznych schematów i podziałów, typowych dla krasomówstwa średniowiecznego⁸. Napisane zostały w pełni wieku męskiego, w odróżnieniu od młodzieńczych poematów i starczych listów pasterskich⁹.

Pierwsza z zachowanych mów: *O obronie godności kapłaństwa*, została wygłoszona w Piotrkowie na synodzie prowincjonalnym w 1542 roku¹⁰. Marcin Kromer miał wtedy trzydzieści lat, był doktorem obojga praw, ale jeszcze ani kapłanem, ani sekretarzem królewskim. Było to na trzy lata przed Soborem Trydenckim, Reformacja święciła tryumfy. Tym bardziej zadziwia śmiałość, z jaką Marcin Kromer przemawia do zgromadzonego duchowieństwa z biskupami na czele, domagając się naprawy kapłaństwa w oparciu o Pismo św. i Tradycję, czyli Objawienie Boże, oraz w oparciu o wiarę i prawodawstwo.

Quid iquitur est, quo hanc ipsam dignitatem tueri debemus? Num stipatorum et subsequen-
tium longa agmina equitumque turmae auro et argento aspicientium oculos perstringentes?
Num tubae, tibiae atque tympana? num laxae, molles et preciosae vestes? num regales, seu po-

⁷ T. Glemma: Polen. LThK 8(1936)346.

⁸ J. Wolny: Łaciński zbiór kazań Peregryna z Opola i ich związek z tzw. „Kazaniami Gnieźnieńskimi”. „Średniowiecze. Studia o Kulturze”. Warszawa 1(1961)171-238.

⁹ F. Hipler: Monumenta Cromeriana. M. Kromers Gedichte, Synodalreden und Pastoral-schreiben. ZGAE 10(1891-1893)145-290; zob. s. 145.

¹⁰ Tamże, s. 204-224.

tius pontificales mensarum apparatus apud priscas gentes celebrati? Num generis claritas et novae istae de non recipiendis plebeis ad primarias ecclesias constitutiones, virtuti viam praecludentes et cum verbo Dei, nisi fallor, pugnantes? num intolerabilis iste fastus, qui in templa Dei, ad aras et ad ipsum usque sacrosanctum humilis et mitissimi Christi Iesu sacrificium nuper pro pudor irrepsit? Num profusa largitio? num gratia principum? num spes beneficii? An vero pecuniarum et cupide ac iniuste quaesiti et sordide misereque conclusi cumuli? An vero terror, carcer, vincula, verbera, rogos ac omnis supplicii metus hominibus propositus? Nihil horum sane¹¹.

Druga mowa została wygłoszona na synodzie diecezjalnym krakowskim w Wiślicy 25 sierpnia 1547 roku. Marcin Kromer miał wtedy trzydzieści pięć lat, był już kapłanem, kanonikiem krakowskim i sekretarzem królewskim. Karol V odniósł cztery miesiące wcześniej w wojnie szmalkaldzkiej zwycięstwo pod Muehlberg. Sobór Trydencki obradował w Bolonii. Podczas pierwszego okresu trydenckiego wydał szereg dekretów przywracających karność kościelną: o czytaniu Pisma św. i głoszeniu Słowa Bożego, o rezydencji, przeciwko włączęgostwu duchownych i mnichów, o wizytowaniu kościołów, ich konserwacji i duszpasterstwie, o powoływaniu biskupów diecezjalnych, powierzaniu beneficjów ludziom godnym, przeciwko mnożeniu beneficjów¹². — Marcin Kromer mowę poświęcił pneumatologii synodalnej, przedstawiając działanie Ducha Świętego na synodzie. Nie miał tu wzoru soborowego, gdyż w pierwszym okresie swoim (XII.1545-III.1547) Sobór Trydencki wydał dekrety o wyznaniu wiary, Piśmie św. i Tradycji, grzechu pierwotnym, usprawiedliwieniu, sakramentach w ogólności oraz chrzcie i bierzmowaniu¹³. Pneumatologia synodalna Marcina Kromera zasługuje na osobne opracowanie.

Et tamen plus valuit consensus ille concilii, quam diserta Dei verba. Non quod maior esset hominum, quam Dei auctoritas, quemadmodum saepe novi illi evangelistae cavillantur, sed quod in verbis Dei scripturisque multa sint obscura, multa ambigua, quae intelligi non nisi eodem doctore, quo edita et conscripta sunt, hoc est, spiritu sancto possunt. Qui quidem extra septa ecclesiae universae vim suam vivificam non exserit. Itaque diserte ibi divina sancti spiritus auctoritate decretum suum Apostoli praemunierunt. Visum est, inquiunt, spiritui sancto et nobis, ut nos intelligeremus et illius Synodi spiritum sanctum praesidem et moderatorem fuisse, et omnium rite ordineque coactarum semper esse, quamvis indocti nonnumquam et impuri sint, qui in his decernendi potestatem habent, modo ut in Christi nomine congregentur, hoc est, ut Dei, non suam rem agant. Vult enim Deus hominibus per homines opitulari, ut omnium inter ipsos voluntates conciliet¹⁴.

Niemal dokładnie rok po wiślickiej mowie synodalnej wygłosił Marcin Kromer 24 sierpnia 1548 roku mowę poselską w Rzymie wobec papieża Pawła III, kolegium kardynalskiego i dworu, powiadamiając o śmierci Zyg-

¹¹ Tamże, s. 208-209.

¹² Canones et Decreta, jw. s. 6-21, Sesja V (17 VI 1546), Sesja VI (13 I 1547), sesja VII (3 III 1547).

¹³ DS 1500-1630.

¹⁴ Monumenta Cromeriana, jw. s. 225-231.

munta I Starego, oraz wyrażając posłuszeństwo imieniem Zygmunta II Augusta. Mowa jest krótka, zgodna z zasadami dyplomacji. Przypada na okres boloński Soboru Trydenckiego, w niecałe dwa miesiące po *Interim* ogłoszonym na sejmie Rzeszy w Augsburgu, zmierzającym ku pokojowi religijnemu z Reformacją.

Cum autem eius Maiestas Regni Polonici, cui ante complures annos inaugurata erat, administrationem nuper secundum illum optimum et beneficentissimum patrem suum susceperit, non putavit sibi praetermittendum esse, quin de more et instituto maiorum suorum studium, observantiam devotionemque suam, uti pium et obsequentem filium et Christianum Regem decet, Sanctitati Vestrae et huic sanctae Sedi Apostolicae reverenter deferret, regnum suum Christo Deo nostro, cuius vices Sanctitas Vestra in terris gerit, subiceret, per me itaque Maiestas eius pollicetur et recipit sapientissimi patris et religiosissimorum maiorum suorum vestigiis ingredientem, una cum regno ac ceteris ditionibus suis in autoritate Sanctitatis Vestrae et s. Sedis Apostolicae semper futuram, neque unquam a societate et communione fidei Petri, Christi Ecclesiae laudatae et admirabilibus praerogativis remuneratae discessuram¹⁵.

Ostatnią z zachowanych mów synodalnych wygłosił Marcin Kromer 9 grudnia 1549 roku na synodzie diecezjalnym krakowskim, tuż po zakończeniu bolońskiego okresu Soboru Trydenckiego, zanim Sobór wydał rozporządzenia o czuwaniu biskupów nad obyczajami wiernych, o degradacji występnych duchownych, o przypominaniu podwładnym ich obowiązków duszpasterskich, o stroju duchownym, o mnichach zmieniających zakon, o wizytacji biskupiej klasztorów oddanych w komendę, o rezydencji, o seminariach duchownych, o małżeństwie *Tametsi*, o powoływaniu biskupów i kardynałów, o synodach prowincjalnych i diecezjalnych, o zakonnikach i zakonnicach, o karach za pojedynkowanie się¹⁶.

Glosa marginalna zawiera 28 tematów mowy, które dadzą się uporządkować we wstępie (temat 1-2), I części poświęconej rozpoznaniu rzeczywistości (temat 3-8), II części poświęconej osądowi (temat 9-18), III części dotyczącej środków zaradczych (temat 19-27), wreszcie zakończeniu: „do czego powołani jesteście” (temat 28). — Marcin Kromer na trzydzieści lat przed własnymi święceniami biskupimi odważnie biskupom wyrzucał ich winę.

Quod vero minus quam deberent hactenus ea valuerunt, si verum dicere volumus, episcoporum inprimis ea culpa fuit. Qui cum alia quavis via fortassis, quam virtute, doctrina et pietate sua amplissimum istum honorem conscendissent et in eo vel ocium et voluptates, vel auram popularem et gratiam, vel opes et potentiam, vel propinquorum suorum erectionem stabilimentumque familiae, denique quidlibet potius, quam Dei gloriam et salutem Christiani populi consecrarentur, haec quae muneris ipsorum erant propria partim inscientia praetermiserunt, par-

¹⁵ Monumenta Cromeriana, jw. s. 232-234.

¹⁶ Canones et Decreta, jw. s. 29-31, Sesja XIII (11 X 1551); s. 39-43, Sesja XIV (25 XI 1551); s. 52-55, sesja XXI (16 VII 1562); s. 59-61, Sesja XXII (17 IX 1562); s. 63-70, Sesja XX-III (15 VII 1563); s. 71-84, Sesja XXIV (11 XI 1563); s. 85-99, Sesja XXV (4 XII 1563).

tim non ignorata neglexerunt, vel non magnopere ad se ea pertinere putantes, vel multitudinis potentiumve voluntates offendere non ausi, ne suis illis studiis at cupiditatibus officerent, vel certe favore et praesidio regio, quae non raro necessaria sunt ad reprimendam improborum audaciam, sua ipsorum culpa magis quam infelicitate, ut ego arbitrator, destituti¹⁷.

Marcin Kromer domagał się w swych mowach obrony godności kapłanów, surowości życia zakonników, biskupów, troski o kształcenie młodzieży, karania za winy, zwoływania synodów, studium Pisma św. przez kapłanów, przykładu dobrego życia, modlitwy wstawienniczej, przyjaźni z Bogiem, szafarstwa tajemnic Bożych, czujności biskupów, doboru oficjałów i duszpasterzy, kandydatów do kapłaństwa, nieposyłania młodzieży do szkół innowierczych, zakazu czytania ksiąg odmiennych wyznań, spełniania swych obowiązków przez opatów, archidiakonów, kanoników, proboszczów, dziekanów, księży, mnichów, wolności wyboru kandydatów do kapłaństwa, szczerego kaznodziejstwa, pisania postylli dla mniej wykształconych¹⁸.

To w pierwszej swej mowie synodalnej. A w ostatniej żądał karności kościelnej, przywrócenia autorytetu, poważnego namysłu, kornej modlitwy, działania raczej niż mówienia, odwagi wobec możnych, wytrwałości, surowości biskupów wobec innowierców i wiernych, modlitwy kapłanów za biskupów¹⁹.

III. KATECHEZY

Powstanie katechez przypada już na późniejszy okres życia i pracy Marcina Kromera. W wieku 57 lat (1569), jako kapłan i kanonik krakowski, został powołany przez wyjeżdżającego do Rzymu biskupa warmińskiego, Stanisława Kardynała Hozjusza, na pełnomocnika i wikariusza generalnego, a za rok przez papieża na koadiutora z prawem następstwa. Marcin Kromer zakończył w ten sposób służbę w kancelarii królewskiej, nobilitowany przez Zygmunta II Augusta i Ferdynanda I. Minęło już czternaście lat od „pokoju Augsburskiego” (1555) i sześć lat od zakończenia Soboru Trydenckiego (1563). Czekano na Marcina Kromera dwudziestolecie energicznej pracy pasterskiej: pierwsze dziesięciolecie (1569-1579) jeszcze jako kapłana, drugie (1579-1589) już jako biskupa.

Uchwały Soboru Trydenckiego, przyjęte przez Zygmunta II Augusta na sejmie parczewskim z rąk nuncjusza Jana Franciszka Commendone, wzbogaciły się od czasu mów synodalnych Marcina Kromera o resztę dekretów, dotyczących: Eucharystii, pokuty, ostatniego namaszczenia, Komunii, Ofia-

¹⁷ Monumenta Cromeriana, jw. s. 235-247.

¹⁸ Tamże, s. 204-224.

¹⁹ Tamże, s. 235-247.

ry Mszy św., kapłaństwa, małżeństwa, a ponadto czyśćca, czci oddawanej świętym, czci obrazów i odpustów²⁰.

Powodem opracowania katechez była pasterska gorliwość Marcina Kromera. Wzorem starożytnym służyły katechezy św. Cyryla Jerozolimskiego, wydane w przekładzie Jana Grodzieckiego, późniejszego biskupa ołomunieckiego, w Kolonii u Materna Cholina w 1564 roku. Bliskim wzorem, a nawet tworzywem, stało się pięć egzort o pięciu sakramentach (bez bierzmowania i kapłaństwa), wydanych po polsku przez biskupa włocławskiego Stanisława Karnkowskiego w Krakowie u Scharffenbergera w 1568 roku.

W jedenaście lat później biskup Stanisław Karnkowski święcił Marcina Kromera na biskupa w kościele św. Anny w Warszawie. Na razie Marcin Kromer odmówił przekładu egzort Stanisława Karnkowskiego na łacinę, jako zbyt długich. Zdaniem Franciszka Hiplera²¹ Marcin Kromer samodzielnie opracował dwanaście łacińskich katechez, datując przedmowę 13 maja 1570 roku. Wydał je drukiem w Krakowie u Mikołaja Scharffenbergera w 1570 roku, razem z niemieckim przekładem Izaaka Homera, probošcza lidzbarskiego i z polskim przekładem Tomasza Płazy z Krakowa:

CATECHESSES. To iest Napominania y Nauki koźdemu człowiekowi Krześciąńskiemu, a osobliwie Pasterzom ktorym i jest zlecona Duszna opieka, barzo potrzebne. O siedmi swiatościach. O Ofierze Mszey S. O Obchodzie przy Pogrzebie ludzi Krześciąńskich. Przes J. M. Ksiedza Marcina Cromera, Kanonika Krakowskiego. etc. po Lacinie wczynione, a potem dla pospolitego tak Pasterzow, iako y ludzi inszych pożythku z Laćińskiego ięzyka na Polski przelożone. ... W Krakowie, w Drukarni Mikołoia Szarffenbergera, Roku Pańskiego 1570²².

Pełnego egzemplarza trójjęzycznego wydania katechez, znanego Franciszkowi Hiplerowi, obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie już nie ma²³. Tezie Franciszka Hiplera o wyłącznym autorstwie dwunastu katechez sakramentalnych zaprzecza sam Marcin Kromer, przyznając współautorstwo Stanisławowi Karnkowskiemu w liturgicznym wydaniu katechez, na końcu *Agendy Sakramentalnej* z 1574 roku:

CATECHESSES SIVE INSTITVTIONES LATINAE, et Polonicae, cuilibet Sacramento et actioni accommodatae: per Reuerendissimos dominos, D. Stanislaum Carnkovski Episcopum Vvladislaiensem, et Martinum Cromerum, Coadiutorem Vuarmiensem, conscriptae²⁴.

²⁰ DS 1635-1835.

²¹ F. Hipler: Die deutschen Predigten und Katechesen, jw. s. 93-94.

²² Korzystam z egzemplarza Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu: XVI/8.121.

²³ Informacja Działu Starych Druków z dnia 27 kwietnia 1989 roku.

²⁴ Agenda Sacramentalia, ad vsum Dioecesis Varmiensis accommodata. Cum adiunctis verbis et admonitionibus Polonicis et Germanicis. Opus cuiuslibet Dioecesis Parochis et Sacerdotibus perutile. Coloniae, apud Maternum Cholinum. MDLXXIII (1574). Cum Gratia et Privilegio Caesareae Maiestatis. s. 97.

Zagadnienie autorstwa katechez zasługuje na osobne opracowanie^{24-a}.

Marcin Kromer rozesłał katechezę wszystkim swym kapłanom, polecając im w liście pasterskim z okazji objęcia koadiutorii w dniu 3 marca 1571 roku, aby je głosili nie tylko przy sprawowaniu sakramentów świętych, lecz także w oznaczonych dniach roku kościelnego²⁵. Liturgiczne wydanie w *Agendzie Sakramentalnej* z 1574 roku zawiera tylko osiem katechez o pięciu sakramentach, udzielanych przez kapłanów, czyli bez bierzmowania i kapłaństwa, których udzielają biskupi²⁶.

Marcin Kromer poświęcił Sakramentowi chrztu świętego jedną katechezę. Wyszedł w niej od skutków: uwolnienie od grzechu pierworodnego, przyobleczenie w Chrystusa Pana, włączenie do Kościoła, łaska uświęcająca, dziedzictwo życia wiecznego. Potem ukazał usprawiedliwienie na płaszczyźnie grzechu pierworodnego i odkupienia. Następnie wyjaśnił istotę chrztu: rzeczy i słowa. Wreszcie omówił zagadnienie chrztu dzieci w wierze Kościoła, wywierającego te same skutki, znanego z tradycji apostoelskiej. Zakończył wezwaniem do radosnej modlitwy. Głosy marginalne odsyłają do Pisma św., Ojców Kościoła, Soboru Bazylejskiego a nie Trydenckiego, zakończono przed siedmiu, a przyjętego przez Polskę przed sześciu laty.

Abowiem gdy za grzechem y nieposłuszeństwem pierwszych rodziców naszych, odpadł byłwszyy Narod ludzki, od łaski pana Boga stworzyciela swego: tudziesz też y od niezmiernych dobrodzieystw iego, ktoremi od początku był ozdobion y w padł w moc Szatańską, a stał się winnym śmierci y wiecznego zatracenia, y niemiał z nikąd żadnei nadzieie zbawienia: pan bog wszechmogący, którego miłosierdzie iest od narodu do narodu wlitowawszy się go: wyrwał go od tych wszystkich doległości, przez okrutną śmierć Syna swego iedynego, y poiednał go z sobą, y dobrodzieystwy ozdobił wieczszemi ieszcze niżli pirwey: a to przez tegoż Syna swego, z sobą w Bostwie iedney istności, mocy, mądrości, y dobroci: postanowiwszy to prawo w Ewangeliey, aby każdy ktorybykolwiek zbawienia y onych dobr iego dostąpić chcial, wwierzył weń: a byłby okrzyżon w imię jednego Boga Oyca, y Syna, y Ducha S. to iest, aby się odrodził z wody y z Ducha: a iżby przyrosł w ciało pana Krystusowo, stawszy się członkiem iego y oblubienice iego Kościoła powszechnego: a tak z nim y przezeń zstałby się wcześnikiem dobr namienionych²⁷.

O małżeństwie opracował Marcin Kromer dwie obszerne katechezę, obie oparte wyłącznie na Piśmie św., jak świadczą przypisy w głosie marginalnej.

^{24-a} Zob.: W. Nowak: Agenda Biskupa Marcina Kromera w dziele ujednolicenia liturgii Sakramentów świętych w Polsce po Soborze Trydenckim. *Studia Warmińskie* XII(1975)72-74.

²⁵ F. Hipler: Die deutschen Predigten und Katechesen, jw. s. 166-168. — Duszpasterze mieli głosić katechezę o Chrzczeniu w II lub III Święto Wielkanocy i Zielonych Świąt. O Bierzmowaniu w Zielone Świątki. O Pokucie w I lub II niedzielę Wielkiego Postu i na Jana Chrzciciela. O Eucharystii w Wielki Czwartek oraz w niedzielę w oktawie Bożego Ciała. O Ostatnim Namaszczeniu w dniu Filipa i Jakuba Apostołów oraz w jedną z niedziel Adwentu. O Kapłaństwie w niedzielę przed Suchymi Dniami. O Małżeństwie w niedzielę po Trzech Królach. O Mszy św. w niedzielę po oktawie Bożego Ciała i na św. Jana Ewangelistę. O pogrzebie w Dzień Zaduszny i w niedzielę z Ewangelią o wskrzeszeniu młodzieńca z Naim.

²⁶ Tamże, s. 95.

²⁷ Agenda, jw. s. 97-99, zob. s. 98. — Catecheses, jw. k. B2-B4, zob. k. B2v-B3.

Pierwsza omawia Boże ustanowienie małżeństwa w Starym Przymierzu i nadanie mu godności sakramentu w Nowym Przymierzu. Następnie konieczność dobrego przygotowania do jego przyjęcia i korzystania z jego praw, wreszcie nierozzerwalność i obowiązki: posłuszeństwo żony, miłość ponad życie własne ze strony męża, wychowanie dzieci, dźwiganie ciężarów i opiekę w chorobie obojga. Za to jest nagroda doczesna i wieczna²⁸.

Druga katecheza²⁹ omawia sakramentalność, godziwość, obowiązki i nagrodę małżeństwa. Małżeństwo w prawdzie katolickiej zasługuje na cześć, w błędzie innowierców na lekceważenie i rozwody. Małżeństwo jest godziwe, stanowi odbicie związku Chrystusa Pana z Kościołem, daje życie dzieciom, zabezpiecza przed grzechem, współżycie małżeńskie jest bezgrzeszne, zalecana jest okresowa wstrzemięźliwość. Małżeństwo zasługuje na nagrodę doczesną i wieczną.

Bracia namilszy y siostrzy, ktorzykolwiekieście sie tu zesli ku pocciwości tych dwoyga ludzi, wiecie że małżeństwo iest jedno s siedmi świętości, które od Pana Boga są postanowione, a Kościołowi zostawione są, iakoby naczynia łaski Bożey, lekarstwa krewkości ludzkiej, y vpominki żywota wiecznego: macie sie tedy tego pilnie strzedz, żebyście tu nie stali patrząc iakoby na iakie igrzysko albo dziwując się iakoby iakiey vmowie y sprawie świeckiey: iako sie dzieie y dzieć sie musi v tych ktorzy małżeństwo zliczby siedmi świętości odrzucają: v ktorzych tesz przeto małżeństwa barzo łacno bywaią rozerwane. Ale tey świętości, yako y inszym vczciowości macie wyrządzać: ato dwoie ludzi ktore teraz świętość małżeńską przyimuią, nabożnemi a serdecznemi modlitwami zalecać, żeby nie tylko świętości, ale też pożytkow iey y łaski Bożey vczesnikami byli³⁰.

Pokucie poświęcił Marcin Kromer również dwie katechezy, tak samo oparte wyłącznie na podstawie biblijnej, jak świadczą przypisy marginalne.

W pierwszej³¹ mówił o grzechu, nadziei, pojednaniu, o skrusze, wyznaniu, zadośćuczynieniu i rozgrzeszeniu, stanowiących części sakramentu, o szafarzu, podmiocie i skutkach: przebaczeniu grzechów, zamianie kary wiecznej na doczesną, wreszcie o zadośćuczynieniu przez modlitwę, post i jałmużnę.

Druga katecheza³² jest krótsza. Określa pokutę jako środek pojednania ochrzczonych grzeszników. Częściami jej są: skrucha, wyznanie i zadośćuczynienie. Darowaniu grzechów nie zawsze towarzyszy darowanie wszystkich kar. Kończy się zachętą do skruchy na wzór syna marnotrawnego i celnika, oraz zachętą do wyznania grzechów przed swoim kapłanem.

JESVS Krystus Syn Boży, będąc też Bogiem: wiedząc krewkość ludzką, a iż my, z grzechów przez krew iego na Krzcie oczyszczeni, iednak w wielu wykraczamy wszyscy a za grzechami ktore vczyniły rodział miedzy nami a miedzy Bogiem, znowu zstawamj sie nieprzyjaćielmi iego,

²⁸ Agenda, jw. s. 100-103. — Catecheses, jw. k. G2v-H1v.

²⁹ Agenda, jw. s. 104-106. — Catecheses, jw. k. H2-H3v.

³⁰ Agenda, jw. s. 104. — Catecheses, jw. k. H2-H2v.

³¹ Agenda, jw. s. 106-110. — Catecheses, jw. k. C3-D2v.

³² Agenda, jw. s. 110-112. — Catecheses, jw. k. D3-D4v.

a synami śmierci y zatracenia: przez niewymowną przeciwko narodowi ludzkiemu miłość y łaskę, zgotował nam insze lekarstwo po Krzćie, za którym lekarstwem, możemy ilekroć potrzeba, pojednać się z nim, z Oyem y z Duchem S. iednym prawdziwym Bogiem: a nie do końca vtracić dobr które on nam obiecać raczył. A to lekarstwo, iestći Sacrament Pokuty swietey: ktorey takowa moc iest, iż ktoreybykolwiek godziny grzeszny człowiek westchnął, Pan Bog grzechow iego wszystkich pomnić nie będzie: wszakoż dla naszego pożytku, trudniejszą niciako y cięższą drogę nam postanowił ku odpuszczeniu grzechów³³.

Również o Eucharystii są dwie katechezy: dłuższa i krótsza. Dłuższa ma bogatą podstawę źródłową, wykazaną w glosach marginalnych: Pismo św. i Ojcowie Kościoła, Sobór Efeski i Laterański IV, synody Turoneński i Werccelleński, Sobór Konstancjeński i Sobór Trydencki. Ten ostatni wspomniany został dosłownie na marginesie sporu o Komunię św. pod dwiema postaciami dla ludzi świeckich. — Krótsza katecheza eucharystyczna opiera się wyłącznie na Piśmie św. i Ojcach Kościoła.

Dłuższa katecheza³⁴ rozważa tajemnicę wcielenia i odkupienia, ustanowienie Stołu Pańskiego, rzeczywistą obecność, pewniejszą od postrzegania zmysłowego, wiarę Kościoła (Apostołowie — prawdziwość, Ojcowie — rzeczywistość, Sobory — istotność), preistoczenie, cel: „we mnie będzie, a ja w nim”, przyjmowanie gorliwe i ze czcią. Końcowym wydzźwiękiem jest twierdzenie, że pod dwiema postaciami jest to samo, co i w jednej. Tu właśnie autor powołuje się na Sobór Trydencki.

Katecheza krótsza³⁵ trudna jest do podziału na części myślowe. Omawia kolejno odkupienie, Eucharystię, słowa Pańskie, wiarę Kościoła (tu aluzja do Soboru Trydenckiego), nowych heretyków i schizmatyków (aluzja do Reformacji), tę samą zawartość jednej, co i dwu postaci, rzeczywistość Ciała Chrystusowego wyłącznie w Kościele katolickim, przygotowanie przez wiarę, skruchę, spowiedź i pokorę, owocne przyjęcie, unikanie grzechu, aby tak wielkiego Gościa nie wypędzić od siebie.

To też v siebie za pewną rzecz masz mieć, że nie mniej przyjmiesz pod iedną chlebową ossobą iedno iakobyś pod obiema przyjmował. A masz w tym być posłuszen zwyczajowi y prawom Kościoła S. a nie rwać zgody y iedności w tym, co iest znakiem iedności, zwłaszcza gdy pan Krystus o tym nic nie roskazał (czego też y sam on Herst Kacerski Luter wczyl: gromiąc Czechy ktorzy sobie oboie osobe przywłaszczali) a Kościół ktory iest oblubienca y ciałem pana Krystusowym, słupem y gruntem prawdy, prawdziwy słowa Bożego wykładacz y obrońca, dla wielkich a słusznych przyczyn tak to postanowił: Od ktorego kościoła strzeż byś się nie odrywał, cheszli żebyś się też od Pana Krystusa nie oderwał. Oprócz tego Kościoła albo nikt nie pożywa ciała pana Krystusowego, albo bes pożytku y owszem z swym zatraceniem, iako Iudas Izcariot pożywa. Ale ty, iuż to ciało żywe, ze krwią, z duszą, y z Bostwem, przymi, nic o tym nie wątpiąc³⁶.

³³ Agenda, jw. s. 110. — Catecheses, jw. k. D3-D3v.

³⁴ Agenda, jw. s. 112-115. — Catecheses, jw. k. E1-E4.

³⁵ Agenda, jw. s. 116-117. — Catecheses, jw. k. E4-F1v.

³⁶ Agenda, jw. s. 115. — Catecheses, jw. k. E3v-E4.

Tegoż wczyły Concilia przedniejsze y terazniejsze, przez Ducha S. zgrupowane: to też wierzył y teras wierzy wszytek Christusow Kościół, począwszy od samych Apostołów. Tim świadkom tak zacnym więcey ty (synu miły albo siostró) wierzyć masz, a niżli tey trosze nowonarodzonych zwadliwych a niezgodnych kacerzow y odszczepieńcow. A nie rozumiey iżebyśmni-cy pod iedną, niżli pod dwiema osoboma przyjmował: albo iżebyś to przeciwko panu krystusowemv przykazaniu czynił, jeslibyś pod iedną osobą przyjmował, przystzegając kościelnego zwyczaju y prawa, a bojąc się rozerwać iedności. Oprocz Kościoła, w którym my iestemy, ciała Pana Krystusowego nie przyjmują: a ieslisz przyjmują, tedy krom wszelakiego pożytku a z potępieniem swem³⁷.

Ósma i ostatnia katecheza w *Agendzie Sakramentalnej* Marcina Kromera nosi ówczesną nazwę sakramentu chorych: O ostatnim namaszczeniu³⁸. I ona jest trudna do podziału myślowego. Zaczyna o spowiedzi i Komunii św., ciężkiej chorobie, Bogu który może uzdrowić, lub zabrać. Mówi o szatanie napastującym umierających, namaszczeniu do walki, usunięciu resztek grzechowych (myśl św. Tomasza z Akwinu), pobożnym przyjęciu: ze czcią, nadzieją, zawierzeniem; ukazuje sakramenty w Bożym planie zbawczym i moc sakramentu namaszczenia chorych: nie zginą na wieki, nie będą opuszczeni podczas konania.

Ale iż nieprzyaiciel nasz Szatan acz na każdą godzinę, a wszakosz nawięcey przyskonaniu, stara sie o to, aby nas w swoje śidla przywiódł: tedy y w tey niebezpieczności okazanie sie dziwna Boska przeciwko nam dobroć: iż po inszych świętościach, te też świętość ostatniego pomazania nam zostawił którym my, w imie pańskie (iakoby zapaśnicy oleiem) przez kapłany sługi iego będąc pomazani, śmieie bysmy y ochotniey przeciwko onemu nieprzyaicielowi walczyli, y cierpliwie ciężkość choroby wycierpieli, a ieslisz ieszcze iakie ostatki grzechow zostały, zebysmy ie zgładzili: aiżby modlitwa wiary z tym pomazaniem złączona, zachowała niemocnego iako obiecał on wierny Pana Chrystusow poseł; Jakub święty: slowem iego, okrom pochyby, albo od Ducha świętego nauczony³⁹.

Katechezy Marcina Kromera, oparte na Objawieniu płynącym nurtem Pisma św. i Tradycji, rzetelnie budowały wiarę Ludu Bożego, rozwijały teologię, czyli wnioski z wiary płynące, zachęcały do świętości przez godne przyjmowanie sakramentów i spełnianie wynikających stąd obowiązków.

ZAKOŃCZENIE

Marcin Kromer był głęboko zakorzeniony w otaczającej go rzeczywistości, na którą składała się Reformacja i odnowa Kościoła.

Całą duszą i sercem oddał się Kościołowi. Miał doskonałe rozeznanie zarówno zagrożeń, jak prawd wiary, zasad moralnych i życia sakramentalnego.

³⁷ Agenda, jw. s. 116-117. — Catecheses, jw. k. E4v-F1.

³⁸ Agenda, jw. s. 117-119. — Catecheses, jw. k. F1v-F3.

³⁹ Agenda, jw. s. 118. — Catecheses, jw. k. F2-F2v.

Pierwsza jego mowa synodalna wyprzedzała Sobór Trydencki, następne były równoległe z okresem Bolońskim, a wyprzedzały dwa pozostałe okresy Trydenckie, tak co do czasu, jak i co do treści.

W katechezach, już posoborowych, głosił tę samą prawdę co Sobór Trydencki, nie przytaczając go nigdy dosłownie, raz wspominając go wyraźnie i raz zawiązkowo⁴⁰.

Drukarz *Agendy Sakramentalnej*, Maternus Cholinus z Kolonii, na końcu katechez, „aby strona nie została pusta”, przedrukował cztery urywki dekretów Soboru Trydenckiego⁴¹. I to stało się zwornikiem życia, pism i posługi Marcina Kromera⁴².

MARTINI CROMERI (1512-1589) SERMONES SYNODALES ET CATECHESSES

SUMMARIUM

Martinus Cromerus in primo suo sermone synodali postulabat dignitatis sacerdotalis defensionem, religiosorum et episcoporum vitae austeritatem, institutionis iuvenum curam, culparum ultionem, synodorum convocationem; Sacrae Scripturae studium, sacerdotalis vitae exemplum, orationem, cum Deo amicitiam, mysteriorum Dei administrationem; episcoporum vigilantiam, officialium, pastorum, clericorum sedulam probationem; scholarum haereticarum praetermissionem, librorum haereticorum prohibitionem; officii abbatum, archidiaconorum, canonicorum, parochorum, decanorum, sacerdotum monachorumque adimpletionem; candidatorum ad sacerdotium liberam admissionem, sinceram praedicationem, postillarum pro rudibus editionem. — In ultimo synodali sermone similiter postulabat ecclesiasticam disciplinam, auctoritatis restitutionem, gravem cogitationem, humilem orationem, potius actionem quam locutionem, erga magnates fortitudinem, longanimitatem, episcoporum erga fideles infidelesque severitatem, sacerdotum pro episcopis orationem.

Catecheses sacramentales Martini Cromeri revelatione divina in Scriptura Sacra et traditione contenta innixae, fidem Populi Dei firmam aedificabant, theologiam seu conclusiones ex fide manantes evolvebant, ad sanctitatem per sacramentorum dignam susceptionem et officiis propriis satisfactionem adipiscendam compellebant.

Martinus Cromerus intime temporibus suis radicabatur, Reformationem ex una et Ecclesiae instaurationem parte ex altera redolentibus. Ecclesiae toto corde et anima inhaerebat fide, moribus vitaeque sacramentali, periculorum imminetium optime conscius. Ideoque tam in sermonibus synodalibus Concilium Tridentinum tempore et materia praecedentibus, quam in catechesibus sacramentalibus Concilium Tridentinum subsequentibus, doctrinam omnino consonam docebat, absque decretorum conciliarium repetitione.

⁴⁰ Katechezy zawarte w „Agenda Sacramentalia” powołują się na: „Doctrina de communiōne sub utraque specie et parvulorum”, DS 1725-1734.

⁴¹ Agenda, jw. s. 119: „Finis catecheseon. Ne pagina haec tota vacaret, visum est typographo, ex Decretis Concilij Tridentini Pastoribus cognitu necessaria haec subijcere.” — Następują zalecenia soborowe: głoszenia kazań (Sesja V, rozdział 2), wyjaśniania Mszy św. (Sesja XXII, rozdział 8), katechizacji dzieci (sesja XXIV, rozdział 4), pasterzowania w sprawiedliwości i prawdzie (Sesja XXIII, rozdział 1). Zob. „Canones et Decreta”, jw. kol. 7, 57, 76 i 64.

⁴² Tamże: „quae omnia nequaquam ab ijs praestari et impleri possunt, qui gregi suo non inuigilant, neque assistunt, sed mercenariorum more deserunt: sacrosancta Synodus eos admonet, et hortatur, vt, diuinorum praeceptorum memores, factique forma gregis, iniudicio et veritate pascant.”

RETORYCZNA SZTUKA *ROZMÓW DWORZANINA Z MNICHEM* MARCINA KROMERA

Poetyckich figur i tropów pełne są wszędzie pisma proroków. W parabolę wszystko niemal przybrał Chrystus — a parabolę to specjalność poetów. I bynajmniej nie za dziecinną igraszkę uważał Augustyn śledzenie schematów retorycznych, cenzur i okresów krasomówczych u proroków i w *Listach* Pawłowych, a czynił to w księgach, które poświęcił nie gramatyce czy dialektyce, ale dotrynie chrześcijańskiej. Erazm z Rotterdamu, *Metoda teologii*¹

Obecność Marcina Kromera w historii literatury polskiej epoki renesansu jest wprawdzie bezdyskusyjna, lecz nie potwierdzona dotąd studiami analitycznymi. Autor bowiem *Rozmów Dworzanina z Mnichem* nie tylko nie doczekał się monografii swej polsko-łacińskiej twórczości, ale również jego proza nie była przedmiotem badań historyków literatury. Jedynie wydawca *Rozmów*, Jan Łoś poświęcił sztuce pisarskiej Kromera drobny przyczynek², zaś inni literaturoznawcy ograniczali się do jednozdaniowych ogólników pochwalnych na temat jego pisarskiej sztuki³. Na taki stan rzeczy złożyło się kilka przyczyn, zarówno ideowych jak i metodologicznych. Kłopotliwą przeszkodą dla historyczno-literackich ocen stanowiła przede wszystkim teologiczno-biblijna tematyka *Rozmów Dworzanina z Mnichem*, jako że jedynie ten utwór głównie decydował o miejscu Kromera w dziejach naszej literatury, ponieważ jego łacińska kronika i łaciński opis Polski ze względu na szatę językową i zawartość treściową interesowały głównie historyków i filologów klasycznych. Wyznaniowa problematyka *Rozmów*, podobnie jak teksty innych polskich pisarzy teologicznych, także autorów kazań, była przez długi czas wyłączana z pola historycznoliterackiej obserwacji z oczywistą szkodą dla całości obrazu naszej renesansowej literatury. Ponadto proza pisarzy teologicznych, zarówno katolickich jak i protestanckich, miała charakter pragmatyczny, użytkowy, była w większym czy mniejszym stopniu zretoryzowana i z tego powodu zaliczana do tzw. „literatury stosowanej” (termin Stefanii

¹ Erazm z Rotterdamu. Sposób czyli metoda szybkiego i łatwego dochodzenia do prawdziwej teologii, (w t. aut.:) Trzy rozprawy, przeł. J. Domański, Warszawa 1960 s. 88-89. W cytacie odwołanie się do dzieła św. Augustyna, *De doctrina christiana*.

² J. Łoś, Marcina Kromera „Rozmowy Dworzanina z Mnichem”. Przyczynek do historii stylu polskiego, *Język Polski* R.2:1914 nr 8-10.

³ Por. A. Brückner, Przyczyńki do słownictwa polskiego, *Rozprawy Akademii Umiejętności Wydziału Filologicznego* t. 38, 1904, s. 357; K. Kolbuszewski, Postyllografia polska XVI i XVII wieku, Kraków 1921, s. 60; J. Krzyżanowski, *Historia Literatury Polskiej. Alegoryzm — preromantyzm*, Warszawa 1964 s. 147.

Skwarczyńskiej). W pojęciu wielu badaczy proza teologiczna, pozbawiona fikcyjności, zmyślenia jako głównego wyróżnika „literackości” czy estetyczności nie zasługiwała na artystyczną ocenę a tym bardziej uznanie literaturoznawców. Dopuszczano jedynie do „literackiego parnasu” wyjątki, o których decydowali uznani autorzy syntez i to na zasadzie intuicji a nie rzetelnych badań filologicznych. Na takich wyjątkowych prawach otrzymał swe miejsce w literaturze Marcin Kromer — pierwszy prozaik polski.

Wyszczególnione wyżej w największym skrócie zaniedbania historyków literatury polskiej wobec zretoryzowanej twórczości polskich pisarzy teologicznych doby renesansu wymagają dziś odrobienia wielu prac szczegółowych, zwłaszcza edytorskich, nie mówiąc o studiach źródłoznawczych dotyczących konkretnych prozaików. Ponadto współczesny historyk literatury staropolskiej zajmujący się „teologiczną literaturą użytkową” winien ogarnąć skomplikowany świat pojęć i terminów retorycznych, którymi przesycona jest ta literatura, pojęć niemal całkowicie dziś zapomnianych i do niedawna usuniętych z warsztatów filologicznych⁴. Naukowa bowiem rehabilitacja retoryki jako równoprawnej z poetyką sztuki słowa, retoryki patronującej również literaturze religijnej dawnych wieków, nie ma u nas zbyt wielu zwolenników, ponieważ historyk literatury musi tu mieć kompetencje filologa klasycznego, jako że teoria retoryki doby odrodzenia była upowszechniana wyłącznie w języku łacińskim.

W różnorodnych studiach zagranicznych i polskich wielokrotnie uzasadniano w ostatnich latach istnienie szczególnej hegemonii retoryki w piśmiennictwie renesansowym i decydującej roli sztuki perswazji w formowaniu się techniki prozatorskiej w języku łacińskim (głównie zjawisko „cyceronianizmu” i „antycyceronianizmu”) i w językach narodowych. Przypomnijmy jedynie odwołując się do wcześniej opublikowanych studiów na ten temat wykorzystujących podstawową bibliografię rodzimą i obcą⁵, że retoryka w kulturze renesansu, zarówno retoryka akademicka jak i szkolna, była przedmiotem niezwykle ożywionych studiów humanistycznych. W dobie „odrodzenia starożytności” i wynalazku sztuki drukarskiej wydawano w całej Europie olbrzymią ilość odkrytych w drugiej połowie XV w. tekstów źródłowych (*Retoryki* Arystotelesa, *Institutio oratoria* Kwintyliana i *De oratore* Cyserona) oraz różnorodnych komentarzy do tych tekstów wypracowywanych w zespołach filologicznych wielu orientacji filozoficznych, także wyznaniowych (m.in. retoryka na usługach protestantyzmu i filologicznej krytyki tekstów

⁴ Problem ten omawiam szerzej w złożonym do druku artykule (dla księgi KUL-owskiej: *Religijne tradycje prozy polskiej*) *Literatura między retoryką a teologią. O kunszcie estetycznym staropolskich kazań*.

⁵ Zob. M. Korolko, *Rola retoryki w piśmiennictwie polskim w wieku XVI, Przegląd Humanistyczny* R. 10:1966 nr 5; tenże, *Uwagi o retoryce i rytmie w prozie Mikołaja Reja* (W:) *Mikołaj Rej. W czterechsetlecie śmierci*, pod red. T. Bieńkowskiego i J. Pelca, Wrocław 1971; tenże, *Funkcja retoryki w teorii i praktyce pisarskiej Modrzewskiego*, (W:) *Andrzej Frycz Modrzewski i problemy kultury polskiego Odrodzenia*, Wrocław 1974.

biblijnych). Bardzo długa była przy tym lista szczegółowych i ogólnych problemów teoretycznych i praktycznych poruszanych w wielu pracach czołowych humanistów epoki. Odrodzenie filologii klasycznej, filologicznej krytyki Biblii, także wielu źródeł historycznych (*antiquitate*), problemy wyznaniowej egzegezy i stosowania sensu literalnego czy alegorycznego, zagadnienie imitacji (*mimesis*) autorów klasycznych czy pisarzy starochrześcijańskich, było ściśle powiązane z humanistyczną retoryką, traktowaną wówczas jako teorię języka, mowy, pięknego i ozdobnego pisania oraz przemawiania (oratorstwo). Rzetelna i gruntowna wiedza retoryczna, dotąd jeszcze jeśli idzie o piśmiennictwo polskie nie zbadana wystarczająco⁶, promieniowała na bujnie wówczas rozwijające się oratorstwo, kaznodziejstwo, wspierała technikę dysput humanistycznych a zwłaszcza polemik wyznaniowych. Sztuka perswazji, sztuka przekonywania drugich o słuszności tego w co pisarze wierzyli albo co chcieli innym wpoić, oddziaływała przede wszystkim na prozę polską doby renesansu, która w XVI w. utrzymywała jeszcze kształt żywej mowy, co widać nawet w pobieżnym oglądzie tekstów, w którym autorzy traktowali czytelnika jak gdyby był on słuchaczem żywej mowy, przemówienia, czego przykładem jest zwłaszcza proza Mikołaja Reja i po części proza polska Marcina Kromera.

Znajomość więc retoryki, patronującej na różnych piętrach wypowiedzi prozie *Rozmów Dworzanina z Mnichem*, nakłada na badacza obowiązek dobrej orientacji w gąszczu pojęć i terminów retorycznych, które zgłębiali w różnorodnych studiach autorzy renesansowi, także stosowali w swej praktyce pisarskiej. „W każdym razie obecnie — pisał Kromer w *Polonii* — kiedy już wiadomo, jak wysokie wartości tkwią w nauce języków obcych, retoryki i literatury, również i nasi rodacy przystąpili do niej z zapałem, ale szukają tu raczej korzyści społecznej i powszechnej aniżeli sławy. Byli jednakże za moich już czasów i teraz są jeszcze ludzie wielcy i wybitni, zarówno w zakresie studiów kultury klasycznej i retoryki...”⁷. Opinia Kromera chociaż sformułowana została w tekście okolicznościowym i bez podania nazwisk nie jest nazbyt przesadna, choć odnosi się ze zrozumiałych względów do ówczesnej elity intelektualnej. Znajdujemy się bowiem w epoce kultury, której najwyższym ideałem był „homo trilingus”, przy czym znajomość hebrajskiego, greckiego i łacińskiego nie była w Rzeczypospolitej Zygmuntońskiej jakimś wyjątkiem, skoro i sam Kromer był wybornym łacinnikiem i grecystą (hebrajskiego nie studiował, ale umiał się nim posługiwać), chociaż nie był filologiem uniwersyteckim. Za te właśnie umiejętności filologiczne sławiony był autor *Rozmów Dworzanina z Mnichem* przez najtejsze

⁶ Por. Retoryka w XV stuleciu. Studia nad tradycjami, teorią i praktyką retoryki piętnastowiecznej, pod red. M. Frankowskiej-Terleckiej, Wrocław 1988, *passim*.

⁷ M. Kromer, Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie, przeł. S. Kazikowski, opr. R. Marchwiński, Olsztyn 1977 s. 65.

umysły europejskiego humanizmu i to nie tylko za łacińsko-retoryczną prozę historycznego dzieła w trzydziestu księgach, opatrzonego wyborną rekomendacją najwybitniejszego wówczas autorytetu filologicznego w Europie, Francesca Robortella⁸. We wcześniej jeszcze znany humanista Paolo Giovio (Paulus Jovius) w wydanym w 1548 r. dziele *Elogia doctorum virorum* wymienia młodego wówczas Kromera na równi z zasłużonym na niwie pisarskiej Janem Dantyszkiem. Humanista zaś niemiecki, Henryk Moller dedykował w 1558 r. Kromerowi swój poemat *Querela musarum* określając go jako „protektora muz”⁹.

Szczegółowa analiza funkcji retoryki w prozie autora *Rozmów Dworzani z Mnichem* wymaga rekonstrukcji świadomości retorycznej Kromera pisarza. Biorąc za punkt wyjścia opracowany przez Henryka Barycza życiorys pisarza w *Polskim Słowniku Biograficznym*, już na obecnym etapie badań mamy dość dobre rozeznanie w formowaniu się jego kultury umysłowej i estetycznej¹⁰. Musiał Kromer uzyskać dobre przygotowanie intelektualne w szkole parafialnej w Bieczu, skoro w cztery lata po wpisie do Akademii Krakowskiej (31 lipca 1528) wydał drukiem swój przekład z greki na łacinę Arystotelesowskiego traktatu o młodości i starości oraz potrafił układać dystychy greckie¹¹. W Uniwersytecie Jagiellońskim przez dwa lata studiował na Wydziale Artium nauki wyzwolone (*artes liberales*) gdzie wówczas istniała dobrze zorganizowana katedra dialektyki i retoryki. Szczególnym uznaniem cieszył się Cyceeron i Kwintylian, co oznacza pragmatyczną orientację krakowskiej „szkoły retorycznej”¹². Oznacza to, że studia retoryczne w Krakowie kładły nacisk przede wszystkim na umiejętności pragmatyczne, zwłaszcza na sztukę komponowania listów, czego potwierdzeniem jest obfita korespondencja Kromera będąca nie tylko źródłem informacji rzeczowych ale również przykładem wybornej sztuki pisarskiej¹³. Należy również w tym miejscu mocno podkreślić organiczny związek retoryki z dialektyką w ówczesnym nauczaniu uniwersyteckim. Rzekoma rywalizacja i napięcia między retoryką, będącą synonimem renesansowego humanizmu i dialektyką, obejmującą wówczas logikę i teorię poznania, traktowaną jako równoznacznik średniowiecznego scholastycyzmu, są w zestawieniu z uniwersyteckimi pro-

⁸ Zob. H. Barycz, Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy „Historii” Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, *Pamiętnik Literacki* R. 43:1952 z. 1/2 s. 206.

⁹ Cyt. za J. Starnawski, Dzieje wiedzy o literaturze polskiej (do końca wieku XVIII), Wrocław 1984 s. 35.

¹⁰ H. Barycz, Marcin Kromer, *Polski Słownik Biograficzny* t. XV s. 319-325; S. Bodniak, Marcin Kromer w obronie Kościoła (1542-1556), *Reformacja w Polsce*, R. 3:1924.

¹¹ Pisma te omawia J. Fijałek, Przekłady pism św. Grzegorza z Nazjanzu w Polsce, *Polonia Sacra* R. 1:1918, s. 132.

¹² Zob. M. Markowski, Tendencje rozwojowe piętnasowiecznej retoryki krakowskiej, (w:) *Retoryka w XV stuleciu*, s. 87-117.

¹³ Por. J. Axer (wyd.), *Georgii Ticini ad Martinum Cromerum epistulae* (a. 1554-1585), Wrocław 1975 (wstęp).

gramami doby renesansu sporym nieporozumieniem. „W gruncie rzeczy — stwierdza współczesny badacz tej problematyki — są to dwie siostrzane nauki trivium, prowadzące bezpośrednio lub pośrednio do tego samego celu. O tym, jaką z nich posługiwano się decydowała w znacznej mierze formacja intelektualna tak mówiącego, jak i słuchacza, piszącego i czytelnika”¹⁴.

Widocznie formacja retoryczna Kromera po studiach w Krakowie odbiegała od przeciętnej skoro w maju 1533 r. wędrowny humanista włoski Cyriak Stozza przypisał mu jako „swemu najoddańszemu przyjacielowi” wydanie *Topik* Cycerona, jednego z najważniejszych traktatów retorycznych (streszczającego pracę Arystotelesa pod identycznym tytułem) utrzymujących stały pomost między retoryką i dialektyką. Na retorycznych umiejętnościach młodego mieszczanina z Biecza poznał się szybko Jan Chojeński, biskup płocki i podkanclerzy Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego, który po kilkuletniej opiece nad bakałarzem nauk wyzwolonych wysłał go na studia do Włoch, które odbył w latach 1537-1540. W Padwie pogłębiał Kromer studia nad filologią klasyczną pod kierunkiem Łukasza Bonamica. W 1538 r. zaprzyjaźnił się tam ze Stanisławem Orzechowskim, z którym dzielił wspólne mieszkanie. Przepuszczalnie na początku 1539 r. obaj polscy studenci udali się do Bolonii gdzie poszerzali swe umiejętności w zakresie retoryki u głośnego wówczas mistrza tej dyscypliny Romulusa Amazeusa. Tegoż Amazeusa nakłaniał Kromer w imieniu Chojeńskiego do przyjazdu do Krakowa celem objęcia katedry retoryki, do czego jednak z niewyjaśnionych powodów nie doszło. Doprowadził jednak Kromer do zaangażowania w Krakowie grezysty P. Illicina i hebraisty F. Stancara i przepuszczalnie hiszpańskiego prawnika P. Ruiza de Moros (Rojzjusza)¹⁵.

Niezależnie od pogłębionych studiów nad retoryką i spokrewnionym wówczas ze sztuką perswazji prawem, które Kromer uwieńczył doktoratem uzyskanym w Bolonii u A. Alciata, humanista polski przywiózł do kraju odpis znalezionych w Bolonii w podniszczonym rękopisie sześć niewydanych jeszcze drukiem mów św. Jana Chryzostoma. W rok po powrocie z Italii, a więc już w 1541 r. ukazał się w Krakowie łaciński przekład tych mów wykonany przez Kromera, opatrzony epigramatem Klemensa Janickiego i niezwykle interesującą dla niniejszych rozważań przedmową Piotra Gamrata¹⁶. Zarówno wcześniej wydany przez Stanisława Hozjusza przekład z greckiego na łacinę homilii Jana Chryzostoma *O królu i mnichu*, jak i Kromerowska edycja *De divitiis et paupertate* tegoż Chryzostoma, należy zaliczyć do ważnych wydarzeń w kulturze religijnej Rzeczypospolitej Zygmunto-wskiej. Przekłady bowiem Hozjusza i Kromera otwierają w naszym piśmiennictwie

¹⁴ M. Markowski, jw. 99.

¹⁵ Por. Słownik Polskich Teologów Katolickich, pod red. H. Wyczawskiego, t. 2, Warszawa 1982 s. 430.

¹⁶ Jej najistotniejszy fragment przedrukował J. Fijałek, jw. s. 132.

nowożytny rozdział literatury patrystycznej, która od czasów słynnych edycji dzieł Ojców Kościoła Erazma z Rotterdamu stanowi niezwykle ważne ogniwo katolickiej reformy charakteryzującej się odrodzeniem źródeł chrześcijańskiej doktryny. Wydaje się, że zapoczątkowany przez słynną parę humanistów polskich wybór tekstów Jana Chryzostoma jako duchowego patrona reformy religijnej w Rzeczypospolitej Jagiellońskiej nie był przypadkowy. Do pism Złotoustego, do tematów pastoralnych tego wybitnego Ojca Kościoła, będą często nawiązywali w swej późniejszej twórczości zarówno Hozjusz jak i Kromer. Nie jest również wykluczone, że pomysł Kromera wprowadzenia do jego *Rozmów* postaci Mnicha jest w jakimś stopniu ukłonem wobec pierwocin pisarskich Hozjusza — tłumacza Chryzostomowych homilii o królu i mnichu. Warto również zaznaczyć, że niezależnie od teologicznego wymiaru przekładów Hozjusza i Kromera, tłumaczenia te stanowią dowód oddziaływania retoryki na twórczość obu humanistów. Sztuka bowiem przekładu z greki na łacinę (rzadziej odwrotnie) stanowiła pierwszy stopień retorycznego treningu pisarskiego doskonalonego w ramach tzw. progymnasmata, praexercitamenta¹⁷.

Przy rekonstrukcji świadomości retorycznej Kromera wspomnieć również należy o jego działalności oratorskiej, chociaż jest to temat osobny, autonomiczny czekający na swego badacza. Jan Fijałek, który zajmował się mowami synodalnymi autora *Rozmów Dworzanina z Mnichem*, głównie mowami synodalnymi do duchowieństwa na synodzie prowincjonalnym piotrkowskim z 1542 r. i na synodzie diecezjalnym krakowskim 1549 jest zdania, że są to wyborne dokumenty ówczesnej sztuki kaznodziejskiej. „Kromer — podkreśla Fijałek — wpatrzony w św. Chryzostoma jako w swój wzór, na jego kazaniach wykształcony i przejęty wzniosłością godności kapłańskiej porywającą wymową przez niego skreślonej, myśli, obrazy i środki w obronie wiary, zwalczania herezji czerpał z pism wielkich Ojców IV wieku”¹⁸. Jako wybitny cyceronianista dał się Kromer poznać wybrednej pod względem formalnym humanistycznej Europie jako autor słynnej mowy pogrzebowej z okazji pogrzebu Zygmunta I Starego, przedrukowanej jako epilog dzieła *Polonia sive de rebus gestis Polonorum libri XXX* (pierwodruk 1555 r.) „Mowa ta wraz z oracją pióra Orzechowskiego należy do najwyższych osiągnięć naszej prozy nowołacińskiej i otwiera złoty okres polskiego cyceronianizmu”¹⁹.

Mało zachowało się świadectw dotyczących Kromerowej sztuki oratorskiej. Widocznie talent krasomówczy sekretarza królewskiego (od 1544 r.) Zygmunta Starego²⁰ musiał być zauważalny, skoro wybierano go do waż-

¹⁷ M. Korolko, Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny, Warszawa 1990 s. 140.

¹⁸ J. Fijałek, jw. s. 133.

¹⁹ S. Zabłocki, Od prerenesansu do oświecenia. Z dziejów inspiracji klasycznych w literaturze polskiej, Warszawa 1976 s. 127.

²⁰ Zob. M. Korolko, Poczet sekretarzy królewskich Zygmunta Augusta (1548-1572), *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* t. 31, 1986.

nych poselstw dyplomatycznych. Warto przy tym zaznaczyć, że w szesnastowiecznym słowniku dyplomatycznym termin „orator” (lub w złożeniach: „orator regius” czy „orator Sacrae Regiae Maiestatis”) oznaczał posła-dyplomate, co stanowi jeszcze jeden przykład hegemonii retoryki w renesansowym życiu publicznym²¹. Ostatnio wydobyto z archiwów watykańskich ciekawy szczegół związany z poselstwem obediencyjnym Kromera do Rzymu na początku panowania Zygmunta Augusta. 27 sierpnia 1548 r. na konsystorz publicznym w sali audiencjonalnej pałacu św. Marka przy Placu Weneckim poseł polski wygłosił mowę przed papieżem Pawłem III w imieniu monarchy polskiego; w aktach konsystorskich oceniono ją jako „luculenta”²² a samego mówcę scharakteryzowano przymiotnikami „prudens”, „gravis et elegans”²³.

Przystępując do pisania *Rozmów Dworzanina z Mnichem* miał więc Kromer dobre przygotowania retoryczne a więc literackie. Jednakże kwalifikacje te zderzały się z sytuacją kulturową i wyznaniową Rzeczypospolitej Jagiellońskiej połowy XVI w., zwłaszcza z wyborem języka polskiego jako środka perswazji. Jak wiadomo spożytkowanie polszczyzny do celów polemicznych w kręgach polskiej reformy katolickiej było znacznie spóźnione. Pisarze reformacji, jak Jan Seklucjan czy Mikołaj Rej, wyprzedzili katolików w działalności publicystycznej, wykorzystując z powodzeniem rewolucyjny w kulturze renesansu wynalazek druku. Zaskoczenie było tym większe, iż w okresie reformacji luteranckiej, która najwcześniej oddziaływała na miejskie obrzeża Rzeczypospolitej Zygmuntońskiej, po stronie katolickiej po prostu nie było odpowiednio przygotowanych apostołów pióra. Nie były również wypracowane polskie terminy biblijne i teologiczne, zwłaszcza te zakwestionowane czy negowane przez reformatorów protestanckich. Długo trzeba było czekać na Biblię Leopolda (1561) zanim pisarze katolicy mogli konkurować z przekładami protestanckimi Jana Seklucjana (Nowy Testament) czy Mikołaja Reja (Psałterz i perykopy ewangeliczne w postylli). A cóż powiedzieć o mniej czy w ogóle nie przygotowanych filologicznie czytelnikach — odbiorcach różnorako tłumaczonych i interpretowanych tekstach biblijnych w języku polskim? Nie wchodząc w szczegóły tego językowego zderzenia humanistycznej, ciceronickiej łaciny z niezwykle ubogą polszczyzną, zwłaszcza w zakresie językowego wysławiania kontrowersyjnej wówczas problematyki wyznaniowej, należy uwydatnić wielką odwagę Kromera. Wydana bowiem w 1551 r. pierwsza *Rozmowa Dworzanina z Mnichem* poświęcona krytyce teologii luterskiej, a także następne trzy dialogi

²¹ Tenże, Środowisko intelektualne kancelarii królewskiej za podkanclerzych Filipa Padniewskiego i Piotra Myszkowskiego, (w:) Jan Kochanowski 1584-1984. Epoka. Twórczość. Recepcja, t. 1, Lublin 1989 s. 143-158.

²² M. Banaśzak, Z dziejów dyplomacji watykańskiej. Poselstwa obediencyjne w latach 1534-1605, t. 2, Warszawa 1975 s. 41.

²³ H. D. Wojtyńska, Papiestwo a Polska 1548-1563. Dyplomacja, Lublin 1977 s. 306.

rozpatrujące zagadnienia eklezjologii i sakramentologii, były opublikowane przy całkowitym braku katolickich katechizmów w języku polskim, nie mówiąc o komentarzach biblijnych czy teologicznych. Z ryzyka tego zdawał sobie sprawę Kromer, pisząc we wstępie do pierwszego dialogu:

„[...] A wszakoż iż wiele jest ludzi obojej płci w narodzie naszym polskim, którzy radzi się też około takich rzeczy [tj. spraw wiary — M.K.] i pisma obierają, a niemieckiego ani łacińskiego pisma nie czytają albo nie rozumieją, zdało mi się za potrzebną nieco o takich rzeczach naszym językiem pisać, a zwłaszcza w tej niniejszej różnicy i roztyrku około rzeczy zbawiennych, czego ma się człowiek krześcijański trzymać, czego wystrzegać, a jako ma rozumieć o tej nauce, która w Niemczech od Lutra i od jego naśladowników albo uczniów od trzydzieści lat nastąpiła, około której jakmiar [jednak] wszytek spór jest między ludźmi” (s. 1)²⁴.

Dążność do znajdowania polskich odpowiedników dla terminów zaczerpniętych z greki i łaciny nie mogła budzić sprzeciwów po stronie katolickiej a „rewolucja językowa reformacji”²⁵ zmuszała niejako do poszukiwań neologizmów. Skala jednakże antagonizmów wyznaniowych powodowała, że udany termin polski wynaleziony przez pisarza katolickiego nie był przyjmowany przez protestantów, uwydatniających swe odłamy również za pomocą słów i pojęć. I tak na przykład wprowadzony przez Kromera neologizm „powszechny”²⁶ nie znalazł uznania u pisarzy reformacyjnych, ponieważ nie odpowiadał koncepcji Kościoła niewidzialnego propagowanego przez ewangelików. Natomiast protestancki odpowiednik łacińskiej *ecclesia* — „zbór” wykorzystywany był przez pisarzy katolickich wymiennie ze słowami „Kościół”²⁷. W procesie unarodowiania pojęć religijnych było oczywiście wiele pojęć i terminów abstrakcyjnych, które Kromer proponował po raz pierwszy w swych dialogach, jak np. „pokuta” zamiast protestanckiego „pokajania”, ale są to szczegółowe problemy językoznawcze wymagające osobnego opracowania. Warto jednak w tym miejscu zaznaczyć, że chyba od Kromera rozpoczęła się trwająca do dziś kariera terminu: „nowinki” religijne czy wyznaniowe.

„Nam się Polakom i Litwie — mówi Mnich w pierwszej *Rozmowie* — teraz tych nowinek zachciało, a jako i w strojach, tako też i w wierze, co ini porzucą, tego my się dopiero imujemy. A z przyrodzenia to mamy, iż na nowiny mrzemy” [tj. bez nowin żyć nie możemy] (s. 62).

Nie tylko kontrowersyjne problemy językowe decydowały, że Kromer konsultował tekst *Rozmów Dworzanina z Mnichem* przed ich drukiem ze

²⁴ M. Kromer, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, wyd. J. Łoś, Kraków 1915 Biblioteka Pisarzy Polskich. Do tej edycji odwołuję się przy cytowaniu tekstu Kromera.

²⁵ Termin Konrada Górskiego, *Słownictwo reformacji polskiej* (w t. aut.: *Z historii i teorii literatury*. Seria druga, Warszawa 1964 s. 354).

²⁶ Sam Kromer zaznacza, że jest to jego nowotwór, wkładając w usta Dworzanina słowa zwrócone do Mnicha: „Jakoś je ty nowym, ale własnym (tj. właściwym, trafnym) słowem przezwiał powszechny” (s. 320).

²⁷ Kromer na przykład używa wymiennie: „Wszystek Kościół albo zbór krześcijański jest jedno ciało” (s. 70).

Stanisławem Hozjuszem, być może głównym inspiratorem tego dzieła. Z korespondencji Hozjusza z Kromerem wiadomo, że między przyjaciółmi wylały się rozmaite spory dotyczące zarówno treści, jak i formy literackiej *Rozmów*. Szczególnie znamienny jest list Hozjusza z 13 XI 1551, w którym znajdujemy taką oto „recenzję” pierwszej *Rozmowy*:

Quod ad amici nostri dialogum attinet, scribam libere, quod sentio, nam et illum de mea lucubratione idem facere vellem. In epistola vellem non factam Decretalium et Scholasticorum mentionem. tum illud mirror, cum alioqui laconismum amet amicus noster, quod in hoc dialogo videtur *Asianum dicendi genus amplexus*. Nimis diu versatur in una materia. Tum autem non ad vulgi captum pleraque sunt, quamvis vulgari lingua perscripta; et centum lectoribus vix unus reperietur, qui intelligat omnia. Mihi minime videretur necessarium, ubi scripturis haereticos errores suos confirmare conatos dices, ut statim scripturae omnes recenseatur, quos non ipsi modo haeretici, rerum et catholici pro sua opinione probanda adduxerunt. Aliud, quod reprehendem, non animadverti, facturus libenter, si quid animadvertissem: idem enim eundem amicum nostrum de scripto meo facere vellem²⁸.

Opinia Hozjusza na temat rozwlekłości Kromerowego stylu nazwanej przez korespondenta retorycznym terminem *Asianum dicendi genus* była trafna. Autor bowiem *Rozmów Dworzanina z Mnichem* skłaniał się ku tej manierze pisarskiej, lubując się niekiedy w mocno rozbudowanych periodach retorycznych opartych na hipotaksie i nadmiernych paralelizmach. Nie jest wykluczone (choć wymaga to specjalistycznych badań komparatystycznych), iż prozatorski azjanizm Kromera łączył się z długotrwałym obcowaniem pisarza z twórczością wspomnianego wyżej Jana Chryzostoma, którego pisma w języku greckim stanowią klasyczny przykład „azjanizmu”. Nie bez znaczenia była również presja średniowiecznej polszczyzny charakteryzującej się naśladownictwem schyłkowoantycznych manierystów typu Valerius Maximus hołdujących azjanizmowi³⁰. Należy przy tym pamiętać, że w języku polskim przed Kromerem brak było prozy retorycznej wzorowanej na Cyceronie, a będącej najszczytniejszym ideałem renesansowego humanizmu; lukę tę wypełnił w znacznym stopniu autor *Rozmów*, zwłaszcza w prozie łacińskiej.

Wprawdzie cztery *Rozmowy dworzanina z Mnichem* nie były atakowane przez polskich protestantów, a pierwszy dialog był wydawany trzykrotnie, to jednak literacka przygoda z polszczyzną nie dała autorowi zbyt wielu satysfakcji estetycznych, także wyznaniowych. Zbyt duży ferment religijny, obfitujący w niewybredną polemikę, jak tego dowodzi proza Marcina Krowickiego czy Mikołaja Reja, nie wciągała Kromera do kontynuowania pisar-

²⁸ Stanisłai Hosii Epistolae, ed F. Hipler i W. Zakrzewski, Kraków 1886, nr 548; zob. również nr 1070.

²⁹ Por. M. Korolko, *Sztuka retoryki*, s. 178.

³⁰ Zob. S. Zabłocki, *Spory o retorykę w XVI w. a twórczość Mikołaja Reja*, *Prace Literackie* t. XI-XII, Wrocław 1970 s. 134.

stwa w języku narodowym. Nie jest wykluczone, że oddziałał nań przykład Hozjusza piszącego, jak wiadomo, wyłącznie po łacinie. Wyraźny natomiast krytycyzm wobec polszczyzny *Rozmów* wyraził autor w łacińskiej przeróbce (na przekładzie) dialogów³¹, informując europejskiego czytelnika, że pierwowzór polski pisany był „pingui minerva ad captum popularium nostrorum”. Wersja zaś łacińska przeznaczona jest „dla użytku obcych, a także swoich ziomków, z których wielu woli czytać po łacinie niż w ojczystym języku”³². Skoro mowa o przekładzie *Rozmów* na języki obce (utwór przełożony został również na język niemiecki) warto przytoczyć opinię Marii Cytowskiej, według której wersja łacińska nosi znamiona modnej w ówczesnej Europie prozy Cyncerona, podczas gdy pierwodruk polski pisany był pod wyraźnym wpływem stylistyki Erazma z Rotterdamu³³.

Chyląc czoło przed pionierskim trudem Kromera — pierwszego prozaika polskiego, nie należy zapominać, że polska literatura renesansowa była dwujęzyczna, polsko-łacińska, co po części wyjaśnia jego niezbyt przychylną opinię o polszczyźnie *Rozmów Dworzanina z Mniczem*, a ściślej o czytelniku polskim nie zagłębiającym się w tajniki treści religijnej tego utworu. Jesteśmy bowiem w pierwszym okresie naporu piśmiennictwa reformacyjnego w języku narodowym, na etapie „pomieszania języków” i nazbyt uproszczonego traktowania problemów teologicznych w obu obozach wyznaniowych; na pogłębione polemiki piśmiennictwo polskie wkroczyło po dwudziestu latach od pierwodruku Kromerowskiego utworu, już w epoce potrydenckiej³⁴.

Historyka literatury polskiej interesuje przede wszystkim forma literacka dialogu wybrana przez Kromera. Nie był to wybór przypadkowy, bowiem każdy niemal humanista renesansowy marzył lub próbował swych możliwości pisarskich w tej formie wypowiedzi; dialog bowiem, rozmowa, dyskusja, „rozprawa”, w elitarnej kulturze odrodzenia stanowiły wartość najwyższą, na jaką stać człowieka wykształconego w filozofii, retoryce i dialektyce. Rozwojowi kultury rozmowy czy dialogu sprzyjały rozmaite instytucje życia publicznego, jak dwory (królewski, magnacki, biskupi), sejm, szkoła czy nieformalne koła dyskusyjne (jak na przykład krakowskie koło Andrzeja Trzecieckiego starszego znane z proreformacyjnych sympatii)³⁵. Szczególnego zaś bodźca do spopularyzowania dialogu w piśmiennictwie polskim do-

³¹ Przekłady te zidentyfikował i zestawiał dokładnie J. Łoś we wstępie do edycji *Rozmów* z 1915 r.

³² Cyt. za: J. Krókowski, *Język i piśmiennictwo łacińskie w Polsce XVI wieku*, (w:) *Kultura staropolska*, Kraków 1932 w. 420.

³³ Taką opinię formułuje M. Cytowska, *Erazmianizm w literaturze polskiej XVI-XVIII wieku. Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, pod red. T. Michałowskiej i J. Ślaskiego, Wrocław 1980 s. 16-17.

³⁴ Por. B. Otwinowska, *Język. Naród. Kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku*, Wrocław 1974 passim.

³⁵ Na temat dialogu renesansowego istnieje obfita literatura, którą zestawiał i omówił J. Ziomek, *Mikołaja Reja „Krótka Rozprawa” i „Kupiec”*. *Problemy dialogu i dramatu*. (w:) *Mikołaj Rej. W czterechsetlecie śmierci... s. 77-82*.

starczyły polemiki reformacyjne czego znakomitym przykładem jest wydana w 1543 r. *Krótką rozprawa między trzema osobami: Panem, Wójtem i Plebanem* Mikołaja Reja. Literackie współzawodnictwo z wierszowanym dialogiem Reja, jawnie sympatyzującego wówczas z protestantyzmem podjął w nieudolnych wierszach katolicki wierszopis Stanisław ze Szczodrkowic, wydając w 1549 r. utwór zatytułowany: *Rozmowa nowa niektórego Pielgrzyma z Gospodarzem o niektórych ceremonijach a ustawach kościelnych*, będący odpowiedzią na dwa antykatolickie pisma Jana Seklucjana³⁶. Kromer wydając w 1551 r. pierwszy w naszym piśmiennictwie dialog prozą zapoczątkował *Rozmowę Dworzanina z Mnichem* formę gatunkową, która osiągnęła swe apogeum w twórczości S. Orzechowskiego, Ł. Górnickiego i J. D. Solikowskiego. Nie ulega wątpliwości fakt, że bezpośrednim inspiratorem tej prozaicznej odmiany dialogu był Erazm z Rotterdamu, którego *Colloquia familiaria* były niezwykle popularne w renesansowej Europie, także w Polsce³⁷. Kromer, podobnie jak Hozjusz, był w młodości sympatykiem Erazma, dla którego dialog, rozmowa na wysokim szczeblu konwersacji prowadzona językiem naturalnym, powszednim był programem religijnego odrodzenia. Tę renesansową „filozofię dialogu” autor *Rozmów Dworzanina z Mnichem* wyjaśnia w taki oto sposób we wstępie do utworu:

A iżeby rzecz łączniejsza ku pojęciu była, a nie się z obu stron nie opuściło, tak się napisało, jakoby się dwa między sobą rozmawiali, Dworzanin jedną, a Mnich drugą stronę dzierząc. Gdzie za to proszę, aby się żaden tym nie obrażał, iż tym osobom ta rozmowa jest przypisana, albo jeśli się komu będzie widziało, iżeby się gdzie nie do końca uciążliwą mową albo dotknięciem jakim uszczypliwym nieco wykroczyło. Abowiem to jest własność i przystojność takich rozmów, iż nie zawsze się tak pisze, jako słusznie ma być pisano, a nie to, co onemu, który pisze, jako słusznie ma być pisano, a nie to, co onemu, który pisze, ale co osobie onej, której mowa przywłaszczona bywa, przystoi, albo też co się pospolicie między takimi osobami najduje. Czego sobie przy zelzeniu brać nie mają ci, którzy się w tym takim nie czują (s. 3).

To dość zawile dla dzisiejszego czytelnika wyjaśnienie Kromera jest szczególnie ważne dla niniejszych rozważań, wskazuje bowiem na retoryczną genealogię *Rozmów Dworzanina z Mnichem*. Autor wyraźnie odwołuje się do retorycznej konstrukcji wypowiedzi zwanej po grecku etopoja, zaś po łacinie sermocinatio lub dialogus, zaliczanej w starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych podręcznikach retoryki do figur myślowych (figurae sententiae)³⁸. Istota etopoi polegała na pisemnej rekonstrukcji przemówienia dostosowanego do charakteru (etosu) mówcy w taki sposób, by słuchacz

³⁶ Por. Z. Nowak, Pierwsze polskie informatory wyznaniowe na tle piśmiennictwa antyreformacyjnego z XVI w., *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska*, t. XVI, 1979 s. 36.

³⁷ Erazm z Rotterdamu, *Rozmowy*, przeł. M. Cytowska, Warszawa 1969 (wstęp).

³⁸ Por. R. Turasiewicz, *Od ethosu do ethopoi. Studia z antycznej terminologii krytyczno-literackiej u Dionizjusza z Halikarnasu*, Kraków 1975.

(czytelnik) nie zorientował się, że tekst ułożył ktoś inny. Etopoja pojawiła się w piśmiennictwie greckim w kształcie fikcyjnych mów sądowych pisanych na zamówienie przez sofistycznych logografów, którzy tworzyli te teksty dla klienta przemawiającego przed sądem. Technikę sztucznej kreacji z pozoru autentycznych mów przeniesiono z czasem do filozoficznych dyskursów, wykładu filozoficznego rozpisanego na głosy. Najznakomitszym zaś wzorem dialogu filozoficznego były teksty Platona, szczególnie eksponowane i imitowane w kulturze renesansowej, co w prostych słowach wyjaśnił Wit Korczewski w 1553 r. pisząc:

Plato, on filozof dawny,
 A w rozumie barzo ważny,
 Obaczył to swym rozumem,
 Iż jest pożyteczno ludziem
 Przysłuchać takiej rozmowy,
 Gdzie ich kilka z sobą mówi,
 Jeden drugiego pytając,
 Czasem też odpowiadając
 I najpierwszy z swojej głowy
 Począł pisać dyalogi,
 To jest rozmowy społeczne,
 Ludziem barzo pożyteczne.
 Potem mężowie uczeni
 Ku tej rzeczy pochop wzięli
 I pisali wiele rozmów,
 Wziąwszy od Platona sposób.³⁹

Dialogi Platońskie, do których tradycji nawiąże Kromer, nie były — jak wiadomo — pisane z myślą o scenie chociaż posługiwały się na różny sposób scenariuszem dramaturgicznym. Takim pozorowanym scenariuszem opisowym posłużył się również autor *Rozmów Dworzanina z Mnichem*, umieszczając rzekomą akcję w scenerii klasztornej wirydaża. Na wstępie i w epilogu każdej z czterech *Rozmów* umieścił autor krótkie scenki odtwarzające wejście i odejście Dworzanina, wykazującego stopniowe i coraz większe zainteresowanie przedmiotem konwersacji. W ten sposób czytelnik stykał się z ewolucją poglądów religijnych jednego z rozmówców, który z początkowego wroga Mnicha przemieniał się w pokornego słuchacza wyrażającego w ostatniej rozmowie żal z powodu wyjazdu Mnicha i przerwania dialogu w momencie najgłębszej fascynacji rzeczowej i emocjonalnej.

Wykluczenie widowiskowej realizacji Kromerowych *Rozmów* pozwala na przypuszczenie, że utwór ten miał w zamyśle autorskim pełnić cele perswazyjne. Dialogowość tekstu wynikała z prawideł retoryki, która proponowała

³⁹ Wit Korczewski, *Rozmowy polskie łacińskim językiem przeplatane* (1553), wyd. J. Karłowicz, Kraków 1889 s. 4.

najprzeróżniejsze sposoby oddziaływania na słuchacza-czytelnika. Mówca-pisarz dzięki temu mógł rozłożyć swe argumenty na głosy osób dialogu i w ten sposób mógł pozorować najprzeróżniejsze postawy wobec odbiorcy. „Suavis [...] narratio est, quae habet [...] colloquia personarum” — zauważa Cyцерon w swych *Partitiones oratoriae* (9, 32). Dialogowość tekstu okazuje się szczególnie przydatna w polemikach, zwłaszcza w takich sytuacjach kiedy nadawca chce zamaskować swe poglądy lub ukryć je przed odbiorcą-czytelnikiem⁴⁰.

Szczególne znaczenie dla głównych celów dialogowej perswazji ma dobór osób rozmowy — dyskursu. W utworze Kromera rozmawiają postacie alegoryczne: Mnich i Dworzanin, reprezentujące dwa środowiska kulturowe, ściślej: wyznaniowe. Mnich przedstawia zasadnicze poglądy autora i jest głównym reżyserem rozprawy. Była już mowa o tym, że symbolika Mnicha jest być może związana z analogiczną postacią wprowadzoną do literatury przez św. Jana Chryzostoma, którego homilię o królu i mnichu tłumaczył z greckiego na łacinę Hozjusz. Kromerowski Mnich mógł również symbolizować katolicką ortodoksję, jako że wielu ówczesnych duchownych sympatyzowało jawnie lub ukrycie z reformacją, negującą w sposób ostentacyjny sens istnienia zakonów w Kościele. Nie jest wreszcie wykluczone, że posługując się alegorią Mnicha Kromer pragnął zademonstrować wzorzec osobowy adresowany do czynnych wówczas pisarzy ewangelickich rekrutujących się z mniczów apostatów typu Jana Seklucjana czy Piotra Stankara.

Kromerowski Dworzanin nie jest oczywiście prototypem bohatera wydanego w 1566 r. słynnego utworu Łukasza Górnickiego. Jest alegorią szlachcica polskiego z pierwszych lat panowania Zygmunta Augusta, zainteresowanego nie tyle problematyką egzekucji praw Korony Polskiej, ile nowinkami wyznaniowymi napływającymi do Rzeczypospolitej Jagiellońskiej głównie z Królewca. Wiadomo, że wielu dworzan królewskich miało jawne i ukryte powiązania z krewnym króla polskiego, Albrechtem pruskim, uważającym się za teologa luteranizmu na ziemiach polskich⁴¹. Jako sekretarz królewski specjalizujący się w kancelarii sprawami pruskimi⁴², Kromer był dobrze zorientowany w sytuacji wyznaniowej dworu monarszego, w którym czołową rolę pełnili wprowadzeni jeszcze do wileńskiego dworu Zygmunta Augusta kaznodzieje królewscy Jan z Koźmina i Wawrzyniec Dyskordia, nota bene usunięci z tego stanowiska między innymi dzięki interwencji Kromera. Należy również pamiętać, że pojęcie „dworzanina” nie odnosiło się w owych czasach wyłącznie do dworu królewskiego, lecz obejmowało również dwory ma-

⁴⁰ Podsumowanie wiedzy na ten temat w odniesieniu do literatury antycznej przedstawiła ostatnio K. Holzman, *Studia o technice literackiej i osobowości twórczej Lukiana*, Warszawa 1988.

⁴¹ Por. S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław 1988 s. 84 ns.

⁴² Udział ten szerzej omawiam w złożonej do druku książce: *Seminarium Rzeczypospolitej. O kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*.

gnackie i biskupie, na których także tliły się ogniska reformacyjne, podsycane zakazaną przez edykty Zygmunta Starego literaturą protestancką. Wreszcie Kromerowski Dworzanin był odpowiednikiem wykształconego szlachcica polskiego, który też był głównym adresatem *Rozmów*. Godnym uwagi jest argumentacja autora wyjaśniająca przyczyny szlacheckich sympatii dla nowej wiary. W odpowiedzi na zarzuty Dworzanina, iż przyczyną zaboru dóbr duchownych przez szlachtę przyłączającą się do reformacji są zaniedbania kleru, Mnich stwierdza:

„Nie bacząc ja też, iżebyście wy, panowie dworzanie i rycerze, swemu dosyć czynili. Już wam też barzo miecze i groty porzdewiały, a rychlej u drugiego ksiązki najdzie, niżli pleszki” [części pancerza] (s. 5).

W innym zaś miejscu tegoż pierwszego dialogu Mnich wyjaśnia:

„Byłoc zawsze słowo Boże w Kościele krześcijańskim i Pismoć czytano, i dobrze rozumiano i wykładano. Acz po prawdzie nie tak się wždy snadź barzo około niego parano, jakoż to bywa, iż żeglarze, kiedy jasne a ciche morze a wiatr dobry mają, opuściwszy wiosła, krotofilą między sobą albo co innego czynią. I wy, panowie ślachta i rycerstwo, iż pokój, azaście się pługów, gospodarstwa i kupiectwa nie jęli, zbroje poniechawszy, tak iż wam miecze porzdewiały (s. 53).

W obu przypadkach charakterystyka etosu szlachcica-ziemianina została przeprowadzona techniką retorycznego przetwarzania starego toposu „przekuwać miecze na lemieszę”. Jest on zaczerpnięty z księgi proroka Izajasza (2,4), który w przekładzie Biblii tysiąclecia brzmi następująco: „On będzie rozjemcą pomiędzy ludami i wyda wyroki dla licznych narodów. Wtedy swe miecze przekują na lemieszę, a swoje włócznie na sierpy. Naród przeciw narodowi nie podniesie miecza, nie będą się więcej zaprawiać do wojny”. Otóż Kromer wykorzystał topos „przekuwać miecze na lemieszę” (bez powoływania się w tekście na jego biblijną genealogię) nie na pochwałę szlacheckiego pacyfizmu, lecz do uwydatnienia zaniku zarówno etosu rycerskiego jak i etosu pracy na roli. Autor *Rozmów Dworzanina z Mnichem* ośmiesza w ten sposób mentalność szlachecką swoich czasów, kiedy na sejmach i sejmikach, w parlamentarnych debatach eksponowano w licznych mowach wyjątkowe zalety „panów braci”. Warto przy tym zaznaczyć, że wprowadzony przez Kromera do literatury polskiej topos „przekuwać miecze na lemieszę”, zrobił w następnych latach wielką karierę i był wielokrotnie wykorzystywany do różnych, niekiedy przeciwstawnych celów perswazyjnych, sławiących zarówno pożytki pokojowej pracy jak i ducha męstwa rycerskiego⁴³. Kromerowi topos ten posłużył do sformułowania wniosku, który można uznać za ostateczną konkluzję całych *Rozmów*, którą formułuje Mnich pod koniec pierwszego dialogu:

⁴³ Technikę literacką przy wykorzystaniu tego toposu omawia J. Abramowska, Topos i niektóre miejsca wspólnie badań literackich, *Pamiętnik Literacki* R. 73:1982 z. 1/2.

Acz mam ja nadzieję w Panu Bogu, iż jako nas i przodki nasze od przyjęcia wiary krześcijańskiej aż dotychczas, blisko przez sześćset lat w całości a stałości wiary swej świętej a w jedności Kościoła pospolitego zachował, tak i na potomne czasy zachować raczy. Teżci przed stem lat niemało ślachty i zacnych ludzi poczęło się było imować czeskiej wiary, jednak to rychło ustało. Jedno iż nie dziwowali się temu król i rada koronna, tak świecka, jako duchowna. [...] Strzeżono się pirwej takich i karano je, którzy chcieli wszeteczną wiarą szermować [...] a dziś to sobie za dworstwo mają. A jakoby nie dworzanin ani wycosany [okrzesany], który okolo wiary przekwiecać nie umie albo nie chce. Także panowie dworzanie porzuciliście rycerskie ćwiczenia przodków swoich a teologiejście się jęli, a przeciwszy książki za dwa albo za trzy grosze, albo też usłyszawszy jedno co na biesiedzie od drugiego także dwugroszowego doktora, śmieie a upornie o wierze się gadacie (s. 62-65).

Mimo wyraźnej niechęci Kromera do szlachty polskiej czasów Zygmunto-wskich, która w późniejszych latach po wydaniu jego łacińskiej historii przerodzi się w otwarty konflikt, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem* są pouczającym dokumentem psychologicznego wycucia autora w kreowaniu postaci Dworzanina. Rozmówca Mnicha we wszystkich czterech odstępach konwersacji jest równoprawnym partnerem dialogu. Cykl rozpoczyna się nawet od ostrego konfliktu religijnego, niemal napaści Dworzanina na Mnicha, zasypaniem go gradem zarzutów należących do powszechnie wówczas stosowanego katalogu oskarżeń protestanckich pod adresem rzymskich katolików. Wprawdzie animozja ta z czasem ustępuje a rozmowa przybiera postać dysputy⁴⁴, w której często Dworzanin pyta a Mnich odpowiada w dłuższych wywodach, to jednak stale jest on traktowany taktownie niekiedy z wyraźnym szacunkiem dla błędu. Nawet w czwartej rozmowie, gdy Dworzanin wielokrotnie podkreślał już swą wyznaniową konwersję na katolicyzm i często występował w roli pokornego słuchacza, Kromer wprowadza sytuacje dialogowe uwypuklające autonomiczność rozmówcy kierującego się własnym zdaniem. Kiedy Dworzanin stwierdza, że przyjmowanie Komunii pod dwiema postaciami pochodzi z ustanowienia Chrystusa, które w późniejszych wiekach w praktyce kościelnej zostało dla wiernych zawężone tylko do postaci Chleba, wywiązuje się między rozmówcami taka oto wymiana zdań:

Mnich: Nie wiedziałem, byś tak wiele czytał.

Dworzanin: Ba, nie śmiechem tego zbyć. A prawda, iż ci ciasno?

Mnich: Niewymownie! Rozumiałem, iżeś ją tędy prowadził.

Dworzanin: Coż na to odpowiesz?

Był to oczywiście dialog pozorowany, gdyż z dalszego wywodu Mnicha wynika, iż miał on wystarczającą ilość argumentów z kościelnej tradycji pisanej, wyjaśniającej przyczynę aktualnej sytuacji pastoralnej funkcjonowania Eucharystii w Kościele Rzymskim. Zestawiając więc Kromerowe *Rozmowy*

⁴⁴ O spuściźnie średniowiecznych dysput w renesansowych dialogach pisał obszernie J. Buxakowski, *Ars disputandi w historii teologii*, *Studia Pelplińskie*, 1976 s. 148 ns.

Dworzanina z Mnichem z podobnymi treściowo dialogami Stanisława Orzechowskiego, w których Ewangelik w konfrontacji z Papieżnikiem traktowany jest przez autora jako umysłowo ograniczony, widać nie tylko różnicę klasy autorów, ale również znaczącą ewolucję w sposobie prowadzenia polemik religijnych w środowisku katolickim; w latach sześćdziesiątych XVI w. rozmowę wyparł spór, a miejsce partnera dialogu zajął zwalczany przeciwnik wyznaniowy.

Wielorakie upostaciwienie techniki perswazji w *Rozmowach Dworzani-
na z Mnichem*, rozmaite sposoby retorycznego oddziaływania na odbiorcę-
-czytelnika, kierują uwagę badacza na problem głównego tematu dialogu
oraz na wybraną przez autora technikę argumentacji. Innymi słowy chodzi
o rekonstrukcję sztuki retorycznej inwencji Kromera przy uzasadnianiu za-
sadniczego zagadnienia dzieła rozpisanego na cztery części dialogowe. Nie-
zależnie bowiem od szczegółowych kwestii teologicznych będących przed-
miotem kontrowersji między reformatorami katolickimi a reformatorami
protestanckimi, takich jak sakramenty, liturgia czy prawo kościelne, niejako
wspólnym mianownikiem rozbieżności doktrynalnych był problem istoty
Kościoła Chrystusowego i funkcjonowania tej duchowej wspólnoty pod
przewodnictwem papieża jako następcy św. Piotra. Był to, jak wiadomo,
centralny problem teologiczny, który przy współdziałaniu rozmaitych przyczyn
polityczno-kulturowych doprowadził do rozbitcia nowożytnego chrześcijań-
stwa zachodniego. Zostawiając na uboczu czysto doktrynalną specyfikę pro-
testanckiego rozłamu, spójrzmy na to zagadnienie okiem filologa zajmujące-
go się sztuką perswazji w utworze Kromera.

W sedno sztuki retoryki *Rozmów Dworzani-
na z Mnichem* wprowadza czytelnika niezbyt udolnie zaprojektowany drzeworyt umieszczony na karcie
tytułowej pierwszego dialogu: *O wierze i nauce luterskiej*. Rycina przedsta-
wia małą łódź wyposażoną w nieproporcjonalnie dużych rozmiarów maszt,
który obejmuje prawą ręką mężczyzna ucharakteryzowany wyraźnie na dwor-
zanina mającego charakterystyczny dla grafiki renesansowej kapelusz
z dwoma ozdobnymi piórami. Mała łódka z mocno wydętym żaglem wychyla
się niebezpiecznie na wysokiej fali i znajduje się w bliskiej odległości od za-
rysowanych przy lewym marginesie skał. Ten przejrzyste skomponowany
w swej symbolice drzeworyt nawiązuje do niezwykle popularnej w litera-
turze chrześcijańskiej alegorii Kościoła płynącego po wzburzonym morzu
historii. Warto w tym miejscu przypomnieć, że alegoria morska, w którą wpi-
sywano pod wpływem *Odysei* także symbolikę państwa, była szczególnie po-
pularna w piśmiennictwie polskim całej doby staropolskiej i była wielokrot-
nie przywoływana w różnych konfiguracjach opisowych i kształtach stylisty-
cznych⁴⁵. Zasluga Kromera polegała na tym, że był jednym z pierwszych

⁴⁵ O dalszych losach alegorii morskiej w literaturze polskiej pisałem w książce: *O prozie „Kazań sejmowych” Piotra Sakrgi*, Warszawa 1972 s. 130 i passim.

pisarzy polskich, który wykorzystał pewien szczegół alegorii morskiej do celów literatury religijnej, mianowicie wyeksponował obraz masztu jako elementu zabezpieczającego łódź przed utonięciem. Maszt oczywiście obrazował papieństwo szczególnie ostro atakowane przez reformację. Otóż w tekście czterech *Rozmów Dworzanina z Mnichem* niezliczoną ilość razy przywoływane jest zdanie, wyrażane oczywiście w różnych konfiguracjach stylistycznych, zaczerpnięte z Pierwszego listu św. Pawła do Tymoteusza, które w przekładzie Biblii Tysiąclecia brzmi: „... piszę, byś wiedział, jak należy postępować w domu Bożym, który jest Kościołem Boga żywego, filarem i podporem prawdy” (3,15). Kromer posługuje się najczęściej własnym przekładem z Wulgaty: „Kościół jest jako słup a grunt prawdy” albo „Słup i utwierdzenie prawdy” (s. 9). Dla ilustracji metody posługiwania się toposem „słupa” niech posłużą następujący fragment z pierwszej *Rozmowy*:

Mnich: [...] Patrz, jaka to chytróść a usiłowanie czarta, przeciwnika Bożego i zbawienia ludzkiego [...] Acz wiele ludzi wszech stanów, narodów i wieków zwodził, jednak łódka Kościoła pospolitego zawsze między nimi jako inter Scillam et Charibdim wypływała, nie nachylając się ani na tę ani na onę stronę. A toż teraz na koniec takie mistrze pobudził, którzy już tak, jak inak ucząc, a jednak wszystkiego rzekomo słowem Bożym podpierając, powagę jego i wiarę w sercach ludzkich zwałili, jako kiedy ono kto nie może za razem wyrwać albo obalić drzewa albo kołu, mocnie w ziemi tkwiącego, cholebanim na tę i na onę stronę pomału ji pierwej zwałili, toż po tym ma ji po woli; [...] (s. 61-62).

Alegoria „masztu”, „kolumny”, „filaru” itp., wykorzystywana przez Kromera na zasadzie „perswazyjnego refrenu” o przejrzystych intencjach dydaktycznych, wprowadza badacza *Rozmów Dworzanina z Mnichem* w niezwykle skomplikowany świat retorycznej inwencji, mianowicie w świat znaków, myśli i pojęć biblijnych. Pismo św. jest bowiem zasadniczym tworzycielem tego utworu, jest podstawowym źródłem sztuki argumentacji, polegającej głównie na egzegezie alegorycznej, podważanej przez teologów protestanckich, bazujących przede wszystkim na egzegezie literalnej⁴⁶. Oba jednak obozy wyznaniowe posługiwały się, jak wyżej wspomniano, filologiczno-retorycznymi metodami krytyki tekstów biblijnych wypracowanymi przez humanistów renesansowych na czele z Erazmem z Rotterdamu (vide motto artykułu). Optymizm erazmiańczyków, zwłaszcza tych najgruntowniej wykształconych w filologii biblijnej i zakładających możliwość względnie zgodnej heurezy Biblii, szybko zachwiany został zalewem amatorszczyzny i nazbyt uproszczonym prześlizgiwaniem się nad tajemnicami Objawienia. Stało się to głównie za sprawą reformacyjnego, chwytliwego hasła: sola Scriptura, odrzucającego niemal całkowicie filologiczno-egzegetyczny dorobek pisarski Ojców Kościoła a więc Tradycji. Ponadto humanistyczny ideał: homo trilinguis zachwiany został przez ewangelików, którzy posługiwali się przekładami

⁴⁶ Por. M. Kossowska, Biblia w języku polskim, t. 1, Poznań 1968.

Pisma św. na języki narodowe, co przy oczywistych kłopotach językowych w tłumaczeniu wieloznacznych pojęć i terminów biblijnych prowadziło do zaostrożenia sporów wyznaniowych. Jeżeli do tego zjawiska dołączymy fakt, iż protestancki indywidualizm i daleko posunięta swoboda wykładu ksiąg Starego i Nowego Testamentu przyczyniły się do powstania wielu odłamów wyznaniowych, różniących się różną interpretacją tekstów świętych, to uzyskamy obraz niezwykle skomplikowany dla dzisiejszego badacza dawnych utworów, których twórcy był język oparty na Biblii, wielorako zróżnicowany semantycznie i stylistycznie. Wyszczególnione tu w największym skrócie zjawiska kulturowe znalazły swój ślad w tekście Kromerowym, który — raz jeszcze przypomnijmy — miał na gruncie polskim charakter pionierski.

Przy obecnym stanie badań nad *Rozmowami Dworzanina z Mnichem* trudno nawet w przybliżeniu scharakteryzować twórczość biblijną tego utworu, ponieważ jedyne jego wydanie z 1915 r. jest całkowicie pozbawione biblijnego aparatu krytycznego. Nawet wykształcony czytelnik tej edycji nie jest w stanie stwierdzić kiedy ma do czynienia z dokładnym cytatem, kiedy zaś z dowolnie spreparowaną zbitką cytatów, kiedy wreszcie z parafrazą. Do tego dochodzą jeszcze pomyłki i skrócone w pierwodruku odnośniki biblijne znacznie utrudniające krytyczną lekturę. Zanim więc utwór Kromera, podobnie zresztą jak niemal cała dotąd wydana literatura wyznaniowa (tamtego okresu), nie uzyska wyczerpującego opracowania edytorskiego, nie ma podstaw do szczegółowej analizy sztuki retorycznej autora *Rozmów Dworzanina z Mnichem*. Dotyczy to zwłaszcza identyfikacji najważniejszego działu tej sztuki, mianowicie topiki biblijnej i patrystycznej, i to zarówno topiki inwencyjnej jak i stylistycznej, w łączności z takimi zagadnieniami jak: translatio (przekład ścisły), imitatio (tłumaczenie bliskie oryginałowi) i aemulatio (przekład współzawodniczący z oryginałem)⁴⁷.

Odwołując się do Biblii i spraw filologii biblijnej w dziele Kromera należy pamiętać, że nie jest to traktat spekulatywny lecz popularny dialog o celach perswazyjnych, zawierający co najmniej podwójną metodę retorycznej heurezy: ewangelicką, demonstrowaną przez Dworzanina i katolicką, stosowaną przez Mnicha. Znamienne jest przy tym to, że w jednej i drugiej metodzie wykorzystywane są identyczne lub podobne techniki retoryczne. Mamy tu więc do czynienia ze zjawiskiem analogicznym do sądu, w którym prokurator i adwokat posługują się tą samą sztuką retorycznej perswazji, kierując się jedynie przeciwstawnymi celami. Retoryka jest bowiem zespołem środków neutralnych i może być zawsze użyta do wielorakich funkcji perswazyjnych⁴⁸. Truizm ten uwydatniony został w całej rozciągłości w dobie naj-

⁴⁷ M. Korolko, *Sztuka retoryki*, s. 52.

⁴⁸ Problem ten jest w ostatnich latach przedmiotem nowych analiz naukowych. Por. Ch. Perelman, *Spojrzenie retoryczne na problemy semantyczne*, *Studia Semiotyczne*, t. X, Wrocław 1980 s. 89 (tamże literatura).

większego triumfu retoryki to jest w renesansie, kiedy teksty sakralne włączone w rozbieżne koncepcje doktrynalne interpretowane były na rozmaite, przeciwstawne sposoby. „Starać jest przypowieść — zauważa Kromer — iż Pismo święte woskowy nos ma, którego każdy może naciągnąć i nakrzywić, jako chce” (s. 60-61). Autor *Rozmów Dworzanina z Mniczem* w ten sposób wskazuje na sztuczki sofistyczne wprowadzane przez przebiegłych dialektyków i nieuczciwych retorów przy subiektywnej egzegezie Biblii przeznaczonej zwłaszcza dla mało lub w ogóle nie zorientowanych w subtelnościach sztuki dialektyki odbiorców. Mnich kilkakrotnie przestrzega Dworzanina, by nie dawał się łapać w sidła „przewrotnych i obłudnych” sofistów, którzy wykorzystując niewiedzę czytelników „pisma nakrzywiają” lub „chorują około gadek i boju słów, z których rosną nienawiści, spory etc” (s. 339). Przestrogi te często ilustruje Kromer konkretnymi przykładami sofistycznej metody argumentacji, pouczając w ten sposób czytelnika o technice chwytów erystycznych. Wyjaśniając na przykład kurczowe trzymanie się pewnych egzegetów ewangelickich przy literalnej interpretacji Biblii, Mnich wprowadza niemal szkolną postać argumentum ad hominem:⁴⁹

„Ale gdy się słowa Bożego tak mocnie dzierzysz, czemu się nie owalaszysz dla Królestwa Bożego według słowa Bożego? Czemu kiedyć kto policzek da, drugiego mu nie nastawisz? Czemu ręki albo nogi sobie nie utniesz, albo oka nie wylupisz, kiedy cię pogarsza? Czemu się tu słowa Bożego nie dzierzyszysz” (s. 59).

Szczególnie eksponowanym przez Kromera argumentem przy demaskowaniu sofistycznych sztuczek egzegetycznych było przywoływanie ewangelicznego epizodu kuszenia Chrystusa przez szatana. Diabeł „Pana naszego na puszczy kusząc, pisma Starego Zakonu (bo nowego jeszcze nie było) używał, ale je złym a fałszywym rozumieniem wywracał. Co po dziś dzień jego słudzy, kacerczowie, czynią, miasto słowa Bożego swoje dumy i wymysły obłudliwe ludziom podawając. Bo nie wnet to słowo Boże, co kto sobie z Pisma rozumie. Nie taki łącne ku wyrozumieniu Pismo święte, aby je każdy miał rozumieć. Albowiem opuszczając ono, iż jaka każda nauka i rzemieśło ma niektóre słowa własne niektórych też pospolitych różnym a osobliwym swym obyczajem używa, których i wymowca, i uczony, ale w onej nauce albo rzemieśle niećwiczony człowiek nie wnet rozumie. Tak się też i w Piśmie świętym najduje: najduje się i przypowieści, i mowy, a stosowanie słów niezwyčajne naszym językom i pospolitemu używaniu” (s. 133).

Cały ten wywód, wskazujący na niezłą orientację pisarza w tajnikach i subtelnościach ówczesnej filologii biblijnej, służy uzasadnieniu niezbędności Kościoła widzialnego jako pewnego stroża i gwaranta Prawdy objawionej.

⁴⁹ por. A. Schopenhauer, *Erystyka czyli sztuka prowadzenia sporów*, przeł. B. i M. Konorscy, Kraków 1973.

Była już mowa o tym, że był to centralny problem wszystkich czterech *Rozmów Dworzanina z Mnichem*. U progu pojęcia Kościoła Rzymskokatolickiego „jako słupa z gruntu Prawdy” kończy się „retoryka dialogu” *Dworzanina z Mnichem*, a zaczyna się monolog Mnicha, który nie dopuszcza cienia wątpliwości w rozmowie na ten temat. Znamienne jest przy tym to, że wszystkie argumenty Mnicha-Kromera mają w tej materii charakter pozytywny; nie ma w nich odwołań do przymusu zewnętrznego i groźenia „ramieniem świeckim”, tak charakterystycznym, dla potrydenckich polemik wyznaniowych. Od tej reguły perswazyjnej istnieje tylko jeden wyjątek, mianowicie Kromer jest zdecydowanym przeciwnikiem literatury innowierczej i zarazem zwolennikiem daleko posuniętej cenzury i kontroli ksiąg napływających z zagranicy. Stanowisko swe podpira przywołaniem opinii św. Cypriana, który w liście do papieża Korneliusza, „aby kacerskie księgi popalono, a kto by je zataił, aby karana był na garle” (s. 65). Na wątpliwości Dworzanina, iż „Nie masz żadnych tak złych ksiąg, z których by się czego dobrego nauczyć nie mógł” (s. 64), Mnich replikuje: „Jest tak. Ale też na jednej łące pczóło miód, a pająk jad wsię bierze, wedle przyrodzenia swego. Owca niewinna tak się rychło, a snadź rychlej, złego a jadowitego, jako dobrego ziela imie i nie chcąc się zarazi” (s. 64). Na pytanie zaś Dworzanina: „Od czego rozum?”, Mnich odwołuje się do Adama i Ewy, która dzięki rozumowi „miałać w raju w czym przebierać” (...) „a jednak się złego a szkodliwego owocu jeła, którym siebie i nas wszystkich zaraziła”. Umysł ludzki jest więc ze swej natury skłonny ku złemu. Dlatego też: „Nie darmoć zakazują pisma kacerskiego czytać, abowiem prawdy prosta rzecz jest, według przypowieści, ale błąd i nieprawda, słówki pięknymi a lubieżnymi przysmaki ozdobia i ocukrowana, niż się obaczysz, w serce się wkrada” (s. 64).

Przypominając dziś argumenty Kromera za cenzurą i „kontrolą publikacji i widowisk” można oczywiście ośmieszyć pisarza-humanistę, autora dialogów, a więc zwolennika swobodnego wyboru idei i przekonań, jak to wielokroć czyniono w różnorodnych opracowaniach atakujących „wstecznicstwo” Kościoła Rzymskiego nakładającego na wiernych „ograniczniki wolności słowa”. W zestawieniu jednak z ówczesną europejską „normą”, zwłaszcza z paleniem ksiąg, restrykcjami wobec drukarzy i prześladowaniami autorów w królestwach rządzonych zasadą: *cuius regio illius religio*, stanowisko Mnicha-Kromera wobec wolnomyślicielskiej literatury można zaliczyć do „niewinnych igraszek” przypominających bardziej paternalistyczne przestrogi kaznodziejskie niż refleksje teologa-intelektualisty, który miał świadomość i własny współdziałal w budowaniu kulturowego i politycznego faktu, iż Rzeczypospolita Jagiellońska była rzeczywiście „królestwem bez stosów”. Tej idei dojrzałej tolerancji wielonarodowego i wielowyznaniowego państwa patronowała dewiza wyrzyta w XV w. na portalu Collegium Maius Uniwersy-

tetu Jagiellońskiego: *Plus ratio quam vis*, na której Kromer kształtował podczas krakowskich studiów swój religijny i literacki światopogląd.

Sztuka perswazji retorycznej w *Rozmowach Dworzanina z Mnichem*, obejmująca swym patronatem wiele różnorodnych technik zasygnalizowanych jedynie w niniejszym rekonesansie badawczym, miała w zamyśle autorskim nakłaniać za pośrednictwem osobliwej konwersacji fikcyjnych postaci o imionach niewątpliwie znaczących do wierności Kościołowi Rzymskiemu. Dobrą znajomość retoryki, zdobytą jak na początku wspomniano, wieloletnim zgłębianiem jej rozmaitych tajników i reguł w teorii i praktyce pisarskiej, podporządkował Kromer służbie idei umocnienia i obrony przed atakami Mistycznego Ciała Chrystusa jako jednego żywego organizmu nadprzyrodzonego, w którym pulsuje życie Boże, udzielające się przez sakramenty poszczególnym komórkom-ludziom. Nie jest to oczywiście program sprzeczny z celami renesansowego dzieła literackiego w jego dialogowej odmianie gatunkowej, bo w czasach odrodzenia problematyka religijno-wyznaniowa była rzeczywiście twórczym literatury, dla której wbrew naszym dzisiejszym wyobrażeniom o estetyce słowa nie rezerwowano wyłącznie fikcji literackiej, zmyślenia czy „powieści abo bajania”. Innymi słowy humanista-pisarz czy humanista-orator w dobie burzliwych dla chrześcijańskiej Europy przewartościowań cywilizacyjno-kulturowych nie mógł być neutralny, stać na boku życia publicznego lub być tylko arbitrem jak postulował podziwiany na początku wieku szesnastego Erazm z Rotterdamu. Dzisiejszy badacz tamtej epoki i dobry znawca pisarstwa Kromera ma za złe autorowi *Rozmów Dworzanina z Mnichem*, „że ten bardzo uzdolniony w wielu kierunkach człowiek zawsze działał w służbie, zajmował stanowisko, pisał teksty — niekiedy bardzo ostre — zawsze na polecenie grupy ludzi lub pojedynczego człowieka, którym się podporządkował bardzo chętnie”⁵⁰. Kromer rzeczywiście był arcykapłanem słowa czyli idei wierności Kościołowi katolickiemu, który pojęcie służby dla tej idei podniósł do rangi najwyższej za pomocą świadomego wyboru własnej drogi wyjścia z labiryntu swojej epoki.

⁵⁰ C. Backvis, *Szkice o kulturze staropolskiej*, A. Biernacki, Kraków 1975 s. 137.

ÜBER DIE RHETORISCHE KUNST IN DEN
GESPRÄCHEN DES HÖFLINGS MIT DEM MÖNCH VON M. KROMER

ZUSAMMENFASSUNG

Das Hauptziel dieses Artikels beruht auf dem Aufzeigen, welche Rolle die Rhetorik in dem polnischsprachigen Schaffen des Bischofs von Ermland, Marcin Kromer, des ersten polnischen Prosaikers spielt.

Am Beispiel von vier Dialogen unter dem symbolischen Titel: *Gespräche des Höflings mit dem Mönch*, die in den Jahren 1551-1554 herausgegeben und einige Jahre später vom Autor selbst ins Lateinische übersetzt worden sind, wird die für diese Literaturgattung charakteristische Persuasionskunst und Überredungstechnik analysiert, die im Schrifttum der Renaissance sowohl in Europa als auch in Polen überaus populär war. Der Autor weist auf das rhetorische Bewußtsein M. Kromers, besonders aber auf seine philologische Ausbildung hin, die er an der Jagiellonischen Universität und an den italienischen Universitäten erworben hatte, und erörtert sie.

Es wird ferner auf sein Rednertalent und auf seine rhetorische Praxis als Schriftsteller hingewiesen, die sowohl in seiner selsorgerischen Tätigkeit als auch in seinen Botschaftsreisen im Dienste und im Namen des polnischen Königs Zygmunt II August ihren Niederschlag gefunden haben. Sein rhetorischen Wissen und Können gestatteten es ihm, die Dialoge literarisch zu gestalten und in seine Werke viele, in der polnischen Literatur bisher unbekannte Darstellungsmethoden und theologisch — philosophische Beweisgründe einzuflechten.

Die Rhetorik spielte bei M. Kromer eine dienliche Rolle und war der Hauptidee, nämlich der apologetischen Einheit der römisch — katholischen Kirche untergeordnet, die von den Reformationsanhängern in Frage gestellt wurde.

Die Form des Dialogs nach dem Vorbild des Erasmus von Rotterdam ist ein klarer Beweis dafür, das im polnischen Schrifttum in der ersten Phase der Reformationsbewegung das Bestreben der Verständigung, beziehungsweise eines zwar gegensätzlichen aber freien Meinungsaustausches vorherrschend war. Die *Gespräche des Höflings mit dem Mönch* sind in einem ausgezeichneten Polnisch verfasst und bilden einen gewichtigen Textbeweis, das sie auf der dem Lateinischen entnommenen, rhetorischen Persuasionskunst basieren. Sie sind das erste Glied in der Entwicklung der polnischen Prosa des XVI. Jahrhunderts, die solch namhafte Nachfolger wie hauptsächlich Stanisław Orzechowski und Łukasz Górnicki bis zur Perfektheit gebracht haben.

JEZYK ROZMÓW DWORZANINA Z MNICHEM MARCINA KROMERA
JAKO PRZYKŁAD DYDAKTYCZNEJ POLEMIKI RELIGIJNEJ

Wiek XVI był wiekiem sporów i polemik, okresem przemian społecznych, ekonomicznych, literackich i językowych. Sprzyjał rozkwitowi literatury polemicznej, wśród której poczesne miejsce zajął dialog. W tym bogatym nurcie polemiki politycznej i religijnej znalazły się również teksty *Rozmów Dworzanina z Mniczem* Marcina Kromera jako oryginalny tak co do struktury jak i języka przykład włączenia się do ogólnopolskiej dyskusji.

Marcin Kromer, biskup, dyplomata, uczony humanista — autor wielu liczących się prac w języku łacińskim, zdecydował się użyć polszczyzny w swoich dialogach przede wszystkim dlatego, że Kościół znajdował się w zagrożeniu i trzeba było dać odpór protestantom na polu masowej propagandy, gdzie postanowili przenieść walkę. Ów polonistyczny zabieg był dla piśmiennictwa religijnego niemal rewolucyjny czyniąc podstawowe sporne zagadnienia dostępne szerokiemu ogółowi społeczeństwa.

Rozmowy Dworzanina z Mniczem, w których zbijał „wiarę i naukę luterską”, wydał w latach 1551-1554 anonimowo w oficynie Łazarza Andryszowicza. Później pod wpływem Hozjusza przetłumaczył je na język łaciński i w 1559 r. ukazały się w Dilligen pt. *De falsa nostri temporis et vera Christi religione*. W 1915 roku *Rozmowy* wydał Jan Łoś w BPP jako nr 70. *Rozmowy* zostały wydane w IV częściach. Pierwsza *O wierze i nauce Luterskiej*, druga *Czego się krześcijański człowiek dzierżeć ma*, trzecia *O kościele Bożym albo Krystusowym*, czwarta *O nauce Kościoła świętego*. Autor dał dziełu popularną w XVI wieku formę dialogu, por. *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marcholtem grubym a sprosnym* (1521), Orzechowskiego *Rozmowa albo dialog około egzekucyjnej Polskiej Korony* (1563), *Rozmowa nowa niektórego Pielgrzyma z Gospodarzem o niektórych ceremoniach kościelnych* (1549) Stanisława ze Szczodrkowic Morawieckiego, Wita Korczewskiego *Rozmowy polskie, łacińskim językiem przeplatane* (1553), *Krótką rozprawa między trzema osobami, Panem, Wójtem a Plebanem* (1543) Mikołaja Reja, nie mówiąc o dialogach Łukasza Górnickiego. Treścią każdej roz-

mowy Kromera jest rozwinięcie pewnych tez, a celem jest pokonanie i przekonanie oponenta Dworzanina przez obrońcę tez Mnicha.

W *Rozmowie I* stroną atakującą jest Dworzanin, który stawia zarzuty duchowieństwu, por. Dworzanin:

Sweście dobre uczynki, świętości kościelne i królestwo niebieskie prostym ludziom przedawali, a mówiąc długie modlitwy, a czyścem, który jest nakowalnia wszystkich waszych pożytkow, strasząc, domyście wdow i sirotek pożyrali. A żaden z was darmo drzwi kościelnych nie zawrze, ani ołtarza kadzi...¹ s. 5, 6.

Wątek w tej tonacji podejmie z innej okazji Jan Kochanowski w *Zgodzie*.

Świątobliwość żywota, którą świecić mieli,
Zgaśła prosto w duchownych, bo się wdać woleli
W rozkoszy nieprzystojne i prózne biesiady,
A proste ludzi gorszą ich te złe przykłady.
Drudzy do gospodarstwa wszystkę myśl skłonili,
A w pieniądzech nawywsze dobro położyli.
Więc też tam rychlej najdziesz rejestra na stole,
A spleśniałą Bibliją strzygą w kącie mole.
A jakoż uczyć mają nie umiejąc sami?
Muszą pewnie nadłożyć kazania baśniami².

Swoje wywody Dworzanin często wspiera przykładami z odpowiednich miejsc Pisma św. np. „Wždy was możemy upominać wg onego pisma: Każdemu Bog poruczył o jego bliźnim” (s. 7); „Wszak św. Paweł pisze: Karz, łaj albo bakaj” (s. 7). Wkładając w usta dworzanina cytaty z Pisma świętego pragnął zapewne Kromer zasygnalizować niebezpieczeństwo wykorzystania cytatu dla wieloznacznych interpretacji przez heretyków, por.:

Luteranowie i drudzy dzisiejszy kacerzowie i odszczepieńcy powiedają, albo uczą, wszystko prawe szczyre słowo Boże: Abowim każdej rzeczy pismem a (jako sie sami bucą) słowem bożym podpirają; a wam, księżej, iże by przeciw nim jakoś pisma niedostawało (s. 174).

Rozmowa II ma już trochę inny charakter, Dworzanin zaczyna być skłonny do ustępstw, nie jest już tak agresywny, a nawet z niecierpliwością oczekuje dalszej rozmowy z Mnichem, jak gdyby wciągnięty w orbitę tez swojego rozmówcy. *Rozmowa II* ma na celu nauczyć „Dworzanina” rozemnać co to jest słowo boże, a co nie”...aby wymysłów a dum ludzkich albo czartowskich zabobonów i błędów za słowo Boże nie przyjmował” (78).

W *III Rozmowie* można zauważyć, że Dworzanin ze strony atakującej staje się stroną pytającą. Dialog miał wskazać, gdzie jest „prawy Kościół

¹ Wszystkie cytaty pochodzą z wydania M. Kromer, *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*, wyd. J. Łoś, Kraków 1915, BPP nr 70.

² J. Kochanowski, *Dzieła polskie*, Warszawa 1953, PIW, t. I, s. 57.

Krystusow, którego sie dzierżeć mamy” (s. 170). Mnich przedstawia założenia Kościoła, który powinien być święty, jedyny, powszechny i apostołski.

W *Rozmowie IV* Dworzanin jest już całkowicie po stronie Mnicha, który go poucza i odpowiada na pytania. Mnich odpowiada przede wszystkim na pytania Dworzanina: Gdzie nauki Kościoła szukać należy? — mówi, że nauka Kościoła katolickiego, zawarta jest w tradycji, uchwałach Soboru, ustawach papieży i w zgodnym zdaniu biskupów i doktorów Kościoła. Kończąc tę rozmowę Dworzanin z żalem żegna się z Mnichem, dziękując za wyrowadzenie z błędów i prosząc o dalszą rozmowę.

Warto zwrócić również uwagę na to, że o ile *Rozmowa I* jest dialogiem, o tyle w ciągu następnych rozmów, dialog ten prawie zanika i w końcu staje się jednogłosowym monologicznym traktatem dydaktycznym — Mnicha apologety.

Z utworu przebija głęboka znajomość dawnych i nowych herezji, orientacja wśród współczesnych ruchów religijnych w jego różnych odmianach. Naukę reformatorów i Lutra znał Kromer z ich własnych dzieł (uzyskał w Rzymie pozwolenie na czytanie ksiąg heretyckich).

Punktem wyjścia w polemice jest Pismo św., a wspiera się autor naukami Ojców i doktorów Kościoła. *Rozmowy* dawały systematyczny przegląd dogmatów Kościoła, szczególnie kładąc nacisk na problemy najbardziej kwestionowane przez protestantów.

Rozmowy są napisane znakomitą polszczyzną XVI w. Aż dziw, że dotąd nie ma monografii języka Kromera. Bo polszczyzna to piękna i jędrna, wolna od makaronizowania. Zwraca uwagę składnia, jasna, czytelna (niewiele też potknąć można spotkać) widać, że autor kształcił się na doskonałych wzorach łaciny klasycznej i gramatyczną dyscyplinę języka łacińskiego przeniósł do polszczyzny.

Docenił język Kromera A. Brückner który w 1904 r. pisał:

„*Mnich* Kromera miły nam dzisiaj jeszcze dla miódopłynnej wymowy tego iście złotego języka, wierzyć się po prostu nie chce, że 350 lat od napisania jego nas dzieli — tak on wydaje się świeżym! Ciekawy on nam i drogi dla polszczyzny: jak znakomicie włada dworzanin Zygmunta Starego językiem ojczystym, widać ucznia Maciejowskiego oddającego — temu językowi, co się jemu należy. Polszczyzny Kromerowej, krakowskiej, zygmuntownskiej nigdzie też lepiej nie poznamy...”³.

Świadectwo i impresje stylistyczne Brücknera poświadczone rzeczywiście w tekście *Rozmów* Kromera, wskazują po raz któryś z rzędu na skok rozwojowy polszczyzny, tak wyraźnie widoczny w języku XVI wieku.

Także drugi wytrawny znawca staropolszczyzny, Jan Łoś, podobnie wypowiada się o języku *Rozmów* (1914):

³ A. Brückner, Przyczyńki do słownictwa polskiego. *Rozprawy AU*. Wyd. z *FIL*, t. 38 (1904) s. 342.

Mamy w nich (*Rozmowach*) istotnie piękny pomnik dawnego języka polskiego, stanowiący stopień środkowy pomiędzy rodzimo-rubasznym Rejem, a humanistycznie wypolerowanym Górnikiem⁴.

Popularną i przez to skuteczną strukturą dydaktyczną jest od dawna forma paremiologiczna, oparta na doświadczanych lub widzianych zdarzeniach. Z bardzo wyraźnych skutków lapidarnych opowieści wynika oczywista przesłanka dydaktyczna. Dzieła pisarzy epoki zygmunto-wskiej (Reja, Kochanowskiego, Górnickiego i innych) roją się od przysłów. Również w omawianych *Rozmowach* nie brak przysłów przydatnych dla konfesjonalnego dydaktyzmu. Utartą wartość przysłowia potwierdza niekiedy sam pisarz nawiasowym odesłaniem do tradycji: „jako ono mówią”, czy „wedle przysłowia naszego polskiego”, por. „... a wedle przysłowia naszego polskiego, podle kościoła (czart) karczmę buduje” (s. 177).

Do najbardziej interesujących należą przysłowia bardzo popularne w XVI wieku wymierzone przeciw chciwości obłudników.

Dworzanin: A nie czynią tego też waszy bożkowie niektórzy, którzy obrazy liżą? Was rze-komo bronią, a daj sam dwie na łęk, jako Stańczyk mówi” (s. 5)...

„Nie jedną ani dwie, jako Stańczyk [mówi], ale dziesięć na łęk sobie dać każą, a nigdy sie nie nasyca” (s. 22).

W tłumaczeniu łacińskim dla obcych czytelników, Kromer opatrzył anegdotę tytułikiem: „Stancici facetum dictum in avaros” objaśniając

...jak postępują takowi, co napadają na chciwość księży i mnichów, robiąc to samo, co ów dowódca, o którym nieraz opowiada błazen Stańczyk. Gdy tedy głośno gromił on żołnierza pędzącego zrabowane gęsi, po cichu kazał sobie dwie podać na łęk siodła⁵.

Przysłowie to widocznie spodobało się też Rejowi, ponieważ wykorzystał je w *Zwierzyńcu* (1562), por. *Rotmistrze*:

Panowie towarzysze, wierę skarg niemało,
Bo siła rzeczy, po wsiach co sie już pobrało.
Wierę, już jedźmy rządnie, co piesze pogromić,
Niech tych gęsi przestaną ciągnąc w drogę gonić”.
Więc tu z kijem za draby biega na koniku,
Więcś sie to polepszył, zły nieślachetniku!
Lecz wždy daj ze dwie na łęk, a niechaj już więcej,
Bo wierę cie uderzę, niż drugiego prędję⁶.

⁴ J. Łoś, Marcina Kromera: *Rozmowy dworzanina z mnichem*. Przyczynek do historii stylu polskiego. *Język Polski* 1914, z. 8-10, s. 292.

⁵ J. Krzyżanowski, W wieku Reja i Stańczyka. Szkice z dziejów Odrodzenia w Polsce. Warszawa 1958, s. 341.

⁶ M. Rej, *Zwierzyniec*, wyd. W. Bruchnański, Kraków 1895, BPP nr 30, s. 190.

Inny przysłowiowy zwrot Marchołtowe drzewo mówiący o ostatniej woli błazna Marchołta, który skazany na powieszenie, wyprosił, by egzekucji dokonano na drzewie wybranym przez niego. Naturalnie takiego drzewa nie znalazł. Por. „Marchołtowe drzewo” wedle przypowieści naszej polskiej: „jakie nigdy nie było ani być może” (s. 335) i ponownie: „a to też przedsię Marchołtowe drzewo” (s. 338). Przysłowie to miało łacińską proveniencję, a w wersji polskiej pojawiło się w 1521 roku w tłumaczeniu Jana z Koszynek w *Rozmowach, które miał król Salomon mądry z Marchołtem grubym a sprosnym*.

Zwrotu uprzysłowionego „przywieść kogo na hak” — czyli wprowadzić kogo w niebezpieczeństwo, czy nawet w ostateczne niebezpieczeństwo użył Kromer w *Rozmowach* (s. 337) por. „Wczym się już i sami obaczają, nie tak prawdą zwyciężeni, jako iż się sami na hak przywiedli”. Użył też tego zwrotu w *Kronice*, co w tłumaczeniu brzmiało: „proszą panowie króla, aby na potym i siebie i Rzplitej na taki hak nie przywodził”⁷. Także ten zwrot pojawia się u Górnickiego „Dobrze mi się podoba, kiedy kto nad mnimanie tych, którzy słuchają, na hak kogo przywiedli”.

I jeszcze jeden zwrot przysłowiowy wprowadzony przez Kromera: „za nos wodzić” — „Dworzanin: — Już nas dalej ludzkimi ustawami i Ancykrystowemi a dyabelskimi zabobony za nos nie wodźcie, ani w bałwochwalstwo przywodźcie” (s. 8). Przysłowie to funkcjonuje również w *Zwierciadle Reja* i u Kochanowskiego: np. „że białogłowy na to się ćwiczyły, aby nas za nos, prostaki wodziły” Fr. II, 13.

Prawie wszystkie przysłowia pojawiające się u Kromera powtórzą się też u innych pisarzy XVI wieku. Zarówno to zjawisko, jak i wiele innych struktur językowych, wszędzie obecnych, odzwierciedla kulturalną i intelektualną wspólnotę renesansowych klasyków. Przysłowia użyte przez Kromera pełnią funkcję argumentacyjnego wzmocnienia tezy autora i są obrazowym zbliżeniem trudnych teologicznych pojęć.

Jest rzeczą godną uwagi, że pokaźna liczba przysłów i uprzysłowionych zwrotów, funkcjonujących w tym okresie, dotarła do współczesności, np. wodzić za nos, co z oczu to i z serca, ująć komu obroku; co się odwlecze, to nie uciecze. Ta ich ogromna żywotność dowodzi ich wartości uniwersalnych i zawsze aktualnych. Podobne funkcje wyznacza autor cytatom z Pisma św. i różnych pism apologetów, które stanowią wersyfikacyjne odniesienie dla poglądów autora. Np.

Mnich — Nie wszystko złoto, co się lśni, ani każdy, jako mówi Krystus: kto mi mówi panie, panie, wnidzie do krolestwa niebieskiego, ale kto czyni wolą ojca mego, który w niebie jest (s. 55).

⁷ M. Kromer, *O sprawach, dziejach i wszystkich innych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX*, Kraków 1611.

A Jan św. w pierwszym liście: Kto powiada, iżeby w światłości był, a brata swego nienawidzi, jeszcze w ciemności jest (s. 12).

Autor we wstępie do „*Rozmowy wtórej*” podkreśla, że Mnich cały czas w swoich wywodach opiera się na „szczyrym” słowie Bożym:

A to sie wszystko nie przyrodzonemi wywody z dyalektyki, albo z filozofiej, ani dekretalimi, ani szkolną teologią (acz oboje to bez slusznej przyczyny Luteranowie zarzucają) ani jakimi ustawami ludzkimi, ale pismem św. a szczyrym słowem Bożym wedle potrzeby wywiodło (s. 78, 79).

Jest rzeczą oczywistą i naturalną, że podstawowa terminologia kościelna (liturgia, teologia, terminy kościelno-organizacyjne) zostały przez reformację w dużej części przejęte ze słownictwa katolików, chociaż starano się wiele terminów usunąć lub pewne słowa i terminy (zwłaszcza obcojęzyczne) zastąpić nowymi, albo starym słowom nadać nowe znaczenie np. unikano słowa kościół, zastępując go przez zbor, zbiór, zgromadzenie czy zebranie.

Często katolickim terminom nadawano pogardliwe znaczenie np. ojców (Kościoła) nazywali papieskimi doktorami albo nawet słowem „Patresy”!. Budny np. określał katolicyzm terminem „homouzjańska sekta” a Czechowic „Rzymska katolika”⁸.

Również w obozie katolickim dadzą się zauważyć oznaki rewolucji językowej i pisarze katolicy też starali się tworzyć nowe, dobre terminy. I tak Kromer zaproponował słowo „powszechny”, które początkowo w pierwszych dwu *Rozmowach* pojawia się wymiennie obok „pospolity”. Por. „A my ji też zowiemy świętym, pospolitym, albo właśnie p o w s z e c h n y m (co Grekowie zową catholicam) i apostolicam” (s. 184). Ale w *IV Rozmowie* występuje już tylko p o w s z e c h n y⁹

... wszyscy wiemy albo mamy wiedzieć, iż kościół święty p o w s z e c h n y jest proba nauki krześcijańskiej,... (s. 423) ...która nauka jest kościoła świętego powszechnego... (s. 423).

Kilka lat później S. Orzechowski napisze:

Kościół papieskiego, bracie miły, nie masz na świecie żadnego; my wyznawamy być jedną świętą p o w s z e c h n ą i apostołską cerkiew... (s. 40)¹⁰.

⁸ Zwrócił uwagę na to zjawisko i omówił je K. Górski: Zagadnienia słownictwa reformacji polskiej. Odrodzenie w Polsce. Materiały Sesji Nauk. PAN 25-30 października 1953 r., T. III cz. 2. Warszawa 1962, Przykłady zaczerpnięto z wymienionego artykułu s. 235.

⁹ Pierwszy zwrócił uwagę na to pionierskie użycie słowa (*powszechny*) przez Kromera, J. Łoś w pracy: Marcina Kromera: Rozmowy dworzanina z Mniczem — por. przypis 4.

¹⁰ S. Orzechowski, *Rozmowa albo dialog około egzekucyjnej Polskiej Korony*, wyd. J. Łoś, Polskie dialogi polityczne, Kraków 1919, BPP nr 74, s. 40.

Zresztą słowo to zrobiło później wielką karierę, wyszedłszy z kręgów kościelnych, weszło w skład takich zestawień jak: literatura powszechna, szkolnictwo powszechne, wybory powszechne czy *Tygodnik Powszechny*. Drugi składnik nazwy pisma, ze względu na jego charakter i proveniencję nawiązuje całkiem niedwuznacznie do treści religijnych przymiotnika powszechny.

Reczownik zbór z czasem związał się tylko z terminologią protestancką (jak cerkiew z prawosławną), ale Kromer używa jeszcze słowa wymiennie z wyrazem kościół nie tylko w pojęciu kościoła architektonicznym „kościół albo zbór krześcijański” a także instytucjonalnym, mówiąc o zgromadzeniu np.

Mnich: Przodkiem nie trzeba cie w tym upominać, iż tu nie o muirowanym albo z drzewa budowanym kościele rzecz jest, ale o niejakiem zborze a Zgromadzeniu, a nie leda jakim. Abowim nie o zgrai, gdzie każdy w swą idzie, ale o zgodnym, które pod jednym prawem i porządkiem bywa... (s. 175).

Współobecność leksykalna zboru i kościoła w słownictwie XVI wieku, jak również glosujące się wzajemnie przymiotniki pospolity i powszechny stanowią przykład procesu porządkowania i precyzowania pojęć.

Podobnie da się objaśnić obecność w omawianych tekstach rzeczownika świętość. W polu semantycznym wyrazu znalazł się również jego odcień wyspecjalizowany odpowiadający łacińskiemu sakramentum — świętość, święta rzecz, święty akt itd. Świętość jest najprawdopodobniej pochodzenia czeskiego *śvátost* jako jeden z wielu leksykalnych i słowotwórczych nabytków w XV i XVI wieku. A jednak świętość w rytualnym wyspecjalizowanym znaczeniu 'sakrament' ustąpiła jeszcze w tym samym wieku oryginalnemu łacynizmowi sakrament. Mamy tu najprawdopodobniej do czynienia z porzuceniem słowa o wielopłaszczyznowym ogólnikowym znaczeniu na rzecz łacynizmu sakramentum w sposób jednoznaczny nazywającego wyspecjalizowaną treść. Jest to zrozumiałe w szczytowym okresie Renesansu gdzie głęboka znajomość łaciny gwarantowała dokładnie etymologiczne odniesienie wyrazu. Por.: „Toż się wyszszej okazało o przyjmowaniu ciała bożego, toż i o drugich świętościach i też o inych sprawach zewnętrznych jako o modlitwie, o poście etc...” (s. 393). Cytat ten dowodzi ścisłej odpowiedzialności semantycznej świętość i sakrament.

Przy lekturze *Rozmów* rzucają się w oczy tautologiczne pary leksykalne, które się wzajemnie objaśniają. Jest to najpewniej próba wyczerpania możliwości synonimicznej pola znaczeniowego, po którym poruszają się pokrewne pojęcia. Jest to zabieg charakterystyczny w okresach masowej i gwałtownej wymiany starego słownictwa na nowe. Obserwujemy to w XV i XVI wiecznych psalterzach i Bibliach, w których często wymienia się jeszcze dawne słowo wraz z nowym, np. w *Psalterzu Floriańskim* *klanianie* albo *pokłon*, we

Floriańskim *chcenię picia* a w *Puławskim* *pragności*: „W *chcenię picia* mojego napawali mnie octem”. „Bieżał jeść w *pragności*”.

U Kromera pary tautologiczne pojawiają się tak często, że sprawiają wrażenie maniry, ale biskup apologeta używa ich raczej dla celów dydaktycznych: widać w tym zamiar wszechstronnego opisu pojęcia, dla osiągnięcia określonego efektu. Synonimy te układa w pary i łączy spójnikiem *a*, *albo*; grupa rzeczowników: *wiara* albo *religia* (s. 2) *naśladownik* albo *uczeń* (s. 2) *kościół* albo *zbór krześcijański* (s. 17, 70) *dziwiectwo* albo *czystość* (s. 43) *ceremonia* albo *obrzędy kościelne* (s. 48) *upór a waśń* (s.23) *papieżem* albo *ojcem zową* (s. 354). Grupy z przymiotnikiem: *głupi* a *prosty* (s. 34) *hardy* a *nadęty* (s. 370) *dobry* a *cny* (s. 342) *baczny* a *stateczny* (s. 414).

Ten sposób leksykalnego precyzowania u Kromera przypomina bardzo XV wieczny obyczaj glosowania starszych wyrazów nowymi oznaczeniami tak jest np. w piętnastowiecznej części *Psalterza Floriańskiego*.

Z powyższych przykładów widać, że Kromerowi chodziło o dokładne zrozumienie przez odbiorcę intencji autora. Wiadomo, że cała teoria wykładana przez Mnicha zasadza się na podstawowych pojęciach. Ich tautologiczne szeregowie wprowadzenie wydaje się wyrazem niepokoju nadawcy o dobre zrozumienie jego intencji przez przeciętnego odbiorcę. Charakter semantyczny tych par tautologicznych polega w gruncie rzeczy na wzajemnym objaśnianiu się pod względem treści, np. „Zakonom tu zowie naukę a przykazanie, albo zamierzenie kapłańskie” (s. 364).

Innym zabiegiem stylistycznym wprowadzonym przez Kromera do tekstów *Rozmów* są zdrobnienia, użyte bardzo oszczędnie, co dziwić nie może, bo w XVI wieku w literaturze oficjalnej używano ich niewiele. Warto tu przypomnieć, że mistrz Kochanowski w *Psalterzu* używał zdrobnień jedynie w funkcji oznaczenia małości lub istoty niedorosłej, np.: *ździebłko* w opozycji do *belka*, *piórko*, *książeczki*, *szczenię lwowe*. W *Trenach*, w których jest mowa o dziecku i bólu, jaki u ojca wywołała śmierć Urszulki, poeta wprowadził szereg zdrobnień; mówią o postawie uczuciowej do dziecka, stąd i *upłoteczki*, *gizleczko*, *wstążeczki*, *głoweczka*, *członeczki*, *głosik*, *bryleczka*.

Deminutiva użyte przez Kromera w *Rozmowach* wyrażają nie tylko obiektywno językową małość przedmiotów, lecz także postawę uczuciową, np.: „a chcąc z Piotrowej łodki wyskoczyć” (s. 358), „by słowka jej nieodpowiedając” (s. 357), „krzest małych dziątek” (s. 51), „musi na wędę robaczka albo mięsa jakiego nastrnożyć” (s. 420), iż „nas miał sirotkami zostawić” (s. 356), „domyście wdow i sirotek pożyrali” (s. 6), „jakoby małuczkiem w Krystusie” (s. 161).

Chociaż zdrobnienia Kromerowe są nieliczne, to zostały użyte celowo i świadomie, aby pogłębić treść znaku językowego weryfikowaną przez sytuację.

Pod koniec wysuwają się następujące wnioski. Przede wszystkim trzeba podkreślić, że została tu poruszona niewielka cząstka dotycząca języka polskiego Kromera — tylko zjawiska najbardziej rzucające się w oczy. Należy podkreślić, że Kromer był jednym z pierwszych, który wprowadził język polski do utworu dotyczącego polemiki religijnej, zwracając się do dworzan i warstwy średnio-wykształconej, ale zagadnienia potraktował z wielkim taktem, zasadniczo i uczenie. Należy podkreślić, że Kromer unikał zniesławienia czy ośmieszenia przeciwników — innowierców.

Autor starał się zróżnicować styl mowy Mnicha i Dworzanina. Dworzaniin jest zwłaszcza w pierwszej księdze buntowniczy, agresywny, zaczepny, nie przebiera w słowach. Mnichowi dał Kromer charakter spokojny, zrównoważony. Mnich zna dobrze temat dyskusji, imponuje erudycją, znajomością tematu. Mowa jego charakteryzuje się też długimi okresami. Charakterystyka językowa postaw i ludzi spełnia się tutaj za pomocą środków leksykalnych. Inną cechą wyróżniającą Kromera spośród szesnastowiecznych pisarzy były próby wprowadzenia nowych wyrazów do języka. Takim, który pozostał do dziś w polszczyźnie w swoim pierwotnym znaczeniu, jest przymiotnik *powszechny*.

Widać też wielką akuratność i odpowiedzialność w doborze słownictwa, stąd wprowadzone do tekstu pary synonimów, (choć czasem zdarzają się niejednoznaczne) czy przysłowia jak i zwroty przysłowiowe, które pozwalają bardzo obrazowo przekazywać myśli autora.

Jak słusznie zauważył S. Bodniak, „przez *Mnicha* stał się Kromer pierwszym prozaikiem polskim, wyprzedzając Reja, pierwszym humanistą w polskim piśmiennictwie katolickim”¹¹.

DIE SPRACHE IN MARTIN KROMERS *GESPRÄCHEN DES HÖFLINGS*
MIT DEM MÖNCH ALS BEISPIEL DER DIDAKTISCHEN RELIGIÖSEN POLEMIK

ZUSAMMENFASSUNG

Im mannigfaltigen Strom der politischen und religiösen Polemik des 16. Jahrhunderts fand sich auch Martin Kromer mit seinen Dialogen „*Gespräche des Höflings mit dem Mönch*“. Die *Gespräche* wurden in den Jahren 1551-54 herausgegeben. Martin Kromer gehörte zu den ersten Autoren, die die polnische Sprache in die Werke der religiösen Polemik eingeführt haben. Im vorzüglichen Polnisch bekämpfte er auf taktvolle und gelehrte Weise die religiösen Auffassungen der Lutheraner. Um das Thema den Lesern zu erläutern und sie zu den Thesen des Mönches zu überreden, führte der Autor unterschiedliche stilistische Mittel ein, wie z. B. Sprichwörter, Tautologien, Diminutiva, Neologismen und den Bedeutungswandel der Wörter.

Die *Gespräche des Höflings mit dem Mönch* sind eines der hochwertigsten Denkmäler der altpolnischen Literatur. Ihr Stil und ihre Sprache verdienen es weiter untersucht zu werden.

¹¹ H. Barycz, Między Krakowem a Warmią i Mazurami. Studia i szkice, Olsztyn 1987, s. 282.

MARCIN KROMER W BIECZU W 400-LECIE ŚMIERCI

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie związków Marcina Kromera z rodzinnym miastem i szacunku potomnych dla jego osoby w Bieczu i okolicach.

Biecz w epoce Marcina Kromera przeżywał okres świetności. Miasto było w szczytowym stadium rozwoju. Położone na skrzyżowaniu dróg handlowych południe-północ i wschód-zachód czerpało z handlu duże korzyści. Miało bardzo dobrze rozwinięte rzemiosło. Było znane szeroko z różnych wyrobów rzemieślniczych. Na czołowe miejsce wysuwała się produkcja sukienicza tak, że pod tym względem Biecz zajmował po Brzezinach drugie miejsce w Polsce. Działało w Bieczu kilkanaście warsztatów złotniczych, snycerskich i malarskich¹. Miasto było stolicą rozległej ziemi, do której należało 11 miast i 260 wsi. Biecz był ośrodkiem władzy monarszej, sądownictwa i administracji państwowej, bronił także południowych rubieży państwa polskiego².

Miasto było ludne i bogate. Mieszczanstwo słynęło z wysokiej kultury i zamożności. Zbudowano tam wówczas wiele obiektów architektonicznych o charakterze publicznym oraz okazałych kamienic mieszczańskich³. W pełnym rozwoju było szkolnictwo, kwitła kultura. Mieszczanie mieli zasobne księgozbiory, kochali się w wyrobach ze złota i srebra⁴. W latach trzydziestych XVI w. oddano do użytku nowy budynek szkolny⁵. Szkoła podlegała władzom miejskim, szczyciła się dawnymi tradycjami i dużymi osiągnięciami. Wzmianki o niej spotykamy w literaturze już w końcu XIV w.⁶.

¹ T. Ślawnski, *Produkcja i wymiana towarowa Bieczy w XVI i XVII w.*, Rzeszów 1968, s. 79-156. Tenże, *Rzemiosła artystyczne w Bieczu* (praca w rękopisie).

² Tamże, s. 28-30.

³ Tamże, s. 34-38.

⁴ T. Ślawnski, *Mieszczanstwo bieckie w XVI i XVII stuleciu*, (w:) *Biecz*, *Studia Historyczne*, Wrocław 1963, s. 376-396.

⁵ F. Bujak, *Materiały do historii miasta Bieczy*, Kraków, 1914, nr 170.

⁶ Najdawniejsza księga sądowa miasta Bieczy, wyd. B. Ulanowski, Kraków, 1897, nr 79.

W XV w. 50 bieczan studiowało na Uniwersytecie Krakowskim⁷, a w latach 1510-60 Biecz, jeśli chodzi o pochodzenie studentów tegoż Uniwersytetu, zajmował piąte miejsce po Krakowie, Warszawie, Lwowie i Poznaniu⁸.

W sumie na Uniwersytecie Krakowskim w XVI w. studiowało 112 bieczan⁹.

Przodkowie Marcina Kromera byli częścią społeczności miasta, którą w pewnym stopniu kształtowali, zaliczali się bowiem do patrycjatu miejskiego, brali bowiem udział w jego władzy. Nie wiadomo dokładnie kiedy i skąd przybyli Kromerowie do Biecza. Istnieje przypuszczenie, że mogli się wywodzić ze Śląska. Pierwszym znanym ze źródeł był Michał Kromer (Kromar?). Występował on w 1415 r. jako rajca w Bieczu¹⁰. Dotychczas nie udało się tej postaci drogą koligacji związać z rodziną Kromerów. Być może Michał był protoplasą tego rodu.

Najwcześniej znanym z tej rodziny na terenie Biecza był Bartłomiej, dziad Marcina. Jak pisze sam Marcin: Bartłomiej Kromer pieczętował się herbem Pierzchała, a ożenił się w sąsiedniej wsi z Anną z Binarowej herbu Osmoróg. Natomiast ojciec Marcina, Grzegorz pojął za żonę Agnieszkę Czermińską herbu Jastrzębiec, pochodzącą prawdopodobnie z Binarowej, względnie z sąsiedniej wsi Czermnej¹¹. Znany był także Sebastian Kromer, rajca i ławnik biecki wraz ze swoją siostrą Zofią, występujący w pierwszej połowie XVI w. Posiadali oni w Bieczu odziedziczony po ojcu dom, który sprzedali w 1557 r. Dom ten był usytuowany w północnym narożu wschodniej pierzei rynku¹². Nie spotykamy już ich w źródłach późniejszego okresu. Nie udało się Sebastiana i Zofii bezpośrednio związać z rodziną Kromerów. Prawdopodobnie byli oni skoligaceni z ojcem Marcina. Wiadomo także, iż Grzegorz miał siostrę która wyszła za mąż za Mikołaja Ćwikłę mieszczanina bieckiego¹³.

Koligacje rodzinne Kromerów, według wszelkiego prawdopodobieństwa, mieszczańskiego pochodzenia ze szlachciankami mogą świadczyć o zamożności i znaczeniu przodków Kromera w środowisku. Zarówno dziad jak i ojciec

⁷ Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu. Oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa i F. Sikora, Wrocław 1980, cz. I, z. 1, s. 81-82.

⁸ Album studiosorum Universitatis Cracoviensis, ed A. Chmiel, Kraków, t. II, 1892; t. III, 1896.

⁹ Tamże.

¹⁰ Słownik historyczno-geograficzny, jw. s. 76.

¹¹ C. Walewski, Marcin Kromer, Warszawa, 1874, s. 5. Biecz — kościół parafialny, tekst epitafium ufundowanego przez Marcina Kromera swoim dziadom i rodzicom.

¹² Archiwum Państwowe, Kraków, Księgi depozytowe dalej APK. Dep. 7, R. 1552, s. 327-328. APK. Dep. 24, lata 1543-1545, s. 321, 405. Dep 7, R 1552, s. 326-328. W inwentarzu sprzedanego domu figurują narzędzia i urządzenia związane z wyrobem piwa. Stąd wniosek, że Sebastian Kromer był z zawodu piwowarem. Dep. 7 R. 1554, s. 550. Występuje w transakcji sprzedaży domu Sebastiana, Brygida Kromerowa, prawdopodobnie jego żona.

¹³ APK. Dep. 7, R. 1550, s. 593-594. Barbara Ćwiklina jak i jej mąż już nie żyli. Byli prawdopodobnie bezdzietnymi. Majątek po nich przeszedł na rzecz M. Kromera i rodziny.

Marcina brali udział we władzach miasta. Byli bardzo zamożni, o czym świadczy fakt, że ufundowali kaplicę w Bieczu, w kościele farnym, którego budowa była wówczas na ukończeniu. Kaplica ta zachowała się do dziś. Sądząc po jej wyposażeniu, przedsięwzięcie to było bardzo kosztowne. Do rodziny Kromerów należały dwa domy w mieście i folwark na przedmieściu Biecza.

W tejże patrycjuszowskiej rodzinie przyszedł na świat w 1512 r. Marcin Kromer. Był on najstarszym z pięciorga rodzeństwa. Młodszym jego bratem był Andrzej, który okazał się bardzo zdolnym, szczególnie w dziedzinie poezji. Przyjaźnił się i konkurował jako poeta o palmę pierwszeństwa z Klemensem Janickim, który w swej poezji ocenił wysoko twórczość poetycką Kromera. Bardzo pochlebnie wyraził się o swoim bracie Andrzeju Marcin twierdząc, że mógł być nie tylko „filarem rodziny”, ale nawet ozdobą całej Polski. Niestety, Andrzej zmarł w 1538 r. mając zaledwie 20 lat. Marcin Kromer uczcił pamięć brata fundując epitafium w kościele Wszystkich Świętych w Krakowie. Drugim z kolei bratem był Bartłomiej, który przysparzał Marcinowi wiele kłopotu w rodzinnym mieście. Z zawodu był piwowarem. Zasiadał we władzach miejskich zapewne więcej ze względu na pokrewieństwo z Marcinem niż z powodu szlacheckiego życia i zasług dla miasta. Trzecią z rodzeństwa była Natalia, która wyszła za mąż za Jana Złotnika bieckiego mieszczanina. Zmarła młodo przed 1581 r. pozostawiając kilkoro dzieci¹⁴. Najmłodszym z rodzeństwa był Mikołaj, który otrzymał gruntowne wykształcenie. Studiował w Ingolstadtzie, następnie w Padwie i w Bolonii, gdzie uzyskał doktorat i przyjął święcenia kapłańskie. Doszedł do wysokich godności kościelnych. Był sekretarzem biskupa wiedeńskiego A. Brusa. W jego imieniu posłował do Rzymu, następnie ze swoim protektorem przeniósł się do Pragi. Towarzyszył też jemu na soborze trydenckim. W 1569 r. został opatem w Welehradzie. Zmarł młodo w 1572 r.¹⁵

Marcin Kromer uczęszczał do szkoły w Bieczu. Mając 16 lat zapisał się na Akademię Krakowską. W szkole bieckiej musiał być wysoki poziom skoro Marcin już w 1530 r. w trzecim kwartale uzyskał stopień bakałarza nauk wyzwolonych i filozofii na Akademii. Przez 3 lata przebywał w Krakowie obracając się w środowisku literackim. Ogłaszał w tym czasie swoje drobne utwory literackie. Dzięki poparciu Jana Chojeńskiego, podkanclerzego koronnego, w 1537 r. wyjechał Kromer na dalsze studia do Włoch. Początkowo studiował w Padwie. Zaprzyjaźniwszy się ze Stanisławem Orzechowskim przeniósł się wraz z nim do Bolonii. W 1539 lub 1540 r. uzyskał doktorat i udał się do Rzymu. W drugiej połowie 1540 r. Kromer był już w Polsce.

¹⁴ Dykcyjonarz poetów polskich, Kraków 1820, s. 215. H. Barycz, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV, s. 319-325.

¹⁵ W. Urban, Mikołaj Kromer opat welehradzki, *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”*, R. XXXII (1977) nr 1-4, s. 307-313.

Zyskał w kraju, a ściślej w Krakowie nowego protektora arcybiskupa Piotra Gamrata¹⁶. Od 26 stycznia 1541 r. do 20 października 1542 r. był proboszczem w rodzinnym Bieczu¹⁷. Jeszcze przed 1548 r. awansował na sekretarza kancelarii królewskiej.

Odtąd rozpoczyna się niełatwa kariera mieszczkańskiego syna, jednego z najwybitniejszych ludzi epoki polskiego odrodzenia. Obowiązki i ogromny angaż w sprawy państwa i Kościoła oraz wieloraka twórczość pisarska absorbowwały Kromera bez reszty tak, że nie mógł znaleźć czasu na bezpośrednie kontakty z rodzinnym miastem. Sytuacja ta nigdy nie ostudziła przywiązania Marcina do tegoż miasta. Przyjacielem i powiernikiem Kromera, załatwiającym jego sprawy rodzinne był ksiądz Tomasz Płaza, proboszcz kościoła św. Szczepana w Krakowie. Zachowane listy Tomasza Płazy do Marcina Kromera¹⁸ wprowadzają nas w atmosferę tamtych czasów i ukazują stosunki rodzinne Kromerów. W Bieczu pozostawała liczna rodzina, w bardzo różnych warunkach materialnych. Dlatego też nasz wielki rodak wspomagał ją materialnie; płacił zaciągnięte długi rodzinne, godził zwaśnionych. Interesował się szczegółowo ich codziennym życiem, a także życiem miasta.

Najwięcej kłopotu przysparzał mu brat Bartłomiej, który był w ciągłym konflikcie z rodziną. Z zawodu był piwowarem. Jego postępowanie nie było zgodne z normami etycznymi. Miał bowiem słabość do nadmiernej konsumpcji produktu winnic węgierskich. Po prostu przepijał wszystkie swoje zarobione pieniądze, ponadto zadłużał się. Długi te w imieniu Marcina spłacał Tomasz Płaza. Mimo dobroci wyczerpywała się jego cierpliwość, co wynika z listów do Kromera. W jednym z nich z 1572 r. pisze:

Prędzej by Etyjop zmienił farba swej skóry niż on (Bartłomiej) swe naganne postępowanie i obyczaje. Jest to skarcenie boskie, iż WM-ci dał takiego brata marnotrawce, i niewdzięcznika.

... Nie czczą tu p. Bartoszcza, ale on o to nie dba. Trzeba by jednego, co by za nim chodził z worem pieniędzy i ze dzbanem wina. Mówili mu to w oczy, iż skoro z Biecza odejdziesz, będzie tańsze wino i mięso. Nie wspomnę tego przed innymi, co WM-ci piszę...¹⁹.

Sytuacja taka nie przynosiła chwały Marcinowi Kromerowi, więc postanowił zabrać brata na Warmię i założyć dla niego wieś. W tym celu zakupił część łąnów za swoje pieniądze, a część chciał przyłączyć z majątku kapituły, w czym napotkał jej sprzeciw. Sprawa oparła się o Rzym i po kilku latach papież wyraził zgodę. Nowo założonej wsi Marcin dał nazwę Kro-

¹⁶ Walewski, jw., s. 5-8.

¹⁷ F. Solarz, *Dzieje parafii bieckiej*, (maszynopis pracy doktorskiej w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie).

¹⁸ Zob. K. Stasiewicz, *Korespondencja Tomasza Płazy z Marcinem Kromerem*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. XXXIII, (1988), s. 167-185.

¹⁹ T. Kruszevska - Michałowska, *Kłopoty rodzinne Marcina Kromera w Bieczu*, w: *Biecz, Studia historyczne*, pod red. R. Kalety przy współpracy F. Błońskiego, Wrocław 1963, s. 311-349.

merowo, osadził w niej Bartłomieja. Posiadłość ta zachowała się do chwili obecnej²⁰.

Dużym dobrodziejstwem dla rodziny Kromera był akt uwolnienia od wszelkich podatków i danin państwowych domu rodzinnego w Bieczu oraz na przedmieściu folwarku przez Zygmunta Augusta w 1555 r. za wybitne zasługi Marcina Kromera dla kraju²¹.

Marcin Kromer wspierał także rodzinne miasto, dbał o szkolnictwo. W 1553 r. szkoła w Bieczu dzięki inicjatywie Kromera otrzymała nową ordynację o bardzo humanistycznej treści i programie nauczania. Przez długi czas troszczył się o nauczanie obcego języka w szkole bieckiej²².

W 1569 r. zawaliła się wieża ratuszowa w Bieczu. Miasto przystąpiło do jej intensywnej odbudowy. Jednakże na skutek dużych wydatków na remont kościoła, szkoły i walących się murów miejskich, nie było w stanie sfinansować z własnych funduszy tak dużej inwestycji. Stąd też wysłało dwóch rajców do Marcina Kromera w 1569 r. z prośbą, aby zabiegał u króla o zwolnienie miasta z wysokich podatków, bądź też w inny sposób przyczynił się do odbudowy wieży. Ponieważ król zwolnił miasto tylko z niektórych podatków na określony czas, rajcy ponownie zwrócili się do Kromera w 1570 r. z prośbą o dalszą interwencję do króla, aby obniżył podatek składowy, który w stosunku do podatku sąsiednich miast, a mianowicie Nowego Sącza i Krosna jest bardzo wysoki. Nie wiemy, jak się król ustosunkował do tej prośby. Marcin Kromer widząc trudną sytuację miasta pośpieszył z pomocą finansową na odbudowę zniszczonej wieży. Wyasygnował na ten cel w formie długoterminowej pożyczki kwotę 400 złp. Po spłaceniu przez miasto pieniądze te przeznaczył na fundusz stypendialny na okres 15 lat. Z tego funduszu mogło korzystać dwóch biednych studentów z Biecza, studiujących na Akademii Krakowskiej, pod warunkiem, że po ukończeniu studiów powrócą do rodzinnego miasta i będą tu pracować. Marcin Kromer zastrzegł sobie prawo wyboru studentów. Umowę tę zatwierdził Zygmunt August 14 maja 1569 r. na sejmie w Lublinie²³.

Po wyczerpaniu się wspomnianej kwoty w 1585 r. Marcin Kromer przeznaczył przeszło 2 tys. złp na nowy fundusz stypendialny. Kwota ta była złożona w magistracie miasta Biecza. Mogli z niej korzystać mieszczanie w formie pożyczki, a procent przeznaczono na stypendium w ten sposób, by z tego funduszu mogło korzystać po 4 studentów z Biecza²⁴. Stypendium kromerowskie czynne było jeszcze w drugiej połowie XVII w.

Dzięki zasiłkom Marcina Kromera wieża w Bieczu została odbudowana, a jej architektura zachowała się w pierwotnym stanie, z wyjątkiem kopuły,

²⁰ Tamże.

²¹ F. B u j a k, jw. nr 267.

²² Tamże, nr 231.

²³ Tamże, nr 304 i 305.

²⁴ Tamże, nr 343.

do chwili obecnej. W zachodniej ścianie wieży zachował się wykuty w kamieniu herb Kromera, ufundowany przez niego i wmurowany w czasie odbudowy wieży. Figurują tam także herby z tego okresu: króla Zygmunta Augusta i Mikołaja Ligęzy, starosty bieckiego.

Prawdopodobnie Marcin był fundatorem ołtarza w kaplicy kromerowskiej pod wezwaniem Rozesłania Apostołów. Nawet po wyjeździe Marcina z Biecza w 1542 r. figurują nadal notatki w księgach rachunkowych miasta, z których wynika, że pobierał on czynsz z ołtarza tejże kaplicy²⁵. Zadał też o pamięć swoich rodziców i dziadów. Ufundował im w 1557 r. brązową tablicę epitafijną (zachowaną do dziś), która została wmurowana przy wejściu do ich kaplicy. Druga tablica kamienna o wymiarach 73 x 51 cm związana z rodziną Kromerów zachowała się w omawianej kaplicy. Tablica ta jest bardzo zniszczona i dlatego trudna do odczytania. Z napisu można jedynie zrozumieć, że dotyczy ona braci Marcina i Mikołaja Kromerów, synów Grzegorza i wnuków Bartłomieja. Na podstawie korespondencji Tomasza Płaza można wnioskować, że tablica ta została wykonana w 1579 r. na zlecenie Marcina i miała być wmurowana pod jego herbem na wieży ratuszowej. Potwierdza to list z dnia 20 lipca 1570 r., w którym Płaza pisze:

Racz mi WM oznajmić, czyliż przy tym herbie, który ma być na wieży bieckiej nie chcesz WM tituli domini abbatis Vielogradensis. Dobrze by ad perpetuam rei memoriam...²⁶.

Wiadomo, że herb Kromera został wykonany i wmurowany w ścianę wieży, natomiast nie figuruje tam wymieniona tablica. Sądząc z jej stanu zachowania mogła być umieszczona w posadzce kaplicy kromerowskiej i dopiero w XIX w. hakami żelaznymi została przymocowana przy wejściu do tejże kaplicy. Nad epitafiami kromerowskimi zachował się do chwili obecnej jeden z nielicznych portretów Kromera z jego epoki, które przetrwały dotychczas w Polsce. Marcin Kromer umierając zapisał w testamencie znaczne sumy dla rodzinnego miasta, a szczególnie dla kościoła²⁷.

Pamięć o Marcinie Kromerze jest po dziś dzień żywa w jego rodzinnych stronach. W 1861 r. powstała myśl wystawienia pomnika Kromerowi w Bieczu. Z nieznanych bliżej przyczyn zamiaru tego nie zrealizowano. W 1905 r. zapadła decyzja wykonania polichromii w prezbiterium kościoła parafialnego w Bieczu. Polichromię tę wykonał Włodzimierz Tetmajer. Artysta nawiązując do faktu, że miasto stanowiło własność królewską, na sklepieniu prezbiterium namalował galerię królów polskich. Galerię tę rozpoczyna królowa Kinga a zamyka Marcin Kromer przedstawiony w całej postaci w szatach bi-

²⁵ APK. Dep. 24, R. 1542, s. 144, 191, Dep. 25, R. 1546, s. 33, 107.

²⁶ Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, AB, autograf: rkps D 32, k. 60-v. Kruzszevska-Michałowska, jw. s. 318.

²⁷ Bujak, jw. nr 342.

skupich. W zachowanej renesansowej kamieniczce w Bieczu, w której mieści się muzeum, zwanej Kromerówką, po jej nabyciu przez Czytelnię Ludową im. Tadeusza Kościuszki w tym mieście w 1918 r. i po przeprowadzeniu gruntownych remontów w 1926 r. wmurowano marmurową tablicę z napisem, że w niej urodził się Marcin Kromer. (Ostatnie badania wykazały, że nie jest to jednak dom rodzinny Marcina Kromera). W 1939 r. 350-lecie śmierci Marcina Kromera miasto uczciło podniosłą uroczystością, upamiętnioną wmurowaniem tablicy marmurowej na tejsze kamieniczce. W okresie międzywojennym nadano imię Marcina Kromera jednej ze szkół podstawowych w Bieczu. Później decyzję tę cofnięto. Dopiero w 1978 r. przywrócono tejsze szkole imię Marcina Kromera, ufundowano sztandar z jego herbem, zorganizowano skromną ekspozycję poświęconą życiu i działalności Patrona.

W sąsiednich Gorlicach w 1906 r. wzniesiono nowy gmach gimnazjum, któremu za patrona dano również Marcina Kromera. W 1986 r. w osiemdziesiątą rocznicę istnienia szkoły nadano jej ponownie imię Marcina Kromera i ufundowano brązowe popiersie Patrona według projektu Z. Thola, wybito też medal z wizerunkiem Kromera, upamiętniający tę podniosłą uroczystość. W tym mieście w 1966 r. wzniesiono pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego. Jedną z trzech głównych postaci, umieszczonych na pomniku został Marcin Kromer. Przedstawiono go w stroju rycerza jako świeckiego księcia Warmii, gdyż nie można było wówczas ukazać go w szatach biskupich. Pomnik ten projektował Marian Konieczny.

Po drugiej wojnie światowej powstało kilka kopii portretu Marcina Kromera. Znana artystka M. Gabryel-Rużycka wykonała popiersie olejne dla Liceum w Gorlicach. Dla Muzeum w Bieczu obraz Kromera, znajdujący się w kościele parafialnym skopiował rodak artysta Jerzy Salamon. Drugą z kolei kopię wykonał także biechanin artysta plastyk Waclaw Robotycki. Trzecią kopię syntetyzującą postać Kromera zrobiła artystka plastyk Anna Sroczanka z sąsiedniej wsi Libusza. Popiersie na projektowany pomnik Marcina Kromera wykonał znany artysta plastyk Bogusław Langman z Krakowa.

Postać polskiego Liwiusza znalazła także upamiętnienie w publikacjach powojennych, związanych z Bieczem. Trwałym pomnikiem popularyzującym postać Kromera i jego dorobek w różnych dziedzinach jest dział kromerianów w Muzeum w Bieczu. Ekspozuje się tam dzieła wielkiego Rodaka, wydawane mu współcześnie i pośmiertnie aż po dzień dzisiejszy. Zbiór kromerianów w Muzeum jest jednym z najkompletniejszych w Polsce. Wystawę uzupełniają portrety Kromera, współczesne mu malarstwo i rzeźba oraz starodruki, w tym XVI-wieczne podręczniki ze szkoły bieckiej. Dział kromerowski znajduje się w sali o renesansowym wystroju, w którym na szczególną uwagę zasługują: piękny portal z 1612 r. i międzyokienne kolumny rzeźbione w kamieniu. Jest to jedyna większa stała ekspozycja poświęcona Marciniowi Kromerowi w muzeach polskich.

W obecnym 1989 r. obchodzimy 400-lecie śmierci Marcina Kromera. Rodzinne miasto dla uczczenia tej wielkiej rocznicy zorganizowało sympozjum naukowe (25 IX 1989) ufundowało pomnik, wydało medal pamiątkowy i umieściło pamiątkową tablicę w kościele parafialnym. Został także zakonserwowany portret Marcina Kromera. Muzeum przygotowało wystawę związaną z tą rocznicą i wydało książeczkę o Kromerze. W ten sposób miasto Biecz uczciło wielkiego Rodaka, jedną z najwybitniejszych postaci polskiego renesansu.

M. KROMER IN BIECZ ZUM 400. JAHRESTAG SEINES TODES

ZUSAMMENFASSUNG

Biecz liegt im Südosten Polens und war viele Jahre im 15. und 16. Jahrhundert ein Umschlagplatz des Handels mit Ungarn. Es war zu dieser Zeit eine der ältesten Städte — „kleines Kraków“ auch genannt und spielte eine wichtige und grose Rolle.

Hier war im Jahr 1512 M. Kromer in einer Bürgfamilie geboren. Nach Beendigung der Mittelschule in Biecz studierte er an der Krakauer Akademie und dann in Padua und Bologne, wo er den Dokortitel erhielt. Nach seiner Rückkehr wurde er zum Sekretär des polnischen Königs Sigismundus Augustus ernannt. M. Kromer war ein bekannter Geschichtsschreiber der polnischen Geschichte und Geographie, aber auch von vielen anderen Werken der Spätrenaissance über religiöse und historische Themen. Oft reiste er als Botschafter, um viele staatliche und internationale Angelegenheiten zu regeln und zu ordnen. Im Jahre 1549 wurden ihm von dem polnischen König preussische Geschäftsbereiche anvertraut und seit dieser Zeit bis zu seinen Tode blieb er in Ermland.

Zuerst war er Domherr, dann Koadiutor und nach dem Tode von St. Hosius wurde er Bischof in Ermland. Er starb im Heilsberg und wurde im Frauenburger Dom beigesetzt. M. Kromer war während seines ganzen Lebens mit seinem Geburtsort und mit der dort lebenden Familie verbunden. M. Kromer stiftete ein Stipendium für die ärmsten Bürger in Biecz, die an der Krakauer Akademie studierten. Der Rathausturm, der noch jetzt in Biecz steht, ist aus dem Nachlas von M. Kromer wiederaufgebaut worden. In seinem Spätrenaissancehaus befindet sich zur Zeit in Biecz das Heimatmuseum, das seinem Namen trägt, wo ein Teil ihm gewidmet ist. Eine der Grundschulen, eine Strasse und ein Platz in der Stadt tragen seinen Namen.

MARCIN KROMER W *POLONII* O PODSTAWACH USTROJU
RZECZYPOSPOLITEJ

Dzieło biskupa warmińskiego zostało opublikowane w Kolonii w 1577 r.; podstawowa redakcja powstała znacznie wcześniej, zapewne z początkiem 1558 r.¹. Zatrudniony w kancelarii królewskiej autor miał już wówczas za sobą uporządkowanie Archiwum Koronnego, czemu zawdzięczał poznanie najważniejszych dokumentów państwowych, a wśród nich zwłaszcza statutów, które formowały fundamenty ustroju królestwa w ciągu minionych dwu stuleci. Podczas inwentaryzacji dokumentów sporządzał Kromer ich rejestry, co wymagało dokładnego rozeznania się w treści archiwaliów i czemu właśnie należy przypisać dobitnie uwyraźniony w całym dziele podkład historyczny. Stąd też propozycja zakwalifikowania *Polonii* do gatunku „traktatów historyczno-prawnych”². Stanowisko sekretarza królewskiego, zajmowane od kilkunastu już lat dawało możliwości szerokiego wglądu w sprawę państwa i politykę dworu oraz zaznajamiało z instytucjami publicznymi³. Przed wszystkim jednak wyniósł nasz autor z pracy w kancelarii, u boku dwu nieprzeciętnych monarchów, obeznanie z mechanizmami ustrojowymi Rzeczypospolitej i to nadaje *Polonii* szczególny charakter, odróżniając ją od innych utworów złotego wieku o tematyce prawno-ustrojowej. Kromer pisał bowiem o tym, co widział i słyszał i wśród czego żył z racji swych funkcji sekretarskich, a najważniejszym dlań źródłem była obserwowana praktyka.

Jak każdy inny pisarz przekazuje Kromer czytelnikowi w swym utworze określone elementy własnej indywidualności — talent narratora, logikę

¹ Artykuł nawiązuje do edycji spolszczonej: Marcin Kromer, Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych królestwa polskiego księgi dwie, przekład S. Kazikowskiego, wstęp i opracowanie R. Marchwińskiego, Olsztyn 1977 (= Kromer, Polska) i łacińskiej: Martini Cromeri Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica regni Polonici libri duo 1578, wyd. W. Czermak, Kraków 1901, (= Cromeri Polonia). Losy pierwotnych publikacji dzieła omawiają W. Czermak, s. V nn i R. Marchwiński, s. XVIII n, który podaje też daty powstania rękopisu i podstawowe fakty z biografii Kromera (s. VII-XIV).

² Taką propozycję podał prof. Stanisław Cynarski na Sympozjum Kromeriańskim odbytym w Olsztynie 24 i 25 V 1989. Na sympozjum tym przedstawiłam tezy niniejszego artykułu.

³ O kompetencjach i szerokiej gestii sekretarzy — zob. A. Wyczański, Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506- 1548), Warszawa 1990.

wywodów i osobiste niejednokrotnie widzenie prezentowanych zagadnień. Warstwę ocen autorskich można jednakże bez większego trudu odróżnić od właściwego i zobiektywizowanego wykładu przedmiotowego, a ten moment uwiarygodnia obraz renesansowej państwowości polskiej spod pióra kromerowskiego i pozwala uznać ów obraz za realistyczny.

Trzeba sobie natomiast uświadomić fakt, że dzieło zrodziło się w przełomowym czasie — w przeddzień egzekucyjnych reform ustrojowych, przed unią lubelską. Publikacje pochodzą z okresu późniejszego, kiedy to nie tylko kształt Rzeczypospolitej, lecz i jej instytucje uległy przeobrażeniom. Większość z nich autor uwzględnił, ale sporadycznie zdarzają się sytuacje przeoczenia zaszytych zmian⁴.

Odwołania do przeszłości służą Kromerowi nie dla celów kronikarskich, lecz utylitarnych: mają one ukazać czytelnikowi genezę procesu państwowo-twórczego Rzeczypospolitej i wyjaśnić tym samym zjawiska współczesne. Sama z kolei *Polonia* została pomyślana jako objaśnienie — „klucz” — pomocne przy lekturze ogłoszonych wcześniej drukiem *Dziejów Polaków*⁵. Tak więc w koncepcji pisarskiej Kromera zrastają się i wzajemnie uzupełniają wiedza o przeszłości i problematyka prawno-ustrojowa, nadająca swoiste oblicze dawnej Polsce.

Inspiracji do niniejszych rozważań dostarcza księga druga *Polonii — O Rzeczypospolitej i o urzędach Polaków*⁶. Rzeczowy i zwarty opis nasycy

⁴ O założeniach ruchu egzekucyjnego i reformach przeprowadzonych w latach 1562-1569 pod auspicjami współpracy tego ruchu z monarchą zob. przyp. 19 i 49; o sprawach Kościola i różnowierców — zob. przyp. 24. Najistotniejsze znaczenie dla wykładu Kromera ma fakt rozbieżności dat druku „Polonii” z datą o wiele wcześniejszego powstania dzieła w odniesieniu do artykułów henrykowskich (zob. przyp. 17). Uderza natomiast informacja o elekcji, zaliczonej u Kromera do kompetencji senatu, wraz z uwagą, że ostatnio szlachta aspiruje do prawa zatwierdzania wyboru senatorskiego (Cromeri Polonia, s. 73). Najwidoczniej pisarz traktował jako zapisy teoretyczne ustawy z lat 1530 i 1538 (zob. VL I, f. 495 n, 515 n) o dopuszczeniu do elekcji szlachty i przedstawił znaną sobie praktykę poprzednich elekcji. Por. też przyp. 30.

⁵ Zob. R. T. Marchwiński, Społeczna geneza »Polonii« Marcina Kromera, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1988, nr 3-4, s. 256. Jako »Dzieje« lub »Historię Polaków« zwykło się określać dzieło Kromera *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Bazylea 1555 (= *De origine*).

⁶ Przekład wzbudza, niestety, zastrzeżenia w zakresie terminologii prawno-ustrojowej, stąd konieczność sięgania do tekstu łacińskiego. Tak np. nieporozumieniem jest pomijanie określenia „respublica”, zarówno w tytule *Polski*, jak i jej drugiej księgi, a już błędem zastępowanie tego terminu przez wyraz „państwo”. O powszechnym stosowaniu nazwy *respublica* dla monarchii renesansowych pisze W. U r u s z c z a k, *Europejskie kodeksy prawa doby renesansu, Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. XI, 1988, z. 1, s. 64. Warto dodać, że statuty wiślickie z 1347 r. znają także ów termin w znaczeniu „państwo” czy „królestwo” (VL I, f. 32, 44). Przekład z reguły pomija znamienne przeciwieństwo formuły pisarza „respublica Regni polonici”, zastępując ją tylko „królestwem” lub „państwem”. Pojawiają się także przekłady z języka historiografii, operującej słownictwem źródeł znacznie późniejszych, jak np. „królewszczyzny” zamiast „dobra królewskie” (s. 92), „rada państwowa” i „senat królewski czyli koronny” zamiast „rada publiczna” i „senat królewski czyli królestwa” (s. 105 przekładu i s. 82 edycji Czermaka). „Gens” oddaje przekład jako „lud” zamiast „naród”, co znaczeniowo bardziej odpowiada (s. 156 przekładu i s. 122 edycji Czermaka). Pretensji tych, które zresztą są tylko przykładowe, nie adresuję do autora przekładu; padł on ofiarą zaniedbania przez historyków problematyki językowej przy operowaniu źródłami. Reedycja *Polski* wymaga, moim zdaniem, konsultacji ze specjalistami z zakresu historii państwa i prawa. Por. też przyp. 29 i 53.

bogactwo informacji. Nie jest celem mego artykułu ich wyczerpanie: przegląd treściowy książki został dokonany przez Romana Marchwińskiego⁷ a szczegółowa analiza jej zawartości wymagałaby odrębnego studium. Moje zamierzenie polega na wydobyciu z książki o Rzeczypospolitej wątków składających się na swoistość modelu ustrojowego Polski złotego wieku wyeksponowaną pod piórem Kromera i widzianą jego oczami, wraz z próbą interpretacji poglądów pisarza na współczesną mu monarchię jagiellońską.

Zasadnicze znaczenie dla tak postawionego tematu będą więc miały kwestie zakresu władzy królewskiej, roli systemu parlamentarnego, rangi prawa, praw i obowiązków obywatelskich szlachty. Z tymi nadrzędnymi merytorycznie sprawami będą łączyć się pośrednio inne, niemniej doniosłe, jak stratyfikacja społeczno-majątkowa i wymiar sprawiedliwości oraz podstawy finansowe działalności państwa. Stosunkowi państwa do Kościoła poświęca pisarz uwagę tylko pośrednio — poprzez instytucje, z którymi jest związane duchowieństwo.

Wywód o miejscu króla w państwie ostatnich Jagiellonów poprzedził Kromer spostrzeżeniem o historycznym procesie ograniczania władzy monarcharszej, początkowo powszechnie nie krępowanej prawem. Wskazał dwie przyczyny zjawiska. Za pierwszą uznał chrystianizację i jej wpływy na ogólną moderację obyczajów, a w tym i samowoli władców. Polska wraz z przyjęciem chrześcijaństwa znalazła się również w tym uniwersalnym nurcie ewolucyjnym. Jako drugą przyczynę słabnięcia stopniowo pozycji panującego wysunął rozdawnictwo ziemi, uprawiane przez królów i książąt na rzecz stanu rycerskiego a motywowane jego zasługami bądź wymuszane w sytuacjach konfliktowych przez ten stan na monarchach. Darowizny ziemi uszczupliły w sposób zasadniczy zasięg władzy panujących wobec duchowieństwa i szlachty oraz całej ludności zamieszkującej dobra owych obydwu stanów⁸.

Średniowieczny immunitet — sądowy i gospodarczy — stanowił zjawisko ogólnoeuropejskie i z reguły redukował prerogatywy władców⁹. Wzrost znaczenia monarchów, dający następnie o sobie znać wraz z przemianami doby renesansu, zbiegał się w wielu krajach z długoletnimi wojnami lub wewnętrznymi walkami o władzę. Jedne i drugie oddziaływały na przechodzenie własności ziemi w nowe ręce i wygasanie w tych okolicznościach starych immunitetów: ich relikty miały jeszcze długo przetrwać, lecz dominował nowy styl własności. Polsce u schyłku średniowiecza zaoszczędziła historia większych wstrząsów, utrwalając tym samym dawny stan posiadania rodów

⁷ Zob. Kromer, Polska, s. XXIII-XXXIV.

⁸ Tamże, s. 92; Cromeri Polonia, s. 72.

⁹ O immunitetach ogólnie — zob. K. Koranyi, Powszechna historia państwa i prawa, t. III, Warszawa 1966, s. 61, 114, 218, 310 n, 325; M. Szaniewski, Powszechna historia państwa i prawa, Warszawa 1985, s. 87, 126 n, 163 n, 270 nn, 289, 306. O trwałości niektórych form immunitetu, a zwłaszcza sądownictwa patrymonialnego, we Francji nowożytnej i o przerzuceniu obowiązków podatkowych na ludność wiejską — zob. I. Murat, Colbert, przekład W. Bieńkowskiej, Warszawa 1988, s. 108, 131-134.

rycerskich. Dynastia jagiellońska pozbawiona tak silnego mandatu domu piastowskiego, jaki stanowił dziedziczny tron, nie była w stanie przełamać trwałości uprawnień związanych z przywilejami władania ziemią.

Wydaje się znamienne, że Kromer rozpoczął swoje rozważania nad zakresem władzy królewskiej od tej właśnie sprawy, pomijanej przez innych współczesnych pisarzy. Być może, była to dla nich oczywistość. Mogła także wchodzić w grę motywacja o charakterze prestiżowym. Priorytet szlachty w społeczeństwie uzasadniano wszak generalnie odpowiedzialnością uprzywilejowanego stanu za obronność. Ludność plebejska nie miała tego obowiązku w znaczeniu bezpośrednim: jej udział w ciężarach na rzecz królestwa występował za pośrednictwem ziemian — właścicieli wsi i miast¹⁰.

Zagadnienie stratyfikacji społeczno-majątkowych, wyrastających z zależności ludności poddańczej od właścicieli ziemi, rozpatrywał autor *Polonii* wieloaspektywnie: pod kątem wpływu tego stanu rzeczy na struktury władzy państwowej oraz na położenie ludności plebejskiej. W dziedzinie wymiaru sprawiedliwości przeprowadził wyraźne rozgraniczenie uprawnień jurysdykcyjnych przysługujących instytucjom kościelnym, prywatnej własności ziemskiej oraz królowi, który był najwyższym sędzią na obszarze całego kraju wyłącznie nad szlachtą, a nad wszystkimi stanami jedynie na obszarze domeny tronowej, to jest nad mieszkańcami królewszczyzn¹¹. Dalszą konsekwencją wyłączenia własności prywatnej i kościelnej spod władzy monarchicznej stało się odpowiednio umniejszenie dochodów skarbowych: „Z czasem, na skutek szczodrobliwości panujących, uchyłono na korzyść stanu duchownego i szlacheckiego oraz ludności im przypisanej i poddanej prawie wszystkie podatki i ciężary”¹².

Skategoryzowanie społeczeństwa według przynależności do określonego typu własności ziemskiej oraz pomieszczenie w jednej z takich kategorii monarchy wraz z zasobem dóbr koronnych nadało szczególne cechy ustrojowi Rzeczypospolitej. Kromer trafnie dopatrywał się w tym układzie jednej z najbardziej istotnych przyczyn uszczuplenia władzy królewskiej.

Przypomnienie stanowiska w tej kwestii Kromera wydaje się przydatne także ze względu na fakt, że historiografia podaje ostatnio w wątpliwość czas powstania i zasięg u nas immunitetu¹³. Konstatacja przyszłego biskupa war-

¹⁰ Podatki publiczne uchwalane na sejmach wybierano od ludności wiejskiej i miejskiej w dobrach królewskich, kościelnych i prywatnych. Były one z reguły przeznaczone na cele obronności, o czym: Kromer, Polska, s. 165; Cromeri Polonia, s. 129. Podatek ten nazywano ówczesnie najczęściej „poborem” co w tekście Kromera oddaje termin „exactio”. Podstawę opodatkowania stanowiły łany kmiecie.

¹¹ Odcięcie ludności plebejskiej od jurysdykcji sądów powszechnych i stanowiące z nim „iunctim glebae adscriptio” legły u podstaw upośledzenia ludności wiejskiej, co Kromer bardzo dobitnie wyekspozował w księdze pierwszej „Polonii” (Polska, s. 82; Polonia, s. 62 n). Por. też przyp. 9.

¹² Kromer, Polska, s. 96, także 94 n; Cromeri Polonia, s. 76 i 74.

¹³ Zob. S. Russocki, Kwestia powszechności immunitetu sądowego i jurysdykcji domi-

mińskiego nie ma większego znaczenia dla dyskusji nad chronologią oraz formalnym charakterem immunitetu polskiego. Świadcstwo autora *Polonii* może mieć natomiast zastosowanie do samego faktu występowania niepisanego zwyczaju o tych samych materialnie treściach, jakie przypisuje się immunitetowi.

Drugim czynnikiem sprawiającym ograniczenie króla w roli decydenta był system parlamentarny z różnymi kompetencjami każdej z izb sejmowych — poselskiej i senatorskiej. Pozycja senatu została w *Polonii* wysoko wyeksponowana, a jego zadania i skład szczegółowo opisane¹⁴. Czuje się tu u autora znajomość rzeczy wywodzącą się z bezpośrednich obserwacji praktyki stosowanej za ostatnich Jagiellonów, a zwłaszcza za rządów Zygmunta I. Dotyczy to na przykład zbierania się rady królewskiej (identyfikującej się ze składem senatu) w wąskim gronie osób przebywających aktualnie na dworze lub w stolicy celem dyskusowania doraźnie z królem o sprawach bieżących (*pro re nata*), z wyłączeniem jednakże spraw ważniejszych, zastrzeżonych do narad z całym senatem a niejednokrotnie konsultowanych listownie tylko z senatorami „większymi”¹⁵. Taki też był *modus procedendi* Zygmunta I. Zygmunt August natomiast traktował narady z senatem, instytucjonalnie rozumianym, formalnie. Przy podejmowaniu istotnych decyzji odnosił się do swych zaufanych i nie kierował się przy ich doborze względami na zajmowane w senacie miejsce doradcy¹⁶. Znamienne, że zalecenia artykułów henrykowskich z 1573 r. co do urzędowania u boku króla senatorów-rezydentów Kromer nie wziął pod uwagę¹⁷; podobnie nie znalazły się u niego postanowienia artykułów tak istotne, jak wprowadzenie terminów zwoływania sejmów czy obligatoryjność elekcji. Ta luka jest zrozumiała: autor nasz nie należał z pewnością do entuzjastów artykułów, już choćby z racji wyznaniowych (gwarancja swobody kultów różnowierczych zawarta w konfederacji warszawskiej), od zaprzysiężenia których Henryk Walezy uchylił się, a uczynił to dopiero w 1576 r. Stefan Batory. Wtedy natomiast była już w toku sprawa starań o druk dzieła¹⁸.

Opis senatu w *Polonii* łączy zasady zwyczajowe z działalnością rady królewskiej *de facto*. W toku bowiem działalności bieżącej instytucji publicznych rodziły się precedentalne na przyszłość zwyczaje prawne i dopiero sytu-

nialnej w dobrach szlacheckich Polski późnego średniowiecza, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. XL, 1988, z. 2, s. 57-62.

¹⁴ Kromer, Polska, s. 92 n, 100-106; Cromeri Polonia, s. 72 n, 78 nn.

¹⁵ Listy kierowane przez króla w tych okolicznościach do senatorów nazywano delibateria.

¹⁶ Zob. A. Sucheni-Grabowska, Badania nad elitą władzy w latach 1551-1562, w: Społeczeństwo Staropolskie, t. I, pod red. A. Wyczańskiego, Warszawa 1976, s. 57-117.

¹⁷ Zob. Artykuły henrykowskie, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1946, s. 8 n, 10 n, 4 n. (= Ah).

¹⁸ R. Marchwiński określa czas powstania ostatecznej redakcji na 1575 r., a podjęcia przez Kromera własnych starań o druk dzieła — na 1576 r. (Kromer, Polska, s. XVIII i XXI).

acje konfliktowe, wzbudzając opory społeczne, stawały się inspiracją do zakwestionowania praktyki jako naruszającej literę prawa. Z takich właśnie sytuacji wywodził się szlachecki ruch egzekucyjny¹⁹. Regulamin prac senatu ani też określenia ustawowo jego uprawnień do 1573 r. nie było. Obowiązki członków rady królewskiej najbardziej ogólnie wyrażała rota ich zaprzysiężenia z czasów króla Aleksandra (1505 r.)²⁰. Mówi ona o wierności królowi, radach lojalnych w stosunku do „Majestatu i Rzeczypospolitej królestwa”, o przestrzeganiu tajemnicy narad, wspieraniu króla i państwa a także o sprzeciwianiu się inicjatywom panującego, które mogłyby okazać się szkodliwe dla niego samego, królestwa i Rzeczypospolitej — nawet o „odwracaniu” podobnych inicjatyw.

Kromerowska wizja wzajemnych relacji króla i senatu wydaje się pochodną przysięgi senatorskiej i polityki Zygmunta I — króla samego, a nie jego ambitnej włoskiej małżonki, której liczne ingerencje w sprawy państwa wychodziły ze zgoła odmiennych założeń i ku oburzeniu opinii publicznej zmierzały do rządów pozaparlamentarnych. W mowie wygłoszonej na pogrzebie królewskim słał przyszły biskup warmiński zmarłego za to, że mimo cechującej go stanowczości i konsekwencji nie podejmował z reguły decyzji bez zasięgnięcia rady senatu, a niekiedy odstępował wręcz od swych projektów, jeżeli nie uzyskał na nie „ogólnej zgody senatu”. W tej samej mowie znalazły się upomnienia pod adresem rady królewskiej, aby zaniechała w swym gronie waśni i rywalizacji a poświęciła jak najwięcej troski osobie nowego, młodego króla i sprawom Rzeczypospolitej. Zygmunt August natomiast usłyszał przestrożę, aby nie polegał na zdaniu ludzi pozbawionych doświadczenia wieku i aby odnosił się przy sprawowaniu rządów do rad senatu²¹.

Zgodnie z takim stanowiskiem wskazał Kromer w *Polonii* na rozległość zadań, stojących przed królem, i wynikającą stąd konieczność odwoływania się do pomocy doradców, zwłaszcza że „przy tym niepodzielna władza stanowi zwykle śliską i spadzistą drogę do tyranii”²². Senatorowie jako członkowie rady królewskiej winni więc wspomagać monarchę w sprawowanych przezeń sądach²³ i stosownie do potrzeby czy to pobudzać go do działania czy też działania jego hamować. Celem uwydatnienia wysokiego waloru „zdrowych” rad i napomnień senatu kierowanych do króla nie waha się nasz

¹⁹ Zob. A. Sucheni-Grabowska, Spory królów ze szlachtą w złotym wieku. Wokół egzekucji praw, Kraków 1988, s. 3-6, 10-11, 12 nn. (= Sucheni-Grabowska, Spory).

²⁰ Zob. VL I, f. 335 — Iuramentum consiliariorum Regni.

²¹ Zob. Marcin Kromer, Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz o pochodzeniu i o dziejach Polaków księgi XXIX i XXX, wyd. J. Starnawski, Olsztyn 1982 (= O dziejach Polaków), s. 140, 157 n.

²² Kromer, Polska, s. 99 n; Cromeri Polonia, s. 78.

²³ Mowa o sądach królewskich odprawianych na sejmach w asystencji senatu, praktycznie — grona kilku senatorów. Zob. Kromer, Polska, s. 92 i 100; Cromeri Polonia, s. 72 i 79.

autor porównać ich do „jakgdyby żywych praw”, estymując tym samym w sposób szczególny godność „panów rad”.

Nasuwa się przypuszczenie, że Kromer nadał tak znaczną rangę senatowi pod wpływem aktualnej sytuacji politycznej. Pracowity urzędnik Zygmunta I pozostawał pod urokiem króla-seniora, czemu dał wyraz w swej mowie pogrzebowej. Wywodzący się z tego samego środowiska kancelaryjnego Stanisław Hozjusz i kanonik Stanisław Górski żywili autentyczne przywiązanie do władcy. Urzędnicy żyjący na Wawelu, w cieniu dworu jagiellońskiego, wychowani na tradycjach Długosza i w szkole politycznej znakomitych kancelarzy biskupów — Piotra Tomickiego, Jana Chojeńskiego i wzorującego się na Tomickim Samuela Maciejowskiego, wyznawali kult silnej władzy monarchicznej. Kult ten krzewił się na poszanowaniu osoby samego władcy. Do senatu zrażały tę ekipę urzędniczą walki fakcyjne, potępiane też przez króla. Mowa Kromera na pogrzebie „starego króla” do owego właśnie momentu krytycznie nawiązuje. Z drugiej jednak strony nowe panowanie już na wstępie zapowiadało się niespokojnie. Na wiadomość o potajemnym ślubie Zygmunta Augusta, odbytym na kilka miesięcy przed śmiercią ojca, szeroka opinia zareagowała zdecydowanie negatywnie: Barbara Radziwiłłówna miała złą reputację, a przyszłego króla Polski, ówczesnie przebywającego w Wielkim Księstwie Litewskim, otoczył zwarty krąg tamtejszych dostojników. Wśród nich przodowali młodzi Radziwiłłowie i z myślą najpewniej o nich ostrzegał Kromer króla nad trumną ojcowską przed młodymi doradcami.

Respekt dla autorytetu monarchy kruszał w następstwie dalszych posunięć Zygmunta Augusta. Małżeństwo królewskie zaowocowało głębokim konfliktem wewnętrzno-politycznym, rozładowanym przez władcę preferencjami na rzecz stronników dworu, a także niewspółmiernie hojnym gestem łaski wobec zjednywanych tą drogą przeciwników. Kadre urzędników kancelarii i sekretarzy, ludzi uczciwych i sumiennych, te rzeczy zrażały do króla. Znajdujący się między nimi księża mieli nadto panującemu za złe wyróżnianie swymi łaskami różnowierców. Duchowieństwo katolickie znalazło się w trudnym położeniu pomiędzy sprzecznymi racjami dworu, narastającej fali szlacheckiej opozycji pod hasłami egzekucji praw i podzielonej na rywalizujące o wpływy obozy świeckiej elity władzy²⁴.

Kromer odczuwał na sobie ujemne skutki wytworzonej sytuacji. Rozgorączony pisał w 1556 r. do Hozjusza:

Dici enim non potest, quam desperata sint apud nos omnia. Et quod est acerbius, scientes et videntes perimus. Ego itaque decrevi hinc me subducere, quemadmodum et prius tibi indicaui. Non videor enim hic ullum operae pretium facere²⁵.

²⁴ Zob. H. D. Wojtyńska, *Papiestwo — Polska 1548-1563, t. I Dyplomacja*, Lublin 1977, s. 72 nn, 79 nn, 91 nn, 115 nn, 137-153; Sucheni-Grabowska, *Spory*, s. 22-26, 38-41. O ogólnym położeniu Kościoła — zob. J. Kłoczowski, *Okres wielkich reform*, w: *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 1986, s. 79-88.

²⁵ Zob. Stanisłai Hosii ...epistolae (= HE) wyd. F. Hipler i W. Zakrzewski, t. II,

Także po powrocie z legacji na dwór cesarski stosunki Kromera z monarchą i jego otoczeniem nie ułożyły się lepiej. Donosił o tym Hozjuszowi, skarżył się na intrygi i stwierdzał, że niebawem oddali się ze dworu²⁶.

Krytyczne oceny poczynań Zygmunta Augusta dostarczyły, jak sądzę, Kromerowi motywacji do wyeksponowania w *Polonii* szczególnie wysoko roli senatu. Nie chodziłoby tu, oczywiście, o ograniczanie przez senat doraźnie Zygmunta Augusta. Negatywne wnioski wysnuwane z sytuacji, gdy monarcha czyni niewłaściwy, jak rozumiał nasz autor, użytek ze swej szerokiej władzy, miały wydzwięk uogólniający i dawały asumpt do zapobiegania na przyszłość podobnemu biegowi rzeczy. Warto dodać, że potrzebę współdziałania króla z senatem widzieli także Jakub Przyłuski i Andrzej Frycz Modrzewski. Przyłuski kładł nacisk na czynnik kontroli nad władcą ze strony rady królewskiej²⁷. Modrzewski natomiast nie dopuszczał rozwiązania, w którym by król stał się uzależniony od senatu: doradzał „ważenie” a nie „liczenie” przez króla głosów rady i podsuwał koncepcję podejmowania decyzji w gronie wąskiej tajnej rady²⁸.

Wymieniając kompetencje instytucjonalne senatu działającego w charakterze rady królewskiej, a więc poza sejmem, podał Kromer następujące: wypowiadanie wojny i zawieranie układów z innymi państwami; wprowadzanie nowych obciążeń fiskalnych; alienacja dóbr domeny monarszej²⁹. Za kompetencje natomiast króla oraz senatu występującego na sejmie obok współdecydującej izby poselskiej uznał: wydawanie nowych praw; nakładanie nadzwyczajnych świadczeń pieniężnych; cechowanie (praktycznie — bicie)

Cracoviae 1888, s. 688 n. Znamienne jednak, że do króla samego odnosił się Kromer dobrze. Tak np. w 1551 r. pisał z Wilna do Hozjusza, dementując negatywne opinie o Zygmuncie Augustacie, dotyczące także jego stosunku do Kościoła (tamże, s. 67).

²⁶ W 1564 r. pisał: „Procancellarius mihi suadet, ut Regem visam ad pauculos dies, cum sit Petricoviae. Insidias metuo exemplo vulpeculae recusantis aegrotum leonem visere. Zob. Kore-spondencja Stanisława Hozjusza kardynała i biskupa warmińskiego, t. V, wyd. ks. A. Szorc, Olsztyn 1976, s. 481. (= KH).

²⁷ Jakub Przyłuski, *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae*, [Kraków] 1553, BUW Starodruki 28. 20. 2, 314, p. 69.

²⁸ Zob. Andreae Fricii Modrevii *commentariorum de Republica emendanda libri quinque*, wyd. K. Kumaniecki, Warszawa 1953, s. 73 n, 81.

²⁹ Jest to sformułowanie: *Senatu autem „inconsulto ... neque tributa, vectigalia ac telonia nova instituit...”* (Cromeri *Polonia*, s. 72). W przekładzie podano odpowiednio: „Bez narady zaś z senatem... nie ustanawia nowych podatków, poborów czy cel...” (Kromer, *Polska*, s. 92). Przekład tego ustępu jest trudny ze względu na wieloznaczność terminów łacińskich oraz brak konsekwencji przy ich stosowaniu, czy to po łacinie, czy też po polsku. W praktyce stosowano dla podatku publicznego określenie „pobór” (por. przyp. 10) konsekwentnie, dlatego nie należy w ten sposób tłumaczyć terminu „vectigal”, przez który można rozumieć ogólnie wpływy (dochody) publiczne, opłaty, świadczenia podatkowe, opłaty celne. Zważywszy, że podatki publiczne uchwalano tylko na sejmach, mógł autor mieć na myśli podatki, nakładane w porozumieniu zawartym między królem i senatem, na królewskiej i dobra kościelne, ewentualnie i senatorskie; takie precedensy bywały. Jakkolwiek *passus* ten zostałby przetłumaczony, wymaga on komentarza, faktycznie bowiem gestia króla i senatu w zakresie nakładania ciężarów publicznych była znikoma, a w odniesieniu do dóbr prywatnych już od paktów koszyckich 1374 r. — nie istniała. Dobra kościelne objęły libertacje z lat 1381 i 1386.

monety; wyznaczanie następcy tronu³⁰. Zacytowane ustalenia autora *Polonii* wymagają bliższej interpretacji.

Zacznijmy od spraw wojny i pokoju. W świadomości prawno-politycznej Polaków tkwiło immanentnie zgodne z duchem prawa narodów rozróżnienie wojny obronnej i zaczepnej³¹. Udział w pierwszej zaliczał się do podstawowych obowiązków ludności, była to bowiem wojna „sprawiedliwa”: obrona wspólnoty państwowej stanowiła wymóg tak moralny, jak i racjonalny. Statuty wiślickie z 1347 r. obowiązek obrony królestwa nałożyły na stan rycerski. Z dóbr posiadanych na prawie rycerskim, a więc wolnych od wszelkich obciążeń (*absque omni vexatione*) winni byli właściciele uczestnictwo w wyprawie wojennej nie tylko własne, lecz wraz z pocztem zbrojnym stosownym do swego stanu majątkowego (*iuxta quantitatem et possessionem suorum bonorum et reddituum*)³².

W odniesieniu do wojny obronnej kwestia „wypowiedzenia wojny” nie miała praktycznie znaczenia, chodziło bowiem o wojnę narzuconą z zewnątrz. Pojawiała się natomiast potrzeba organizowania działań zbrojnych i w związku z tym prawo unormowało zasady zwoływania pospolitego ruszenia. Statuty mieszawskie z 1454 r. wymagały poprzedzenia tej decyzji zwołaniem sejmików ziemskich³³, co dla współczesnych oznaczało faktycznie możliwość wypowiedzenia się na temat celowości decyzji monarszej. Należy pamiętać, że Polska nie stała ówczasie wobec zagrożenia inwazją. Wojna o odzyskanie Pomorza była wojną rewindykacyjną. Bezpośrednie zagrożenia dotyczyły kresów południowo-wschodnich i dla szlachty z odległych ziem wielkopolskich stawało się lepszym rozwiązaniem uiszczenie podatku na wojsko zaciężne niż udawanie się z własnym pocztem na Podole dla odparcia najazdu tatarskiego czy mołdawskiego. Upowszechnienie się instytucji sejm walnego królestwa spowodowało przeniesienie z końcem XV wieku, na sejm decyzji o powołaniu pospolitego ruszenia lub — ekwiwalentnie — o uchwaleniu podatku na wojsko zaciężne³⁴. Realia życiowe powiązały za-

³⁰ Por. przyp. 4 — o elekcji w ujęciu Kromera. Z tym wiąże się pośrednio problem desygacji następcy tronu „vivente rege”. Genezę instytucji należy widzieć w układach sukcesyjnych Jagielly (VL I, f. 89; 1433 r.), na podstawie których „mieszkańcy królestwa”, zasłużeni w działaniach wojennych i przysparzanych królestwu osiągnięciach, mieli wybrać na króla po zgonie Jagielly jednego z dwu jego synów „quem aptiorem ad regimen Regni cognoverint”. Elekcję Zygmunta Augusta z 1529 r. za życia ojca zatwierdził sejm, aczkolwiek procedura w tym wypadku nie była należycie zachowana (brak uprzedzenia sejmików). Konfirmacja praw z 1550 r. mówiła enigmatycznie o dopuszczalności koronowania na króla pretendenta obranego uprzednio „od wszech stanów dobrowolnie” (VL II, f. 593 n). Na podstawie tych precedensów sformułował Kromer powyższe zdanie. Artykuły henrykowskie wykluczyły całkowicie możliwość elekcji vivente rege (Ah, s. 4 n).

³¹ Wynika to już ze statutów 1347 r. (VL I, f. 44); wyraźniej w literze statutów koszyckich Ludwika i krakowskich Jagielly (VL I, f. 56 i 91). Teoretyczny wywód o wojnach sprawiedliwych i niesprawiedliwych przedstawił Paweł Włodkowiec w swych wystąpieniach na soborze w Konstancji (1415 i 1416 r.).

³² Zob. VL I, f. 44.

³³ Zob. VL I, f. 254.

³⁴ Zob. Acta Tomicianiana t. XVI/1, s. 102 nn; tamże t. XVI/2, s. 345-348; Corpus Iuris Polo-

tem ściśle sprawy obrony, pospolitego ruszenia oraz uchwał podatkowych i z tego względu sprawy te muszą być rozpatrywane we wspólnym kontekście.

Czytając tekst *Polonii* nie należy brać dosłownie terminów i sformułowań autora we współczesnym nam ich rozumieniu, lecz trzeba je transponować na język i pojęcia epoki. Ponadto właściwy wykład Kromera, poświęcony wojnie, obronności i podstawom finansowym akcji militarnych³⁵, interpretuje i koryguje dzięki swej szczegółowości skrótowy zapis wstępny księgi drugiej ze skrótowną enumeracją uprawnień króla, senatu oraz sejmu. Przypomnieć tu warto, że wiarygodność informacji Kromera wspiera się na jego doświadczeniach: był on autorem wartościowego projektu reformy skarbowo-wojskowej (*Census* z 1542 r.), wykazującego dobrą orientację w problematyce prawno-skarbowej i wojskowej³⁶. Otóż w historycznym wywodzie *bellicae leges* stwierdza on, że królowie polscy odnosili wiele sukcesów w wojnach obronnych, a także „rozciągając daleko i szeroko granice państwa i przychodząc z pomocą przyjaciółom i sprzymierzeńcom. Ale kiedy zaczęli oni nadużywać nieraz posłuszeństwa szlachty i nękać je trudami częstych i długotrwałych, a w dodatku niepotrzebnych wojen w okresie dwu ostatnich stuleci, zostało zawarowane prawem, że król nie może wypowiadać wojny bez zgody sejmu i najwyższej rady, szlachta natomiast, ilekroć tylko i gdziekolwiek zajdzie potrzeba, i to bez żadnej zapłaty, obowiązana jest bronić granic królestwa”. Do wojen poza granicami szlachta nie jest obowiązana „wbrew swojej woli” i przysługuje jej w wypadku uczestnictwa w zagranicznej wyprawie od monarchy po pięć grzywien od jeźdźca z kopią³⁷.

Niezgodność zapisu wstępnego informującego o tym, że wypowiedanie wojny leży w sferze decyzyjnej króla wraz z senatem, z cytowanym wyżej — o konieczności zgody sejmu — można chyba rozumieć następująco: o wojnie zaczepnej czy o wyprawie zagranicznej decyduje król z senatem, gdyż udział w takiej wojnie szlachty jest, jak już wiemy, dobrowolny. Akceptacja z kolei sejmu odnosiłaby się *a contrario* do wojen angażujących bezpośrednio interesy Rzeczypospolitej, czy to *stricte* obronnych, czy rewindykacyjnych, których możliwość dopuszczała ówczesna świadomość prawna, skoro przysięgi królewskie obejmowały konsekwentnie zobowiązanie do odzyskania utraczonych terytoriów państwa. Brak jest zapisów prawa określających sposób podejmowania decyzji o wojnie, lecz, jak już zauważono, decyzja taka stanowiła *iunctim* z uchwałami o pospolitym ruszeniu lub o przeznaczonym na

nici III, s. 51 nn — świadectwa z czasów Zygmunta I dowodzące obowiązku szlachty pokrywania kosztów zaciągów zbrojnych dla obrony granic. Por. też: Historia państwa i prawa Polski pod red. J. Bardacha, t. II, Warszawa 1966, s. 136.

³⁵ Kromer, Polska, s. 161-167; Cromeri Polonia, s. 126-130.

³⁶ Zob. „Census Martini Cromeri” w: K. Hartleb, Piotr Gamrat w świetle nieznanego zyciorysu, Lwów 1938, s. 168-176.

³⁷ Zob. VI I, f. 91; 1433 r.

konkretne cele podatku, zwanym poborem lub wiardunkiem³⁸. Prawo zagwarantowało sejmowi decyzje w tej dziedzinie jednoznacznie dopiero w artykułach henrykowskich, dlatego też interpretacja Kromera jest ważna jako świadectwo ugruntowanego już wcześniej zwyczaju prawnego.

Potępienie samowolnych inicjatyw wojennych królów, tak ostro wyartykułowane przez Kromera, dotyczyło wojen kolejnych Jagiellonów — kampanii tureckiej Władysława Warneńczyka, nieudanych ekspedycji Kazimierza Jagiellończyka po korony węgierską i czeską dla synów, wreszcie — osławionej wyprawy bukowińskiej Jana Olbrachta. I wypada zgodzić się z autorem *Polonii*, że opinia szlachecka do inicjatyw dynastycznych domu monarchicznego podchodziła sceptycznie i nieufnie, a nastroje te wpłynęły na docieranie się zwyczaju, który rozwijał kompetencje decyzyjne sejmu w zakresie polityki zagranicznej. Przykładem tego stała się na przykład kwestia inflancka, kiedy to Zygmunt August zapytywał sejm, czy należy przyjąć „protekcję” nad Inflantami. Rzecz groziła wdaniem się w dalszej czy bliższej przyszłości w konflikt zbrojny na tym tle z ościennymi potencjami³⁹.

W sprawie finansowania obronności kraju stał Kromer na stanowisku jednoznacznie regalistycznym, a więc trzymał się koncepcji, realizowanej pod rządami Zygmunta I, motywowanej bezwzględny obowiązek szlachty do obrony granic państwa i wypowiedzającej się parokrotnie wznawianymi projektami reform skarbowo-wojskowych, z których ostatniego dotyczył kromerowski *Census*⁴⁰.

Reform, które miały na celu stałe opodatkowanie własności ziemskiej w zależności od dochodu na cele obronności, nie udało się Zygmuntowi I przeprowadzić, osiągał on jednakże regularne, coroczne niemal, uchwały podatkowe na opłacanie zaciągów zbrojnych, osłaniających pogranicze tatarskie i mołdawskie (tzw. „obrona potoczna”). Pod rządami natomiast Zygmunta Augusta doszło na tym tle do kontrowersji z ruchem egzekucyjnym, który powoływał się na literę statutów opocko- nieszawskich z 1454 r. o przeznaczeniu dóbr domeny tronowej na pokrywanie potrzeb obronno-

³⁸ Wiardunek (fertón) moneta odpowiadająca czwartej części grzywny składającej się z 48 gr, tzw. marca. Czasami rozumiano przez ten termin podatek. Por. też przyp. 10 i 29.

³⁹ Zob. Muzeum Narodowe w Krakowie, Zbiory Czartoryskich, rkp. 1604, s. 11-19: Zygmunt August zamierzał postawić to pytanie sejmowi, zwołanemu na 12 IV 1562 „tylko ku tej jednej rzeczy... a to jest, jeśli stany koronne ziemie inflancką tym prawem i kondycjami, któremi ziemię pruską przyjęły, przyjąć i przyłączyć chcą”. Szlachta sprzeciwiła się sejmowi o tak ograniczonym przedmiocie obrad. Sprawa inflancka była dyskutowana na sejmie 1562-1563 r., gdzie uchwalono znaczny podatek na obronę Inflant przed Moskwą — car Iwan IV Groźny rozpoczął podbój Inflant w 1558 r., co stało się początkiem późniejszego konfliktu Polski i Litwy z Moskwą, a następnie ze Szwecją.

⁴⁰ Zob. A. Blumenstock, Plany reform skarbowo-wojskowych w pierwszej połowie panowania Zygmunta Starego, *Przewodnik Naukowy i Literacki*, t. XVI, 1888, s. 216-228; A. Wyczański, Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próby relucji polskiego ruszenia, *Przegląd Historyczny* 1952, z. 2, s. 287-304; A. Sucheni-Grabowska, Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny. Geneza egzekucji dóbr, Wrocław 1974, s. 31, 36-38. Por. też przyp. 36.

ści⁴¹. Wokół sprawy tej toczył się wieloletni spór i w czasie, gdy powstawała podstawowa, wstępna, redakcja *Polonii*, wyniku nie można jeszcze było przesądzić. Król trzymał się stanowiska ojcowskiego wspieranego również literą prawa, od statutów wiślickich poczynając. Istniały zatem dwie sprzeczne wykładnie praw i Kromer stał zdecydowanie po stronie tronu; w *Polonii* opisał więc pierwotnie system pokrywania zaciągów „obrony potocznej” przez podatek („pobór”) publiczny uchwalany na sejmach, a następnie — zapewne przy ostatniej redakcji — dodał, iż „najłaskawszy król Zygmunt August” na ten cel „ustąpił” (*concessit*) Rzeczypospolitej (w przekładzie nieprecyzyjnie: „zezwolił, aby Rzeczypospolita... czerpała”) czwartą część dochodów królewskich. Sformułowanie autora wskazuje więc wyraźnie, że król przekazał na potrzeby państwa dochody należne jemu samemu⁴².

Interpretacja reformy zwanej „kwarcianą” dokonana piórem Kromera skłania do refleksji nad stosunkiem naszego autora do szlachty i do wyrażającego ówczasie jej postulaty ruchu egzekucyjnego. W konwencji podręcznikowej *Polonii* będzie to przede wszystkim stosunek do instytucji Rzeczypospolitej uosabiających założenia demokracji staropolskiej.

Marcin Kromer popadł w konflikt ze środowiskiem szlacheckim z powodu uwłaczających temu środowisku ocen zawartych w jego dziele *De origine et rebus gestis Polonorum*, gdzie w związku z wyprawą bukowińską Jana Olbrachta z 1497 r. zamieścił takie między innymi zdanie: „Z powodu nieokresania i niezdolności do posłuchu szlachty polskiej lekceważącej wszelkie prawa boskie i ludzkie zrodziły się wielkie trudności wojny, które sprowadziły klęskę”⁴³. Negatywna reakcja opinii szlacheckiej nie była Kromerowi obca. Zdobył się bezzwłocznie na kompromis i napisał utwór, w którym starał się obronić swe dzieło, komplementując zarazem szlachtę. *Polonia* musiała więc być utrzymana w innym tonie niż *Dzieje*, jeżeli autor pragnął uni-

⁴¹ Mowa w statutach o tych potrzebach obok potrzeb „osoby” królewskiej. Zob. VL I, f. 248 n — De non obligandis terris et castris principalibus.

⁴² Zob. Kromer, Polska, s. 166 n; Cromeri Polonia, s. 130.

⁴³ Zob. O dziejach Polaków, s. 48. Wydaje się zastanawiająca ostrość tego werdyktu, pochodzącego od pisarza samego, gdyż ani Miechowita ani Wapowski nie potępiają właściwie szlachty, a panikę w lesie bukowińskim Wapowski stara się uzasadnić wytworzonym w następstwie niespodziewanej zasadzki Mołdawian chaosem: Polacy próbowali się opierać, lecz „res sine ordine et tumultuose agebatur non sine pavore et trepidacione, cum et duces et signa deessent...” Obaj kronikarze ukazują błędy królewskie przy organizacji wyprawy, jej utajnione cele, niekonsekwentne stanowisko wobec wojewody Stefana. Miechowita podkreśla lekkomyślność przejawianą przez primores et duces, którzy ucztowali i oddawali się zabawom. Ostatnie zarzuty odnoszą się też do króla. Miechowita przypisuje także całemu rycerstwu („populus regius”) zajmowanie się mało zaszczytnymi rozrywkami, lecz stwierdza negatywny wpływ na nastroje w dobie wiadomości o królewskim zamiarze uderzenia na Mołdawian zamiast odbywania dalszego pochodu na ziemię tureckie. Zob. Maciej Miechowita, *Chronica Polonorum, Cracoviae 1521*, s. 349-351 (Biblioteka Narodowa, starodruki XVI F 206); *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic kantora katedralnego krakowskiego część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480- 1535)*, wyd. J. Szujski, SRP II, Kraków 1874, s. 28-30.

knąć ponownego potępienia ze strony uprzywilejowanego stanu⁴⁴. Trzeba więc przyznać rację historykom, gdy widzą w kromerowskim opisie Polski jako inspirację chęć zrehabilitowania się pisarza wobec obozu demokracji szlacheckiej z tym, że nie była to jedyna inspiracja, a w każdym razie nie najważniejsza. Jak w każdej sytuacji, i w tym wypadku, należy wystrzegać się czarno-białych schematów wiodących do uproszczeń. Tak więc nie jest *Polonia* z pewnością apologią i to niczyją — ani króla, ani szlachty, ani senatu, którego wysokie miejsce jest w oczach autora zobowiązującym do odpowiedzialności. Są w tym dziele natomiast czytelne preferencje, wynikające z wyboru racji własnych piszącego; racje te nie odbierają dziełu wiarygodności wobec troski autora o rzetelność przekazywanych informacji. Krytyczne sądy nie są adresowane jednostronnie⁴⁵, co stawia Kromera jako historiograфа w znaczenie lepszym świetle, niż tak skądinąd zasłużonego kolekcjonera faktów, jakim był współczesny mu kanonik Stanisław Górski, znany z ferowanych bezwzględnie ocen.

Zgodnie z powszechnie przyjętym ówczesnie mniemaniem wskazuje Kromer jako cel zwoływania sejmów dwa powody: odbywanie sądów tzw. sejmowych przez króla w asyście senatu oraz podejmowanie uchwał podatkowych⁴⁶. Ponadto dodaje — i to nie jest już typowe dla piszących ówczesnie — *consultationes de republica* — narady nad sprawami Rzeczypospolitej i definiuje w ten sposób najbardziej znamienity rys działania sejmów polskich złotego wieku — ogólny wgląd w funkcjonowanie państwa i w działania rządu⁴⁷. Podobnie natomiast, jak i inni pisarze ówcześni, pomija w enumeracji zadań sejmu prawodawstwo, choć parokrotnie na innych miejscach przyznaje wyłączną doń kompetencję sejmowi. Pominięcie ustawodawstwa ma tu dwie, jak sądzę, przyczyny, generalną i osobistą. Generalna, zbieżna z ogólnym nastawieniem szlachty, a w szczególności z hasłami ruchu egzekucyjnego, to uznanie istniejącego zasobu praw Rzeczypospolitej za właściwy, nadal aktualny i w zasadzie wyczerpujący podstawowe potrzeby państwa w dziedzinie ustawodawstwa. Przyczyna druga to osobista awersja Kromera do obfitego prawodawstwa ostatnich lat. Atak na nadmiar

⁴⁴ R. Marchwiński przytacza niepoehlebne czy wręcz pogardliwe opinie Kromera o szlachcie zawarte w „De origine” (porównanie do piszczałek nadymanych przez „niespokojnych senatorów” i do „zarazy”, potępienie działalności parlamentarnej (Społeczna geneza..., s. 250-256). Replika Kromera na zarzuty polityków szlacheckich to „Apologia contra obtretationes quorundam”, wydrukowana w 1556 r., w rok po druku „De origine”.

⁴⁵ W „Polonii” jest czytelna troska autora o obiektywizm, a komplementowaniu systemu parlamentarnego i polityków szlacheckich o charakterze „kompensacyjnym” towarzyszy na innych miejscach krytyka, np. „swawoli szlacheckiej i pobłażliwości urzędników” oraz „powolności” pospolitego ruszenia (Kromer, Polska s. 163, 164); krytyka dotyka też króla i senatu (s. 156).

⁴⁶ Zob. S. Piłaza i A. Sucheni-Grabowska, Z badań nad polskim parlamentaryzmem XVI wieku, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. XXVI, 1974, z. 1, s. 65 nn.

⁴⁷ Zob. Kromer, Polska, s. 155; Cromeri Polonia, s. 121. por. Historia sejmu polskiego, t. 1, Do schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej, pod red. J. Michalskiego, Warszawa 1984, s. 149-166.

nowych ustaw zawarty w *Polonii* to jedna z najbardziej ostrych ocen na jej kartach.

Prawodawstwu poświęca przysły biskup warmiński historyczny wywód. Przypomina, że „w zamierzchłych czasach żywym prawem był król czy książę”, a do czasów Kazimierza Wielkiego obowiązywało wyłącznie niepisane prawo zwyczajowe; gani „coraz większe upodobanie w stanowieniu praw nowych i wprowadzaniu zmian w dawniejszych”; dochodzi do wniosku, że prawo przestało być ogólnie szanowane, a nawet jest przedmiotem pogardy, gdyż stare prawa uległy zapomnieniu a nowe nie przyjmują się. Zbędny ciąg prawotwórczy wiąże ze schyłkiem panowania Zygmunta I oraz z rządami jego syna⁴⁸. Atak na ustawodawstwo tego okresu wydaje się zastanawiający. Większość konstytucji sejmowych lat czterdziestych oraz następnie konstytucje lat sześćdziesiątych⁴⁹ nawiązywały do egzekwowania prawa. Konstytucje z lat 1562-1569 stanowiły cykl ustawodawstwa inicjowanego przez ruch egzekucyjny. Powtarzały i rozszerzały dawne prawa, porządkowały status dóbr koronnych i rewindykowały do skarbu te z nich, które zostały nielegalnie rozszafowane, przywracały i uzupełniały rygory w stosunku do dostojników (zakazy mnożenia stanowisk, nakazy osiadłości i pełnienia osobiście funkcji urzędowych), zabezpieczały trwale „obronę potoczną” (wojsko i skarb kwarciarne); znosiły państwową (starościńską) egzekucję dla wyroków sądów kościelnych, chroniąc tym samym różnowierców; unormowały stosunki wzajemne Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego (unia lubelska); zunifikowały ustrojowo Prusy Królewskie z Koroną.

Poszukiwania odpowiedzi na te pytania mają oczywiście charakter spekulatywny. Sądzę, że trzy przyczyny determinowały negatywny stosunek Kromera do reform objętych ustawodawstwem egzekucyjnym. Przede wszystkim odnosił się negatywnie do idei tolerancji religijnej; jego korespondencja prowadzona z Hozjuszem zdaje się świadczyć o wspólnym w tym zakresie języku obu duchownych⁵⁰; choć Kromer nie przejawiał tak aktywnej działalności przeciw różnowiercom, jak Hozjusz, niewątpliwie im nie sprzyjał, a w sytuacji rozgorzałego konfliktu wokół jurysdykcji opowiadał się po stronie Kościoła. Sukcesów różnowierców nie uznawał najwidoczniej za trwałe

⁴⁸ Zob. Kromer, *Polska*, s. 99; *Cromeri Polonia*, s. 78.

⁴⁹ Krytyka nadmiaru ustaw wydaje się dotyczyć ich jakości (treści) raczej, niż ilości, choć o tym w tekście mowa. Ostatnie dziesięciolecie rządów Zygmunta I (1538-1548) nie wykazuje dużego dorobku ustawodawczego; pierwsze piętnastolecie rządów Zygmunta Augusta nie wykazuje ogólnie aktów normatywnych — nowych, co tłumaczy się sporami między królem a ruchem egzekucyjnym; dopiero lata 1563-1569 obfitują istotnie w stanowienie, lecz chodzi tu o specyficzne ustawodawstwo, przede wszystkim rewindykujące — z wykładnią rozszerzającą zaniedbane dawne prawa, a powtórnie — reformatorskie. Wygląda zatem na to, że Kromer nie odnosił się dobrze do stanowienia z tego właśnie ostatniego okresu.

⁵⁰ Tematem tej korespondencji są wielokrotnie sprawy Kościoła, krytyczne oceny reformacji i jej zwolenników, a także działalność na sejmach przeciwników Kościoła, wnioskujących ograniczenie uprawnień nabytych w poprzednich stuleciach przez Kościół.

i tym chyba się tłumaczy fakt, że sprawy te zostały w *Polonii* jak gdyby nie-
domówione do końca⁵¹.

Drugą przyczynę niechęci Kromera do reform egzekucyjnych widziałabym w przyjętych przez nie rozwiązaniach skarbowo-wojskowych, które diametralnie odbiegały od założeń reform projektowanych w dobie zygmun-
towskiej, tak bliskich osobiście autorowi *Polonii*⁵².

Trzecią wreszcie okolicznością usposabiającą negatywnie Kromera do za-
chodzących przemian ustrojowo-politycznych była, co wydaje się prawie
pewne, nieufność w stosunku do szlachty jako partnera parlamentarnego
monarchy i senatu — mimo zgoła odmiennej opinii sformułowanej na ten
właśnie temat w *Polonii*. Znalazła się tu bowiem bardzo mocna argumenta-
cja dla faktu, że reprezentacja poselska poczęła ostatnio odgrywać w sejmie
rolę istotną, gdy początkowo posłowie ziemscy uczestniczyli w obradach je-
dynie celem podjęcia decyzji podatkowych. Z czasem włączyli się jednakże
w debaty nad sprawami Rzeczypospolitej już nie tylko z radami, lecz i z upo-
mnieniami, kierowanymi do władcy i senatu, występując jako „stróże wolno-
ści i prerogatyw szlacheckich oraz praw publicznych”⁵³. Tak daleko idąca
ingerencja izby poselskiej w działalność sejmu wynikała, zdaniem Kromera,
z zaniedbań, jakich dopuszczali się panujący i członkowie rady monarszej,
co doprowadzało do uszczerbku interesów państwowych, jak i do uszczuple-
nia szlacheckich uprawnień.

Wyrażony wyżej sąd sugerowałby zgodność autora *Polonii* z założeniami
ruchu egzekucyjnego, który uzasadniał wysuwane w swym programie rosz-
czenia nieprzeprzeczeniem prawa i niestarannością ze strony wyższych urzęd-
ników, zwłaszcza terenowych, jak wojewodowie i starostowie. Nie wyklu-

⁵¹ Znamiennie jest w tym kontekście przedstawienie sprawy egzekucji starościńskiej (pań-
stwowej) dla wyroków sądów kościelnych; tak zwany „spór o jurysdykcję” wybuchł z po-
czątkiem rządów Zygmunta Augusta i doprowadził do zawieszenia czasowo tej jurysdykcji
w 1552 r. *Scriptores rerum polonicarum*, t. I, wyd. J. Szuj ski, Kraków 1872 (= SRP) t. I,
s. 49, a ustawowo — w 1563 r., z powtórzeniem w 1565 r. (zob. *VL II*, f. 621, 625, 692). Krom-
er stwierdza, że sędziowie kościelni „ad executionem rerum iudicatarum urbanorum ac terre-
strium magistratum opem ad extremum implorare necesse habeant, nec ii iure eis deesse pos-
sunt aut debent” (*Cromeri Polonia*, s. 109). Jak widzimy, pisarz okazuje się w tym miejscu
doskonałym dyplomatą: władze świeckie powinny okazać pomoc w egzekwowaniu jurysdykcji
kościelnej nie z litery prawa, lecz biorąc pod uwagę „błagania” w wypadkach wyższej koniecz-
ności, kiedy to nie mogą ani nie powinny ze względów jak gdyby społecznych i moralnych takiej
pomocy odmówić sądom kościelnym. Nie mówi też Kromer o kształtującym się od 1563 r. zwy-
czaju o znaczeniu precedensu prawnego, dotyczącym opodatkowania dziesięcin połową podatku
publicznego („poboru”), co odciążało wydatnie gospodarstwo kmiecie, na które spadała otdąd
druga połowa podatku. Sądzę, że Kromer nie przewidywał trwałości tego precedensu ani też nie
pragnął go wzmacniać, powołując go w swym dziele. Zob. ks. H. Karbownik, Ciężary stanu
duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku, Lublin 1980,
s. 125-128.

⁵² Por. przyp. 36 i 40.

⁵³ Przekład wymagałby większej ścisłości: lepiej chyba mówić o „upominaniu” przez po-
słów króla i senatu, niż czynić z nich „nadzorców” monarchy i jego rady; zachodzi tu zmiana
rangi tekstu. Podobnie lepiej pozostawić dosłowność wyrazów *libertatis* i *praerogatarum*
zamiast przyjętych w przekładzie „swobód” i „przywilejów”. Zob. *Cromeri Polonia*, s. 122
i Kromer, Polska, s. 156.

czając podniesionej już przesłanki „rehabilitowania się” Kromera wobec obozu demokracji szlacheckiej (egzekucyjnego), można zauważyć, że zacytowany *passus* nie zaświadcza jeszcze o identyfikowaniu się pisarza z ruchem szlacheckim. Przypomnijmy stanowisko, przypisywane Zygmuntovi I: zarzucał on senatorom, że walki fakcyjne, jakie między sobą toczą, wzmagają siły obozu szlacheckiego, opozycyjnego względem tronu i dostojników korony⁵⁴. Kromer przyznawał słusność podejmowanej ówczesnie przez egzekucjonistów krytyce błędów monarchów i ich aparatu władzy i stwierdzał, że błędy te utorowały drogę sukcesom reprezentacji szlacheckiej na forum sejmu. W kwintesencji uznawał nowy stan rzeczy za pozytywny, pod warunkiem jednakże, iż uzyskane przez szlachtę osiągnięcia zostaną właściwie wykorzystane a wprowadzone instytucje nie będą odbiegać od doskonałych wzorców spartańskich i rzymskich wraz z ich urzędami eforów i trybunów ludu, którzy byli w stanie przeciwstawiać się despotyzmowi władców i możnych oraz niesprawnym rządóm.

Wykładnia poglądów Kromera na instytucje demokracji staropolskiej jest trudna bez znajomości jego rzeczywistego w tych kwestiach stanowiska. Nie przesądzając sprawy, zasługującej na głębszą analizę, zacytuję przykładowo znamienne wypowiedź pisarza z jego listu do Hozjusza związaną z przebiegiem obrad sejmu piotrowskiego w 1565 r.: *Istinc huc perfertur senatum a Rege negligi et contemni, cum nuntiis agi multa omninoque ordinem rerum inverti, quo citius evertantur omnia*⁵⁵. W okresie nasilających się walk o status Kościoła polskiego, atakowanego przez obóz egzekucyjny, który równocześnie występował ostro przeciw senatorsko-dostojniczej elicie władzy, dostrzegął Kromer, jak można przypuszczać, zbieżność celów bardziej z senatem, niż z reprezentacją poselską w sejmie. W senacie zasiadali na pierwszych krzesłach przedstawiciele episkopatu, a i świeccy- katolicy bardziej zdecydowanie przeciwstawiali się różnowiercom, niż czynili to katolicycy posłowie, gdyż przywódcy szlacheckiego obozu reformatorskiego wywodzili się przede wszystkim z kręgów różnowierczych⁵⁶. Można więc retorycznie zapytać, czy wizja rzymskich *patrum conscriptorum* nie była mu w rzeczy samej bliższą niż sławionych na kartach *Polonii* trybunów ludu⁵⁷?

⁵⁴ Zob. Z. Wojciechowski, Zygmunt Stary (1506-1548), Warszawa 1946, s. 124-125, 353.

⁵⁵ KH, t. VI, s. 185.

⁵⁶ Zagadnienia dotyczące udziału episkopatu i duchowieństwa w ówczesnym życiu politycznym Polski opracowuje mgr Alicja Dybkowska.

⁵⁷ W „De origine” odpowiedział wcześniej na to pytanie sam Kromer ostrą krytyką „trybuńskich rządów” — zob. R. Marchwiński, Społeczna geneza „Polonii”, s. 251.

MARTIN KROMER IN *POLONIA* ÜBER POLENS STAATSVORFASSUNG

ZUSAMMENFASSUNG

Im zweiten Buch seiner *Polonia* stellt Kromer die polnische Staatsverfassung dar und tut es auf eine sachgemäße und vielseitige Weise. Reelle Sachkenntnis der Staatsprobleme hatte der Verfasser seiner früheren Arbeitsstelle als Sekretär von zwei prominenten Herrschern (Sigismund I. und Sigismund II. August Jagiellonen) zu verdanken. Er hat damals das Kronarchiv in Ordnung gebracht und Staatsdokumente genau studiert. Wahrscheinlich deswegen knüpft er in seinem Werke öfters an die Entstehungsgeschichte der polnischen Verfassungsinstitutionen an.

Vorliegender Artikel präsentiert nur fundamentale Grundrisse der Verfassung Polens zu Kromers Zeit, vor allem die königliche Macht und die Rolle des Parlaments. Die Beschränkungen, die im königlichen Machtbereich stattgefunden haben, beurteilt Kromer nicht nur als Erfolg der wachsenden politischen Adelsemanzipation, sondern auch als Konsequenz wesentlicher Verpflichtungsvernachlässigungen seitens der Könige und ihrer Berater in wichtigen Staatsangelegenheiten. Infolgedessen entwickelten sich nach und nach die Adelseinflüsse immer weiter, was eine effektive Bedeutungssteigerung der Adelsabgeordneten im Sejm veranlasste: früher setzten sie ausschliesslich Steuern fest jetzt aber entscheiden sie über die Gesetzgebung und kontrollieren die königliche Regierung. Seinerseits macht Kromer den Leser aufmerksam auf die bedeutende Rolle von Kronberatern (Senat), die die Untertanen gegen die unbegrenzte königliche Gewalt schützen sollen.

Martin Kromer bearbeitete im 1542 Jahre einen beachtenswerten Steuerentwurf (*Census*), es scheint also verständlich zu sein, dass in seiner Polens Beschreibung Steuerangelegenheiten und die mit ihnen eng verbundenen Militärsachen samt dem Verteidigungssystem gründlich besprochen wurden.

DZIEŁA MARCINA KROMERA I STANISŁAWA HOZJUSZA
W BIBLIOTEKACH SZWEDZKICH. REKONESANS

WSTĘP

Prowadząc od czterech lat prace redakcyjne nad przygotowanym przez śp. prof. dr Józefa Trypućkę katalogiem biblioteki *Collegium Societatis Iesu* w Braniewie¹ musiałem dokonać, w pewnym tylko zakresie, kwerendy w wybranych bibliotekach szwedzkich. Jej szerokość wyznaczał katalog, a raczej objęty nim zbiór dzieł autorskich i anonimowych. W grupie dzieł autorskich uwagę warto poświęcić utworom dwu wielkich, szesnastowiecznych biskupów warmińskich, Stanisławowi kardynałowi Hozjuszowi oraz jego następcy, Marcinowi Kromerowi. Obaj nie doczekali się jeszcze w pełni nowoczesnych monografii, ale istniejące dawniejsze oraz różne nowsze materiały i studia podnoszą nie tylko ich zasługi jako duszpasterzy, ale i twórców². Warto zwrócić uwagę, że jedno z najwcześniejszych pochwał ich działalności zarówno kapłańskiej, jak i pisarskiej spotykamy w monumentalnym dziele Antonio Possevina *Apparatus sacer*, wydanym w Wenecji w 1666 roku³. Warto zatem odpowiedzieć na dwa pytania związane z tymi właśnie autorami. Dotyczą one kwestii bibliograficznych. Przyjrzyjmy się, jakie dzieła obu autorów były w zbiorach braniewskich, a także — jakie i jakimi drogami dotarły do wybranych zbiorów szwedzkich.

1. STAN BADAŃ

Na ile orientuję się, pytania takie nie były dotąd zadawane i w literaturze przedmiotu trudno wskazać dzieła odnoszące się wyłącznie do tej kwestii. Jednakże w wielu studiach poświęconych bądź dziejom Warmii oraz jej zbio-

¹ J. Z. LichanŃski, *Katalog der Bibliothek des Collegium Societatis Iesu in Braniewo*. — NTBB (w druku); tegoż *Biblioteka Collegium Societatis Iesu w Braniewie*. Próba charakterystyki na podstawie prowadzonych prac nad katalogiem. — w druku.

² Por. A. Eichhorn, *Der ermländische Bischof und Cardinal Stanislaus Hosius*. Bd. 1-2. Mainz 1854-1855; C. Walewski, *Marcin Kromer*. Warszawa 1874; L. Finkiel, *Marcin Kromer, historyk polski XVI wieku, rozbiór krytyczny*. Kraków 1884. Z najnowszej literatury, por. m.in. H. Barycz, *Między Krakowem a Warmią i Mazurami*. *Studia i szkice*. Olsztyn 1987, s. 251-271 (S. Hozjusz), s. 272-295 (M. Kromer). Wykaz literatury podaje Nowy Korbut, t. 2, s. 266-273 (S. Hozjusz), s. 412-419 (M. Kromer).

³ A. Possevino, *Apparatus sacer*. T. 1-3. Venetiis 1606, t. 2, s. 402 (Martinus Chromerus!), t. 3, s. 246 (Stanislaus Hosius).

rom bibliotecznym, bądź dziejom bibliotek w Szwecji problemy te były omawiane. Podstawowe informacje pojawiły się już w połowie ubiegłego stulecia w chwili opublikowania katalogu zbiorów katedralnych w Strängnäss⁴. Spośród wymienionych w tym katalogu dzieł obu autorów na uwagę zasługuje zbiór poezji Phocyllidesa w łacińskim przekładzie Marcina Kromera wydany w Krakowie u Hieronima Wietora w 1536 roku⁵. Powiedzmy też od razu, że na pięć dzieł M. Kromera tylko jedno, a mianowicie *Polonia*, lecz w wydaniu frankfurckim z 1575 roku, trafiło do zbiorów biskupa Johanna Matthiae z zakupu; reszta pochodzi ze zbiorów w Ołomuńcu. To samo dotyczy dzieł Stanisława Hozjusza z tym, że niektóre z nich, m.in. *Opera omnia*. Amsterdam 1566 pochodzą z Biblioteki w Braniewie.

Pełniejsze informacje na temat przede wszystkim spuścizny epistolarnej obu biskupów odnajdujemy w wydanym w kilka lat później, do dnia dzisiejszego ważkim dziele Franza Hiplera *Analecta Warmiensia*⁶. Po nim przychodzi katalogi inkunabułów w zbiorach szwedzkich przygotowywane przez Isaca Collijna, który m.in. wskazał na oprawy druków pochodzących z biblioteki kardynała S. Hozjusza⁷. Dziełem, które także nie straciło do dziś ważności, a podającym najpełniejszy jak dotąd wykaz zbiorów epistolarnych obu interesujących nas autorów, a także ich książek, bądź pochodzących z ich zbiorów — jest wydane w 1914 roku *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji* przygotowane przez E. Barwińskiego, L. Birkenmajera i J. Łosia⁸. Źródłem ważnym jest także monumentalne studium Otto Waldego⁹. Obu tych dzieł nie omawiam szerzej, bowiem są zbyt znane i najczęściej wykorzystywane przy pracach nad dziejami zbiorów polskich w Szwecji. Jednakże żadna z wymienionych tu prac, ani także i inne studia nie ujmowały wskazanych w tytule kwestii w sposób systematyczny¹⁰.

Próby takie podjął dopiero po drugiej wojnie światowej prof. dr Józef Trypućko; pierwszym plonem jego prac było wydane w 1958 roku studium

⁴ H. Aminson, *Bibliotheca templi Strengnensis...* Stockholm 1863; t e g o ż *Bibliotheca templi Strengnensis. Supplementum...* Stockholm 1863 — dzieła S. Hozjusza i M. Kromera znajdujące się w tym zbiorze, por. Aneks. Nie wymieniłem tu wcześniejszego katalogu P. F. Aurivilliusa, *Catalogus librorum impressorum Bibliothecae Academiae Upsaliensis*. Bd. 1-2. Uppsaliae 1814, bowiem zastąpił go (w części dotyczącej poloników) w roku 1958 katalog J. Trypućki, por. przyp. 11.

⁵ Phocyllides, *Poema elegantissimum praecepta vitae degendae continens graecae cum interpretatione latina* M. Cromeri. M. Cromeri aliquot epigrammata ad finem adiuncta. Kraków, H. Wietor, 1536. 4°. E. 24.226; Aminson 188 (Strängnäss Q. 74). Tej pracy translatorskiej M. Kromera nie notuje Nowy Korbut.

⁶ F. Hipler, *Analecta Warmiensia: Studia zur Geschichte der ermländischen Archive und Bibliotheken. Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands* Bd 7 1882 s. 1-78.

⁷ Por. m.in. I. Collijn, *Katalog der Inkunabeln der königliche Universitätsbibliothek zu Uppsala*. Uppsala. Leipzig 1967, por. poz. 162, 443, 917, 998, 1157, 1363.

⁸ E. Barwiński, L. Birkenmajer, J. Łoś, *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności przez ...* Kraków 1914; rękopisy — poz. 253, 257, 317, 321, 323-325, 327, 355; stare druki — poz. 26, 66-68, 78.

⁹ O. Walde, *Storhetstidens literära krigsbyten. En kultur-historist-Bibliografisk studie*. T. 1-2. Uppsala, Stockholm 1916, 1920, t. 1, s. 54. nn.

¹⁰ Bibliografię prac podaje J. Z. Lichański, por. przyp. 1.

*Polonica vetera upsaliensia*¹¹. Katalog ten podaje wykaz dawnych poloników znajdujących się w zbiorach biblioteki uniwersyteckiej w Uppsali; jeśli chodzi o interesujących nas autorów zawiera on najpełniejszy wykaz ich dzieł znajdujących się w zbiorach tej jednej z największych i najstarszych bibliotek szwedzkich. Co ważniejsze katalog Trypućki podaje proveniencje dzieł; jest to niezwykle ważne dla ustalenia dróg dotarcia tych książek do Szwecji.

Profesor Trypućko podjął następnie próbę rejestracji zbiorów poszczególnych kolegiów jezuickich oraz innych bibliotek polskich, w które w XVII i XVIII wieku trafiły do Szwecji; jednakże pracy tej nie zakończył, a jedynym kompletnym katalogiem pozostaje jak dotąd katalog biblioteki z Braniewa. Prace Profesora poświęcone tym sprawom do naszego tematu nie dodają zbyt wiele nowego materiału¹².

2. DZIEŁA STANISŁAWA HOZJUSZA I MARCINA KROMERA W ZBIORACH SZWEDZKICH

W Aneksie do niniejszego studium podaję wykazy dzieł obu autorów znajdujących się w kilku bibliotekach szwedzkich. Lektura tych wykazów nasuwa kilka refleksji.

Z dzieł kardynała Hozjusza najczęściej występującymi są, co dziwić nie może, wydanie zbiorowe jego dzieł. Łącznie w podanych w Aneksie wykazach odnotowujemy sześć egzemplarzy; tylko pięć egzemplarzy liczy jeden z ważniejszych traktatów Kardynała *De expresso Dei verbo*. Jaka jest ich proveniencja? Z nich, jeśli chodzi o *Opera omnia* — 2 egzemplarze pochodzą ze zbiorów kolegium w Braniewie, 2 — kolegium w Poznaniu, 1 — ze zbiorów Zygmunta III Wazy, 1 — był z jakichś bliżej nieokreślonych zbiorów polskich lub czeskich. Egzemplarze *De expresso Dei verbo* pochodzą: 2 — ze zbiorów kolegium w Braniewie, 1 — ze zbiorów kolegium w Rydze, 2 — z bliżej nie zidentyfikowanych zbiorów polskich lub czeskich.

Natomiast jeśli chodzi o dzieła historyczne M. Kromera, to odnotowujemy 3 egzemplarze *De origine et rebus gestis Polonorum* (w tym 1 egzemplarz ze zbiorów kolegium w Poznaniu), oraz 4 egzemplarze *Polonii* (w tym 1 — ze zbiorów kolegium w Braniewie).

Przytłaczająca większość dzieł, to edycje szesnastowieczne; tym bardziej należy odnotować osiemnastowieczne wydania niemieckiego tłumaczenia *Polonii* dokonanego przez Andreasa Schottia (bez proveniencji, może zakupione do zbiorów w Uppsali?).

¹¹ J. Trypućko, *Polonica vetera upsaliensia*. Uppsala 1958. Dzieła S. Hozjusza i M. Kromera podane w tym katalogu, por. Aneks.

¹² Por. J. Trypućko, *Próba rekonstrukcji biblioteki kolegium jezuickiego w Braniewie wywiezionej w r. 1626 do Szwecji*. W: *Dawna książka i kultura*. Red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa. Wrocław 1975, s. 207-220; tegoż, *Polska kolsterbibliotek säsom svenska krigsbyten*. W: *Äldre svensk slavistik. Bildrag till ett symposium hallet i Uppsala 3-4 februari 1983*. Uppsala 1984, s. 36-47 (Uppsala Slavic Papers, 9).

Odnotować wreszcie trzeba osobno przedmowy Marcina Kromera do takich dzieł jak: agenda diecezji warmińskiej, brewiarz i mszał warmiński. W zbiorach szwedzkich odnajdujemy także tłumaczenia kazań św. Jana Chryzostoma dokonane przez M. Kromera¹³.

Wspomnieć wreszcie na koniec warto o dedykacjach dzieł dla Stanisława Hozjusza, wierszach Kardynała zamieszczonych w różnych dziełach, czy listach umieszczonych w znanej edycji listów Stanisława Karnkowskiego¹⁴.

Jak zatem widać z niniejszego przeglądu w zbiorach szwedzkich, poza edycją Phocylidesa, nie znajdujemy jakichś rewelacyjnych czy rzadkich wydań dzieł obu interesujących nas autorów.

3. KSIĄŻKI Z DEDYKACJAMI, KSIĄŻKI Z BIBLIOTEKI PRYWATNEJ

Daleko ciekawsze są natomiast pojedyncze egzemplarze. przynoszą one kilka interesujących faktów.

W roku 1552 u J. Oporina w Bazylei wyszły kazania św. Jana Chryzostoma w tłumaczeniu Marcina Kromera¹⁵. Trzy egzemplarze tej edycji znajdujące się w zbiorach uppsalskich pochodzą z biblioteki kolegium S. I. w Poznaniu, a na jednym z nich mamy odręczną dedykację M. Kromera dla St. Hozjusza. Jest to jedyny dotąd znany mi autograf Kromera i jedyna jego odręczna dedykacja, oczywiście na egzemplarzu w zbiorach szwedzkich.

Natomiast jeśli chodzi o kardynała Hozjusza, to w Uppsali odnajdziemy kilka książek pochodzących z jego biblioteki. Zaczniemy od jego dzieł.

W roku 1565 w Rzymie u P. Manutiusa zostało wydane znane dzieło St. Hozjusza *Confessio catholicae fidei christiana...* Egzemplarz tego dzieła, autorski, został w 1566 roku oprawiony i otrzymał superexlibris Kardynała. Jest to elegancka oprawa w skórę brązową. Tłoczenie złotem w postaci trzech prostych ramek; na okładzinie wierzchniej tłoczony także napis — *CONFESSIO FIDEI* i, niżej, data — 1566. Po środku okładziny okrągły tłok przedstawiający słońce w okolu liści. Na okładzinie tylnej — owalny herb właściciela z napisem w okolu — *STANISLAVS. HOSIVS. CARDINALIS. VARMIIENSIS*¹⁶.

¹³ Wykaz tłumaczeń, por. J. Czerniatowicz, Cz. Mazur, *Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce*. T. 1, cz. 1-2. Lublin 1978, 1983, t. 1, cz. 1, poz. 330-332, 334-337, 339-344.

¹⁴ Chodzi o edycję St. Karnkowski, *Epistolae illustrium virorum in tres libros digestae*. Kraków 1578. Nie zajmuję się tu zupełnie kwestiami związanymi ze spuścizną epistolarną oraz rękopiśmienną obu biskupów. Na ten temat por. m.in. uwagi w A. Szorc, *Z problematyki edytorskiej korespondencji Hozjusza*. — *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. XXXIII, 1988, s. 147-165; K. Stasiewicz, *Korespondencja Tomasza Płazy z Marcinem Kromerem*. — *Tamże*, s. 167-185; J. A. Kalinowska, *Korespondencja Stanisława Reszki z Marcinem Kromerem w latach 1568-1588*. — *Tamże*, s. 187-197.

¹⁵ Por. Trypućko, *Polonia jw.* 1188; J. Czerniatowicz, Cz. Mazur, *Recepcja*, t. 1, cz. 1, poz. 332 (ta bibliografia notuje w Polsce 4 egzemplarze tego dzieła). Dedykacja odręczna M. Kromera jest pięknym potwierdzeniem przyjaźni łączącej obu biskupów warmińskich.

¹⁶ Jest to egzemplarz z Biblioteki Uniwersytetu Królewskiego w Uppsali, sygn. UUB Bok-

Drugim dziełem Kardynała, które otrzymało oprawę na jego zapewne polecenie jest nie mniej słynny *Dialogus de eo...* Ta oprawa wykonana jest także ze skóry brązowej, z tłoczeniami złotem. Ramka przedstawia jednak wyobrażenia Apolla i muz (wymiar tłoku 3,5 x 1,5 cm.) Obie okładziny po środku mają tłok przedstawiający Dawida, św. Piotra, św. Pawła, Mojżesza (wymiar każdego tłoku — 3,5 x 1,5 cm.); na okładzinie wierzchniej napis — *DIALOGVS DE EO | NVM CALI*.

Oprawy pochodzące ze zbiorów Kardynała opisał już Sven Lindberg; oprawy z herbami, w tym z herbem Kardynała, dodatkowo opisał Adam Heymowski¹⁷. Na uwagę szczególną zasługuje egzemplarz *Opera omnia* ze zbiorów Biblioteki Królewskiej w Sztokholmie, bowiem wykonany został w jakimś polskich warsztacie¹⁸.

Natomiast warto zwrócić uwagę na także pochodzącą z księgozbioru kardynała Hozjusza piękną oprawę zapewne z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVI wieku. Jak się wydaje była ona przeoczona przez badaczy. Cechą tej oprawy jest wspaniały, liczący 9,5 x 6,5 cm. tłok przedstawiający wskrzeszenie Piotrowina przez biskupa Stanisława ze Szczepanowa. Oprawę tę zdobią ponadto: głowa putta, ramki: 1° ze stylizowanych bukietów, 2° plecionka oraz napisy. W dolnej części okładziny wierzchniej występuje napis — *Stanis. Hos.* Na okładzinie tylnej, po środku mamy w kształcie rombu — arabeskę; tłoki noszą ślady złocenia¹⁹. Niestety, tak pięknych opraw pochodzących z biblioteki prywatnej Kardynała jest zaledwie kilka; niektóre z nich mają oprawy bardzo zniszczone.

Równie ważne, jak oprawy czy dedykacje rękopiśmienne są wszelkie noty bądź glosy. Niestety, znane mi egzemplarze dzieł obu autorów nie zawierają żadnych interesujących dopisów rękopiśmiennych dokonanych ich rękoma.

ZAMKNIĘCIE

Przedstawione uwagi są tylko rekonesansem. Praca nad katalogiem zbiorów bibliotecznych z Braniewa nie jest jeszcze w pełni zakończona; należałoby także podjąć dalsze systematyczne prace rejestracyjne. Na podstawie dość niepełnej wciąż dokumentacji można jednak postawić kilka wniosków.

band 1500 — t Tyskland Fol. 7. Nie sądzę, aby była to oprawa niemiecka; pochodzi raczej z terenów Warmii — por. przypis następny.

¹⁷ S. G. Lindberg, *Reliures polonaises dans les bibliothèques suédoises de l'âge gothique, de la renaissance et de la réforme*. W: VIIIe Congrès International des Bibliophilies. Varsovie, 23-29 juillet 1973. Varsovie 1985, s. 70-121, oraz il. 16-40; A. Heymowski, *Reliures armoriées polonaises de l'époque des Jagellon et des Vasa dans les collections suédoises*. W: VIIIe Congrès International des Bibliophilies. Tamże, s. 149-162, oraz il. 55-64.

¹⁸ Por. Lindberg, jw. s. 111 (por. 12) oraz il. 31.

¹⁹ Jest to egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Królewskiego w Uppsali, sygn. UUB, Obr 35^b167; por. także Aneks.

Pierwszy jest dość oczywisty. Gros dzieł obu autorów trafiło do zbiorów szwedzkich nie drogą zakupów, ale jako łup wojenny ze zbiorów polskich, bądź czeskich. Po drugie — pełniejsze badania mogą poszerzyć naszą wiedzę na temat opraw polskich, a co za tym idzie — na temat dziejów książki w Polsce w dobie Renesansu. Trzeci wniosek związany jest z możliwością odkrycia interesujących materiałów o charakterze przyczynków biograficznych, jak np. dedykacje autorskie, noty czy uzupełnienia rękopiśmienne na egzemplarzach książek.

Z przedstawionego tu materiału płynie także dość oczywisty jeszcze jeden wniosek. Oto zainteresowanie dorobkiem obu autorów było raczej niewielkie i ograniczyło się do dzieła historycznego Marcina Kromera. Fakt bowiem pojawiania się w zbiorach szwedzkich niemieckiego tłumaczenia dzieła *Polonia* wskazywałby na pewne zainteresowanie historią Polski i poszukiwaniem materiałów na ten temat. Natomiast brak szerszego zainteresowania innymi dziełami obu autorów, a szczególnie dziełami o treści teologicznej nie powinien dziwić. W protestanckiej Szwecji pełna zachwyty rekomendacja, jaką obu autorom dał Antonio Possevino mogła być raczej i była zapewne skazaniem traktatów oraz rozpraw teologicznych Stanisława Hozjusza oraz Marcina Kromera na zapomnienie.

ANEKS

Józef Trypućko: *Polonia vetera Upsaliensia. Catalogue des imprimés polonais ou concernant la Pologne des XVe, XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles conservés à la Bibliothèque de l'Université Royale d'Upsala. Upsala 1958 s. 71 72 88 89*

Hozjusz (Hosius, **Stanisław**. *Catholici cuiusdam et orthodoxi iudicium et censura, de iudicio censura ministrorum Tygurinorum & Heydelbergensium, de dogmate contra adorandam Trinitatem in Polonia* [anonyme]. Coloniae, M. Choliuns, 1565. In-12°. 256 p. [2 ec.] [Coll. Brunsb.] — Estr. XVIII 278. [1107]

— *Confessio catholicae fidei Christiana: vel potius explicatio quaedam confessionis* [anonyme]. Moguntiae, Fr. Behem, 1557. In-Fo. (12) p. CCCXXII f., (47) p. — Estr. XVIII 278. [1108]

— *Même ouvrage. Viennae in Austria, 1560. In. Fo. (19), CCCXLII, (75) p. — Estr. XVIII 280. [1109]*

Propriété de Benedictus Herbert Neapolitanus, ensuite du Coll. Posn.

— *Même ouvrage. Parisiis, J. Puteanus, 1561. In-12°. (80) p., 427 f., (9) p. — Spraw. 295. [*1110]*

— *Même ouvrage. Viennae Austriae, M. Zimmerman, 1561. (20) p., CCCLVI f., (77) p. [Coll. Posn.] — Estr. XVIII 280. [1111]*

— *Même ouvrage. Antverpiae, J. Stelsius, 1561. (101) p., 423 f. — Estr. XVIII 280. [1112]*

— *Même ouvrage, 1563. In-12°. (88) p., 449 f., (20) p. — Estr. XVIII 281. [1113]*

— *Même ouvrage. Romae, P. Manutius, 1565. In-Fo. (11), 507, (18) p. [Coll. Brunsb.] — Estr. XVIII 280. [1114]*

— Confessio fidei catholicae christiana autoritate Synodi provincialis quae habita est Petricoviae ... Pars prior [anonyme]. Cracoviae, M. Scharffenberger, 1553. (14) p., CCXXXVIII f., (28) p. — Estr. XVIII 278. [1115]

Dédicace de Mikolaj Dzierzgowski. Coll. Brunsb.

— Confession, das ist: Ein christliche Bekantnuss des catholischen Glaubens ... durch Johann zü Wege ... in das Teutsch gebracht. Zu Ingolstadt, A. und S. Weysenhorn, 1560. In-Fo. (25) p., CCCLXXIX f., (18) p. [Coll. Brunsb.] — Estr. XVIII 281-2. [1116]

— Confutatio prolegomenon Brentii ... Secunda editio. Coloniae, M. Cholinus, 1560. (34), 567 p. [Coll. Brunsb.] — Estr. XVIII 283. [1117]

— Confutatio prolegomenon Brentii ... Cui accessit libellus De expresso Dei verbo, s Dialogus de eo, num calicem laicis et uxores sacerdotibus permitti ... fas sit. Lugduni, G. Rovillius, 1564. (14), 669, (40) p. — Estr. XVIII 283. [1118]

— De expresso Dei verbo. Ad Serenissimum Dominum, Dominum Sigismundum Augustum. Dilinge, S. Meyer, 1558. (261) p. [Coll. Brunsb.] — Estr. XVIII 284-5. [1119]

— Même ouvrage ... Dilingae excudebat Sebaldus Mayer, sumptibus Christophori Schick. Anno dni M.D.LX. In-12°. (15) p., 120 f. [2 ex.]. [*1120]

— De expresso Dei verbo. Authore in Christo P. D. Stanislao Hosio. Lovanii, B. Gravius, 1559. (157) p. [Coll. Rig.] — Estr. XVIII 285. [1121]

— De expresso Dei verbo, libellus his temporibus accommodatissimus. Item Dialogus trimembris. Parisiis, J. Foucherius, 1560. In-16°. 171. (13) f. [Coll. Brunsb.] — Estr. XVIII 285. [1122]

— De origine haeresium nostri temporis ... Mich. Scrinus Dantiscanus Prussiae Lectori [une poésie]. Lovanii, P. S. Tiletanus, 1559. 71 f. — Estr. XVIII 291, Spraw. 295. [1123]

— Dialogus de eo, num calicem laicis, et uxores sacerdotibus permitti ... fas est. Dilingae, S. Meyer, 1559. In-12°. (268) p. [2 ex.]. — Estr. XVIII 284. [1124]

— Même ouvrage, 1560. In-12°. (173) p. [2 ex.]. — Estr. XVIII 284. [1125]

— Dialogus pius et doctus de communionem sacrae Eucharistiae sub utraque specie. Lovanii, M. Verhasselt, 1558, In-16°. (2), 256, (3) p. — Spraw. 294-5. [*1126]

Poésie latine de Michael Scrinus Dantiscanus au verso du titre. De la bibliothèque de Warmie.

— Opera omnia ... cura et diligentia D. Doctoris Henrici Dunghaeni ... edita. Antverpiae, J. Stollus, 1571. in-Fo. (12). 383, (24) p. [Coll. Posn.] — Estr. XVIII 288-9. [1127]

— Opera omnia hactenus edita ... cura & opera Alemanii Fini Cremensis excusa. Venetiis, D. Nicolinus, 1573. In-Fo. (12). 365, (13) f. — Estr. XVIII 289. [1128]

* Ex libris Serenissimi Regis Sigismundi.

— Opera omnia in duos divisa tomos. [1]. Coloniae, M. Cholinus, 1584. In-Fo. (32), 757, (33) p. — Tomus secundus ... opera & studio Stanislai Rescii. 1584, (15), 496 p. — Estr. XVIII 289-90. [1129]

— Opera quae hactenus extiterunt omnia ... cura & opera ... Henrici Dungen. Antverpiae, J. Stellius, 1566. In-Fo. (12). 363, (29) p. [Coll. Posn.] — Estr. XVIII 288. [1130]

— Opus elegantissimum varias nostri temporis sectas & haereses ab origine recensens, Parisiis, J. Foucherius, 1559. 78 f. — estr. XVIII 290-1. [1131]

— Orationes IV, Cracoviae, A. Petricovius, 1599, (40) p. — Estr. XVIII 291. [1132]

Kromer (Cromerus), **Marcin**. Beschreibung des Königreichs Polen, mit einigen Ammerkungen herausgegeben von Andreas Schott. Leipzig, J. Schuster, 1741. (8), 286, (16) p. — Estr. XX 276. [1420]

Dédicace de Gottfr. Lengnich.

— Catecheses, sive institutiones duodecim, de septem Sacramentis. Coloniae, M. Cholinus, 1571, In 12°. (86) p. [2 ex. Coll. Brunsb.]. — Estr. XX 277. [1421]

— Christliche getrewe Ermanung, fürnemlich der alten Christlichen Religion halben ... Aus den Latein verteutscht durch M. Stephanum Agricolaum Augustanum. Dilingen, S. Mayer, 1560. In-16°. (103) p. — Estr. XX 278. [1422]

- De falsa nostri temporis et vera Christi religione. Dilingae, S. Mayer, 1559. (308) p. — Estr. XX 282. [1423]
- De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Adiecta est in fine ... funebris oratio, Sigismundi Regis vitam compendiosè complexa. Basileae, J. Oporinus, 1555. (8), 702, (40) p. — Estr. XX 280. [1424]
- P. 674, poésie latine de J. Dantiscus. De la bibliothèque de Rantzaw.
- Même ouvrage. Accessit modo iudicium Francisci Roborteli Utinensis de auctore & libro. Basileae. J. Oporinus, 1558. In-4°. (12), 719, (71) p. [Coll. Posn.] — Estr. XX 280. [1425]
- Même ouvrage. 1568. In-Fo. (12), 468, (63) p. — Estr. XX 280. [1426]
- Hors texte une poésie latino de J. Dantiscus, Prov.: Severinus Vellesus, An. 1634.
- De Sigismundo I rege Polonorum oratio, 1619, v. *1340.
- Do splendissimo Christi Jesu triumpho carmen. Cracoviae, H. Victor, 1533. (7) p. — Estr. XX 277. [1427]
- De vera et falsa religione colloquiorum liber tertius. Dilingae, S. Mayer, 1561. (348) p. [Coll. Brunsb.] — Estr. XX 282. [1428]
- Deliberatio Lucretiae Romanae post vim Sexti Tarquinii. Consolatio ... Joanni Choinio .. in morte patris scripta. Cracoviae, H. Victor, 1541 [par erreur 1501]. 10 f. — Estr. XX 277. Dédicace de l'éditeur. [1429]
- Eine Kirche Ordnung. 1612, v. 506.
- In funere Sigismundi Primi Oratio, 1613, v. 1871.
- Mitnächtlicher Völckeren Historien ... durch Heinrich Pantaleon ... verteiltset, gemehret, und in truck verordnet. Basel, H. Petri und P. Perna, 1562. In-4°. (20), CCCCLVIII, (12) p. — Estr. XX 285. [1430]
- Orechovius, sive de coniugio et coelibatu sacerdotum commentatio. Coloniae, M. Cholinus, 1564. In-12°. 102 p. [Coll. Posn.]. — Estr. XX 279-80. [1431]
- Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus, et republica regni Polonici libri duo. Coloniae, M. Cholinus, 1577. In-12°. (14), 234 p. — Estr. XX 281. [1432]
- Même ouvrage. Coloniae Agrippinae, Birckmann, 1589. In-4°. (10) p., 2 cartes, 846, (55) p. — Estr. XX 281-2 [1433]
- Même ouvrage, v. 2171, 2172.
- Sermones tres synodici. Coloniae, M. Cholinus, 1566. In-12°. (204) p. [Coll. Brunsb.]. — Estr. XX 283-4. [1434]
- Dédicace do Thomas Plaza.
- Zwelf Christliche underrichtungge, oder underweysunge, von den Heiligen Sacramenten. Cölln, M. Cholinus, 1571. In-12°, (149) p. [Coll. Brunsb.]. — Spraw. 306. [*1435]

BÜCHER VON STANISLAW HOZJUSZ UND MARTIN KROMER IN DEN BIBLIOTHEKEN SCHWEDENS

ZUSAMMENFASSUNG

In den Dissertationen und in den Bibliothekskatalogen von P. F. Aurivillius, H. Aminson, F. Hipler, I. Collijn, O. Walde, J. Trypućko, T. Borawska, H. Keferstein, J. Z. Lichański, wie auch im *Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji* sind die Werke von M. Kromer und St. Hozjusz in schwedischen Bibliotheken nur teilweise beschrieben.

Der Autor hat in den schwedischen sammlungen hauptsächlich nach den Büchern von M. Kromer und St. Hozjusz geforscht.

Das Resultat ist folgendes: Die Mehrzahl der Werke, die von den beiden Autoren stammen, sind Kriegsbeute aus Polen und Böhmen aus dem XVII. und XVIII. Jahrh.

Interessant sind nur einzelne Bücher, z. B. das Exemplar der Predigten von Johannes Chrysostomus (Basileae, J. Oporinus 1552) mit der handschriftlichen Widmung M. Kromers für St. Hozjusz und die Ausgabe von Phokylides (Kraków, H. Wietor 1536) in der Übersetzung von M. Kromer.

Der Autor identifiziert auch den unbekanntenen Einband aus der Sammlung des Kardinals Hozjusz. Dieser Einband stammt vermutlich aus der Krakauer Werkstatt — sog. Meister der Engelsköpfchen.

RECEPCJA DZIEŁ MARCINA KROMERA
W POLSKICH KOLEGIACH JEZUICKICH DO 1773 ROKU

Dzieła Marcina Kromera: poczytna synteza dziejów Polski *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* (Bazylea 1555) oraz jej dopełnienie — geograficzno-polityczny opis kraju *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo* (Kolonia 1577) należały do sprawdzonego zestawu modelowych lektur w polskich kolegiach jezuickich.

Historia i geografia, jako samodzielne przedmioty nauczania w programie szkół jezuickich Rzeczypospolitej pojawiły się na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XVIII wieku¹. Do tego czasu, podobnie jak w pozostałych kolegiach tego zakonu, pełniły funkcję służebną wobec retoryki określanej mianem korony wykształcenia szkolnego².

Definitywna wersja *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, zredagowana w roku 1599 za generała zakonu Klaudiusza Akwawivy (Aquaviva), mówiła o historii tylko jako o źródle erudycji (*eruditio*), która wespół z gramatyką, poetyką i retoryką wyznaczała zakres humanistycznego wykształcenia³. Erudycja była niezbędna dla rozumiejącej recepcji autorów klasycznych i służyła przyszłemu oratorowi jako aparat pomocniczy przy komponowaniu mów. Obejmowała prócz wiadomości z historii także wiedzę z geografii, prawa, mitologii, zwyczajów⁴.

Źródłem erudycji według *Ratio studiorum* miała być przede wszystkim lektura dzieł historycznych. Ustawa polecała ze względu właśnie na bogactwo wiedzy rzeczowej i wartości stylu czytanie i analizowanie twórczości Cezara, Salustiusza, Liwiusza, Kurcjusza Rufusa oraz Tukidydesa⁵. O kanonie

¹ L. Piechnik, Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku, *Roczniki Humanistyczne* t. XXV, 1977, z. 2, s. 41-42.

² F. De Dainville, *L'éducation des Jésuites (XVIe — XVIIIe siècles)*. Textes réunis et présentés par Marie-Madeleine Compère, Service d'histoire de l'éducation (I.N.R.P.), Paris 1978, s. 439-451.

³ B. Duhr S.J., *Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu. Mit einer Einleitung von Bernhard Duhr*, Freiburg im Breisgau 1896, s. 104-106.

⁴ Genezę i dzieje nauczania realiów w szkołach jezuickich XVI w. przedstawił: J. Hermań, *La pédagogie des Jésuites au XVIe siècle*, Bruxelles-Louvain-Paris 1914, s. 271-294.

⁵ *Institutum Societatis Jesu, Florentiae 1893*, t. 3, s. 213: *Regulae professoris humanitatis*, I, „ex historicis Caesar, Sallustius, Liuius, Curtius, et si qui sunt similes”.

lektur historycznych decydowały zatem potrzeby retoryki. Ordynacja studiów nie uwzględniała pisarzy i prac nowszych. Zwięzłe reguły pomijały również kwestię nauki dziejów powszechnych oraz poszczególnych państw i narodów. Nie wykluczały zarazem poszerzenia zestawu lektur, wymagając jedynie, by były podobne (*et si qui sunt similes*). W związku z tym istniała dość duża dowolność wyboru prac historycznych, mieszczących się jednak w jakimś stopniu w programie *Ratio studiorum*.

Podstawą teoretycznego doboru i interpretacji lektur w szkołach jezuickich było dzieło jezuita, Antonio Possevina (1533-1611), *Bibliotheca selecta de ratione studiorum*⁶ opublikowane po raz pierwszy w Rzymie w 1593 roku. Stanowiło ono obszerny komentarz do zwięzłych reguł krystalizującej się wówczas *Ratio studiorum*. Prócz historyków antycznych zamieścił Possevino spisy książek dotyczących dziejów różnych krajów. Przechodząc do Polski wymienił *De origine et rebus gestis Polonorum* Kromera, *De bello Moscovitico* Reinholda Heidensteina oraz pracę Filipa Kallimacha — *Historia de rege Wladislao seu clade Varnensi*⁷. Późniejsze wydania *Biblioteki* znacznie poszerzyły liczbę autorów i dzieł. Za doskonale informujące o dziejach Polski uznano bowiem także twórczość Macieja z Miechowa, Andrzeja Patrycego Nideckiego, Erazmusa Stelli, Marco Antonio Bonfiniego, Eneasza Sylwiusza Piccolominiego, a także Possevina (*Moscovia*, Wilno 1586)⁸.

Znaczenie dziejów ojczystych w nauczaniu szkolnym podniósł jezuita francuski, Joseph de Jouvancy (Juventius; 1643-1719)⁹. W swym podręczniku *De ratione discendi et docendi* wyraźnie podkreślił: *Historiam singularum nationum proprii Scriptores docent*¹⁰. W wypowiedzi autora wyczuć można sugestię, iż najlepsze są opracowania dziejów narodów pisane w tych państwach, których dotyczą, przez ich własnych obywateli. Stąd też już w pierwszym podręczniku historii powszechnej, przeznaczonym dla uczniów kolegów jezuickich, pióra Horacego Turselliniego *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598 epitome libri X* (Rzym 1598) znalazły się wątki dotyczące dziejów Polski zaczerpnięte z dwóch prac autorów polskich: z *Chronica Polonorum* Macieja z Miechowa, a przedewszystkim z dzieła Kromera. Z historii Polski jezuita włoski, profesor Collegium Romanum, uznał za

⁶ Obszerne omówienie dzieła zob. T. Bieńkowski, „Bibliotheca selecta de ratione studiorum” Possevina jako teoretyczny fundament kultury kontrreformacji, (w:) *Wiek XVII — Kontrreformacja-Barok. Prace z historii kultury*, praca zbiorowa pod red. J. Pelca, Wrocław 1970, s. 291-307.

⁷ Tamże, s. 306.

⁸ A. Possevinus, *Bibliotheca selecta*, Venetiis 1603, ks. XVI: De apparatu ad omnium gentium historiam, s. 406.

⁹ T. Hughes, *Loyola and the Educational System of the Jesuits*, London 1904, s. 165-166.

¹⁰ *Magistris scholarum inferiorum Societatis Jesu, de ratione discendi et docendi, ex Decreto Congregat. Generalis XIV. Auctore Josepho Juventio Soc. Jesu. Reimpressum Lublini, Typis S.R.M. Collegii Societatis Jesu, Anno Domini 1746, s. 78.*

godne wyeksponowania wydarzenia polityczne, zwłaszcza sukcesy i porażki militarne władców, chrystianizację Polski i Litwy.

W szkolnictwie protestanckim natomiast najczęściej stosowana była praca Joannesa Sleidana *De quattuor summis imperiis*, w której nieliczne wyzyskane materiały do dziejów Polski zaczerpnął autor przede wszystkim z dzieł Kromera, Kallimacha, Miechowity, A. Krantza i A. Gwagnina¹¹.

Kromer, związany z początkami Towarzystwa Jezusowego w Rzeczypospolitej, cieszył się w środowisku nauczycieli tego zakonu dużym autorytetem. Już w 1590 roku kardynał Andrzej Batory, jako biskup warmiński i następca Hozjusza i Kromera, został powitany przez młodzież kolegium w Braniewie utworem *Cromero — Hosius*, zawierającym pochwały życia obu poprzedników kardynała¹².

W XVII stuleciu jezuita Teofil Rutka, pisarz religijny, wpływowy profesor retoryki w kolegiach w Poznaniu, Kaliszu i Lublinie, o którym napisano w nekrologu, iż „uszlachetnił wymowę herbami polskimi i rozjaśnił ją nadzwyczajną uczonością”¹³, wpajając młodzieży, iż „każdy herb Polski żywym jest obrazem dzielności na placu Marsowym i wierności ku Ojczyźnie”¹⁴ przedstawiał także herb Marcina Kromera. Uczniowie w swych zeszytach notowali, że herb ten „był nadany Kromerowi Marcinowi człowiekowi wielce uczonemu i Familii jego od Zygmunta Augusta”¹⁵.

W Oświeceniu słał Kromera Franciszek Bohomolec, nauczyciel jezuickiego Collegium Nobilium w Warszawie. Pragnąc utrwalić w świadomości młodzieży rolę nauki w życiu człowieka, podkreślał iż „Dziejów księgi pilno trzeba czytać”¹⁶. W tym celu opublikował w warszawskiej drukarni jezuitów między innymi *Kronikę* Kromera w przekładzie Błażowskiego¹⁷, eksponując w przedmowie zalety tego dziejopisarza, dostrzegane także przez współczesnych nam badaczy.

Za najważniejsze zadanie historyka uznawał Kromer dążenie do prawdy bez względu na okoliczności i ewentualne konsekwencje¹⁸. F. Bohomolec pisał o tym z uznaniem:

¹¹ L. Mokrzejcki, Studium z dziejów nauczania historii. Rozwój dydaktyki przedmiotu w Gdańskim Gimnazjum Akademickim do schyłku XVII w., Gdańsk 1973, s. 76.

¹² Dramat staropolski od początków do powstania Sceny Narodowej. Bibliografia. T. II, cz. 1, Oprac. zespół pod kierunkiem W. Korotaja, Wrocław 1976, s. XVI.

¹³ Archivum Romanum Societatis Jesu, Polonica 69, f. 57: „Eloquentiam nobilitavit stemmatibus Polonis, rarissima eruditione illustravit”.

¹⁴ Rkp. BJ, sygn. 2710, „Rhetor Polonus...”, f. 21.

¹⁵ Tamże, f. 34.

¹⁶ B. Kryda, Szkolna i literacka działalność Franciszka Bohomolca. U źródeł polskiego klasycyzmu XVIII w., Wrocław 1979, s. 72.

¹⁷ Zbiór dziejopisów polskich, t. 3, Warszawa 1767.

¹⁸ „Dla piszącego historię prawda bez oglądania się na cokolwiek powinna być głównym dążeniem”. M. Kromer, Apologia contra obtreccionem quorundam, Cracoviae 1556. Cyt. za: H. Barycz, Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy „Historii” Jana Długosza i Marcina Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, *Pamiętnik Literacki*, R. XLIII: 1952, z. 1-2, s. 214.

Wiadomo jest każdemu, iż nie znajdziemy żadnego dziejopisa polskiego, któryby i w odkryciu prawdy historycznej, i w dokładności opisanja, i w gładkości stylu mógł być z Kromerem porównany.

Bohomolec cenił nie tylko umiłowanie prawdy, precyzję i walory literackie charakteryzujące twórczość Kromera. Cechą wyróżniającą tego pisarza jest oparcie się na ogromnej ilości źródeł. Prowadził on specjalne zagraniczne studia archiwalne, usiłując zebrać z różnych miejsc materiały dotyczące dziejów Polski. Skorzystał też z dokonanej za Zygmunta Augusta inwentaryzacji Archiwum Skarbu Koronnego i zbadał wiele dokumentów odnoszących się do przeszłości kraju. O bazie źródłowej dzieła Kromera Bohomolec pisał, iż

żaden podobno z historyków naszych nie miał tyle sposobności do zgruntowania spraw tajemnych i objaśnienia wątpliwych. Będąc bowiem sekretarzem dwóch królów, miał wolny wstęp do kancelarii i archiwów królestwa naszego. [...] Pilność jego w opisanju tej kroniki tak była wielka, że posłem będąc u różnych Europy dworów zbierał z ich archiwów to wszystko, cokolwiek mogło służyć do jej oświeceni i wzbogaceni.

Przedsięwzięcia autora ułatwiała niewątpliwie znajomość języków obcych. Bohomolec stwierdził, że Kromer był „w wielu językach, jako to łacińskim, greckim, włoskim i niemieckim doskonały”.

W teje edycji *Kroniki* jezuiti kolegium warszawskiego, w dedykacji do Michała Poniatowskiego, napisali o Kromerze, że „słusznie Liwiuszem nazywa się polskim”. W ten sam sposób wypowiedział się o Kromerze jezuita, najprawdopodobniej Wojciech Górski, profesor tegoż kolegium, ceniąc autora *Kroniki*, „dla pięknej łaciny, wyrazów gładkości i wyboru rzeczy”¹⁹. Także Ignacy Włodek umieścił wśród najlepszych dziejopisarzy XV wieku Długosza, a XVI — Kromera²⁰.

Koncepcje zawarte w dziele Kromera wyrażały interes państwowy, głosiły sarmacką genealogię Polski i przeciwstawiły się separatyzmowi litewskiemu i pruskiemu oraz nadmiernemu wzrostowi przywilejów stanu szlacheckiego. Koncepcje te były w różnym czasie i stopniu przyjmowane i wzbogacane przez jezuitów polskich. Ich odzwierciedlenie spotkać można również w nauczaniu szkolnym.

Warto podkreślić, iż jezuiti prowincji litewskiej w 1609 roku przedstawili generałowi zakonu Klaudiuszowi Akwawiwie postulat utworzenia we wszystkich kolegiach, w których nauczano filozofii, osobnej katedry historii. Prośbę uzasadniono tym, iż szlachta oraz senatorowie królestwa pragnęli, by ich synowie uzyskali wykształcenie w tych dziedzinach wiedzy, które byłyby niezbędne do udziału w naradach sejmowych i prowadzenia spraw publicz-

¹⁹ L. Słowiński, *Nauka języka polskiego w szkołach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Poznań 1978, s. 135.

²⁰ Tamże, s. 218.

nych. Realizacja tego postulatów mogłaby ściślej powiązać szkołę jezuicką z życiem kraju. Akwawiwa prośbę odrzucił, wyjaśniając, iż historii dosyć poświęcono miejsca w klasach poetyki i retoryki²¹.

Wobec braku zgody na osobne nauczanie historii, tendencja do zwiększania jej roli w praktyce szkolnej ujawniła się głównie w nauczaniu poetyki i retoryki. Od połowy XVII wieku zainteresowania nauczycieli zaczynają silniej się koncentrować wokół elementów rodzimych, co jest między innymi skutkiem polonizacji, a zarazem sarmatyzacji kadr zakonu jezuitów w Polsce. W wielu kompendiach retorycznych, prócz wyciągów z klasyków antycznych, znajdziemy streszczenia historii Polski, biografie władców, wiadomości dotyczące dziejów prawa i państwowości polskiej. Sporo uwagi poświęcano genealogii, historii i symbolice herbów. Podawano zasady heraldyki oraz zamieszczano ryciny i wzory²². Korzystano z dzieł Długosza, Kadłubka, Miechowity, a przede wszystkim z Kromera²³. Ćwiczenia pisemne skupiały się między innymi wokół tematów politycznych — wziętych zarówno z życia współczesnego, jak i narodowej przeszłości. W takim ujęciu nauka retoryki stawała się ważną szkołą patriotyzmu i wychowania obywatelskiego.

W księgozbiorach szkół zakonu, będących między innymi wyrazem zainteresowań naukowych nauczycieli, wśród książek autorów polskich najliczniej reprezentowane były oba dzieła Kromera. Potwierdza to zachowany katalog biblioteki kolegium jezuickiego w Poznaniu z początków XVII wieku oraz katalog księgozbioru kolegium jezuickiego w Krakowie, sporządzony już po kasacie zakonu. Oba dokumenty rejestrują po kilka egzemplarzy dzieł Kromera różnych edycji²⁴.

Edukacji historycznej w ramach kształcenia retorycznego służyły także prace jezuitów polskich. Dużą popularnością cieszyła się zwłaszcza *Historia Lithuaniae* (cz. 1: Gdańsk 1650; cz. 2: Antwerpia 1669) Wojciecha Wijuka Kojalowicza (1609-1677) obejmująca dzieje Litwy od najdawniejszych czasów aż do śmierci króla Zygmunta Augusta²⁵. Równie poczytna była książka utalentowanego ucznia Macieja Sarbiewskiego, poemat historyczny *Lechias ducum principum ac regum Poloniae* (Kraków 1655, Poznań 1733)

²¹ L. Piechnik, Dzieje Akademii Wileńskiej. T. II: Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600-1655, Rzym 1983, s. 63-66.

²² Zob. E. Ułchinate, Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego, Wrocław 1984.

²³ Na przykład: Rkp. BJ, sygn. 2565, „Eques Roxolanus in arena copiose loquentis Sapientiae...”, Leopoli 1673.

²⁴ Uppsala Univ. Bibliothek Mss. U. 276, „Catalogus Universalis Librorum Collegii Posnaniensis Societatis Jesu. Scriptus Anno a partu virgineo MDCIX, XXXI Julii die B.P.N. Ignatii; Rkp. BJ, sygn. 5330, Catalogus librorum in folio et quarto etc. bibliothecae ex Jesuiticae Cracoviensis ad s. Petrum, sub praefectum M. Josephi, Aloysii Putanowicz s. theologiae dris et professoris, canonici cathedralis Plocensis et Collegii theologici praesidis per M. Josephum Cantium Wilkoszowski, bibliothecae Universitatis Cracoviensis adjuvium confectus a. 1781. Cracovie”.

²⁵ W. Dworzaczek, Kojalowicz Wijuk Wojciech, PSB, t. 13, s. 270-272.

Alberta Inesa (1620-1658): Ines podjął w swym dziele tradycje poetyckie katalogów królów polskich, a ponadto wyznaczył mu rolę podręcznika historii ojczystej. Przedstawił bowiem żywoty władców polskich od legendarnego Lecha aż do Jana Kazimierza. Ines wymienił autorów, z których prac czerpał wiadomości historyczne. Autorzy „ex quibus petita *Historia Polona*” to między innymi Długosz, Gwagnin, Kadłubek, Wapowski oraz właśnie Kromer.

W 1706 roku oficyna jezuitów w Braniewie wydała podręcznik Jana Drewsa — *Flos Regnorum, seu compendiosa Poloniae orbisque totius descriptio...* Dziełko to zawierające najważniejsze wiadomości geograficzne i historyczne miało dziesięć wydań następnych aż po rok 1756. Do czasu wprowadzenia nauki historii i geografii jako osobnych przedmiotów służyło ono za podręcznik pomocniczy tych przedmiotów w nauczaniu wymowy. Wśród lakonicznie omówionych państw, Drews najwięcej uwagi poświęcił Rzeczypospolitej. Omawiał ustroj państwowy, podział administracyjny, wymienił urzędy, *Series regum Poloniae* od Lecha do Augusta II. Materiały dotyczące kraju zebrał z syntetycznego ujęcia wiedzy o Polsce Szymona Starowolskiego — *Polonia sive status Rei Publicae descriptio* (1627) oraz z opisu geograficznego Polski pióra Kromera.

Wiadomości z dzieła Kromera wzbogacały wiele innych podręczników historii i geografii stosowanych w polskich kolegiach jezuickich już po usamodzielnieniu tych przedmiotów w programie nauczania.

Drukarnia w Kaliszu opublikowała w 1745 roku *Rudimenta Historica* Maksymiliana Dufrene, wzbogacając podręcznik o treści poświęcone historii i geografii Polski wyzyskane również z prac Kromera. Do Kromera sięgał jezuita poznański Jan Bielski, opracowując *Widok Królestwa Polskiego* (Poznań 1763). Książka Bielskiego, przeznaczona głównie dla kolegów szlacheckich, obok wiedzy o przeszłości kraju, zawierała encyklopedyczne wiadomości o geografii, podziale administracyjnym, strukturze politycznej i gospodarce państwa polskiego. Autor wyzyskał zarówno *Kronikę* jak i *Polonię* Kromera. Dzieła te cytowane są także w wydawanych w drukarni jezuitów w Wilnie *Domowych wiadomościach o Wielkim Księstwie Litewskim z przyłączeniem historii tegoż narodu przedrukowanych* (1760, 1763, 1771).

Popularność dzieł Kromera w kolegiach jezuickich potwierdza także analiza skryptów rękopiśmiennych, będących źródłem informacji o programie nauczania. W XVIII wieku znacznie częściej niż w XVII opracowywano wykłady poświęcone w całości historii, na przykład *Historia Polska* Tomasza Dunina²⁶, przełożonego prowincji polskiej w latach 1743-1747. Obszerna (805 stron) kompilacja poświęcona została wyłącznie historii ojczystej.

²⁶ Rkp. Biblioteka Czartoryskich, sygn. 1351, Dunin Tomasz S. J. „Historia Polska początkowa”.

Autor wymienił dość pokaźną liczbę dzieł, odwołując się za każdym razem do źródła wiadomości, które przytaczał. Po informacje o najdawniejszych dziejach Polski sięgał Dunin najczęściej do Kromera.

W skrypcie profesora kolegium jezuickiego w Lublinie, prócz biografii cesarzy rzymskich, znajdziemy *Historye Królów Polskich pisane w roku 1745*²⁷ na podstawie *Kroniki* Kromera. Na uwagę zasługuje piękna polszczyzna, potwierdzająca rosnącą rolę języka ojczystego w edukacji historycznej.

Przegląd bibliografii programów teatru jezuickiego, jak i pijarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich wskazuje, iż z polskich pisarzy najczęściej cytowany był Marcin Kromer oraz J. Długosz, M. Miechowita, W. Kojałowicz, J. Kwiatkiewicz, S. Okolski, B. Paprocki, P. Skarga, S. Sarnicki, M. Strykowski i A. Gwagnin. Z *Kroniki* często czerpano epizody, które służyły za kanwę dramatów dla potrzeb sceny szkolnej. Na przykład w 1693 roku w jezuickim teatrze szkolnym w Krożach na Żmudzi w oparciu o dziesiątą księgę *Kroniki* Kromera wystawiono sztukę, której głównym tematem był konflikt Bolesława Śmiałego z biskupem Stanisławem²⁸. Było to zgodne z założeniami poetyki. Maciej Kazimierz Sarbiewski w *De perfecta poesi* pisał: „Tragedia, zdaniem Arystotelesa, jest jednak lepsza, jeśli zaczerpnie temat z jakiejś historycznej tradycji”²⁹.

Dzieła Kromera cieszyły się popularnością również w szkolnictwie protestanckim. Prace wykładowców Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego: Joachima Pastoriusa, Jana Schultza-Szuleckiego, w formie kompendiów wzorowanych właśnie na Kromerze, omawiały dzieje Polski od czasów najdawniejszych do współczesności. Obok dzieł antycznych w gimnazjum czytano i analizowano dzieła uczonych polskich, między innymi Kromera i Sarnickiego. Joachim Pastorius w opracowanym podczas pobytu w Elblągu programie dla szkoły szlacheckiej pt. *Palestwa nobilium* (1564) podkreślał, że dla dzieci szlachty najważniejsza jest polityka, a za nią „równym krokiem musi nadązać historia, bo skądże łatwiej i lepiej czerpać wzory roztropności obywatelskiej, jak nie z dziejów”. Z podręczników do historii Polski Pastorius zalecał Kromera, Bartłomieja Keckermanna i własny *Florus Polonicus*³⁰.

Historia Kromera, odpowiadająca pod względem formy historiografii humanistycznej, dawała nauczycielom i uczniom szkół jezuickich w Rzeczypospolitej dość pełny, jasny i oparty na naukowych podstawach obraz Polski

²⁷ Rkp. BJ, sygn. 7215 I, Zeszyty szkolne pisane przez kilku uczniów lubelskiego kolegium jezuitów w połowie XVIII w., razem oprawione, f. 411-426: „Historye królów polskich pisane w roku 1745 sub r. magistro Bertrand”.

²⁸ Dramat staropolski, T. II, cz. 1, s. 122-123.

²⁹ K. Sarbiewski, O poezji doskonałej czyli Wergiliusz i Homer. przeł. M. Plezia, opr. S. Skimina, Wrocław 1954, s. 459.

³⁰ L. Mokrzecki, jw. s. 78, 108, 136 i n.; tegoż: W kręgu prac historyków gdańskich XVII wieku, Gdańsk 1974, s. 61-63.

i jej dziejów, stanowiła ważne źródło wykształcenia obywatelskiego. Podobną funkcję spełniało dopełnienie historii — opis geograficzny, społeczny i polityczno-ustrojowy Polski. Kształtował on ponadto cenne nawyki patrzenia na własny kraj i rodzinną okolicę, jako na potencjalne tereny rozumnej i pożytecznej eksploatacji bogactw przyrody.

APPLICATION OF M. KROMER'S WORKS IN POLISH JESUITS' COLLEGES
UP TILL 1773

SUMMARY

The works of Marcin Kromer: widely read synthesis of the history of Poland *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* (Basel 1555) and its supplement — geographic and political description of the country *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo* (Köln 1577) belonged to the standard reading list in the Polish Jesuit colleges.

Antonio Possevino (1533-1611), in his bibliographic guide for Jesuit teachers entitled *Bibliotheca selecta de ratione studiorum* (Rome 1593), admitted Kromer's work to be a perfectly informing paper on Polish history. Horatio Tursellini in the first handbook of general history meant for Jesuit colleges' pupils *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598 epitome libri X* used the works of Kromer and Miechowita as a material dealing with the history of Poland.

Kromer's works made an important source of historic and geographic knowledge for teachers and pupils of Jesuit colleges. On their basis manuals of rhetoric, handbooks on teaching history and geography and plays for school theatre were compiled.

ROLA MARCINA KROMERA W KSZTAŁTOWANIU SIĘ
ZGROMADZENIA SIÓSTR ŚWIĘTEJ KATARZYNY NA WARMII

Epoka renesansu stwarzała podatny grunt do kształtowania się nowych struktur życia zakonnego. Sprzyjały temu tendencje i zamierzenia reformatorskie podejmowane coraz częściej przez wiele zakonów w różnych krajach Europy.

Na terenie Warmii aktywizację żywotnych aspiracji życia zakonnego wyzwoliła w znacznym stopniu zagrażająca katolicyzmowi reformacja. Bezpośredni zaś impuls dała działalność kontrreformacyjna kardynała Stanisława Hozjusza i jego koadiutora Marcina Kromera, zwłaszcza po sprowadzeniu do Polski ojców jezuitów. Działalność kolegium jezuickiego w Braniewie wyrażała się nie tylko realizowaniem zadań bezpośrednich, lecz i skalą wpływów. Konstruktywne przykłady działalności jezuitów inspirowały drogę wybitnej mieszkanki szesnastowiecznego Braniewa — Reginy Protmann (1552-1613). Młodzieńcza siła charakteru i bogata osobowość pozwoliły dziewiętnastoletniej zaledwie Reginie podjąć prekursorskie, jak na owe czasy, zadanie.

W 1571 r. opuściła swój dobrze sytuowany dom rodzinny. Pochodziła z rodziny patrycjuszowskiej — jej ojciec Piotr był zamożnym mieszczaninem braniewskim, zaś matka Regina Tingel (Tungel), córką byłego burmistrza. Rezygnując z atmosfery dobrobytu zamieszkała początkowo u pewnej wdowy, a następnie przeniosta się do zrujnowanego niemal budynku, należącego prawdopodobnie do jej ojcowizny. Tu wraz z dwiema pierwszymi współtowarzyszkami rozpoczęła surowy, podporządkowany ascezie i kontemplacji tryb życia wspólnotowego, ukierunkowany na potrzeby drugiego człowieka. Bezpośrednie pole swych rozległych perspektyw i zadań charytatywno-wychowawczych dostrzegła wśród ofiar straszliwej epidemii dziesiątkującej mieszkańców rodzinnego miasta i okolicy¹. Stąd też troska o chorych i poz-

¹ Archivum Romanum Societatis Jesu (dalej: ARSJ), Germ. 134/II, s. 450; por. B. Natioński: *Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce 1564-1580*, W: J. Brodrick: *Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego*, t. 1, Kraków 1969, s. 455.

bawionych opieki stała się głównym komponentem wytyczonego przez nią programu działania². Dalsze jego elementy to włączenie się w prowadzony już na Warmii nurt pracy oświatowo-wychowawczej³, oraz troska o przedmioty i miejsca kultu.

Określony aktualnymi potrzebami cel organizującej się wspólnoty zakonnej, zdecydował o charakterze jej struktur. Rzecz zrozumiała, że realizacja przedsięwziętych przez Reginę zamierzeń nie mogła dokonywać się w ramach ścisłej klauzury, którą obwarowane było życie szesnastowiecznych zakonów żeńskich. Znikome też były szanse na wprowadzenie struktur pośrednich pomiędzy tradycyjnym modelem zakonów kontemplacyjnych, a znany na Warmii stowarzyszeniem tercjarek zwanych beginkami⁴. Stanowisko opozycyjne w tej kwestii zajęła m.in. Kapituła Warmińska, proponując przyłączenie braniewskiej wspólnoty zakonnej do któregoś z zakonów kontemplacyjnych istniejących na terytorium Prus⁵.

Jednakże gorliwym rzecznikiem i propagatorem idei Reginy stał się wybitny biskup polski na Warmii, historyk i kontynuator Hozjuszowego dzieła odnowy potrydenckiej — Marcin Kromer (1512-1589). Poinformowany przez radę Starego Miasta Braniewa o trudnej sytuacji bytowej nowo powstałej rodziny zakonnej⁶, z ojcowską troską podjął starania o jej egzystencję materialno-organizacyjną oraz warunki duchowego rozwoju. Jego usiłowania o odzyskanie konwentu po beginkach, przekazanego w depozyt parafii braniewskiej przez kardynała Hozjusza⁷, nie przyniosły jednak rezultatu⁸. Nie znalazł też poparcia Kapituły Warmińskiej dla swoich propozycji

² W Regule zatwierdzonej przez bpa M. Kromera w 1583 r. poświęca się temu zagadnieniu dwa artykuły: 19 i 24; por. przyp. 22.

³ Edukacji dzieci i młodzieży żeńskiej poświęcony jest art. 22 Reguly z 1602 r., który nakłada na siostry obowiązek przyjmowania dziewcząt do szkół klasztornych i kształcenia ich w pobożności i naukach. Por. oryginał — w Archiwum Generalnym Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy w Grottaferrata — Rzym (dalej: AGKath. Liczne kopie — w Archiwum Prowincjalnym Sióstr Katarzynek w Braniewie (dalej: APSK), sygn. ZG-A-a-4 — 12; por. także Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: ADWŌ), AB, rkps A 90; A 90a; B 22 i inne; Kraków, Bibl. Czart., rkps 1295, k. 531-556.

⁴ Beginki — tercjarki franciszkańskie, żyły według trzeciej reguły św. Franciszka, przeznaczony dla osób świeckich. Nie składały ślubów publicznych. Do Prus przybyły z dolnej Nadrenii ok. XIII w. W poł. XVI w., na skutek braku powołań, ich konwenty na Warmii chyliły się ku upadkowi bądź też zupełnie wymarły. Por. U. Borkowska: Beginki i Begardzi, W: Encyklopedia Katolicka, t. 2, Lublin 1976, szp. 177-181.

⁵ ADWŌ, AB, D 123, k. 56r-57v; por. E. M. Wermter: Quellen zur Geschichte der ersten Katharinen-Schwester und ihrer Gründerin Regina Protmann †1613. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* (= ZGAE), 1975, z. 2, s. 34. Na terenie Prus istniały w tym czasie zakony autonomiczne: benedyktynek, brygidek, cystersek, kartuzek i norbertanek.

⁶ H. Hümmeler: Regina Prothmann und die Schwestern von der hl. Katharina, Siegburg 1955, s. 87-88. Por. F. Hipler: Regina Protmann und die Ermländischen Konvente, *Pastoralblatt für die Diözese Ermland* (= PDE), 15, 1883, s. 51.

⁷ ADWŌ, AB, B 1a, k. 243r: „Donatur ecclesiae parochiali Brunsbergensi domuncula monialium ibidem commorantium”.

⁸ Pismo M. Kromera do rady miejskiej w Braniewie z 2 IX 1578 r. ADWŌ, rkps Braniewo — parafia 4, s. 141-142: „Praetensio domicilii pro virginibus conventualibus”. Opublikował E. M. Wermter, *iw.*, s. 33; por. F. Hipler: *iw.*, s. 51.

odbudowy drugiego, zagrożonego ruiną konwentu po beginkach⁹. Decyzję w tym względzie, a wraz z nią i koszty odbudowy musiał podjąć sam. Z zachowanych archiwaliów wiemy, że tenże biskup Kromer¹⁰ polecił zburzyć stary, walący się konwent braniewskich beginek i w możliwie szybkim terminie postawić w tym miejscu nową posesję oraz połączyć ją z dotychczas zamieszkiwanym przez wspólnotę Reginy domkiem, przez niego zakupionym¹¹. Powstały w ten sposób konwent uposażył dotacją ogrodów i pól oraz należących do nich posiadłości¹², obdarzył deputatem produktów rolnych i drewna¹³ a także zwolnił od wszelkich świadczeń i zobowiązań na rzecz miasta¹⁴. Wyłączył go również spod jurysdykcji cywilnej i w całości poddał jurysdykcji i egzempcji kościelnej. Tak obdarzoną fundację przekazał i oddał jako własność wieczystą braniewskiej wspólnoty zakonnej — Konwentowi Świętej Katarzyny Dziewicy i Męczennicy¹⁵.

Z dążeniem do poprawy egzystencji materialnej łączyły się starania tegoż biskupa o stabilność duchową zgromadzenia i uregulowania jego statusu prawnego. Z zachowanego listu do Kapituły Warmińskiej pisanego ręką Marcina Kromera wynika, że duchową opiekę nad wyżej wymienionym zgromadzeniem od samego początku sprawowali jezuita kolegium braniewskiego¹⁶.

⁹ Por. pismo Kapituły Warmińskiej do M. Kromera z 17 XII 1580 r. ADWO, AB, D 123 k. 57r. W całości opub. E. M. Wermter, jw., s. 34 oraz F. Hipler, jw. s. 51 (ten ostatni nie zupełnie ściśle).

¹⁰ Znaczącym jest fakt, iż Kromer przedsięwziął dzieło nowelizacji życia zakonnego jeszcze jako koadiutor (1569-1579) kard. Stanisława Hozjusza. Por. pismo Kromera do rady miejskiej w Braniewie z 1578 r. (patrz przypis 8), oraz pismo tegoż do Kapituły Warmińskiej z 21 IV 1577 r., ADWO, AB, D 120 k. 21.

¹¹ ADWO, AB, JB 38 (nie paginowany): „Status deodicatarum virginum conventus Brunbergensis 1796, kopia B; tamże, rkps Braniewo — parafia 4, s. 1037-1038. W prologu do Reguły z 1583 r. czytamy: „... W mieście naszym, Braniewie, kilka pobożnych i bogobojnych panien od paru już lat skierowało wszystkie swoje uczucia oraz myśli ku temu, by (...) przez całe swoje życie służyć Bogu Wszchemogącemu w dziewictwie (...). Chcąc ten chrześcijański zamiar poprzeć w miarę naszych możliwości, zburzyliśmy stary, walący się konwent, który znajduje się w Braniewie przy ul. Klasztornej i ku wygodzie panien, tak szybko, jak to było możliwe, wybudowaliśmy od fundamentów nowy dom na nasz koszt. Tenże dom połączono z domkiem, niedawno przez nas kupionym, przyległym do niego tylną ścianą, a wychodzącym na ul. Kościelną. W ten sposób, po przebicciu tylnych lub środkowych ścian, z dwóch domów powstał jeden. Zatem mocą niniejszego pisma chcemy, aby oba te połączone domy wraz z należącymi do nich polami, morgami i ogrodami, daninami i spadkami, obecnie do nich należącymi lub mającymi w przyszłości przyspaść, zwolnić od wszelkich danin, świadczeń, wosku i szarwarku i innych zobowiązań, a nadto przekazać je i oddać na własność obecnym oraz innym, w przyszłości tam będącym, Bogu poświęconym dziewczom jako wieczny Konwent, odnowiony pod wezwaniem i nazwą Św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy. Załącza się wyjaśnienie, że również uprzednio wymieniony, kupiony przez nas, leżący przy wyżej wymienionej starej ulicy Kościelnej, a dołączony do istniejącego już poprzednio Konwentu domek, ma być wyłączony spod jurysdykcji cywilnej, a poddany, podobnie jak stary konwent, jurysdykcji kościelnej i egzempcji”. (...) (Obszerny fragment tego Prologu wzięty jest z Reguły z 1583 r. — patrz przypis 22).

¹² Tamże, Prolog.

¹³ Kopia dokumentu M. Kromera z 28 V 1583 r., ADWO, AB, JB 38, jw.; tamże, rkps Braniewo — parafia 4, s. 1037-1038.

¹⁴ Por. przypis 11, Prolog.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Autograf M. Kromera z 21 IV 1577 r., ADWO, AB, D 120, k. 21. Opub. E. M. Wermter, jw., s. 32.

Oni także wspierali radą i pomocą inspirowane Bożą inicjatywą przedsięwzięcia Reginy, oraz konstruktywnie uczestniczyli w redagowaniu pierwszej Reguły, spisanej na polecenie biskupa Kromera, który koordynował całość prac legislacyjnych a przed ostateczną ich aprobatą przesłał Kapitulę Warmińskiej do zaopiniowania¹⁷. Nieznane jest nam dziś stanowisko Kapituły z powodu braku przekazów archiwalnych. Urzędowe zatwierdzenie Reguły przez biskupa Marcina Kromera nastąpiło 18 marca 1583 r. na zamku w Lidzbarku Warmińskim, zaś jej promulgacja przypadła na dzień pierwszego czerwca 1583 r.

Zachowany w rękopisie protokół z tegoż dnia podaje informacje o przybyciu do nowego konwentu braniewskiego biskupa Marcina Kromera w towarzystwie swego kanclerza i proboszcza braniewskiego¹⁸. Biskup wygłosił wobec sióstr konferencję ascetyczną — zachęcił do modlitwy, pokory i posłuszeństwa oraz życia według Reguły, którą wręczył Założycielce Reginie Protmann, mianowanej wówczas pierwszą urzędową przełożoną domu¹⁹. Zgodnie z jej postanowieniami, wszystkie siostry w obecności biskupa złożyły pierwsze śluby zakonne i rozpoczęły roczny nowicjat, po którym miały przywdziać habit zakonny i złożyć profesję wieczystą²⁰. Pierwszy czerwca 1583 r. przyjmuje się zatem za datę urzędowej erekcji zgromadzenia. Warto dodać, że oryginał wyżej wymienionej Reguły, zwanej także „regułą kromerowską” zachował się w bardzo dobrym stanie do naszych czasów. Przechowywany jest z należytą czcią w Archiwum Domu Generalnego Sióstr św. Katarzyny w Grottaferrata koło Rzymu²¹; zaś kopie rękopisów — w Archiwum Prowincjalnym tychże sióstr w Braniewie oraz Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie²².

Aprobata Reguły autorytetem Kościoła zrodziła tendencje rozszerzenia tej formy życia zakonnego na inne miasta biskupie. Niebawem, staraniem biskupa Kromera powstał klasztor w Ornece (1586) a nieco później w Lidzbarku Warmińskim (1587). Biskup Kromer czynił także przygotowania do

¹⁷ T. Clagius: *Linda Mariana sive de beata virgine Lindensi, Coloniae 1659*, s. 227. Pismo bpa Kromera z 31 XII 1582 r. do Kapituły Warmińskiej w sprawie Reguły opublikował E. M. Wermter, jw., s. 34-35.

¹⁸ Kanclerzem bpa M. Kromera był Jan Kretzmer (Kreczmer) (1539-1604); od 1576 r. kanonik warm., od 1588 dziekan kapituły fromborskiej, w latach 1579-1589 był kanclerzem bpa M. Kromera a następnie dwukrotnie administratorem (1589-1590; 1599-1601) i generalnym wikariuszem (1595-1599; 1601-1604) diecezji warm.; Proboszczem braniewskim był w tym czasie (1575-1585) ks. Fabian Roman. Pełnił on także funkcję kuratora konwentu.

¹⁹ ADWO, AB, A 4, k. 237v: „Annus probationis monialium Brunbergensium. Opub. E. M. Wermter, jw., s. 49; por. także F. Hippler, jw., s. 52, przypis 21.

²⁰ Tamże.

²¹ AGKath, Oryginał Reguły, zatwierdzonej przez bpa M. Kromera dnia 18 marca 1583 r., sporządzony jest na 12 pergaminowych kartach w jęz. niemieckim. Opatrzony jest podpisem M. Kromera oraz przywieszoną na kolorowym, jedwabnym sznurku jego pieczęcią, odcisniętą w czerwonym wosku, w żółtej drewnianej miseczce z napisem: „Marcin Kromer z łaski Bożej Biskup Warmiński”.

²² W. Archiwum Prowincjalnym Sióstr Św. Katarzyny w Braniewie (dalej: ASPK), znajduje się fotokopia oryginału tejże Reguły z AGKath oraz rękopisy, sygn. ZG-A-a-l/a-3. ADWO, AB, A 90; A 90a.

reaktywizacji konwentu beginek w Reszlu²³, lecz ze względu na przebywające w nim — z braku tercjarek — osamotnione starsze panie (prawdopodobnie wdowy), decyzję tę odłożono na czas późniejszy. Reorganizacja klasztoru nastąpiła za następcy Kromera, kardynała Andrzeja Batorego w 1593 r.

Zachowane archiwalia dotyczące konwentu orneckiego pozwalają nam datować jego genezę już na rok 1583. W tymże bowiem roku biskup Kromer, podczas pobytu w tym mieście, wydał dokument zarządzający funkcjonowanie konwentu według zasad reguły braniewskiej. Dyrektywy Kromera dotyczyły przyjmowania kandydatek oraz zarządu fundacją, uposażoną z dóbr biskupich i posiadłości miejskich²⁴. Dalsze akty prawne na rzecz klasztoru w Orniecie dowodzą nieprzeciętnej troski biskupa o sprawne funkcjonowanie tej instytucji. W 1584 r. nastąpiło zwiększenie rocznego deputatu zboża i drewna opałowego²⁵, a w 1585 r. zapadła decyzja o zwrocie ogrodu po beginkach dzierżawionego przez proboszcza parafii. Zgodnie z postanowieniem Kromera, ogród został przekazany konwentowi, a ciążący na nim podatek, zamieniony na obowiązek troski o wystrój ołtarza św. Katarzyny w kościele parafialnym²⁶. W tymże roku wystosował także pismo do rady miejskiej Ornety o zwolnienie sióstr z podatku gruntowego; tak bowiem — pisze biskup — przystoi pobożnej katolickiej władzy²⁷. Kromerowe inicjatywy organizacyjne uwieńczone zostały przeznaczeniem dla sióstr tego konwentu Reguły sygnowanej 12 marca 1586 r. na zamku w Lidzbarku Warmińskim²⁸. Fakt ten zadecydował o przyjęciu 1586 r. za datę urzędowej erekcji konwentu orneckiego.

Dalszym etapem wkładu Kromera w umocnienie orneckiej wspólnoty zakonnej jest datowany pierwszego maja 1587 r. dokument, mocą którego biskup Kromer przyznał klasztorowi orneckiemu odnowiony i powiększony własnym nakładem budynek mieszkalny oraz ogród, przekazany na ten cel przez magistrat miejski. Powyższa fundacja została poddana jurysdykcji biskupiej i oddana wieczyście zakonowi. Ponadto pismem tym, wyżej wymieniony biskup, za zgodą Kapituły Warmińskiej, ponownie zwiększył deputat zboża i drewna a burmistrza miasta uczynił odpowiedzialnym za sprawne funkcjonowanie dotacji. W końcowej fazie tego dokumentu zobowiązał siebie i sukcesorów — biskupów warmińskich do troski o to, by konwent orne-

²³ Por. Pismo M. Kromera z 19 VI 1578 r., ADWO, AB, B 5 k. 26r: „Was die Stadt Ressel zum baus dess Klosters deselbst zugeben schuldig”.

²⁴ ADWO, AB, B la k. 346r-347r; Kopia dokumentu M. Kromera z 6 IV 1583 r. Por. A. Eichhorn: Der ermländische Bischof Martin Kromer als schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst, ZGAE, 4, 1869 s. 373.

²⁵ ADWO, AB, B la k. 347r-v; por. A. Eichhorn, jw., s. 375.

²⁶ ADWO, AB, A 4 k. 355; tamże, rkps B la k. 347v — 348r; Kopia dokumentu M. Kromera z 15 IV 1585 r.; por. A. Eichhorn, jw., s. 375.

²⁷ ADWO, AB, B la k. 348v; Kopia dokumentu bpa Kromera z 29 IV 1585 r.

²⁸ Reguła ornecka zawiera trzy artykuły własne, wkomponowane w paragrafy reguły braniewskiej (por. art. 7, 15 i 27). ADWO, AB II, J 17 (nie paginowany).

cki nigdy nie został pozbawiony wymienionych uposażeń²⁹. Toteż siostry orneckie uważały biskupa M. Kromera za swego najzyczliwszego opiekuna i w tym duchu zwracały się do niego we wszystkich potrzebach. Świadczą o tym zachowane w oryginale dwa listy pierwszej przełożonej tegoż konwentu — Łucji Wagner adresowane do Kromera. Jeden z nich dotyczy wyegzekwowania lnu od wierzyciela jako własności przynależnej z ojcowizny jednej z sióstr³⁰; drugi natomiast wyraża podziękowanie za ojcowską troskę biskupa i otrzymane uposażenia³¹.

Drugim z kolei klasztorem powstałym z inicjatywy biskupa Kromera jest konwent w Lidzbarku Warmińskim. Powołane tam w 1586 r. przez Kromera siostry Katarzynki zamieszkały w pobliżu kościoła parafialnego, w konwencie stowarzyszenia beginek³². Przybyłe z Braniewa siostry przejęły ich zadania, wzbogacając o nowe elementy, zwłaszcza w zakresie nauczania i wychowania dziewcząt³³. W perspektywie odnowy potrydenckiej, tego rodzaju działalność stanowiła ważny czynnik reaktywizacji religijno-moralnej społeczeństwa. Stąd też biskup Kromer, a po nim także jego następcy, otoczyli szczególną opieką tę młodą latorośl. Data erekcji klasztoru lidzbarskiego wiąże się z dotacją biskupa Kromera z dnia pierwszego maja 1587 r. Mocą tego dokumentu „ubogie, zacne i pobożne” siostry otrzymały po wieczne czasy ogród przynależący do dóbr biskupich³⁴. W roku następnym, gdy liczebność sióstr wzrosła tak, że nie mogły pomieścić się już w dotychczasowym domku, troskliwy rządca diecezji zarządził ich potrzebom przez kupno budynku od obywatela lidzbarskiego³⁵ i przekazanie go wraz z dwiema działkami ziemi na potrzeby sióstr. Fundację tę uczyniono ze względu na zamiar wiecznej służby Bogu w stanie dziewictwa, oraz kształcenie dziewcząt w pobożności i naukach, odwiedzanie chorych, wyrób świec ołtarzowych oraz inne prace, z których wymienia się przedzenie i taktwo³⁶.

²⁹ Por. Kopia dokumentu z 1 V 1587 r. przechowywana w domu zakonnym sióstr św. Katarzyny w Ornećcie; por. także ADWO, rkps J 17, Kopia C.

³⁰ ADWO, AB, D 87 k. 1. Autograf, brak daty (niedziela po Trzech Królach). Na odwrocie adnotacja ręką Kromera: 15 January.

³¹ Tamże, k. 82r-v, Autograf w jęz. niemieckim, 23 Juli (brak roku), na odwrocie adnotacja ręką Kromera: 25 Juli.

³² ADWO, AB, H 37 k. 58. Powołanie przez bpa Kromera sióstr katarzynek z konwentu braniewskiego do Lidzbarka Warm. Por. Kronika parafialna: „Archivum vetus et novum Ecclesiae Archipresbyteralis Heilsbergensis”, s. 58; także A. Eichhorn, jw., s. 376.

³³ ADWO, AB, B 1b k. 333r-v: „Privilegium super nova domo conventuali Heilsberg”; tamże, rkps JH 1 (nie paginowany): „Status conventus religiosarum virginum Heilsbergensis fideliter conscriptus anno 1796 a Joachimo de Kalnassii, canonico Varmiensi, archipresbytero, parochi Heilsbergensi”, Kopia D; por. E. M. Wermter, jw., s. 121.

³⁴ Tamże, rkps B 1b k. 333r: „Donatio horti conventus Heilsberg”; por. rkps JH 1, Kopia C.

³⁵ Biskup M. Kromer kupił wymieniony dom wraz z przyległymi doń działkami ziemi od małżonków: Marcina i Ottylii Trebau za sumę 80 marek. Por. ADWO, kopia dokumentu z 1 V 1588 r., patrz przypis 33.

³⁶ Patrz przypis 33.

Siostry konwentu lidzbarskiego, podobnie jak i orneckiego kształtowały swoją osobowość zgodnie z zaleceniami i postanowieniami Reguły braniewskiej³⁷, zwanej, jak powiedziano wyżej, również regułą kromerowską. Tak w jednym jak i w drugim konwencie pionierkami nowej formy życia zakonnego — integracji kontemplacji z działalnością apostolską — stały się siostry o duchowej formacji Założycielki Reginy Protmann. Pochodziły bowiem z klasztoru braniewskiego, gdzie, jak wspomniano wraz ze swoją przełożoną Reginą złożyły pierwszą profesję na ręce biskupa Kromera³⁸. Toteż niejednokrotnie w źródłach archiwalnych do konwentów sióstr katarzynek stosuje się określenie „konwent kromerianek”. Terminu tego użył dziekan lidzbarski, kanonik Joachim Kalnassy, w swojej *Tablicy geograficznej Warmii*³⁹, którą ofiarował biskupowi I. Krasickiemu (1767-1795) w dwudziestą rocznicę objęcia przez niego rządów w diecezji warmińskiej⁴⁰. Opisując poszczególne miasta, relacjonuje m.in., że w Lidzbarku Warmińskim mieści się konwent zakonnice kromerianek, założony przez bpa Kromera, od którego wzięły swoją nazwę. O klasztorach kromerianek pisze także w odniesieniu do Braniewa, Ornety i Reszla. Terminem tym posługuje się również w piśmie z 18 X 1798 r. skierowanym do bpa K. Hohenzollerna (1795-1803) w sprawie klasztoru lidzbarskiego⁴¹. O konwencie „kromerianek” w Braniewie informuje nas relacja powizytacyjna dziekana tego miasta, kanonika Karola Pöppelmana z 1798 r.⁴², a także jego pismo do administratora diecezji warmińskiej⁴³ z 20 maja 1804 r., powiadamiające o śmierci przełożonej generalnej — Euphrosiny Schrever z braniewskiego klasztoru kromerianek⁴⁴.

Nasuwa się zatem przypuszczenie, iż gdyby nie wyjątkowa na Warmii cześć i rozpowszechniony kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej, patronki zgromadzenia, katarzynki, być może, przyjęłyby nazwę „sióstr kromerianek”. Stanowi to świadectwo wielkiego wkładu M. Kromera w dzieło organizacji i umocnienia społecznej rangi tej rodziny zakonnej.

Nowatorski profil Zgromadzenia Sióstr Św. Katarzyny, wspierany inicjatywą biskupa Marcina Kromera, stał się wiodącym przykładem w upowszechnianiu kontemplacyjno-apostolskiej formy życia zakonnego dla innych instytutów żeńskich w Polsce.

³⁷ Por. F. Hipler, jw., s. 54; A. Eichhorn, jw., s.- 376.

³⁸ ADWO, AB, D 78 k. 147r-v: „De Conventu Wormditensi. Relatio” (rkps b. zniszczony); Tamże, rkps H 37 k. 38.

³⁹ ADWO, AB, H 417 (nie paginowany).

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ ADWO, AB, JH 2 (nie paginowany): „Jungfern-Convent gegen den erzpriester daselbst 1798-1799”.

⁴² ADWO, AB, B 37a k. 12v-13r-v: „Visitatio ecclesiae Braunsbergensis 1798”.

⁴³ Administratorem diecezji warmińskiej w latach 1803-1809 był Ignacy Stanisław Mathy (1765-1832), od 1823 r. biskup chełm.

⁴⁴ ADWO, AB II, J 2 (nie paginowany): „Habe zu melden, dass Jungfer Euphrosina Schrever, Obere des Braunsbergischen Cromerianer Jungfern Kloster verstorben ist”.

BEDEUTUNG MARTIN KROMERS IN DER GESTALTUNG
DER ORDENSGEMEINSCHAFT DER SCHWESTERN DER HL. KATHARINA
IM ERMLAND

ZUSAMMENFASSUNG

Der durch Regina Protmann angeregte Orden der hl. Katharina im Ermland (1571), fand in der Person Martin Kromers den Fürsprecher und Verbreiter der vorhandenen Ordensideen. Anfangs als Koadiutor des Kardinals Stanislaus Hosius, später, als Bischof von Ermland sorgte er sich um das Schicksal der neu gegründeten Ordensgemeinschaft mit dem kontemplativ-apostolischen Charakter. Kromers Bemühungen um die materielle Existenz des Ordens und die geschichtliche Statusregelung brachten den gewünschten Erfolg.

Im Jahre 1583 erhielt die Schwesterngemeinschaft in Braunsberg zu ewigen Besitz: neu gebautes Grundstück beschenkt mit Dotationen, Deputatgetreide und dessen Erzeugnisse mit allen Privilegien. Während seines Aufenthaltes in Braunsberg am 1. Juni d. J. vollbrachte Bischof Martin Kromer die amtliche Erektion des Ordens. Die damals überreichte und am 18 III 1583 bestätigte Ordensregel trägt bis heute seinen Namen *Kromerische Regel*.

Aufgrund Kromers Bemühungen entstanden in den bischöflichen Städten Wormdidt und Heilsberg zwei weitere Klöster, die ebenfalls durch Stiftungen ausgestattet wurden. Infolgedessen erachteten die Schwestern den Bischof als ihren Schirmherrn und wandten sich an ihn mit allen ihren Bedürfnissen, wie es die aufbewahrten Originalbriefe der Oberin des Wormdidter Konvents bezeugen. Die Schwestern der hl. Katharina wurden zu Bahnbrecherinnen der neuen ordenslichen Lebensform: Verbindung der Kontemplation mit der apostolischen Tätigkeit. Als Bestätigung des grossen Beitrages Kromers für die Organisation und Stabilisation des sozialen Ranges der Schwesterngemeinschaft der hl. Katharina wird oft in Archivquellen, in der Beziehung auf ihre Konvente, der Name „Kromerianerinnen Konvent“ verwendet.

KORESPONDENCJA WALENTEGO KUCZBORSKIEGO
Z MARCINEM KROMEREM

Czołowi przedstawiciele katolickiej reformy potrydenckiej zasłużeńi dla Kościoła, historii i literatury polskiej — Stanisław Hozjusz i Marcin Kromer — biskupi warmińscy wzorem innych możnowładców skupiali na swych dworach wielu wykształconych ludzi, którzy pomagali im w zarządzaniu diecezją, w sprawowaniu legacji, zwłaszcza zagranicznych oraz w pracach naukowych i literackich. Byli to sekretarze, notariusze, pisarze; mówiąc dzisiejszym językiem; pracownicy kancelarii, której funkcjonowanie było konieczne przy codziennym załatwianiu spraw na dworze biskupim¹.

Wśród sekretarzy biskupa i kardynała warmińskiego Stanisława Hozjusza na szczególną uwagę zasługują: Walenty Kuczborski, Stanisław Reszka i Tomasz Treter², którzy nie tylko pomagali swemu patronowi w prowadzeniu korespondencji i załatwianiu spraw bieżących, ale też nawiązywali prywatne kontakty z przyjaciółmi kardynała: dostojnikami kościelnymi (zwłaszcza z Marcinem Kromerem) i państwowymi. W wyniku tychże kontaktów powstała bogata i ciekawa spuścizna epistolarna, mająca wielką wartość historyczną i językową. Mówiąc krótko, każdy z wyżej wymienionych sekretarzy ma swój własny wkład w rozwój piśmiennictwa, a w szczególności epistolografii renesansowej.

Zachowały się w różnych bibliotekach i archiwach krajowych i zagranicznych obfite zbiory listów pomniejszych pisarzy z kręgu Hozjusza do jego przyjaciela Marcina Kromera³. W niniejszym artykule zamierzam omówić korespondencję Walentego Kuczborskiego z Kromerem, a ściśle biorąc listy

¹ Kancelaria biskupia Stanisława Hozjusza nie doczekała się dotychczas opracowania, natomiast kancelaria biskupia Marcina Kromera stała się tematem pracy doktorskiej ks. Jana Wiśniewskiego, która została obroniona na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu w 1982 r. Maszynopis pracy „Kancelaria biskupia Marcina Kromera w latach 1569-1589” złożono do druku w *Studiach Warmińskich*.

² Spośród nich tylko Tomasz Treter czeka jeszcze na zainteresowanie się jego ciekawą i bogatą korespondencją.

³ Na ten temat szerzej zob. J. A. Kalinowska, Korespondencja Stanisława Reszki z Marcinem Kromerem (1568-1588), *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. XXXIII 1988, s. 187-197.

Kuczborskiego do Kromera, gdyż po listach M. Kromera do W. Kuczborskiego pozostały jedynie wzmianki.

Na temat M. Kromera — polskiego Liwiusza, napisano i powiedziano już, zwłaszcza z okazji 400-lecia jego śmierci, bardzo wiele, natomiast postać Walentego Kuczborskiego jest prawie nie znana. Nieliczne jego biografy⁴ zawierają niewiele wiadomości o życiu i pracy tegoż Hozjuszowego sekretarza, zasłużonego dla polskiej reformy potrydenckiej.

Walenty z Kuczborka w woj. płockim, syn Zbigniewa urodził się w 1525 r. W nieznanym nam bliżej okolicznościach około 1550 r. dostał się na dwór Hozjusza i został zatrudniony w kancelarii, gdzie redagował korespondencję biskupa i kardynała warmińskiego, odbierał listy przychodzące, na których zaznaczał datę otrzymania. Podpis Walentego Kuczborskiego złożony na pełnomocnictwie Hozjusza, wystawionym 2 III 1550 r. dla Kacpra Hannowa na zaprzysiężenie w imieniu biskupa warmińskiego *articuli iurati* można uważać za pierwszy dowód pracy kancelaryjnej⁵. Angażując się do pracy na dworze Hozjusza Kuczborski miał już za sobą studia w Akademii Krakowskiej i niedługi pobyt w Rzymie, gdzie przyjął święcenia kapłańskie.

Zachowana do dziś spuścizna epistolarna Walentego Kuczborskiego ogólnie biorąc jest niewielka. Liczy około 400 listów. Szczupłe też jest grono korespondentów: Szymon Marycjusz z Pilzna, kanclerz Kurii Biskupiej Chełmińskiej; Jan Leoman, ekonom biskupstwa warmińskiego; Stanisław Reszka, sekretarz kard. Hozjusza; Paweł Watt, krewny kardynała warmińskiego; Jan Franciszek Commendone, bp Zacyntu, nuncjusz apostolski w Polsce, przyjaciel Hozjusza, i najbardziej zasługujący na uwagę Marcin Kromer.

Listy do Marcina Kromera w korespondencji Walentego Kuczborskiego stanowią zwarty blok pod względem treściowym i chronologicznym. Obejmują 12 lat (1561-1572). Korespondencja ta zaistniała ze względu na osobę biskupa warmińskiego Stanisława Hozjusza, który był z ramienia papieża jednym z przewodniczących trzeciej sesji soboru powszechnego w Trydencie.

Udało się zebrać 241 listów, które znajdują się w następujących archiwach i bibliotekach:

Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie — 46 listów w 8 kodeksach.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie — 15 listów w 3 kodeksach

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie — 175 listów w 2 kodeksach

Stifts — och Landsbiblioteket (Szwecja) — 4 listy w 1 kodeksie.

⁴ Biografy Walentego Kuczborskiego są zamieszczone w: Polskim Słowniku Biograficznym, t. XVI, s. 73-74; Bibliografii literatury Polskiej — Nowym Korbutcie t. II, 1964 s. 429-431; Słowniku polskich teologów katolickich, pod. red. H. E. Wyczawskiego, t. II, s. 462-463.

⁵ ADWO, AK, rkps C k. 12.

Wszystkie listy są autografami, tylko jeden z nich jest oryginałem pisanym ręką Fabiana Quadrantyna⁶. Kuczborski nie omieszczał w nim usprawiedliwić tego faktu różnymi zajęciami zleconymi przez Hozjusza.

Badania wykazały, że Kuczborski w prowadzeniu korespondencji nie stosował jezuickiej zasady, którą przyjął sam kardynał warmiński i jego sekretarz Stanisław Reszka, by pisać listy w soboty.

Najwięcej więc zachowało się listów Kuczborskiego do Kromera pisanych we wtorek (70). Wpływ na to miało zapewne kursowanie poczty.

Chronologicznie biorąc można korespondencję Kuczborskiego z Kromerem podzielić na trzy okresy, wyznaczone miejscem pobytu nadawcy listów: Podział ten przedstawia się następująco:

- I. Okres trydencki, lata 1561-1563, zachowanych 81 listów,
- II. Okres warmiński, lata 1564-1569, zachowane 92 listy,
- III. Okres krakowski, lata 1569-1572, zachowanych 60 listów, ponadto pozostaje 7 listów bez dokładnej daty.

Okres trydencki to czas wzmożonej pracy przede wszystkim kardynała warmińskiego jako przewodniczącego trzeciej sesji soboru w Trydencie oraz jego pomocników: Walentego Kuczborskiego i Stanisława Reszki. Korespondencja z tego okresu bardzo szczegółowo przedstawia kalendarium życia i działalności kardynała, stan jego zdrowia (zazwyczaj słaby), kontakty z przyjaciółmi: wymianę listów, wizyty, rewizyty, udział w poszczególnych posiedzeniach soborowych, sytuację na dworze. Ponadto wiadomości „gazetowe” o liturgii sprawowanej w czasie soboru, o nowych nominacjach papieskich, o postach cesarskich na sobór i zasłyszane wieści polityczne.

Kuczborski spisał dziariusz soboru trydenckiego pt. *Concilium Tridentinum sub Pio papa quarto anno milesimo quingentesimo sexagesimo secundo celebratum*⁷. Okres ten w osobnej pozycji książkowej opracował H. D. Wojtyśka⁸ i zamieścił tam w aneksie 10 listów Kuczborskiego do Kromera.

W okresie warmińskim Walenty Kuczborski miał nadzór nad całością spraw załatwianych w kancelarii na dworze kardynała w Lidzbarku. Redagował jego korespondencję w języku łacińskim i odbierał listy przychodzące, świadczą o tym minuty listów kardynała i liczne adnotacje poczynione ręką Kuczborskiego. W wielu wypadkach sam decydował o tym, czy będzie potrzebna odpowiedź kardynała na nadesłany list, co wyrażało się w samodzielnym zapisie: *non eget responso*.

Oprócz spraw swego patrona, zleconych do przekazania Kromerowi w listach Kuczborskiego przewija się wątek autobiograficzny. Godne uwagi są relacje z przebiegu tłumaczenia *Katechizmu trydenckiego* na język polski.

⁶ ADWO, AB, rkps D 28 k. 62.

⁷ Kraków, Bibl. Jagiell. rkps 163.

⁸ H. D. Wojtyśka, *Cardinal Hosius Legate to the Council of Trent*, Rome 1967.

Zadanie to zlecił swemu sekretarzowi kardynał, proszony o przekład przez papieża⁹. Pod datą 9 IV 1567 pisał Kuczborski do Kromera:

In Catechismo progressus iam sum ad explicationem decalogi. Perlegit Cardinalis versionem Symboli et de Sacramentis. Placet¹⁰.

Kuczborski przy Hozjuszu dorobił się kilku beneficjów: został kanonikiem warmińskim, archidiakonem pomorskim i kanonikiem katedralnym krakowskim. Starania o te beneficja znalazły też swój wyraz w listach do Kromera.

W 1569 r. Kuczborski był wraz z Hozjuszem obecny na sejmie w Lublinie i dobrze był zorientowany w sprawach dotyczących wyjazdu kardynała do Rzymu. Jednakże sam z kardynałem do Stolicy chrześcijaństwa nie pojechał. W tej sprawie Tomasz Płaza prosił Kromera, by przekonał Hozjuszego sekretarza do tego wyjazdu — zabiegi te nie przyniosły jednak pożądanego skutku. Kuczborski opuścił dwór Hozjusza niedługo po jego wyjeździe do Wiecznego Miasta. Fakt ten różnie komentowano. Chociaż odszedł z dworu kardynała nie zerwał z nim kontaktu, o czym świadczy korespondencja Hozjusza z tego okresu¹¹. Po wyjeździe z Lidzbarka Kuczborski zamieszkał w domu swego przyjaciela Marcina Kromera w Krakowie i przez kilka lat był sekretarzem królewskim. Zmarł 4 października 1572 r.

Listy Kuczborskiego z okresu krakowskiego przynoszą wiele wiadomości o rzymskiej podróży kardynała, stanie jego zdrowia i działalności w Stolicy Apostolskiej. Często na ręce Kuczborskiego do Krakowa stał Hozjusz plik listów, z przeznaczeniem ich dla wspólnego przyjaciela Marcina Kromera na Warmii.

Listy Kuczborskiego są wyrazem przyjaznego stosunku do Kromera, chociaż nadawca postąpił w stosunku do adresata pełnymi szacunku tytułami, najczęściej: „Reverendissima Dominatio Vestra”. Głównym bohaterem ich jest kardynał Hozjusz. Listy te nie były przeznaczone przez nadawcę do druku. Wszystkie pisane są w języku łacińskim z nielicznymi wstawkami polskimi. Słownictwo ich jest proste, wzięte z mowy codziennej. Szata graficzna pisma mało staranna. Częste skróty wyrazów utrudniają lekturę. Brak w listach artystycznych środków ekspresji. Do rzadkości należą cytaty z *Biblii* i przysłowia. Nie ma charakterystycznych dla okresu renesansu aluzji do literatury antycznej.

Samorzutnie nasuwa się tu porównanie listów Kuczborskiego z listami Stanisława Reszki do Marcina Kromera¹². Są one zbliżone chronologicznie

⁹ Zob. list papieża Piusa V do Hozjusza; 28 IX 1566, druk: A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, Rzym, 1861, t. II, s. 726-727.

¹⁰ ADWO, AK, Ab 5, k. 180-181.

¹¹ Na ten temat zob. J. A. Kalinowska, Wyjazd Hozjusza do Rzymu w 1569 r., *Studia Warmińskie* 1981, t. 18 s. 195, przyp. 82.

¹² Zob. *Studia Warmińskie*, 1983, t. 20 cz. III (w druku)

i tematycznie (łączy je bowiem postać Hozjusza) do siebie. Jednakże talent literacki Stanisława Reszki i jego erudycja klasyczna przewyższają zdolności pisarskie jego starszego kolegi. Doktorat zdobyty przez Reszkę na uniwersytecie w Perugii i wysoki poziom wiedzy osiągnięty przez lekturę dzieł teologicznych i autorów antycznych pięknie zaowocowały w jego twórczości piśmienniczej i działalności kulturalnej, czym przebywający w otoczeniu Hozjusza przez ok. dziewiętnaście lat Kuczborski nigdy nie mógł się poszczycić.

Listy tych obu Hozjuszowych sekretarzy są cennym zabytkiem staropolskiej prozy renesansowej i stanowią pierwszorzędą bazę źródłową dla opracowania nowoczesnej biografii zarówno kardynała warmińskiego jak i jego przyjaciela, polskiego Liwiusza — Marcina Kromera.

REJESTR LISTÓW WALENTEGO KUCZBORSKIEGO DO MARCINA KROMERA

Skróty używane w rejestrze:

ADWO	—	Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie
AB	—	Archiwum Biskupie
AK	—	Archiwum Kapituły
aut.	—	autograf
BCz	—	Biblioteka Czartoryskich w Krakowie
BJ	—	Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
C. Walewski	—	C. Walewski, Marcin Kromer. Pisma. Warszawa 1874
H. D. Wojtyska	—	H. D. Wojtyska, Cardinal Hosius Legate to the Council of Trent, Rome 1967
k.	—	karta
Link.	—	Linköping (Szwecja), Stifts — och Landsbiblioteket
oryg.	—	oryginał
s.	—	strona
v	—	verso

Nr	Data i miejsce nadania listu	Kolokacja
1.	13 VIII 1561 Bolzano	BJ 28/II k. 106-107v
2.	21 VIII 1561 Trydent	BJ 28/I k. 261-262v
3.	22 VIII 1561 Trydent	BJ 28/I k. 218-219v Druk.: H. D. Wojtyska, s. 284-285
4.	23 VIII 1561 Trydent	BJ 28/II k. 92-93v
5.	19 X 1561 Trydent	BCz 1610 s. 113-115
6.	4 XI 1561 Trydent	BCz 1610 s. 117-118
7.	12 XI 1561 Trydent	Link. Brev 17/I nr 11
8.	14 XII 1561 Łomża	BJ 28/I k. 178-v
9.	3 I 1562 Trydent	BJ 28/II k. 204-205v
10.	6 I 1562 Trydent	BJ 28/II k. 35-v

11.	12 I 1562 Trydent	BJ 28/II k. 73-74v
12.	13 I 1562 Trydent	BJ 28/I k. 123-v
13.	20 I 1562 Trydent	BJ 28/I k. 114-115v
14.	27 I 1562 Trydent	BJ 28/II k. 79-v
15.	11 II 1562 Trydent	BJ 28/II k. 17-v
16.	17 II 1562 Trydent	BJ 28/II k. 140-v
17.	3 III 1562 Trydent	BJ 28/II k. 262-3v
18.	10 III 1562 Trydent	BJ 28/II k. 135-v, Druk.: H. D. Wojtyska, s. 295-297
19.	17 III 1562 Trydent	BCz 1610 s. 137-139
20.	24 III 1562 Trydent	BJ 28/I k. 107-v
21.	4 V 1562 Trydent	BJ 28/II k. 25-v
22.	12 V 1562 Trydent	BJ 28/II k. 121-122v
23.	18 V 1562 Trydent	BJ 28/II k. 60-v, Druk.: H. D. Wojtyska, s. 311-312
24.	1 VI 1562 Trydent	BCz 1620 s. 71-74 Druk.: H. D. Wojtyska, s. 313-314
25.	30 VI 1562 Trydent	BJ 28/I k. 97-v
26.	3 VII 1562 Trydent	BCz 1610 s. 151-154
27.	25 VII 1562 Trydent	BJ 28/I k. 185-186v Druk.: H. D. Wojtyska, s. 320-321
28.	28 VII 1562 Trydent	BJ 28/I k. 177-v, Druk.: H. D. Wojtyska, s. 321-322
29.	4 VIII 1562 Zivetzano	BJ 28/I k. 166, Druk.: H. D. Wojtyska, s. 323
30.	11 VIII 1562 Trydent	BJ 28/I k. 71
31.	31 VIII 1562 Trydent	ADWO AB D 10 k. 11, Druk.: C. Walewski, s. 49
32.	1 IX 1562 Trydent	BJ 28/I k. 309-v
33.	22 IX 1562 Trydent	BJ 28/I k. 45-v
34.	29 IX 1562 Trydent	BJ 28/II k. 20-v
35.	16 XI 1562 Trydent	BCz 1610 s. 133-136
36.	23 XI 1562 Trydent	BJ 28/I k. 77-v
37.	16 XII 1562 Trydent	BJ 28/I k. 171-172v
38.	10 II 1563 Trydent	BJ 28/I k. 131-v
39.	27 II 1563 Trydent	BJ 28/I k. 292-293v
40.	2 III 1563 Trydent	BJ 28/I k. 168-v
41.	13 III 1563 Trydent	BJ 28/I k. 165-v, Druk.: H. D. Wojtyska, s. 355
42.	30 III 1563 Trydent	BJ 28/I k. 179-180v
43.	30 III 1563 Trydent	BJ 28/II k. 313-314v
44.	14 IV 1563 Trydent	BJ 28/I k. 197-v
45.	18 IV 1563 Trydent	ADWO AB D 28 k. 46
46.	20 IV 1563 Trydent	ADWO AB D 28 k. 45
47.	20 IV 1563 Trydent	ADWO AB D 28 k. 48
48.	23 IV 1563 Trydent	ADWO AB D 28 k. 49
49.	27 IV 1563 Trydent	ADWO AB D 28 k. 47-v
50.	29 IV 1563 Trydent	BJ 28/II k. 206-207v
51.	8 V 1563 Trydent	BJ 28/I k. 288-v
52.	16 V 1563 Trydent	BJ 28/I k. 139-v
53.	21 V 1563 Trydent	BJ 28/I k. 142-v
54.	25 V 1563 Trydent	BJ 28/I k. 104
55.	25 V 1563 Trydent	ADWO AB D 28 k. 50-51v
56.	3 VI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 29-v
57.	4 VI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 125-v
58.	5 VI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 150-v
59.	8 VI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 78-v
60.	9 VI 1563 Trydent	ADWO AB D 28 k. 50-51v
61.	12 VI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 109-v
62.	15 VI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 33-v, Druk.: H. D. Wojtyska, s. 373-374

63.	15 VI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 68-v
64.	16 VI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 32-v
65.	22 VI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 36-v
66.	3 VIII 1563 Trydent	BJ 28/II k. 275-276v
67.	10 VIII 1563 Trydent	BJ 28/II k. 94-96v
68.	17 VIII 1563 Trydent	BJ 28/I k. 122-v
69.	25 VIII 1563 Trydent	BJ 28/II k. 4-v
70.	28 VIII 1563 Trydent	BJ 28/I k. 104-v
71.	8 IX 1563 Trydent	BJ 28/II k. 41-42v
72.	14 IX 1563 Trydent	BJ 28/I k. 197-v
73.	21 IX 1563 Trydent	BJ 28/II k. 134-v
74.	5 X 1563 Trydent	BJ 28/I k. 191-192v
75.	29 X 1563 Trydent	BJ 28/I k. 72-v i 74-v
76.	12 XI 1563 Trydent	BJ 28/I k. 93-94v
77.	23 XI 1563 Trydent	BJ 28/I k. 158-159v
78.	25 XI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 126-127v
79.	30 XI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 311-v, Druk.: H. D. Wojtyńska, s. 380-382
80.	4 XII 1563 Trydent	BJ 28/I k. 90-91v
81.	30 XII 1563 Linz	BJ 28/I k. 226-v
82.	15 I 1564 Ołomuniec	BJ 28/I k. 200-v
83.	20 I 1564 Wrocław	BJ 28/I k. 169-v
84.	17 II 1564 Lidzbark	BCz 1610 s. 285-288
85.	8 III 1564 Wiedeń (?)	BJ 28/I k. 125-126v
86.	9 III 1564 Warszawa	ADWO AK Ab 5 k. 207-v
87.	19 XI 1564 Lidzbark	ADWO AK Ab 2 k. 83-v
88.	10 I 1565 Lidzbark	BJ 28/I k. 206-208v
89.	28 I 1565 Lidzbark	BJ 28/I k. 215-16v
90.	8 III 1565 Piotrków	BJ 28/II k. 96-97v
91.	15 III 1565 Piotrków	BJ 28/II k. 104-v
92.	27 III 1565 Piotrków	BJ 28/II k. 100-101v
93.	2 IV 1565 Piotrków	BJ 28/II k. 102-103v
94.	5 VI 1565 Barczewo	BJ 28/II k. 298-299v
95.	28 VIII 1565 Lidzbark	aut. oryg. BJ 28/II k. 170-173v
96.	10 IX 1565 Płock	BJ 28/I k. 265-266v
97.	12 IX 1565 Płock	BJ 28/I k. 220-221v
98.	2 II 1566 Lidzbark	oryg. ADWO AB D 28 k. 62.
99.	17 II 1566 Lidzbark	BJ 28/II k. 145-146v
100.	26 II 1566 Lidzbark	BJ 28/I k. 263-264v
101.	14 IV 1566 Lidzbark	Link. Brev 17/I nr 21-22
102.	26 IV 1566 Lidzbark	BCz 1610 s. 357-360
103.	12 V 1566 Płock	BJ 28/II k. 131-v
104.	30 V 1566 Lidzbark	BJ 28/I k. 276-277v
105.	9 VI 1566 Lidzbark	BJ 28/I k. 130-v
106.	31 VIII 1566 Lidzbark	BJ 28/II k. 112-114
107.	25 IX 1566 Lidzbark	ADWO AB D 72 k. 78-79
108.	17 X 1566 Malbork	BJ 28/I k. 227-v
109.	17 I 1567 Wolbórz	BJ 28/I k. 48-v
110.	20 I 1567 Lidzbark	BJ 28/I k. 228-229v
111.	30 I 1567 Lidzbark	BJ 28/II k. 284-285v

112.	20 II 1567 Lidzbark	BJ 28/I k. 304-305v
113.	27 II 1567 Lidzbark	BJ 28/I k. 240-241v
114.	7 III 1567 Lidzbark	BJ 28/I k. 160-161v
115.	9 IV 1567 Malbork	ADWO AK Ab 5 k. 180-181
116.	16 IV 1567 Braniewo	BJ 28/II k. 2-3v
117.	5 V 1567 Płock	BJ 28/II k. 320-1v
118.	13 VI 1567 Lidzbark	BJ 28/I k. 250-251v
119.	6 VII 1567 Lidzbark	BCz 1610 s. 409-412
120.	9 VII 1567 Reszel	BCz 1610 s. 413-414
121.	15 VII 1567 Braniewo	BJ 28/II k. 312-v
122.	22 VII 1567 Lidzbark	BJ 28/I k. 60-61 i 63-v
123.	13 VIII 1567 Lidzbark	BJ 28/I k. 269-271v
124.	18 VIII 1567 Lidzbark	BCz 1610 s. 417-418
125.	19 VIII 1567 Lidzbark	BCz 1610 s. 421-423
126.	3 IX 1567 Płock	BJ 28/II k. 277-278v
127.	16 IX 1567 Orneta	BJ 28/I k. 44-v
128.	19 IX 1567 Lidzbark	BJ 28/II k. 296-297v
129.	24 X 1567 Lidzbark	BJ 28/I k. 198-199v
130.	19 XI 1567 Braniewo	BJ 28/II k. 115-116v
131.	10 XII 1567 Lidzbark	BJ 28/II k. 300-301v
132.	24 XII 1567 Lidzbark	BJ 28/II k. 164-166
133.	3 II 1568 Lidzbark	BJ 28/II k. 303-304v
134.	3 II 1568 Lidzbark	ADWO AB D 28 k. 76-v
135.	19 II 1568 Lidzbark	BJ 28/II k. 318-319v
136.	25 II 1568 Lidzbark	BJ 28/II k. 253-254v
137.	6 III 1568 Lidzbark	BJ 28/II k. 213-215v
138.	26 IV 1568 Lidzbark	BJ 28/II k. 18-19v
139.	30 IV 1568 Lidzbark	BJ 28/I k. 279-280v
140.	6 VI 1568 Lidzbark	BJ 28/I k. 51-52v
141.	10 VII 1568 Reszel	BJ 28/I k. 202-v
142.	26 VII 1568 Lidzbark	BJ 28/II k. 177-178
143.	19 XI 1568 Lidzbark	BJ 28/II k. 69-v
144.	21 XI 1568 Lidzbark	BJ 28/I k. 310-311v
145.	27 XI 1568 Lidzbark	BJ 28/II k. 247-8v
146.	4 XII 1568 Lidzbark	BJ 28/I k. 92-v
147.	13 XII 1568 Elbląg	BJ 28/I k. 205-v
148.	5 I 1569 Lidzbark	BJ 28/I k. 121-v
149.	6 III 1569 Lublin	BJ 28/II k. 143-144v
150.	9 III 1569 Lublin	BJ 28/I k. 306-v
151.	14-5 III 1569 Lublin	BJ 28/II k. 286-287v
152.	17 III 1569 Włocławek	BJ 28/I k. 237-239v
153.	20 III 1569 Lublin	BJ 28/II k. 305-306v
154.	28 III 1569 Lublin	BJ 28/II k. 229-230v
155.	29 III 1569 Lublin	BJ 28/II k. 136-v
156.	31 III 1569 Lublin	BJ 28/II k. 307-308v
157.	3 IV 1569 Lublin	BJ 28/II k. 21-22v
158.	9 IV 1569 Lublin	BJ 28/II k. 110-111v
159.	13 IV 1569 Lublin	BJ 28/I k. 152-153v
160.	18-20 IV 1569 Lublin	BJ 28/II k. 186-v
161.	27 IV 1569 Lublin	BJ 28/II k. 39-40v
162.	30 IV — 2 V 1569 Lublin	BJ 28/II k. 291-293

163.	11 V 1569 Lublin	BJ 28/I k. 144-145v
164.	16 V 1569 Lublin	BJ 28/I k. 193-v
165.	18 V 1569 Lublin	BJ 28/II k. 231-232
166.	21 VI 1569 Lidzbark	ADWO AB D 28 k. 94-v
167.	24 VIII 1569 Lidzbark	BJ 28/II k. 147-v
168.	5 X 1569 Kraków	ADWO AB D 113 k. 110-111
169.	20 X 1569 Kraków	ADWO AB D 29 k. 39-v
170.	21 X 1569 Kraków	ADWO AB D 29 k. 43-v
171.	22 X 1569 Kraków	ADWO AB D 29 k. 41-v
172.	29 X 1569 Kraków	Link. Brev 17/I nr 10
173.	11 XI 1569 Kraków	BCz 1610 s. 505-507
174.	12 III 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 56-v
175.	3 IV 1570 Kraków	Link. Brev 17/I nr 40
176.	8 IV 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 114-v
177.	17 IV 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 72-v
178.	26 V 1570 Kraków	ADWO AK Ab 5 k. 204-v
179.	8 VI 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 78-v
180.	17 VI 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 82-v
181.	21 VI 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 84-v
182.	22 VI 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 85-v
183.	6 VII 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 99-v
184.	13 VII 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 100-v
185.	20 VII 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 104-105v
186.	23 IX 1570 Kraków	BJ 28/II k. 271-272v
187.	6 X 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 113
188.	13 X 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 116-v
189.	18 X 1570 Kraków	ADWO AB D 29 k. 140-140av
190.	3 XI 1570 Kraków	BJ 28/II k. 222-v
191.	9 XI 1570 Kraków	BJ 28/I k. 108-v
192.	5 XII 1570 Kraków	BJ 28/II k. 5-v
193.	7 I 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 3-v
194.	30 I 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 5-v
195.	11 II 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 8-9v
196.	20 II 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 10-v
197.	6 III 1571 Kraków	BJ 28/I k. 164-v
198.	12 III 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 18-v
199.	26 III 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 27-v
200.	2 IV 1571 Kraków	BJ 28/I k. 187-v
201.	9 IV 1571 Kraków	BJ 28/I k. 281-v
202.	10 IV 1571 Kraków	BJ 28/II k. 1-v
203.	28 IV 1571 Kraków	BJ 28/I k. 167-v
204.	14 V 1571 Kraków	BJ 28/I k. 281-v
205.	4 VI 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 40-v
206.	9 VI 1571 Kraków	ADWO AB D 29 k. 79-v
207.	24 VI 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 47-v
208.	28 VI 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 45-v
209.	8 VII 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 57-v
210.	15 VII 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 59-v
211.	23 VII 1571 Kraków	ADWO AB D 30 k. 62-v
212.	15 X 1571 Kraków	ADWO AK Ab 2 k. 105-v
213.	12 XI 1571 Kraków	BJ 28/I k. 80-v

214.	19 XI 1571 Kraków	BJ 28/II k. 61-v
215.	11 XII 1571 Kraków	BJ 28/I k. 201-v
216.	1 I 1572 Kraków	BJ 28/I k. 89-v
217.	7 I 1572 Kraków	BJ 28/II k. 163-v
218.	15 I 1572 Kraków	BJ 28/I k. 136-v
219.	12 II 1572 Kraków	BJ 28/II k. 117-119v
220.	9 III 1572 Kraków	ADWO AB D 30 k. 76-v
221.	18 III 1572 Kraków	BJ 28/I k. 252-253v
222.	1 IV 1572 Kraków	BCz 1611 s. 669-670
223.	14 IV 1572 Kraków	BJ 28/I k. 194-v
224.	22 IV 1572 Kraków	BJ 28/I k. 170-v
225.	29 IV 1572 Kraków	BJ 28/I k. 64-v
226.	6 V 1572 Kraków	BJ 28/I k. 43-v
227.	16 V 1572 Kraków	BJ 28/I k. 49-51
228.	20 V 1572 Kraków	BJ 28/II k. 315-v
229.	25 V 1572 Kraków	BJ 28/II k. 34-v
230.	3 VI 1572 Kraków	BJ 28/II k. 86-v
231.	14 VI 1572 Kraków	BJ 28/II k. 84-85v
232.	29 VIII 1572 Kraków	BJ 28/I k. 78-79v
233.	23 IX 1572 Kraków	BJ 28/II k. 271-v

Listy o dacie niepełnej lub niepewnej

	Data	Kolokacja
1)	25 V (1561, lub 1562, lub 1563) Trydent	BJ 28/I k. 102-v
2)	2 IV (1562 Trydent)?	BJ 28/I k. 46-47v
3)	18 V (1562 lub 1563) Trydent	BJ 28/II k. 283-v
4)	przed 23 XI 1563 Trydent	BJ 28/II k. 104-v
5)	list niedokończony	BJ 28/II k. 197
6)	bez daty	BJ 28/II k. 217
7)	list z okresu Soboru Trydenckiego	BJ 28/II k. 72.

DIE KORRESPONDENZ VON WALENTY KUCZBORSKI AN MARTIN KROMER

ZUSAMMENFASSUNG

Die Korrespondenz entstand mit Hinsicht auf den Ermländischen Kardinal Stanislaus Hosius. Walenty Kuczorski (1525-1572) arbeitete 19 Jahre lang bei S. Hosius als Sekretär. 234 Briefe an Martin Kromer mit bestimmten Daten und 7 Briefe mit unvollständigen und unbestimmten Daten sind erhalten geblieben. Die ganze Korrespondenz umfasst 12 Jahre. Die 12 Jahre kann man in drei Zeitabschnitte teilen, die auf Walenty Kuczorskis Aufenthalt hinweisen:

I. Die tridentische Zeit (1561-1563) — 81 Briefe

II. Die ermländische Zeit (1564-1569) — 92 Briefe

III. Die krakauer Zeit (1569-1572) — 60 Briefe

Zu dem Beitrag ist ein Verzeichnis des Briefes von Walenty Kuczorski an Martin Kromer beigegeben. Es enthält die Daten und Absendungsstellen jedes Briefes wie auch die Kollokation.

MARCIN KROMER
A TRADYCJA KOPERNIKAŃSKA NA WARMII

Gdy w kwietniu 1535 r. Kopernik liczył sobie 62 lata, określano go jako „starego kanonika we Fromborku”. Wtedy już, co najmniej osiem lat przed śmiercią, podziwiany był szeroko w świecie — i to bynajmniej nie tylko w hermetycznym świecie uczonych. Jest na to wiele świadectw. Otóż więc jakiś zarządca probostwa w Reutlingen pisał do niejakiego Józefa Schradiego: „Prusy wydały nam nowego i nadzwyczajnego astronoma...”¹. Był to już co prawda rok 1542, gdy chwałę Kopernika i jego zdumiewającej teorii kompetentnie rozgłaszał po świecie Jerzy Joachim Retyk, ale jest i przykład o wiele wcześniejszy, kiedy to mianowicie w 1533 r. papież Klemens VII w obecności dwu swoich kardynałów, biskupa i osobistego lekarza, wysłuchiwał w trakcie przechadzki po ogrodach watykańskich wykładu swego sekretarza Jana Albrechta Widmanstäda o Kopernikowej teorii *de motu terrae* — „o ruchu Ziemi”². Już w 1535 r. jakiś nieznany bliżej doktor Jan Apelt w Norymberdze na tyle miał wyrobiony pogląd o wiedzy i kompetencjach naukowych żyjącego w odległym krańcu Europy mędrca, iż bez obawy polecał go księciu Albrechtowi w Królewcu do interpretacji horoskopu: „Niech się Wasza Książęca Dostojność — pisał z przekonaniem — zwróci w ostateczności do starego kanonika we Fromborku, gdyby innego nie było”³. W 1536 r. kardynał papieski Mikołaj Schönberg w liście swym do Kopernika oznajmiał mu, że gdy przed kilkoma laty usłyszał zgodną opinię o jego talencie, nabrał doń tym większego szacunku i począł gratulować ludziom, pośród których kwitnie jego chwała. Pojął bowiem, że Kopernik nie tylko posiadał dotychczasową wiedzę matematyków, lecz stworzył też nową teorię o ruchu Ziemi wokół Słońca i z najwyższym podziwem wszystkich sporządził tablice ruchu gwiazd. Prosił tedy, aby Kopernik uczynił swe odkrycia dostępnymi dla świata nauki i aby przesał mu rezultaty swych badań wraz z tabli-

¹ Por. J. Sikorski: Mikołaj Kopernik na Warmii. Chronologia życia i działalności, Olsztyn 1968, nr 509.

² Tamże, nr 531.

³ Tamże, nr 360.

cami. W tej zaś sprawie zapośredniczyłby kanonik Teodoryk z Radzyna, który na koszt kardynała poleci wszystko skopiować i wszystko przesłać do Rzymu. Spodziewa się, że Kopernik uczyni zadość tej prośbie, gdyż znalazł w nim wielbiciela swego talentu, który pragnie oddać mu sprawiedliwość⁴. Ten list Kopernik wydrukuje na wstępie swego dzieła.

A cóż dopiero mówić o świecie uczonych. W rezultacie wspomnianej już akcji publikacyjnej Retyka, biskup Jan Dantyszek odbierał listy od swych zagranicznych korespondentów z płomiennymi enuncjacjami dotyczącymi fromborskiego kanonika. Tak więc brukselski uczone Cornelius Scepperus dopytywał się o termin druku dzieła i oznajmiał, że „nazwisko wspomnianego Kopernika stało się sławne”. Profesor uniwersytetu w Lowanium Gemma Frisius pisał z uniesieniem: „Zdaje się, zaiste, iż jakimś zrządzeniem losu muzy — przeniosły się do Sarmacji, przynęcone — nie wiem — czy urokiem ziemi, czy raczej talentem mieszkańców —. Abyśmy zaś o innych na teraz zamilczał, sama przecież Urania założyła tam nową siedzibę i nowych zyskała sobie wielbicieli, którzy przyniosą nam nową Ziemię, nowe Słońce i gwiazdy, cały świat zaiste odmienny” (1541)⁵. W 1542 r., gdy Kopernik wysłał do druku ostatni w swym życiu rękopis, zatytułowany *Ad Sanctissimum Dominum Paulum III Pontificem Maximum, Nicolai Copernici Praefatio in libros Revolutionum* — nazwisko uczonego z Fromborka było na ustach całej światłej Europy. Wtedy też krakowski astronom Wojciech Caprinus w liście dedykacyjnym do biskupa płockiego, podkanclerzego koronnego Samuela Maciejowskiego, umieszczonym na wstępie swego dzieła, jako pierwszy z polskich uczonych pełnym głosem sławił „Mikołaja Kopernika, kanonika warmińskiego, niegdyś w tym mieście przebywającego, który i to, co już podziwu godnego w przedmiotach matematycznych napisał i co jeszcze więcej wydać zamierza, z tego naszego Uniwersytetu jakoby ze źródła najprzód zaczerpnął; czemu nie tylko nie zaprzecza, ale i owszem, sam wyznaje, że to wszystko zawdzięcza naszej Akademii”⁶.

Dwa miesiące później, z początkiem grudnia 1542 r., Kopernik leżał na łożu śmierci. Kanonik Jerzy Donner powiadomił o tym ich wspólnego przyjaciela, biskupa chełmińskiego Tidemana Giesego, ten zaś 8 grudnia z żalem potwierdzał otrzymaną wiadomość o chorobie „czcigodnego starca, naszego Kopernika” — wyrażając równocześnie obawę, iż „on, jako że w dobrym zdrowiu lubił samotność, teraz w chorobie niewiele ma, jak sądzę, życzliwych, których by stan jego obchodził”. Ponieważ wiadomo mu, że Donnera Kopernik zaliczał do „najbardziej zaufanych — prosił, aby ten zaopeczował się chorym i okazał mu pomoc, którą obydwaj są mu winni”⁷.

⁴ Tamże, nr 379.

⁵ M. Biskup: *Regesta Copernicana*, Wrocław 1973, nr 468, 469; J. Sikorski: *Mikołaj Kopernik*, jw. nr 493.

⁶ Tamże, nr 512.

⁷ Tamże, nr 515.

Pomimo enuncjacji Giesego, która brzmi jak oskarżenie pod adresem kolegów z kapituły, mało losem Kopernika zainteresowanych, Jan Dantyszek już w styczniu 1543 r. słał wiadomość do Lowanium o chorobie doktora Mikołaja Kopernika, a Eustachy Knobelsdorf, stypendysta Dantyszka, osobiście informował o tym profesora Gemmę Frisiusa w Lowanium⁸.

I oto ten, o którym świat mówił tak wzniosłe — umiera. Umarł zaś nie wiadomo kiedy, ponieważ w praktyce kancelaryjnej kapituły z reguły odnotowywano nie zgon kanonika, lecz objęcie zwolnionego przez ten zgon kanonikatu i prebendy. Tak też działo się i w tym przypadku. Przed kapitułą stanął Jan Loitz, koadiutor zmarłego — prawny jego następca — i wnosił o formalne przyznanie mu „kanonikatu i prebendy dzierzonych niegdyś przez czcigodnego pana, pana Mikołaja i za zgodą kapituły posiadanie ich zostało mu dane”. Miało to miejsce 21 maja — nie wiadomo, czy w dniu zgonu Kopernika, czy jakiś czas później⁹. Dokładnej daty zgonu Kopernika do dziś nie znamy.

Nie dano mu też płyty nagrobnej, ponieważ egzekutorzy jego testamentu nie znaleźli dyspozycji finansowej w tej sprawie, zaś krewni, którym zapisał swoje oszczędności, nie zadbali o to; trudno im się jednak dziwić, skoro spadkobiercami swymi uczynił siedmioro dzieci swej najmłodszej siostrzenicy Reginy Moller — obok drugiej siostrzenicy, Krystyny Stulpawitz, która zrzuciła habit mniszki i wyszła właśnie za mąż za luteranina w Królewcu¹⁰. Tym sposobem Kopernik został pochowany bezimiennie w miejscu, o którym współcześni nie uwiadomili potomnych.

To, że nie zapisano daty jego śmierci i że nie uczczono jego pamięci płytą nagrobną w miejscu wiecznego spoczynku — nie jest konsekwencją tego, o czym pisał cytowany już Tideman Giese — że „niewielu ma życzliwych, których by stan jego obchodził”. Przyjrząwszy się bowiem bliżej otoczeniu, w którym przeżył swoje lata fromborskie, dochodzimy do wniosków zgoła odmiennych. Już nawet notariusz Fabian Emerich, który uczestniczył w akcie przekazania kanonikatu jego następcy — osobie przez samego Kopernika wskazanej — to towarzysz odległych lat młodości z okresu lidzbarskiego (1503-1510), gdzie był kapelanem biskupa Łukasza Watzenrodego, wuja Kopernika. Łączyły też obydwu niedole wojny krzyżackiej z 1520 r., kiedy to odznaczywszy się przy obronie kolegiaty dobromiejskiej, schronił się Fabian Emerich na zamku olsztyńskim, którym zawiadywał Kopernik. Obaj wreszcie byli lekarzami i jemu to, Emerichowi, przekazał Kopernik w testamencie jedno z dzieł lekarskich¹¹.

⁸ Tamże, nr 517, 520.

⁹ Por. J. Sikorski: W sprawie datowania śmierci Mikołaja Kopernika, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (= *KMW*), 1973, nr 3, s. 261-272.

¹⁰ J. Sikorski: Mikołaj Kopernik, jw. nr 525.

¹¹ Tamże, nr 515; o Emerichu por. też: Kopernik na Warmii, Olsztyn 1973, indeks.

W roku śmierci Kopernika Emerich nie był jeszcze kanonikiem. Jeśli przeto rzucić okiem na samych już tylko kanoników — świadków ostatnich dni Kopernika — okazuje się, że na piętnastu z nich, przynajmniej dziewięciu z całą pewnością łączyły z nim bliższe związki. I tak, dziekana kapituły Leonarda Niderhoffa, obok którego przeżył przy katedrze prawie ćwierć wieku, uczynił egzekutorem swego testamentu; te same lata łączyły go z kustoszem Janem Tymmermanem, który upoważniał ongiś Kopernika do odpowiednich działań w sprawie swej własnej prebendy; Tideman Giese, jak powszechnie wiadomo, był jego oddanym przyjacielem — chociaż od pięciu lat nie rezydował przy katedrze; z Aleksandrem Scultetim, od 1540 r. nieobecnym na Warmii, łączyła go przyjaźń znana z licznych świadectw; z Janem Benedyktem Solfą, lekarzem królewskim w Krakowie, blisko współpracował i jemu to właśnie przekazał swój kanonikat we Wrocławiu. Obecność Solfy przy łożu śmierci Kopernika jest prawdopodobna, skoro źródłowo daje się stwierdzić jego obecność we Fromborku w czerwcu tegoż roku. I dalej — Teodoryk z Radzyna wymieniony jest we wstępie do *Obrotów* jako ten, którego kardynał Mikołaj Schönberg uczynił swym pełnomocnikiem w sprawie uzyskania kopii rękopisu dzieła — i jego też Kopernik uczynił egzekutorem swego testamentu. Aleksander Suchten — to siostrzeniec przyjaciela, Aleksandra Scultetiego — Teodoryk z Radzyna pomagał temu ostatniemu uzyskać kanonikat. Rafał Konopacki, po kądzieli z Watzenrodów, był krewnym, Kopernika, który na dodatek w jego imieniu objął kanonikat. Jerzy Donner — to wedle licznych świadectw bliski przyjaciel Kopernika, trzeci z wykonawców jego testamentu; później Donner przesłał dzieło Kopernika księciu Albrechtowi z własną o tym dziele opinią — iż „można to dzieło pana Mikołaja porównać ze śpiewem łabędzia, który kończąc swe życie zamyka je słodkimi tonami”¹². On to był autorem urzędowego zapisu w aktach kapituły o objęciu kanonikatu zwolnionego przez śmierć Kopernika, datując ów fakt dokładnie, ale pomijając za to datę zwolnienia tegoż kanonikatu, czyli datę śmierci Kopernika. Ma się rozumieć, że nasze pretensje do Jerzego Donnera mają jedynie charakter symboliczny.

Ludzie zaś, którzy mogli mu w istocie nie sprzyjać — jak to sugerował Tideman Giese — to zapewne tylko prepozyt Paweł Płotowski i kanonik Achacy Trenk. Na tym właściwie koniec. Pozostali bowiem — Stanisław Hozjusz, Albert Kijewski, Jan Rupoldus — przebywali stale poza diecezją. Tę listę kończy młody Maurycy Ferber, który był bratankiem niewątpliwie życzliwego Kopernikowi biskupa, a przeto i sam nie był zapewne jego wrogiem.

Z tej analizy wynika, że w ostatnich dniach swego życia miał Kopernik blisko siebie przynajmniej sześciu stale rezydujących, niewątpliwych przyja-

¹² M. Biskup: Regesta, jw. nr 505.

ciół — jeśli nie liczyć Fabiana Emericha, notariusza kapituły i lekarza, który kanonikiem nie był.

Spośród owych piętnastu kanoników tylko sześciu — podobnie jak i Kopernik — miało zakończyć życie we Fromborku. Spośród nich zaś czterem położono płyty nagrobne — z pewnością dzięki stosownym legatom oraz inicjatywie krewnych — jak wiadomo o tym w przypadku Jana Tymmermana¹³. Nie tylko więc on jeden spoczął pod posadzką katedry w bezimiennym grobie. W ten sam sposób pochowano dwóch egzekutorów jego testamentu — w 1544 r. Jerzego Donnera, a w rok później Leonarda Niderhoffa — pomimo tego nawet, że ten ostatni był dziekanem kapituły.

W tym stanie rzeczy, który zarówno z punktu widzenia statutów kapituły, jak i praktyki zwyczajowej, uznawany był za normalny, prawdopodobnie mogłoby się nic nie zmieścić, gdyby nie nadzwyczajne powody, które znalazł Marcin Kromer, od 1579 r. biskup warmiński, aby upamiętnić zarówno fakt obecności Kopernika w kapitule warmińskiej, jak też uczynić wiadomym miejsce jego pochówku. List Kromera do kapituły w tej sprawie z 21 listopada 1580 r. ujawnia zarówno jego intencje, jak też i sposób realizacji zamierzenia; jest manifestacją jego dobrych chęci i jego przekonań, ale równocześnie ujawnia niewiedzę co do tej postaci w sprawach zgola postawowych. Niewiedza ta dotyczy — jak się przekonamy — nie tylko nowego biskupa, ale i kapituły, to jest przecież środowiska, w którym przeżył Kopernik więcej czasu niż ktokolwiek z jego współczesnych, w którym od 1530 r., a więc w ciągu 13 lat do chwili śmierci, był już seniorem i wedle zasady precedencji zasiadał zarówno w stallach jak i w kapitularni na pierwszym miejscu bezpośrednio po prałatach i sam przeto tworzył niejako swoją własną tradycję.

List biskupa Kromera do kapituły brzmiał następująco:

„Wielebni panowie i bracia czcigodni. Ponieważ Jan Kopernik (*Joannes Copernicus*) i za życia i po śmierci był ozdobą nie tylko tego Kościoła, ale także całej swej pruskiej ojczyzny — myślę, że jest niesprawiedliwe, aby po śmierci nie miał godnego nagrobka czy też pomnika, którego poszukuje daremnie, jak słyszałem, wielu światłych gości i wędrowców. Ułożyłem więc tekst jego epitafium i miałbym życzenie, aby został umieszczony na nim albo na kamieniu na mój koszt oraz umiejscowiony na ścianie obok jego grobu. Co na ten temat sądzicie, zechciejcie mi donieść, a także uwiadomić, jaki to byłby koszt”.

Proponowany przez siebie tekst załączył Kromer na odwrocie cytowanego listu:

„Janowi Kopernikowi torunianinowi, kanonikowi tego Kościoła, mężowi biegłemu w wielu umiejętnościach, wybitnemu matematykowi i odnowicielowi astronomii — Marcin Kromer biskup warmiński. Umarł dnia... Roku Pańskiego... w wieku lat...”¹⁴.

¹³ Altpreussische Biographie, Bd. 2, s. 843.

¹⁴ Geheimes Staatsarchiv, Berlin-Dahlem Stiftung Preussischer Kulturbesitz, HBA C1a: Venerabiles domini fratres honorandi. Cum Jo[annes] [na marginesie inną ręką: Nicolaus est]

Reakcja kapituły była rychła. W liście do biskupa z 17 grudnia 1580 r. dotyczącym różnych spraw, w tej sprawie napisano:

„Co się tyczy nagrobka Kopernika, przesyłamy napis Stoiusowi, a wizerunek prześlemy przy najbliższej sposobności. Pozostaje tylko uzyskanie od mistrza projektu, a także chcielibyśmy wiedzieć, czy Wasza Przewielebność zechce zadbać o to osobiście, czy za naszym pośrednictwem”¹⁵.

Dalsza korespondencja na ten temat nie jest znana. Zamyśl swój biskup zrealizował wszelako za pośrednictwem kapituły, w czasie niesłychanie krótkim — o czym świadczy rok 1581 uwidoczony na epitafium.

Należy zwrócić uwagę na pewne charakterystyczne różnice między tekstem proponowanym przez Kromera, a ustalonym ostatecznie przez kapitułę, co może być istotnym źródłem informacji o jakości funkcjonującej wówczas w miejscowym środowisku tradycji kopernikańskiej. Znajomość tekstu zawdzięczamy Janowi Brożkowi, profesorowi Akademii Krakowskiej, który oglądał epitafium we Fromborku w 1618 r. i tak ów tekst zanotował:

„W imię Boga Wszemogącego. Czcigodnemu Panu Mikołajowi Kopernikowi torunianowi, sztuk i medycyny doktorowi, kanonikowi warmińskiemu, doskonałemu astrologowi i odnowicielowi tej nauki, Marcin Kromer, biskup warmiński, ku czci i ku pamięci potomnych wystawił roku Pańskiego 1581”¹⁶.

Copernicus vivens ornamento fuerit, atque etiam num post fata sit non solum huic ecclesiae, verum etiam toti Prussiae patriae suae, iniquum esse puto eum post obitum carere honore sepulchri sive monumenti, de quo quaerunt, sicut audivi, nonnunquam literati hospites et peregrini. Proinde conscripsi ei epitaphium, idque in eum incidi vel in petrum insculpi sumptu meo et parieti ad sepulchrum eius affigi velim. An idem videatur fraternitatibus vestris, faciant eae me certiore simulque quantum sumptum id requirat, mihi perscribant et bene valeant. Heilsbergae 21 die Novembris Anno 1580. Martinus Cromerus Varmiensis episcopus. [Na odwrocie:] Jo[anni] Copernico Torunensi huius ecclesie canonico, viro cum aliis disciplinis erudito, tum mathematico eximio et astronomiae instauratori. Martinus Cromerus episcopus Varmiensis. Obiit die... Anno Domini... aetatis suae ann... Cyt. E. M. Wermter: Das polnischlitauische Staatswesen aus der Sicht des ermländischen Bischofs Martin Kromer, w: Acta Prussica. Abhandlungen zur Geschichte Ost- und Westpreussens. Fritz Gause zum 75. Geburtstag, Würzburg 1968, s. 170-171.

¹⁵ Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (= ADWO), D 123, k. 156: — De monumento Copernici mittimus inscriptionem Stoi i imaginem prima occasione missuri. Reliquum est ut de artifice cogitatio suscipiatur; id autem utrum Reverendissima Paternitas Vestra per se ipsum an vero per nos curari velit scire refert. Cyt. L. Prowe: Das Andenken des Copernicus bei der dankbaren nachwelt, *Der neuen Preussischen Provinzial-Blätter dritte Folge*, Bd. 11, 1866, s. 356. Maciej Stojus (Stoy), ur. 1526, zm. 1583, pochodził z Królewca, tam też był profesorem medycyny i lekarzem nadwornym księcia Albrechta; humanista, który uprawiał poezję, ale zajmował się też matematyką i astronomią (*Altpreussische Biographie*, Bd. 2, 1967, s. 705). On więc był konsultantem i weryfikatorem tekstu zaproponowanego przez Kromera i przyjętego ostatecznie przez kapitułę do realizacji.

¹⁶ D.O.M. || R. D. Nicolao Copernico Thorunensi || Artium et medicinae Doctori || Canonico Varmiensi || Praestanti astrologo et ejus || Disciplinae Instauratori Martinus Cromerus Episcopus Varmiensis Honoris et ad posteritatem memoriae causa posuit Anno Christi MDLXXXI. Cyt. J. Brożek: Vita Copernici, w: S. Starowski, *Scriptorum Polonicorum Hekatomtas seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogia et vitae*, Venetiis 1627, s. 158-162; por. H. Barycz: Dzieło literackie Jana Brożka, *Pamiętnik Literacki*, R. 45: 1954, nr 1, s. 78-88.

Porównanie z pierwotnym tekstem Kromera pozwala więc określić następujące różnice: wykonawcy woli biskupa skorygowali błąd dotyczący imienia Kopernika, ale za to wprowadzili błędną informację o rzekomych doktoratach Kopernika w dziedzinie sztuk wyzwolonych i medycyny, pominięli zaś milczeniem jego właściwy doktorat w zakresie prawa kanonicznego, niewiadomy również Kromerowi; wypaczyli albo nawet zwulgaryzowali enuncjację Kromera o Koperniku jako „wybitnym matematyku i odnowicielu astronomii”, czyniąc zeń ledwie astrologa i odnowiciela tej tylko wiedzy, która przecież nawet w ówczesnych czasach nie była w pełni tożsama z astronomią, ani tym bardziej z matematyką. I na koniec, zamiast sugerowanej przez Kromera dokładnej, dziennej daty śmierci Kopernika oraz jego wieku, uczynili honor samemu fundatorowi tablicy epitafijnej, przydając datę roczną jej wystawienia. Ten fakt może być dowodem, iż wobec braku zapisu daty śmierci w aktach kapituły, nie umiano tej daty odtworzyć, ponieważ nie funkcjonowała w pamięci potomnych. Co więcej — w kręgu kapituły warmińskiej mogło już nie być nikogo, kto potrafiłby określić choćby datę roczną — skoro uchylono się od propozycji Kromera, aby podać wiek zmarłego.

Pozostaje wreszcie do zrewidowania fakt istotnej wagi: czy uczyniono mianowicie zadość życzeniu Kromera wyrażonemu tak dobitnie w owym liście do kapituły, iż epitafium Kopernika ma być „umiejscowione na ścianie obok jego grobu” (*et parieti ad sepulchrum eius affigi velim*) — co powinno być zresztą samo przez się oczywiste. Otóż, jak dowodzą tego wiadomości źródłowe dotyczące losów epitafium ufundowanego Kopernikowi przez Marcina Kromera, zostało ono umieszczone na południowej ścianie katedry obok ołtarza św. Bartłomieja¹⁷. Tymczasem zaś Hans Schmauch dowodnie stwierdził, że Kopernik w żadnym wypadku nie mógł mieć ołtarza św. Bartłomieja, ponieważ ołtarz ten w jego czasach należał kolejno do zupełnie innych kanoników i że wobec tego ewentualny pochówek Kopernika w miejscu, w którym umieszczono epitafium ufundowane przez Kromera, byłby sprawą trudną do wytłumaczenia¹⁸. Wątpliwości tego badacza znajdują pełne potwierdzenie źródłowe: tak jak to ustalił H. Schmauch, Kopernik posiadał ołtarz św. Wacława — czwarty w południowej nawie katedry licząc od prezbiterium i tylko przy tym ołtarzu mógł być pochowany; odpowiadałoby to ściśle regułem zwyczajowym w kapitule warmińskiej, które wiązały zawsze pochówek kanonika z jego ołtarzem. Błędna więc z tego punktu widzenia lokalizacja epitafium może świadczyć, iż w czasach Marcina Kromera nie istniała już w kapitule nie tylko świadomość co do daty śmierci Kopernika, ale też i co do miejsca jego pochówku. Co prawda — w czasach, o których

¹⁷ Por. L. Prowe: Ueber den Sterbeort und die Grabstätte des Copernicus, *Der neuen Preussischen Provinzial-Blätter dritte Folge*, Bd. 11, 1866, s. 240-241; Tenże: Das Andenken, jw. s. 357-359.

¹⁸ H. Schmauch: Der Altar des Nicolaus Copernicus in der Frauenburger Domkirche, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Bd. 27, 1942, s. 424-430.

mowa, niełatwo było znaleźć na ścianach katedry miejsca wolne od epitafiów¹⁹ i ten fakt mógłby w jakiejś mierze służyć za wytłumaczenie, dlaczego nie zastosowano się do woli fundatora, który realizację swego pomysłu wiązał ściśle z grobem Kopernika. Wydaje się jednak prawdopodobne, iż wobec oczywistej wagi tego przedsięwzięcia, była to raczej kwestia braku orientacji, aniżeli kwestia niemożności.

Podobnie dalekie od jakiegokolwiek tradycji związanej z miejscem pochówku Kopernika były poczynania kapituły związane z umiejscowieniem w 1760 r. kolejnego jego epitafium, którym zastąpiono epitafium ufundowane przez Marcina Kromera. Umieszczono je w miejscu zupełnie odległym od pierwotnego, lecz za to niewątpliwie bardziej honorowym — na drugim północnym filarze od strony prezbiterium, gdzie też do dziś istnieje²⁰.

Taki przeto stan wiedzy i takie wyobrażenia o Koperniku istniały w kapitulnym Fromborku i w biskupim Lidzbarku na początku rządów biskupich Marcina Kromera. Są jednak podstawy do przypuszczeń, że tego rodzaju tradycja, której nosicielem był także sam Kromer, mogła ukształtować się tu znacznie wcześniej. Sąd ten wynika z faktu, że przecież Kromer, gdy w 1579 r. obejmował biskupstwo po swym wielkim poprzedniku Stanisławie Hozjuszu, bynajmniej nie był tu nowicjuszem. Trzeba bowiem przypomnieć, że już na początku lipca 1569 r. osiadł on na stałe w Lidzbarku — początkowo jako administrator diecezji pod nieobecność Hozjusza, zaś od 2 kwietnia 1570 r. jako jego rzeczywisty koadiutor z prawem następstwa. Ale i na tym nie koniec: wywód owej tradycji możnaby odnieść do czasu, gdy Kromer związał się z Warmią jako członek kapituły we Fromborku. Miało to miejsce w 1552 r., ponieważ — jak wykazał A. Eichhorn — od wiosny tego roku występuje w źródłach warmińskich jako kanonik i kantor; zarówno prałaturę jak i sam kanonikat odziedziczył po Stanisławie Hozjuszu, gdy ten ostatni został wyniesiony na tron biskupi w Lidzbarku²¹.

W 1552 r. bezpośrednia tradycja kopernikańska wiązała się w kapitule warmińskiej z czterema jej członkami. Byli to: Prepozyt Jan Benedykt Solfa, kustosz Jan Tymmerman oraz kanonicy Albert Kijewski i Jan Loitz. Solfa był dość blisko związany z osobą Kopernika, tak iż nawet ten ostatni przekazał mu swój kanonikat wrocławski. Ponieważ stałe, aż do swej śmierci 30 marca 1564 r. zamieszkiwał przy dworze królewskim, mógł mieć osobiste kontakty z ówczesnym kantorem warmińskim Marcinem Kromerem. Kustosz Jan Tymmerman doskonale znał Kopernika i stale rezydował we Fromborku — aż do śmierci 23 stycznia 1564 r. Albert Kijewski w ciągu trzynastu

¹⁹ F. Dittrich: *Der Dom zu Frauenburg*, ZGAE, BD. 18, 1913, s. 659-661; E. Brachvogel: *Die Grabdenkmäler im Dom zu Frauenburg*, ZGAE, BD. 18, 1913 s. 734.

²⁰ Sprawy te szczegółowiej przedstawił L. Prowe: *Das Andenken*, jw. s. 357-360.

²¹ A. Eichhorn: *Die Prälaten des ermländischen Domcapitels*, ZGAE, Bd. 3, 1866, s. 599.

lat był członkiem kapituły równoległe z Kopernikiem, choć przebywał głównie w Krakowie. Ale on też właśnie miał i bezpośrednio, i korespondencyjne kontakty z Kromerem²². Ostatni wreszcie — Jan Loitz — to krewny i koadiutor Kopernika, od śmierci astronoma do 1562 r. członek kapituły. Z powyższego wynika, że Marcin Kromer, mimo iż we Fromborku był stale nieobecny, z całą pewnością miał styczność z osobami, które znały też bezpośrednio Kopernika. Ta bezpośrednia styczność wiąże się przede wszystkim z osobami Solfy i Kijewskiego, którzy podobnie jak i Kromer zamieszkiwali w Krakowie i byli członkami tych samych dwóch kapituł: krakowskiej i warmińskiej. Gdy jednak w 1569 r. Kromer na stałe osiadł na Warmii — a ściślej w Lidzbarku — i kiedy z natury rzeczy sprawy tamtejsze stały mu się na tyle bliskie, iż więcej mógł poświęcać im uwagi — bezpośrednia tradycja kopernikańska zupełnie już tam wygasła. Zmiana pokoleniowa w kapitule warmińskiej sprawiła, iż dla miejscowych Kopernik stał się legendą opowiadaną na swój sposób. Zgodnie też z własnymi wyobrażeniami, którym ulec musiał i Kromer, bardziej atrakcyjnym wydał im się Kopernik jako astrolog, niż astronom. To zaś, że przydano mu dwa doktoraty (sztuk wyzwolonych i medycy), mogło być zapewne konsekwencją przekonań o jego niezwyklej wszechstronności, jak i niezwyklej uczoności.

Inicjatywa Kromera zmierzająca do utrwalenia pamięci związanej z osobą Kopernika była w istocie początkiem ożywającej tradycji. Właściwe wyobrażenia o „starym kanoniku” miały odrodzić się już niebawem, gdy 13 maja 1584 r. pojawił się we Fromborku Elias Cimper, wysłannik Tycho de Brahe, aby na polecenie duńskiego astronoma sprawdzić dokładność obserwacji wykonywanych przez Kopernika. Zostanie przyjaźnie i gościnnie przyjęty przez kapitułę, a stary dziekan Eggert Kempen wskaże mu miejsce, z którego Kopernik dokonywał wszystkich swoich obserwacji i udzieli mu gościny w domu, w którym Kopernik zamieszkiwał i w którym zmarł²³. Elias Cimper opuścił Frombork uwożąc ze sobą bezcenne pamiątki, przechowywane przez kanonika Jana Hannowa — portret i trikwetrum — aby przekazać je w godne ręce profesjonalnego badacza gwiazd Tycho de Brahe²⁴. Inny portret Kopernika, ofiarowany kapitule w 1677 r. przez jej dziekana Tomasza z Rupniewa Ujejskiego, będzie wisiał w kapitulniku aż po ostatnie czasy — aż do naszego stulecia²⁵.

²² T. Oracki: Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i ziemi chełmińskiej od połowy XV do końca XVIII wieku, t. I, Olsztyn 1984, s. 126; por. Listy Kromera do Alberta Kijewskiego z 1564 r. — ADWO, AB D 120 b; D 28 k. 29-30. Kijewski zmarł w sierpniu 1566 r. w Krakowie.

²³ Por. J. Pagaczewski: Duńska ekspedycja astronomiczna na Warmię w roku 1584, *KMW* 1964, nr I, s. 25; J. Sikorski: Wieża, dom i obserwatorium fromborskie Mikołaja Kopernika oraz jego folwarki, *KMW* 1969, nr 4, s. 637-644.

²⁴ Wedle przekazu F. Gassendiego — por. F. Hippler: Abriss der ermländischen Literaturgeschichte, *Monumenta Historiae Warmiensis*, Bd. 4, 1872, s. 234.

²⁵ Tamże, s. 235; A. Eichhorn, jw. s. 331-332; L. Prowe: Ueber die Sterbeort, jw. s. 220; Tenże: Das Andenken, jw. s. 369-370.

MARTIN KROMER UND KOPERNIKANISCHE TRADITION IN ERMLAND

ZUSAMMENFASSUNG

Schon einige Jahre vor dem Tod des Nikolaus Kopernikus, sein Ruhm als Schöpfers der origineller Theorie über der Bewegung der Erde rundum der Sonne, war in damaligen Kreisen Europas allgemein bekannt, verbreitete sich besonders Dank den Veröffentlichungen des Georgs Joachimus Reticus. Desto merkwürdiger stellt sich die Tatsache vor, dass in den Akten des ermländischen Domkapitels hat man das Datum seines Todes nicht aufgeschrieben und den Ort seiner Bestattung in der Domkirche in Frauenburg mit einer entsprechenden Grabtafel nicht angezeichnet. Man kann das in diesem Sinne sich klären, dass in der damaligen Praxis der Kanzlei des Kapitels hat man nicht den Tod des Kanonikers verzeichnet, sondern das Datum der Übernahme des Kanonikats durch seinen Nachfolger. Dagegen Stifter des Eitaphiums waren alleine Kanoniker, die in seinen Testamenten entsprechende Summen dafür eingetragen haben. Kopernikus — wie viele andere — solche Wille hat nicht geäußert. Damit in der lokaler Tradition hat sich das Gedächtnis weder über den Grab des Kopernikus, noch über das Datum seines Todes verwischt. Alsdan im 1580 Jahre der neue ermländische Bischof Martin Kromer hat sich an den Domkapitel mit einer Initiative angewandt, um Andenken des Kopernikus durch anhängen eines Epitaphiums an der Wand bei seinen Grab mit Angabe des Datums seines Todes zu ehren, könnte man so einer Initiative nicht verwirklichen. Das Kopernikus Epitaphium wurde im 1581 Jahre am zufälligen Ort aufgehängt, jedoch ohne Angabe des Datums seines Todes. Man kann nicht ausschliessen, dass die Tradition was des Daseins des Grabes anbetrifft bestand, jedoch man könnte nicht ihr Folge geben, weil an den Wänden der Kathedra-kirche wurden schon zahlreiche Epitaphiumtafel aufgehängt und es war schon kein Platz mehr dort, wo Kopernikus begraben war. Daran haben schon manche Forscher Aufmerksamkeit gerichtet.

PRZEMÓWIENIE NA ZAMKNIĘCIE OBRAD
SYMPOZJUM KROMERIAŃSKIEGO W DNIU 24 MAJA 1989 R.

Ekscelencjo, Panie, Panowie,

Stanisław Pigoń, wykładający przez dziesięć lat w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, opuścił to miasto, gdy zaproponowano mu katedrę w Uniwersytecie Jagiellońskim; zwabiła go wielka Biblioteka Jagiellonńska. Podkreślając po latach dostojność murów wileńskiej wszechnicy, pisał: „Wykładać w salach, w których Mickiewicz i filomaci, Słowacki i Kraszewski siadali ongiś na ławkach studenckich — co za zaszczyt (...)” — (*Z przedziwa pamięci. Urywki wspomnień*. Warszawa 1968, s. 246).

Te słowa wypadnie tu sparafrazować: Co za zaszczyt brać udział w sympozjum poświęconym pisarzowi będącemu biskupem warmińskim, zorganizowanym w *Hosianum!* Co za zaszczyt wnieść cegiełkę do dziejów kultury polskiej w tej krainie, w której działał Kopernik, w której biskupami byli: Dantyszek, Hozjusz i Kromer. Ten zaszczyt przypadł mi po raz drugi: przed sześciu lat uczestniczyłem tu właśnie w sympozjum Hozjańskim. Wyczekiwałem Kromerowego zupełnie specjalnie, i tej uczy duchowej nie chciałem stracić nawet za cenę obecności na sesji Brücknerowskiej, która jednocześnie odbywa się w Berlinie Zachodnim (niedobra kolizja), wychodząc z założenia, że sympozjum Kromeriańskie jest pod względem naukowym ważniejsze. Udało mi się przyjechać do Olsztyna w towarzystwie. Jeden adiunkt mej Katedry przygotował komunikat i przybył, by go tu wygłosić; jedna koleżanka, także w randze adiunkta, przyjechała jako uczestniczka. Udało mi się nakłonić także mego dawnego współpracownika z WSP w Częstochowie (tam wykładałem przez dziewięć lat) do wygłoszenia referatu.

Tyle osobistych refleksji. Gdy ogarniam wzrokiem twarze uczestników, odnotowuję rzadkie zjawisko: osoby spoza Olsztyna, nawet w randze profesorskiej jak pp Axer, Odynec, doc. Pawlak, w randze doktorów i magistrów (poza adiunktem mej Katedry dr Wichową także dr Mańkowski, mgr Jan Malicki i mgr Leszek Soszyński z Warszawy), przybyli do sympozjum zupełnie bezinteresownie, nie wygłaszając referatów. Rzadkie zjawisko, godne odnotowania.

Wspomniałem o wielkich tradycjach Warmii. Spojrzeć jednak trzeba także na jej współczesność, na środowisko które nas gości. Najprzewielebniejsi księża biskupi są historykami Kościoła: J. E. Ksiądz Biskup Ordynariusz dr Edmund Piszcz jest drugim z kolei historykiem Kościoła wśród ordynariuszy diecezji po ks. biskupie Janie Obląku; J. E. Ksiądz Biskup Sufragan Prof. Dr hab. Julian Wojtkowski, wykładający w miejscowym Seminarium Duchownym teologię dogmatyczną, doktoryzował się swego czasu z zakresu historii dogmatów i niejedno działał na polu historii. Seminarium będące miejscem naszych obrad nie jest w Braniewie, w którym Hozjusz zakładał pierwsze na ziemi polskiej potrydenckie kolegium o randze seminarium duchownego, sprowadziwszy jezuitów, lecz w Olsztynie, w niewielkim gmachu mieszczącym trzecią część zaledwie profesorów i alumnów, gdy pozostałe dwie trzecie ulokowane zostały: w innym budynku na terenie biskupiego miasta i w pobliskim Dobrym Mieście, w siedzibie kolegiaty. Uczelnia pracuje w warunkach gorzej niż bardzo złych, a jednocześnie tak wiele robi dobrego dla swego miasta i dla całej Polski. Dla miasta swego, gdyż czytelnia biblioteki otworem stoi dla świeckich badaczy, przede wszystkim dla wykładowców i studentów miejscowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej. Dla całej Polski, gdyż świetnie redagowane przez ks. prof. dra hab. Mariana Borzyszkowskiego *Studia Warmińskie* stanowią poważny wkład do nauki, zwłaszcza takie przedsięwzięcie jako *Korespondencja Hozjusza*, wydana na najwyższym poziomie naukowym przez ks. prof. Hanryka Damiana Wojtyskę z KUL i przez ks. prof. dra hab. Alojzego Szorca z Olsztyna. Żałować tylko należy, że *Studia* nie dociągnęły do dwudziestego tomu, że nawet na nasze sympozjum Kromeriańskie nie wyszedł tom gromadzący materiały wspomnianego sympozjum Hozjańskiego, leżący już około dwu lat po korektach (*sic*).

Ks. prof. Alojzy Szorc, będący duszą naszego tu spotkania, nie jest jedynym lecz jednym z wielu habilitowanym profesorem Seminarium Duchownego. A owi profesorowie habilitowani to przede wszystkim historycy Kościoła lub specjaliści o zainteresowaniach pokrewnych. Pracownia Hozjańska, kompetentnie i troskliwie prowadzona przez ks. prof. Szorca przy pomocy niestrudzonej Siostry Dr Jadwigi Ambrozji Kalinowskiej, jest cennym warszatem naukowym. S. Kalinowska, troszcząca się w czasie sympozjum o wszystko i o wszystkich, przemieniająca się z Marii w Martę, nie mogła nawet wysłuchać wszystkich referatów. Oglądaliśmy pod przewodnictwem ks. prof. Borzyszkowskiego piękną wystawę Kromerowską, na której starannie zebrane zostały dostępne w Olsztynie rękopisy i stare druki, w oryginale lub w fotokopii. Może pewne luki dałyby się zauważyć w ostatniej gablotce mieszczącej literaturę przedmiotu. Ale zdaję sobie sprawę z tego, iż zebranie pełnej literatury przedmiotu w Olsztynie nie jest możliwe. O wyłożenie którejś z prac Stanisława Bodniaka warto się jedynie upomnieć.

Jakże szczęśliwi alumni mający takich profesorów? — A jakie znaczenie tej placówki dla całej nauki polskiej? — Wydaje się bardzo doniosłe. To nie przeciętne Seminarium Duchowne, ale prawdziwie uniwersytecki warsztat — jeszcze jeden znakomity ośrodek badań w zakresie historii Kościoła, obok: Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Akademii Teologii Katolickiej, Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. W dziedzinie historii Kościoła wiele dzieje się w Polsce, ale obok głównych miast naszych znaczny jest wkład Olsztyna. Serce rośnie, gdy się patrzy na taką placówkę, zwłaszcza po uprzytomnieniu sobie tego, co dzieje się dziś w niektórych uniwersytetach i wyższych szkołach pedagogicznych.

Przy tej okazji powiem nawet coś więcej. Od dwudziestu prawie lat jeżdżę na kongresy neolatynistyczne, odbywające się ostatnio co 3 lata w coraz innym kraju. W r. 1982 na kongresie w St. Andrews upomniano się o to, by następny odbył się w Polsce. Odpowiedziałem, że nie mam upoważnienia od uniwersytetu, by to zgłosić, widzę też trudności organizacyjne. Usiłowałem w UŁ uzyskać zgodę i poparcie rektoratu, ale od początku proponowałem, by pod firmą UŁ zjazd odbył się nie w Łodzi, gdzie nie ma tradycji humanistycznych, tylko na Warmii, chciałem przeprowadzić ideę, by była sekcja poświęcona warmińskim pisarzom neolacińskim. A więc w językach kongresowych byłyby referaty nie tylko Polaków o pisarzach warmińskich XVI w. Nie uzyskałem poparcia od UŁ i na kongresie w Wolfenbüttel (1985) nie zgłosiłem Polski jako miejsca następnego kongresu. Bóg ustrzegł, bo w 1987 r. przyszedł zawał serca, drugi z kolei, a więc organizowanie przeze mnie międzynarodowego kongresu byłoby niemożliwe. Obecnie mogę sprawę postawić tak: jeśli Pracownia Hozjańska upoważni mnie, bym na kongresie w Kopenhadze (1991; ewentualnie trzeba to zgłosić do biur kongresu wcześniej) zgłosił na 1994 rok kongres neolatynistyczny w Olsztynie, we własnym nowym gmachu Seminarium Duchownego, mogę to uczynić. Organizacyjnej strony już się nie podejmę; służę wszelkimi informacjami i planem naukowym.

J. E. Księdzu Biskupowi Ordynariuszowi należy się podziękowanie za słowa wstępne, za homilię wygłoszoną w czasie mszy św. koncelebrowanej pod Jego dostojnym przewodnictwem. Biskup przemawiający do określonej grupy naukowców to zjawisko ze wszech miar chwalebne. Do dziś stoi mi w pamięci kazanie ks. biskupa Zdzisława Golińskiego na zjeździe Polskiego Towarzystwa Filologicznego odbytym w KUL (1947). Przypomniał je niedawno prof. Marian Plezia. Najprzewielebniejsi księża biskupi występują na symposiumie nie tylko w roli dostojnych profesorów, ale ... referentów. Działalność biskupią Kromera omówili obaj księża biskupi, historycy, doskonale się uzupełnili: ks. biskup ordynariusz zajął się zarządzeniami duszpasterskimi koadiutora biskupstwa warmińskiego (1569-1579) i biskupa warmińskiego (1579.1589), uprzytomniwszy, jakie były trudności dla diecezji wskutek nieposiadania sakry biskupiej przez Kromera; ks. biskup Wojtkowski

wypowiedział subtelne uwagi o mowach synodalnych i o katechezach Kromera. Do tego cyklu dołączył się referat ks. dra Władysława Nowaka z Olsztyna, historyka liturgii, o odnowie liturgicznej na Warmii, dokonanej za pośrednictwem Kromera po Soborze Trydenckim, również referat Siostry Mgr Barbary Gerardy Śliwińskiej z Łomianek o kształtowaniu się Zgromadzenia Sióstr Św. Katarzyny na Warmii w czasach Kromera.

Swego czasu w zbiorowym tomie rocznicowym *Zeszytów Wrocławskich* (1952 R. 6 nr 1) poświęconym Krasickiemu Karol Górski ogłosił (s. 21-36) rozprawę pt. *Ignacy Krasicki jako biskup warmiński*. Wykazał wówczas, że poeta o tematyce świeckiej, wyjątkowo wprowadzający do swej twórczości akcenty religijne, był jednak biskupem zupełnie poprawnie urzędującym. Co do biskupiej działalności Kromera dokumentacja jest szersza.

Jako pierwszy referat przewidzieli organizatorzy wystąpienie dra Jerzego Grabowieckiego z WSP w Częstochowie, prawdopodobnie ze względu na temat dość ogólnie sformułowany. Młody badacz, uhonorowany szczególnie, nie mógł stawić się osobiście; przysłał referat, który ks. prof. Szorc zlecił przeczytać, określając — najzupełniej słusznie — wypełnienie obowiązku przez dra Grabowieckiego jako chwalebne. Referat okazał się kontrowersyjny. P. doc. Sucheni-Grabowska z Warszawy zaimprovizowała doskonały koreferat w wypowiedzi dyskusyjnej i na moją prośbę koreferat ów napisała dla dostarczenia autorowi, który winien poprawić pracę. Należy się szczególna wdzięczność Pani Docent; tak postępować winni profesorowie i docenci, bo do nich należy opieka nad siłami pomocniczymi, które dziś nie zawsze chcą się uczyć u profesorów — bywa i tak.

Symposium miało w pewnym sensie kompozycję ramową: referaty prof. dra hab. Stanisława Cynarskiego z UJ i ks. prof. Szorca, a więc drugi z kolei i ostatni, zaprezentowały Kromera jako rzecznika polityki dworu polskiego: w staraniach o spadek po Bonie i w sprawach polsko-pruskich. Szkoda, że referaty nie zostały wygłoszone jeden po drugim; ks. prof. Szorc przez nadmierną skromność umieścił siebie na ostatnim miejscu.

Przyjemną niespodzianką było wystąpienie ks. proboszcza dra Jana Styry z Biecza, który mówił o powiązaniach Kromera z rodzinnym miastem i o tym, jak Biecz uczcił Kromera, jakie pamiątki przechowuje po znakomitym pisarzu, wywodzącym się z podkarpackiej miejscowości. W Bieczu odbędzie się we wrześniu 1989 r. sesja naukowa. Ksiądz proboszcz wręczył ks. biskupowi ordynariuszowi warmińskiemu album, niezwykle starannie wykonany, *Marcin Kromer w Bieczu*; dzięki uprzejmości Księdza Biskupa album obejrzelni uczestnicy symposium. Uprzytomnił on fakt, że okrągła rocznica Kromerowa obchodzona jest w r.b. i w Bieczu, i na Warmii, gdy w 1939 r. okrągłą rocznicę obchodzono jedynie w Bieczu. Zorganizowano wówczas uroczystą akademię (28 maja 1939 r.), w której programie był referat historyczny, ale nazwisko referenta nie zostało utrwalone. Mógł być nim

doc. UJ, Ludwik Kamykowski, którego maszynopis o Kromerze, powstały w 1939 r., publikuję w *Ruchu Literackim*. W chwili znalezienia tekstu w papierach po Kamykowskim w Bibliotece Oddziału PAN w Krakowie wydawało mi się, że jest to ineditum. Nie wymienia tej pozycji *Nowy Korbut* w haśle o Kromerze; bibliografia Kamykowskiego w *Słowniku Współczesnych Pisarzy Polskich* podaje tylko ogólną informację, że w 1939 r. pisywał w *Kurierce Literacko-Naukowym*. Dyrektor Muzeum w Bieczu, dr Tadeusz Ślowski, w liście z 15 maja br., zwrócił mi uwagę na fakt, iż artykuł właśnie w *Kurierce Literacko-Naukowym* był ogłoszony. Jednak jako zupełnie nie zauważony przez naukę naszą w ciągu 50 lat winien być dziś przypomniany, niemal na prawach ineditum. Dlatego też w krótkiej wypowiedzi zaawizowałem sprawę.

Referat doc. dra hab. Mirosława Korolki z IBL i komunikat mgr Marty Polańskiej z Biblioteki WSP w Rzeszowie, doktorantki prof. Tadeusza Ulewicza, dotyczyły polskiej prozy Kromera, a więc przede wszystkim *Rozmów Dworzanina z Mnichem*. Cykl został zanalizowany od strony językowej i stylowej. Mgr Polańska zapowiedziała większą pracę o języku owego cyklu, podchwyciwszy inspirację Brücknerowską. Brückner zachwycił się pięknem polskiej mowy Kromera.

Młody, doskonale przygotowany, historyk wychowania i szkolnictwa, mgr Kazimierz Puchowski z Uniwersytetu Gdańskiego, w komunikacie pt. *Recepcja dzieł łacińskich Kromera w polskich kolegiach jezuickich* dorzucił sporo nowego materiału po konstatacjach Henryka Barycza i innych badaczy. Referat doc. dr hab. Julii Radziszewskiej z UJ o źródłowej bazie *Kroniki* Kromera, przysłany przez nieobecną autorkę, nie odczytany, zostanie wydrukowany w księdze gromadzącej materiały symposium. Krótki, cenny komunikat o problemach etnogenezy w *Kronice* Kromera wygłosiła prof. dr hab. Barbara Otwinowska z IBL.

Z kolei dwa wystąpienia dotyczyły *Polonii* geograficznej. Mgr Roman Marchwiński z Biblioteki UMK w Toruniu w krótkim komunikacie przedstawił osiągnięcia i braki Kromera jako geografa. Autor komunikatu, od dawna zajmujący się dziełem, wybija się na czoło wśród historyków geografii w Polsce, w nielicznej grupie osieroconej przez śmierć prof. Bolesława Olszewicza z Wrocławia. Doc. dr hab. Anna Sucheni-Grabowska z Warszawy wydobyła z geograficznego dzieła Kromera sprawy ustrojowe. Przy okazji jednak mała uwaga pod adresem osób redagujących drukowany program; nie można skracać tytułu: *Polonia sive de situ...* Jest to błąd tego typu, jak skrót poematu Husowskiego do słów *Carmen de statura...*, co u studentów uczących się, że to *Poemat o żubrze*, powoduje domniemanie, jakoby wyraz *statura* oznaczał żubra. Ze spraw szczegółowych, jakie nasunęły rozważania nad przedstawieniem przez Kromera ustroju Polski, jedna jest ważna: upomnienie się o miejsce dla Kromera na liście obrońców chłopów

w dawnej literaturze polskiej. Istotnie przed wielu laty pominął Kromera Mieczysław Piszczkowski w antologii *Obrońcy chłopów w literaturze polskiej* (1948).

Dwa komunikaty mówiły o egzemplarzach rzadkich druków Kromera i o nie znanych przekazach rękopiśmiennych. Dr Jakub Zdzisław Lichański z Biblioteki Narodowej w Warszawie podał informację o egzemplarzach Kromera i Hozjusza w bibliotekach szwedzkich, mgr Alicja Dybkowska, doktorantka doc. dr hab. Sucheni-Grabowskiej, zaprezentowała pokrótce znalezisko nie byle jakie: 25 listów Kromera do Commendoniego, przechowywanych w Bibliotece Watykańskiej. Z tymi przyczynkami łączy się referat mówiącego te słowa o tekstach Kromera związanych ze sprawą poselstwa morskiego z lat 1568-1569.

Korespondencji Marcina Kromera były poświęcone dwa komunikaty: S. Dr J. A. Kalinowska OSB mówiła o korespondencji Walentego Kuczborskiego z M. Kromerem, a Dr Andrzej Obrębski przedstawił korespondencję Piotra Dunina Wolskiego z naszym polskim „Liwiuszem”.

Skoro był akcent położony na powiązaniu Kromera z Bieczem, tym bardziej potrzebny był referat o Kromerze na Warmii. Ten temat omówił dr Jerzy Sikorski, dyrektor wydawnictwa Pojezierze. Tytuł sprecyzował: *Kromer a tradycja kopernikańska na Warmii*.

Obrady sympozjum stanowiły sui generis „maraton”. W dniu pierwszym siedzieliśmy od g. 9 do 20 (sic). Dyskusje były długie, żarliwe, budujące. Uroku dodawało, że w prezydium złożonym z trzech osób zasiadała zawsze jedna młoda pani.

Uczestnicy sympozjum zostali zaprezentowani, ich wystąpienia scharakteryzowane. Można jednak stworzyć listę „nieobecnych”, tj. tych, których nam brakuje. Spośród filologów brak nam prof. Stafana Zabłockiego i prof. Edumnda Kotarskiego z UG, prof. Krystyny Staweckiej z KUL, doc. dra hab. Jana Ślaskiego z UW, prof. Tadeusza Witeczaka i prof. Alojzego Sajkowskiego z UPAM, dr Marii Garbaczowej z WSP w Kielcach. Przede wszystkim brak nam prof. Tadeusza Ulewicza z UJ, który w dniu dzisiejszym wspólnie z prof. Stanisławem Urbańczykiem i doc. drem hab. Andrzejem Borowskim z UJ reprezentuje naukę polską na sesji poświęconej Brücknerowi w Berlinie Zachodnim, a przygotowuje uroczystość odsłonięcia tablicy pamiątkowej ku czci Brücknera w Grobach Zasłużonych na Skalce, zapowiedzianą na 29 bm. Przez moje ręce przesyła pozdrowienia dla sympozjum. Spośród historyków wychowania i szkolnictwa mogłaby być pożyteczna obecność prof. Leszka Hajdukiewicza z UJ; z historyków sensu stricto powinien być wśród nas przed wszystkim prof. Janusz Małek z UMK. Powinien być wśród nas także dyrektor Muzeum w Bieczu. Można uznać wszakże, iż zaproszenie tak dużej liczby osób byłoby kłopotliwe dla organizatorów, sympozjum musiałoby trwać 3-4 dni. Wypadnie zadowolić się tym,

cośmy przeżyli i radować się przede wszystkim z kilku udanych debiutów naukowych.

Na zakończenie wskazać wypada kilka postulatów badawczych pod adresem Kromera. Przede wszystkim postulaty wydawnicze. Słyszeliśmy, że coś się rusza w zakresie korespondencji Kromera. A jest ona tak duża i tak rozproszona, jak korespondencja Dantyszka czy Hozjusza. Oby jak najszybciej dużymi zespołami zaczęła się ukazywać. Z utworów literackich jedna rzecz przynosi nam wstyd: poezje łacińskie Kromera zostały w dobie nauki nowoczesnej wydane jedynie przez edytorów niemieckich z końca XIX w. Propozycja moja zgłoszona do serii *Literatura Warmii i Mazur w Dawnych Wiekach*, bardzo zasłużonej i mającej na koncie trzy pozycje Kromerowe, nie została przyjęta. Zgłosiłem tę pozycję prof. Jerzemu Axerowi do serii *Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi*. — Dzieła Kromera z wielką *Historią Polski* na czele, kilkakrotnie wydaną za życia pisarza, za każdym razem z drobnymi zmianami, nie są uporządkowane filologicznie. Brak w zakresie Kromera tego co zwiemy kanonem pism. Warto wznowić *Rozmowy Dworzanina z Mnichem*. Potencjalna edytorka jest obecna wśród nas.

Póki nie uporządkowane jest filologicznie pisarskie dzieło Kromera, póty nie pora jeszcze na monografię pisarza, spełniającą wymagania jakie dzisiejsza nauka stawia monografiom. Postulować natomiast trzeba omówienie poszczególnych dziedzin pisarstwa. Monografia o Kromerze — geografie może powstać, może powstać monograficzne opracowanie *Rozmów Dworzanina z Mnichem*. I sympozjum pokazało, że te prace kiełkują. Piękny postulat Ludwika Kamykowskiego sprzed pięćdziesięciu lat (sic) stworzenia monografii *Kroniki* potraktowanej jako dzieło literackie nie został niestety podjęty. A byłaby to może najważniejsza, najbardziej potrzebna praca.

Rozjeżdżamy się w przekonaniu, że wysłuchaliśmy ważnych referatów i komunikatów, że dalsze badania nad Kromerem są potrzebne i celowe.

Quod felix faustum fortunatumque sit!

KROMERIAŃSKIE TEKSTY ŹRÓDŁOWE I MATERIAŁY

JERZY STARNAWSKI

Studia Warmińskie
XXVI (1989)

LISTY MARCINA KROMERA ZWIĄZANE Z POSELSTWEM MORSKIM LAT 1569-1571

WSTĘP

Zestaw obejmuje siedem listów będących autorstwa wyłącznie Kromera, spośród dwudziestu pięciu stanowiących materiał omówiony w rozprawie *Marcin Kromer w poselstwie morskim 1569-1571. Garść uwag historyka literatury*. Odpowiadają one pozycjom 13-18, 21. W tekście rozprawy zostały wymienione na liście liczącej 25 pozycji, podana została metryka tekstu.

I (1) KROMER DO KSIĘCIA PRUSKIEGO ALBRECHTA II

Wartembork (Barczewo), 4 lipca 1570 r.

Illustrissime Princeps,

Litteras Cels[itudinis] V[estrae] in causa Melchioris Leskenwangen cum Illustrissimi D[omini] mei D[omini] Cardinalis tum Illustrissimi Vasalli cum supplicatione ipsius imposita 2. Julii accepi¹. Nec satis mirari possum quod ex dolore quodam [ut ipsemet refert] adhibitis cominationibus Illustrissimae Cel[situdini] V[estrae] adire fuerit ausus. Spero autem, quod illud uti honestum est. Nobilem virum decet, melius secum revideret² atque in obligationem, qua Illustrissimo D[omino] Cardinali D[omino] meo et suo est obstructus, plus quam in dolorem suum (quem sibi ipsi intulit) animadvertet. Multo magis ego et alii quidam D[omini] et Capitanei Illustrissimi D[omini] mei, qui iam praesentes adsunt, mirantur. Quod Illustrissima C[elsitudo] V[estra] cum consiliariis suis scripta illius, litteris renuntiatoris similia, mihi que Ill[ustrissimi] D[omini] Cardinalis vicini Vestri (qui semper Domini Parentis Vestri bonus fuerit amicus) voluntate Regiae Maiestatis, Domini mei clementissimi³, electo administratori transmisit. Cum tamen Illustrissima Cels[itudo] V[estra] ipsamet tantam audaciam subditorum suorum contra Illustrissimam C[elsitudinem] V[estram] minime ferret. Arbitror Leskewange nihil Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] in scriptis, quod ab Illustrissimo D[omino] Cardinale pronuntiatum sit exhibuisse. Quomodo autem causa illae tunc temporis coram Illustrissima Cels[itudine] sua tractata quamvis interfui, tamen memoriae meae fidere nolui, sed ab ipsis Dominis quos Leskenwangk citat et qui partim hic praesentes adsunt, et ab Illustrissimi D[omini] Cardinalis fratre

¹ List Albrechta II do Zygmunta Augusta z 29 czerwca 1570 r. (AGAD k. 301 v. — 303 v., Czart. s. 502-504).

² Czart. *revolvit*.

³ Czart. *Ill[ustrissimi] D[omini] mei clementer*.

et reliquis capitaneis (qui tunc interfuerant) doceri cupiebam. Ex quo omnibus liquet et patet Leskewangk Illustrissimam C[elsitudinem] V[estram] nimis large instruxisse, et multa quae ad rem pertinent omisisse, Nunc Illustrissimae C[elsitudini] V[estrae] aperiam, ut Illustrissima Cels[itudo] V[estra] sciat me et ceteros Ill[ustrissimae] D[ominationis] mei capitaneos nihil adversus illum⁴ iniuste praesumpsisse. Quare autem Leskewangk vicinitatem et pacta quaedam introducit intelligere non possum. Cum tamen ea nihil ad rem, sed inter Dominum et Vasallum res agitur. Non dicam extractionem molendini solummodo illi semper prohibitam et interdictam, sicut ipsemet fatetur. Verum etiam, destructam esse et ligna putrefacta periisse. Ad rem redeam. Superiori anno, cum Leskewangk quibusdam suis bonis amicis suffragaretur, an etiam ipse in hunc vel alium diem citatus fuerit ignoro. Causam tamen suam proposuit et tandem Illustrissima C[elsitudo] S[ua] variis prius interlocutionibus inter suos habitis respondit hoc modo. Quandoquidem iura sua demonstravit ex quibus apparet eum certum censum quotannis debere, et iam a multis annis non persolvisse, residuum prius deponere eum debere, deinde quicumque extractione molendini faciendum videbitur, in quo ita acquievit et discessit. Non longe post eadem die cum adhuc omnes praefati isti Domini apud Illustrissimam C[elsitudinem] S[ua] essent, reproductum est aliquid, ex quo manifeste apparuit Langewangen nullum habere ius ad extractionem molendini. Illudque statim per servum Reverendi Domini Bartholomei a Clement, Canonici, confratris mei et soceri sui, illi est transmissum. Illustris Cardinalis non statim hinc discessit. Leskewangk vero nunquam coram Illustrissimi Cardinali post comparuit, multo minus coram me. Sed ante paucos dies, lite et causa pendente audaciter extractionem molendini incepit. Ex quo colligo eum, meam personam ad comparandum coram me vili pendere. Quam ob rem merito illius temeritati et audaciae praeventum, nec ulla promotione opus fuit. Cum ante satis permonitus, nec illi a quoque concessum. Idcirco nemini hoc nisi audaciae et temeritati suae imputet, et non tam molestas et graves renuntiatorias. Supplicationes contra me cedere debuit, super quibus me in locis suis ordinariis aggravare non intermittam. Postremo, si Leskewangk aliquod ius habet, iuriumque suorum aliquam diminutionem pati arbitrat, si propter id apud me instabit, illi sicut et aliis iustitiam ministrabo. Quod superest etc.

Datum Wartenburgi, 4 Iulii Anno Domini 1570mo

Illustri Cels[itudinis] V[estrae] servitor

Martinus Cromerus

2 (14). KROMER DO KSIĘCIA PRUSKIEGO

Reszel, 8 lipca 1570 r.

Illustrissime Princeps, Domine Clementissime,

Binas litteras de controversia limitum his diebus ab Illustrissima C[elsitudine] V[estra] accipi et quantum primas attinet, in quibus Ill[ustrissima] Cels[itudo] V[estra] instructionem capitanei Sehestensi⁵ ad scripta mea, causa irruptionis et cineris isti ultra fines in cameratum Resellensem⁶ Illustri D[omini] mei transmisit. Nimis enim Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] cancellaria huic capitaneo concedit, quod eum in hoc, de quo controversia est, pro iudice habet et in hoc quod semel ab illo prolatum acquiescunt, sic non indigebimus commissariis. Imo adhuc dico se rem aliter non habere, quam ut antea Illustrissimae Cels[itudini] V[estrae] scripsi, nam locus ubi illud factum lucide demonstrat. Ustionem cinerum intra amborum ostensiones, cum

⁴ Czart. *eum*.

⁵ Idzie o dzisiejsze Mrągowo w województwie olsztyńskim.

⁶ AGAD in cameratu Reselliensi.

Illustrissimae Cels[itudinis] V[estrae] tum Illustrissimi D[omini] mei factam, et aliter se res non habet, uti etiam Illustrissimae C[elsitudini] V[estrae] ad id deputatos commissarios⁷ fateri oportet, et in proxima huius loci revisione finium ita relictum, quod ostensiones istae ab utraque parte factae, sic permanere, et neutra pars uti suis ostensionibus. Sed istae et quod intra has continentur ab utraque parte in pace esse debere, usque ad certam controversiorum limitum decisionem. Cui recessum Illustrissimi Domini mei subditi libenter obtemperaverunt. Et contra vero Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] subditi et capitaneus Sehestensis, contrarium fecerunt uestionemque cinerum subditis Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] permisit, quod videre est oculis et capitaneus ipsemet inficias ire nequit. Quam ob rem ad puniendum hos, qui mihi id iudicaverunt, causam nullam invenio. Peto autem Illustrissima Cels[itudo] V[estra] dignetur suis mandare, ne his constitutionibus contrafaciant. Aggravamen autem Illustrissima Cels[itudo] V[estra] contra nobilem Christophorum a Troszke, Illustrissimi D[omini] mei advocatum, capitaneum Seeburgensem⁸, illi transmissi. Qui mihi ad haec, uti in insertis continetur, respondit. Ex quibus Illustrissima C[elsitudo] V[estra] videbit, quibus mendaciis et fingentis Illustrissimam Cels[itudinem] V[estram] instruxere et quomodo bonum istum virum, Illustrissimi D[omini] mei advocatum, apud Illustrissimam Cels[itudinem] V[estram] deferre et in odium trahere cupiunt, litterasque tam vehementes et graves adversus illum extorsere. Cum tamen ne minimum quidem quod accusatur fecerit. Utque etiam Illustrissimi D[omini] mei servitores, qui cum illo fuerunt, testimonium perhibent. Existimo autem illud magis per cancellariam, quam Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] iussu et mandato fieri. Praesertim cum tales litterae ad me datae ab Illustrissima Cels[itudine] V[estra] non sunt subscriptae, quod Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] D[ominus] Parens nunquam facere praetermisit, etiamsi hoc tempore apud Cancellariam Regiae Maiestatis Domini mei Clementissimi agebam, et multi principes et potentes, reges et caesares, adhuc faciunt. Iterum atque iterum peto Illustrissima C[elsitudo] V[estra] dignetur Illustrissimi D[omini] mei advocatum hac in re excusatum habere. Et non aliter de illo sentire, quam, quod se in omnibus obsequentissimum et paratissimum Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] cuius subditum et vasallum se quoque esse cognoscit exhibere laborat. Quoniam autem in litteris Illustrissimi D[omini] mei advocati exprimentur Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] capitaneum Ortelburgensem⁹ in loco illo, ad quem lustratus missus, novam villam locasse, hacque notabiliter ultra certos terrenos super fundum et solum Illustrissimi Domini mei protraxisse. Peto etiam ut illud immutetur, et locatione istius nullae cessetur, nec ulla innovatio in absentia Illustrissimi D[omini] mei in iudicium ipsius moliatur. Sed omnes res in priori statu, secundum pollicitationem Illustrissimae Cels[itudin]is, V[estrae] factam, usque ad felicem reditum ipsius permanere dignentur. Si autem Illustrissima Cels[itudo] V[estra] alienae opininionis fuerit et sententiam mutaverit, et translocationem istius villae non prohibuerit, uti non dubito; nihil aliud Illustrissima Cels[itudo] V[estra] sentire debet, quam me omni modo dicenti instare velle, quo Illustrissimo D[omino] meo, quod suum est salvum, permaneat, et illud in absentia ipsius¹⁰ defendatur et tueatur. Ad haec Illustrissimi Cels[itudini] V[estrae] celare non possum me in dato harum litterarum certo compexisse. Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] districtus Rastenburgensis¹¹ subditos ultra ostensiones a parte Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] factas intra villas Klausdorf et Juncken¹² et ultra visibiles et certos limitum terminos qui ab utraque parte D[ominus] Commissariis sunt accepti, confirmati atque renovati iugerum arasse. Cum autem illud a Illustrissimae C[elsitudinis] V[estrae] subditos petulanter et contra Illustrissimae C[elsitudinis]

⁷ Czart. *deputati commissarii*.

⁸ Jeziorany w województwie olsztyńskim.

⁹ Szczytno w województwie olsztyńskim.

¹⁰ AGAD eius.

¹¹ Rastenburg, dziś Kętrzyn.

¹² Polskich nazw wymienionych wsi nie udało się ustalić.

V[estrae] pollicitationes factum. Peto etiam Illustrissima C[elsitudo] V[estra] subditos suos cogere velit, ut plane ab hoc desistant, atque quod ararunt, iterum dearant. Sicut non dubito Illustrissimam Cels[itudinem] V[estram] facturam. Quod superest.

Datum Reselli, 8 Julii Anno Domini MDLXX^o.

Illustrissimae Cels[itudinis] V[estrae] servitor

Martinus Cromerus

3 (15). KROMER DO KRÓLA POLSKIEGO

Heilsberg (Lidzbark), 14 lipca 1570 r.

Sacra Regia Maiestas et Domine, Domine clementissime,
Servitum meam perpetuam Sacrae Maiestati Vestrae Regiae venerabundus imprimis de-
fero.

Cum me anno superiori S[acra] Maiestas V[estra] Regia curam Episcopatus huius War-
miensis suscipere vellet, minus equidem gravete quam voluntas et rationes meae ferebant, auto-
ritati ipsius obsecutus sum. Sed me iam huius curationis taedere incipit, propterea quod multae
magnaeque difficultates et molestiae mihi in ea occurrant. Praesertim a nonnullis factiosis huius
Episcopatus iuxta ac Illus[trissimi] Domini Ducis vicini subditis qui absentiam Illustrissimi Do-
mini Cardinalis et meam personam atque solitudinem contententes multa audent, non sine in-
dignitate utriusque nostrum, freti non tam ipsius D[omini] Ducis praesidio quam necessitudini-
bus consiliariorum eius ac diversa religione, nisi fallor. Idem autem consilarii et praefecti aetate
Domini sui abutentes nec ullam ducentes rationem pactorum inter Illustritatem eius et D[omi-
num] Cardinalem atque utriusque commissarios conventorum, invadunt in fines Episcopatus,
usurpantque ea quae vel sine controversia posita utrinque intacta et quasi sequestrata communi
placito esse debuerunt, usque ad decisionem totius finium regiendorum¹³ negotii. Nunc ea ab
illis usurpari et a nobis pagis extruendis alienari incipiunt. Et quidem non sine calumniis. Qui-
bus nuntiis et difficultatibus prohibendis vix ego par esse possum. Et ut maxime possem, memi-
ni tamen officii personaeque meae. Memini tranquillitatis publicae. Memini me iuxta ac Ill[ustrissimum] D[ominum] Ducem communem habere Dominum Maiestatem Vestram
R[egiam] ad quem de eiusmodi controversiis et iniuriis referri non modo aequum sed etiam
necessarium est, ut eius iudicio et autoritate et placide disceptentur et transigantur. Quo circa
supplex peto a S[erenissima] Maiestate V[estra] R[egia], ut non tam me, quam Illustrissimum
Dominum Cardinalem, eiusdem Maiestatis V[estrae] et Reipub[licae] causa absentem, ab his
difficultatibus, molestiis et iniuriis vindicet R[egia] Maiestate Sua rem dignam factura. Fusius
autem ea Reverendissimo Domino meo Vicecancellario descripsi. Unde Maiestas V[estra]
R[egia] quando ipsi erit commodum nosse poterit. Quam ut Deus Opt[imus] et Max[imus] diu-
tissime sospitem et incolumem nobis servet, cum tota hac dioecesi sedulo oro.

Heilsbergae, 14 mensis Julii Anno Domini 1570

Eiusdem Sac[rae] M[aiestatis] V[estrae] R[egiae] perpetuus servus

Martinus Cromerus, Vic[arius] Episcopatus Varmiensis

¹³ AGAD *regundorum*.

4 (16). KROMER DO KRÓLA POLSKIEGO

Heilsberg, 20 lipca 1570 r.

Sacra Regia Maiestas et Domine, Domine clementissime,
 Servitutem meam perpetuam Sac[rae] Maiestati V[estrae] Regiae venerabundus imprimis
 defero.

Non libenter molestus sum Sac[rae] Maiestati V[estrae] Regiae. Quamquam ea molestia duci non debet principi, cum eius auctoritas et iustitia imploratur. Mihi quidem officium meum et voluntas Maiestatis Vestrae Regiae, quae me huic Episcopatu praesesse voluit, excusationem affert. Deesse certe Reverendissimi et Illustrissimi Domini Cardinalis iurisdictioni Ecclesiasticae quando ea labefactatur, nec possum, nec debeo, nec aliunde remedium peto, quam unde oportet et unde vulnus infligitur. Quod tamen ego incognitante Sac[ra] Maiestate V[estra] R[egia] in comitialibus occupationibus fieri arbitror, sic tamen res habet. Lis de matrimonio inter duos civis Elbingenses, Joannem Schiffentauber et Jacobum Braun, in foro Reverendissimi Domini Cardinalis ordinario agitata decretoque definita est, lata pro matrimonio sententia. Cum autem eius executio a Senatu Civitatis illius peteretur, indeque ad S[acram] Maiestatem res devoluta esset, mandavit ea, ut ratum esset Reverendissimi Domini Cardinalis iudicium et ne Jacobus contra id, alterum matrimonium (quod verius adulterium est) contrahere permetteretur. Id autem mandatum neglectum habitum est, ab iis qui iurisdictionem Ecclesiasticam penitus eversam capiunt, aliudque mandatum per obreptionem obtentum est, quo mandatur Elbingensibus sub poena decem millium aureorum, ne quis alteri illi matrimonio a Jacobo Braun contrahendo impedimentum afferat. Confectae sunt adulterinae nuptiae; decretum Episcopi legitimum irritum factum, et in uno illo omnis iurdictio Ecclesiastica in Civitate illa in periculum vocatur, ne dicam subvertitur. Quam tamen S[acra] Maiestas V[estra] Regia partim mandatis, partim decretis suis, prius ratam et firmam esse voluit et Domini Commissarii eiusdem Maiestatis Vestrae ante alterum annum ipsius auctoritate in constitutionibus suis approbarunt. Proinde etiam atque etiam peto a Sac[ra] Maiestate V[estra] R[egia], ut ea Reverendissimi Domini Cardinalis iurisdictionem Ecclesiasticam in Civitate sua Elbingensi, cum in supra memorata matrimoniali, tum in omnibus causis ratam et sartam tectam esse iubeat, commissionemque ante aliquot menses mihi concessam in executionem poni mandet. Erit hoc eiusdem Maiestatis V[estrae] pietati et officio Regio consentaneum et Reverendissimo Domino Cardinali eiusdem sac[rae] Maiestatis V[estrae] et Reipublicae causa absenti, ipsique adeo Pontifici Max[imo] imprimis gratum. Quod restat Deum precor ut Maiestatem Vestram Regiam diutissime servet sospitem et incolumem, cum toto huius dioeceseos clero sedulo precor.

Heilsbergae, 21 Julii Anno Domini 1570mo.

Eiusdem S[acrae] Maiestatis V[estrae] R[egiae] perpetuus servus

Martinus Cormerus

5 (17). KROMER DO PODKANCLERZEGO KORONNEGO FRANCISZKA KRASIŃSKIEGO

Heilsberg, 22 lipca 1570 r.

Reverendissime Domine,

Quando diutius hic sum, tanto insuaviorem vitam duco. Molestiae molestiis accumuluntur. Ab Aquilone et Euro panditur omne malum. Ducales mihi et Cardinali maxime molesti sunt. Primum enim quamvis R[egia] Maiestas hortata sit, Ducem anno superiori, ut bonam vicinitatem nobiscum tueatur et quamvis ei cum Cardinale per Internuntium et mecum per epistolas

postea convenerit, ut in suspenso esset ad reditum Cardinalis finium controversia, et ut utrinque ita possideretur, uti possessum esset his aliquot annis non servatur, ut tamen ab illis, cum a nobis servetur. Sed invaditur in Episcopatum ultra fines certos et commissariis ante annos aliquot utrinque delegatis minime controversos, nonusque pagus in solo Episcopi construi coeptus est. Et ultro incusatur ab illis, aetate principis abutentibus, quasi vim faciamus, qui eam patimur. Nec desunt Lithuanicae calumniae¹⁴. Deinde permiserant utrinque commissarii ut repugnarentur in silvis itinera, quibus utrique homines limites ostendere se posse asserebant. Cumque non successisset finium regundorum negotium, convenit ut eae repugnationes essent sine praeiudicio utrisque partis ut quicquid loci inter eas contineretur, a neutris usurparetur usque ad decisionem controversiae. Id ita servatum est a nostris. Ab illis etiam servatum aliquamdiu, iam violatur et cineres in loco controverso conficiuntur. Qua de re cum Ducem admonuissem, responsum est mihi de sententia eius loci: Ducem in suo id facere. Ergo iam praefectus iudicavit, ducale id esse. Quis constituit eum iudicem? — Attamen firmiora esse debent pacta conventa principum, quam unius praefectuli sententia? — Iam vero nobiles quidem feroculi, qui in ditione Episcopi iuxta ac Ducis bona habent, in Ducali autem ditione habitant, absentiamque Cardinalis et meam personam atque solitudinem contemnentes, nec scio an incitati ab aliis qui me te Polonos non aequis oculis hic adspiciunt. Multa sibi sumunt et audent in detrimenta et cum indignitate Domini sui Episcopi. Interdicta mea aspernantur; citati ad Ducem¹⁵ provocant. Mihi vero minantur. Quorum patrocini Dux Prussiae sive consiliarii eius illorum fere propinqui et necessarii suscipiunt. Quales sunt Kobersee, Kunheim, Leskewangen, homines factiosi, semper habiti. Mitto autem ultimi ex iis supplicationem Duci oblatam et ab ipso mihi missam, meumque responsum ut inde cognoscat R[egia] Maiestas et D[ominationis] V[estra] Reverendissima, et si opus erit, universus senatus cardinem negotii. Nam Regiae Maiestati paucis scribo, summa sequens fastigia rerum. De Kobersee quoque scripsi prius D[ominationis] V[estra] Reverendissimae. Peto autem a D[ominatione] V[estra] Reverendissima, ut his incommodis et modestis medicinam afferat ab auctoritate Regia petitam, nec sinat nos audaciam factorumque hominum et haeticorum iniuriis et contumeliis exagitari et proculcari. Sat prudenti. Simul etiam peto, ut D[ominationis] V[estra] Reverendissima consilium mihi suum impertiat, quomodo me gerere in his difficultatibus, cum adversus Ducem, tum adversus pertinaces illos subditos debeam. Scripsi et rescripsi Duci his de rebus. Necdum tamen responsum accepi. Non est a re mea et Illustrissimi D[omini] Cardinalis diutius, ut id expectem. Nam et Leskenwangen denuo molendinum coactis hominibus extruere molitur, diutius, ut id expectem. Nam et Leskenwangen denuo molendinum coactis hominibus extruere molitur, et Kobersee istinc de me quaestum profectus esse dicitur, et praefecti Ducales in deis magis ac magis in fines Episcopatus invadere, signaque evidentia conturbare et evertere feruntur. Quod si de controversiis finium nihil constitui potest, nisi in rem praesentem utrinque veniatur operae praetium fuerit, ut R[egia] Maiestas suum aliquem commissarium et quasi arbitrium eo deleget, cum sit controversia inter diversas ditio- nes, ducalesque quaesita occasione infectis rebus discedere soleant. Idoneus autem ei rei fuerit Palatinus Culmensis vel Castellanus Gedanensis.

Albertum Richnovium cum optato responso de exactione expecto. Non intelligo, quomodo executioni mandem id quod Cardinalis non iubet neque permittit. Quoniam contra protestatum se esse scribit, praeteritis comitiis R[egia] Maiestate assentiente. Reprehenditur autem hic in me quod propensior esse videor ad id sine Cardinalis mandato, imo contra eius sententiam ut hic existimatur. Prospiciat quaeso Dominatio V[estra] Reverendissima tranquillitati, securitati et existimationi meae. Quae bene valeat.

Heilsbergae, 22 Julii Anno Domini 1570

Reverendissimae D[ominationis] V[estrae] addictissimus

Martinus Cromerus

¹⁴ Niejasne, o jakich kalumniach mowa.

¹⁵ Czart, *Deum*.

6 (18). KROMER DO KRÓLA POLSKIEGO

Heilsberg, 25 lipca 1570 r.

Sacra Regia Maiestas et Domine Domine clementissime,
 Servitum meam perpetuam Sac[rae] Maiestati V[estrae] R[egiae] venerabundus imprimus
 defero.

Vix intempestivius abesse hinc possim unquam ac modo. Quod partim aliis binis meis litteris S[acra] Maiestas V[estra] R[egia] perspiciet, partim res ipsa loquitur. Nam et Coadiutoria, ad quam Divina Providentia primum, deinde eiusdem M[aiestatis] Vestrae auctoritate et Pontificis Max[imi] eximio favore et studiom provectus sum, certis rationibus hic mihi stabilienda esset, ubi diploma Roma allata fuerit et res huius Episcopatus Illustris D[omini] Ducis vicini seu potius consiliariorum et praefectorum eius cupiditate atque etiam perfractorum quorundam subditorum importunitate perturbatae componendae. Mitto valetudinem meam. Sed quid agam? Ita beneficentia et praeclearo de me iudicio S[acrae] Maiestatis V[estrae] R[egiae] obruor, ut nullum quamvis grave onus ab ea mihi impositum recursare ausim. Hac fretus fiducia quod Maiestas Vesrta S[acra] et Episcopatu pertubato, ante quam hinc discedam, luculente prospectura et in me beneficium suum vel absentu me absolutura hic sit. Et vero sumptibus meis liberaliter provisura. Interea me ad iter comparabo, ut cum primum tabellarius hinc cum optata eiusdem Maiestatis Vestrae ad praesentes iuxta ad priores litteras meas responso redierit, sine mora in viam me dare possim. Opto autem a Deo Opt[imo] Max[imo] ut S[acram] Maiestatem V[estram] Regiam diutissime servet sospitem et incolumem.

Heilsbergae, 25 die Julii Anno Domini 1570mo

Eiusdem S[acrae] Maiestatis V[estrae] R[egiae] perpetuus servus

Martinus Cromerus

7 (21). KROMER DO KRASIŃSKIEGO

Szczecin, 9 września 1570 r.

Reverendissime Domine,

Quae R[egiae] Maiestati simul scribimus et mittimus, non est necesse apud D[ominatio]nem V[estram] R[everendissimam] repetere. Quod autem facto opus esse existimemus, obiter perstringimus. Danus a nobis prorsus alienus esse existimatur. Et modo Cancellarius Sueticus per meum famulum mihi iudicavit Danicos legatos hoc agere per submissos homines, ut Suecos a nobis alienent, faciliores pacis condiciones eis promittentes. Queruntur autem de nobis Sueci, quod se amicos et bene merentes reiciamus, Danisque omnia hostilia adversus Maiestatem Regiam molientibus et agentibus adhaereamus. Habere se quoque quae a Maiestate eius repetant, eaque enumerabant cum quadam exprobratione ingratitude. Diversas esse actiones nostras a litteris Regiis ad Regem suum scriptis. Habere nos iustas causas discedendi a foedere, quod a Dano priore violatum sit et violetur. Et multa alia. Dicit se ad me venire velle. Expecto videntum est, nedum duabus sellis sedere volumus, utraque excidamus. Propter Moschum utilis est nobis Sueci amicitia, propter mercaturam Dani. Bellum cum utroque perdifficile cum ambobus difficillimum. Quid vero si Moschum ii sibi adiungant! Livones autem alienatis a nobis animis esse dicuntur propter impotentiam, insolentiam et iniurias praefectorum et praesidiariorum mi-

litum, Moschus sive Magnus Revaliam obsidere fertur. Curet quaeso D[ominatio] V[estra] Reverendissima, ut responsum et resolutionem celerem planamque de omnibus habeamus. Alioqui deseremur ab omnibus et inanes hinc revertemur. Bene valeat D[ominatio] V[estra] Reverendissima.

Stetini, 9 Septembris Anno 1570mo

Reverendissimae D[ominationi] V[estrae] addictiss[imus]

Martinus Cromerus

(Ps.) Loisius iussu nostro dedit viaticum huic puero ad rationem Regiam, non est, unde nos demus tam malignem provisi. Atque ego ne nummum quidem unum adhuc accepi 200 tal[aros] nunc promittit, Loisius 400 debentur, utinam sufficiant in mensem 300. Ducentos quoque gravatim mihi constitutos esse accepi. Quasi vero coadiutoria proventium et pecuniae sit ac non curae tantum et victus necessarii quo hic uti non possum absens.

DIE BRIEFE MARCIN KROMERS IM ZUSAMMENHANG MIT DER BALTISCHEN BOTSCHAFT (1569-1571)

ZUSAMMENFASSUNG

Diese Arbeit enthält sieben Briefe von Marcin Kromer aus den Jahren 1559-1571, die im Zusammenhang mit der Baltischen Botschaft stehen, sowie Anmerkungen, die dem Literaturhistoriker als Material gedient haben. Die Briefe sind von Marcin Kromer selbst geschrieben und werden in 7 Positionen erwähnt. Sämtliches Quellenmaterial ist angegeben.

NIEKTÓRE KROMERIANA ZE ZBIORÓW WATYKAŃSKICH

(Edycja)*

Treść: Wstęp. Edycja: I. Listy Marcina Kromera do Jana Franciszka Commendonego, II. Varia. Zusammenfassung.

Kwerenda przeprowadzona jesienią 1988 r. w Archiwum Watykańskim w kilkudziesięciu tomach serii *Nunziatura di Polonia* oraz *Lettere dei Principi*¹ dała efekt w postaci 32 listów i dokumentów pisanych przez Kromera, w jego kancelarii lub bezpośrednio go dotyczących. Odnalezione dokumenty pod względem formalnym podzielić można na dwie części: zwarty blok listów Marcina Kromera do Jana Franciszka Commendone z lat 1560-1573 oraz varia obejmujące różne dokumenty i listy z okresu 1565-1582.

Urodzony w 1512 r. Marcin Kromer², kanonik krakowski (od 1544) i sekretarz królewski (1533-1537, 1544-1558), pełnił w latach 1560-1582 różne funkcje. Od 1558 do 1564 r. przebywał przy dworze cesarskim Ferdynanda I³ jako stały poseł króla polskiego Zygmunta Augusta. Po odwołaniu z tej misji, w 1564 r., posłował na kongres państw bałtyckich w Rostocku. Następne lata spędzał przeważnie w Krakowie, z dala od dworu⁴, oddając się pracom literackim⁵. W 1569 i 1570 r. posłował w imieniu władcy na kongres w Szczecinie z trudnym zadaniem załagodzenia konfliktu szwedzko-duńskiego.

W 1569 r. Zygmunt August mianował Kromera koadiutorem biskupa warmińskiego — na prośbę biskupa Stanisława Hozjusza, przed jego wyjazdem do Rzymu. Papież Pius V rychło zatwierdził nowego administratora (2 VI 1570). W 1569 r. Kromer przeniósł się na Warmię i tam spędził ostatnie dwadzieścia lat swego życia, pełniąc obowiązki najpierw koadiutora, a następnie, od 1579 r., biskupa warmińskiego.

* Poszukiwania przeprowadzono podczas pobytu w Rzymie na stypendium Fundacji Lanckorońskich, przy okazji własnych badań nad materiałami dotyczącymi panowania Zygmunta Augusta.

¹ Rzym, Archivum Secretum Vaticanum, rękopisy: *Nunziatura di Polonia*: 1-6, 9-12, 17, 19, 20, 24, 27, 31, 1A, 5A, 5B, 27A, 170A, 17a, 2add, 172, 394, 395; *Lettere dei Principi*: 24, 26, 27.

² A. Eichhorn, *Der ermländische Bischof Martin Kromer...*, Osnabrück 1869, C. Walewski, Marcin Kromer, Warszawa 1874, H. Barycz, *Kromer Marcin*, PSB, t. XV, Kraków 1970, s. 319-325.

³ Kromer, akredytowany przy dworze, wraz z dworem Ferdynanda I zmieniał miejsce pobytu. Od jesieni 1562 przebywał np. w Pradze, Frankfurcie nad Menem, Spirze, Strasburgu, Kolmarze, Freiburgu, Konstancji, od stycznia do kwietnia 1563 w Innsbrucku, skąd wyjechał na kilka tygodni do Trydentu, latem 1563 — w Wiedniu.

⁴ Zygmunt August przebywał w Krakowie po raz ostatni wiosną 1559 r. W latach 1564-1569 na dłużej zatrzymywał się w Knyszynie, Warszawie, Piotrkowie (sejmy 1565, 1567), Grodnie. Zob. A. Gąsiorowski, *Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów*, *Studia Historyczne*, R. XVI, 1973, z. 2, s. 271-273.

⁵ Za Baryczem, jw. s. 324. Sąd ten zostanie niewątpliwie zweryfikowany przez przyszłych biografów Kromera, którzy uwzględnią chociażby sygnalizowane przez Uchanskiego, czyli zbiór dokumentów wyjaśniających życie i działalność Jakuba Uchańskiego, wyd. T. Wierzbowski, t. I-IV, Warszawa 1884-1892, poselstwa odprawiane przez kanonika krakowskiego we wrześniu 1564 i październiku 1565 od kapituły krakowskiej na projektowane synody, w październiku 1566 od Uchańskiego do Hozjusza, w listopadzie tegoż roku od Zygmunta Augusta do prymasa (t. II s. 203, t. III s. 83, 151, 154, t. V — T. Wierzbowski, *Jakub Uchański arcybiskup gnieźnieński 1502-1581*. Monografia historyczna, Warszawa 1895, — s. 318, 349).

LISTY KROMERA DO COMMENDONEGO

Adresat listów Kromera, Jan Franciszek Commendone (1524-1584), pochodził z Wenecji. Już w latach pięćdziesiątych został uznany za jednego z najzdolniejszych dyplomatów papieskich. W r. 1560 wysuwano jego kandydaturę na stanowisko nuncjusza w Polsce⁶. Popierali go wówczas humaniści skupieni wokół kardynała Puteo⁷ i jezuita, a także sami Polacy — Hozjusz, przyjaciel Commendonego, i Adam Konarski, poseł królewski w Stolicy Apostolskiej, później biskup poznański. Nominację otrzymał jednak protegowany przez kardynała Morone biskup Camerino — Bernard Bongiovanni, co stało się powodem uraz i wieloletnich zadrażnień w środowisku kardynalskim⁸. W 1560 r. Commendone został wysłany z misją na dwór cesarski, w latach następnych — do Trydentu i ponownie do cesarza Ferdynanda I. Do Polski wyjechał dopiero w r. 1563 po powrocie do Rzymu Bongiovanniego. W Rzeczypospolitej przebywał od listopada 1563 do grudnia 1565 r. Interesował się nie tylko sprawami Kościoła, lecz także prawami polskimi, zwyczajami, problemami politycznymi Korony i Litwy, o czym świadczą zarówno jego listy pisane z Polski, znane z XIX-wiecznego tłumaczenia Albertrandiego, jak i późniejsza jego pozycja w Kurii. Po powrocie do Rzymu zimą 1566 r. Commendone praktycznie stał się „ekspertem” od spraw polskich, a o uznaniu jego kompetencji świadczyć może powierzenie mu specjalnej misji do Polski w czasie pierwszego bezkrólewia.

Znajomość Kromera z Commendonem została nawiązana, jak świadczy pierwszy z zachowanych listów, za pośrednictwem Hozjusza. Pierwsze spotkanie nastąpiło zapewne w 1561 lub 1563 r., w czasie pobytu Commendonego w jednej z misji przy dworze cesarskim. Kolejne — jesienią 1563. Commendone w drodze do Polski pragnął złożyć hołd cesarzowi. Niedaleko Preszburga (Bratysławy), gdzie przebywał Ferdynand I, spotkał Kromera i nie przepuścił okazji, by od kolejnej osoby zdobyć informację o kraju, do którego podążał. Według relacji nuncjusza, cały dzień rozmawiali o sprawach polskich. Kromer mówił „długo i szeroko”, „czytał listy innych panów”⁹, starał się zapewne, by Commendone w pełni zdawał sobie sprawę ze złożoności polskich problemów. Wtedy też poseł Zygmunta Augusta zaofiarował swą pomoc w ekspedycji do Polski domowych sprzętów nuncjusza i pośrednictwo w utrzymaniu korespondencji z Rzymem.

Dziesięć zachowanych listów pisanych przez Kromera z Wiednia do Commendonego w Polsce między listopadem 1563 i kwietniem 1564 r. dotyczy głównie działania poczty i przekazywania korespondencji. Krótkie i lakoniczne wiadomości o wydarzeniach politycznych rozgrywających się we Francji, Hiszpanii czy Stolicy Apostolskiej są przez nadawcę traktowane jako informacje marginesowe.

Następnych osiem listów pochodzi z okresu od maja 1564 do jesieni 1565. Po powrocie z Wiednia¹⁰ Kromer został przez Zygmunta Augusta mianowany posłem na zjazd w Rostocku. 13 maja znajdował się już w Malborku¹¹, ale nie doszło wówczas do spotkania ze zdążającym do Gdańska nuncjuszem. 22 maja posłowie polscy — Kromer i Jan Kostka kasztelan gdański — otrzymali pozwolenie na przejazd przez księstwo pomorskie i z początkiem czerwca stawili się w miejscu obrad¹². Do kraju Kromer powrócił w sierpniu¹³, wysłał wtedy do nuncjusza list,

⁶ H. D. Wojtyńska CP, *Papieżstwo — Polska 1548-1563*, Lublin 1977, s. 130.

⁷ Jakub Puteo (1495-1563), abp Bari, kardynał. Od 1553 wiceprotektor Polski w Rzymie. Jeden z legatów na ostatnią sesję Soboru Trydenckiego (zob. Wojtyńska, jw., s. 283-297).

⁸ Zob. list 3.

⁹ Listy Jana Franciszka Commendone do Karola Boromeusza. Pamiętniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, Wilno 1847-1851, t. I s. 12.

¹⁰ Być może władca przychylił się do próśb Kromera o zgodę na powrót do kraju dzięki wstawianictwu Commendonego — zob. list 11.

¹¹ S. Bodniak, Z. Skorupska, Jan Kostka kasztelan gdański, prezes Komisji Morskiej i rzecznik unii Prus z Koroną, Gdańsk 1979, s. 117 przypis 150.

¹² Z. Boras, *Stosunki polsko-pomorskie w drugiej połowie XVI wieku. Zarys polityczny*, Poznań 1965, s. 68.

¹³ S. Bodniak, Z. Skorupska, jw., s. 119.

który się nie zachował do dziś (por. list nr 20). Kolejne listy (13 i 14) pisane były tuż przed rozpoczęciem sejmu 1565 r.¹⁴. Pierwszy z nich — z Łowicza, gdzie śniegi zatrzymały Kromera w rezydencji arcybiskupa, do Commendonego oczekującego już w Piotrkowie obrad sejmowych, drugi — zapewne dołączony został do odsyłanej książki.

Kromer opuścił Piotrków przed rozpoczęciem obrad, lecz ponowne spotkanie z nuncjuszem zaowocowało ożywieniem przyjaźni. Następne listy, pisane z Krakowa do Commendonego w Piotrkowie, są najpiękniejszymi listami tego zbioru — obszerne, osobiste, mogą służyć jako podręcznikowe niemal przykłady sztuki epistolograficznej. Kromer gratuluje nuncjuszowi wyniesienia do godności kardynalskiej (list 15), donosi o otrzymaniu papieskiego podziękowania za pracę o celibacie duchownych i o wystosowaniu odpowiedzi (list 16), wyraża żal, że nie może spotkać się z kardynałami Hozjuszem i Commendonem w Lidzbarku (list 17).

Ostatnie listy powstały po wyjeździe Commendonego z Polski. Trzy spośród nich pochodzą z lat 1566-1567. Kromer wspomina w nich m.in. o potrzebie stałego pobytu nuncjusza w Rzeczypospolitej (list 20). List z października 1567 (nr 22) prawdopodobnie dołączony został do nieznanego bliżej listu duchowieństwa polskiego. Dwa ostatnie listy dotyczą dyspens i dyspozycji dochodami z diecezji.

W omawianym zespole znajduje się 14 autografów Kromera oraz 10 listów pisanych przez sekretarzy z własnoręcznymi dopiskami autora *Polonii*. Spośród 24 listów jeden napisany został w 1560, trzy — w 1563, dziewięć — w 1564, sześć — w 1565, dwa — w 1566 r. i po jednym w latach 1567, 1572 i 1573. Zachowane listy nie są wszystkimi pisanyymi w tym czasie przez Kromera do Commendonego. Nie ma wśród nich listów wysłanych w sierpniu i październiku 1564 r. (zob. list 20), październiku 1567 r. (zob. list 22), a także listów ze stycznia 1564 r., których istnienie podejrzewać każe regularność korespondencji w okresie wiedeńskim.

Kromer wspomina niektóre listy otrzymywane od Commendonego¹⁵. Na razie, niestety, nie udało się trafić w archiwach na ich ślad.

Cały prezentowany blok korespondencji zasługuje niewątpliwie na wnikliwą uwagę badaczy problematyki politycznej i religijnej epoki¹⁶. Już na wstępie można jednak zauważyć, że sposób, w jaki pisze, rady, jakich udziela późniejszy biskup warmiński, sprawiają wrażenie pełnego partnerstwa wobec nuncjusza papieskiego. Partnerstwa nie tylko w okresie poselstwa wiedeńskiego, gdy do takiej formy upoważniała równorzędność statusu dyplomatycznego, ale także w czasie „bezcynności” po powrocie do kraju. Skłania to do rewizji obiegowej opinii, jakoby jedynym duchownym polskim europejskiego formatu był w owym czasie Stanisław Hozjusz. Tak jak znaczenie Kromera w Rzeczypospolitej określa nie późny wiek, w jakim otrzymał on koadiutorię i krzesło w senacie (57 i 67 lat), lecz zaufanie władcy wyrażane powierzaniem trudnych misji dyplomatycznych, referatu spraw pruskich w kancelarii czy reorganizacji Archiwum Skarbcza Koronnego na Wawelu, tak pozycję kanonika krakowskiego w Kościele katolickim wyznacza uznanie, jakim darzono jego prace historyczne i teologiczne¹⁷, opinie współczesnych,

¹⁴ Sejm piotrkowski 1565 obradował od 18 stycznia do 14 kwietnia.

¹⁵ Z publikowanej tu korespondencji dowiadujemy się o listach Commendonego do Kromera z 3, 14, 18 I 1564 (list nr 5), 5 II 1564 (nr 7), 7 III 1564 (nr 10), 20 II 1565 (nr 20) oraz „dwu listach” (nr 11 z 1 IV 1564).

¹⁶ Fragmenty dwu listów (nr 5 i 13) cytował już w piątym tomie Uchancianów, T. Wierzbowski (s. 317, 410).

¹⁷ Sławę i uznanie zyskał Kromer na początku lat czterdziestych publikując niemal równocześnie tłumaczenie i edycję z rękopisu eklog homiletycznych św. Jana Chryzostoma (1541) oraz mowę o godności stanu duchownego (*Sermo de tuenda dignitate sacerdotii*, Cracoviae 1542) wygłoszoną na synodzie piotrkowskim 1542. Kolejne prace polemiczne i teologiczne Kromera — *O wierze i nauce luterskiej*. Rozmowa dworzana z mnichem, Kraków 1551-1553, *Orechovius sive de conjugio et coelibatu sacerdotum commentatio*. Ad Stanislaum Orechovium, Coloniae 1564, *Catecheses sive institutiones duodecim de septem Sacramentis et sacrificio Missae et de funebris exequiis*, Cracoviae 1570 — ugruntowały tę opinię. Popularnością w całej Europie cieszyły się także inne prace kanonika krakowskiego, zwłaszcza *De origine et rebus gestis Polo-*

a także przyjaźń z dostojnikami Kościoła, kardynałami: Farnese, Puteo, Maffei, Truchsesem¹⁸, Commendonem oraz Hozjuszem.

VARIA

W różnych tomach serii *Nunziatura di Polonia* oraz *Lettere dei Principi* odnaleziono jeden list kapituły warmińskiej, cztery listy Kromera oraz trzy dokumenty z czasów jego rządów w diecezji warmińskiej.

1. List Kromera do Piusa IV (Kraków, 14 IV 1565) jest podziękowaniem za życzliwe zainteresowanie okazane przez papieża pracy o celibacie duchownych¹⁹, wyrażone listem do autora wystosowanym po otrzymaniu z rąk agenta króla polskiego w Rzymie (i przyjaciela Kromera) Jerzego z Tyczyzna egzemplarza dzieła.

2. List do Jerzego z Tyczyzna (Dobrzyków, 2 X 1566). Kromer referuje w nim przebieg swej wizyty u arcybiskupa Uchańskiego w Łowiczu. Pisze o planach zwołania na styczeń 1567 r. synodu prowincjonalnego, o swoich opiniach przedstawionych arcybiskupowi oraz prosi o wsparcie w działaniach mających na celu przesunięcia terminu zwołania synodu.

3. Akt uznania Kromera przez kapitułę warmińską za koadiutora. Notariusz nuncjusza stwierdza w nim, że 6 VIII 1571 r. w klasztorze bernardynów w Warszawie stawili się przed nim delegaci kapituły warmińskiej — Samson Worein oraz Bartłomiej Plemięcki. Wobec świadków, w obecności całego dworu legata papieskiego Wincentego Portico, stwierdzili oni, że akceptują Marcina Kromera jako koadiutora z woli papieża oraz przyrzekają mu posłuszeństwo „stipulata manu more polonico”.

4. Dwie kopie protestów składanych przez Kromera i kapitułę warmińską w imieniu własnym i Hozjusza przeciw zaprzysiężeniu przez posłów Henryka Walezego postanowień konfederacji warszawskiej. Pierwsza z nich podpisana została przez Kromera 3 VII 1573 r., druga — sygnowana także przez kanclerza kapituły Jana Rosenberga — 14 VIII 1573 r.

5. List Kromera do nuncjusza Caligari (Lidzbark, 5 V 1580) w sprawie pochodzącego z rodziny protestanckiej Fabianusa Quadrantinusa (Fabiana Kwadrantyna). Kwadrantyn, wychowany w otoczeniu Hozjusza, nie mógł zdecydować się na ostateczny wybór między kapłaństwem w diecezji czy w zakonie, między katolicyzmem a luterańską tradycją rodzinną. Kromer prosi dla niego o dyspensę od złożonej w młodości obietnicy wstąpienia do Towarzystwa Jezusowego.

6 i 7. Pisma kierowane w kwietniu 1582 do nuncjusza Bolognettiego dotyczą nadania koadiutorii warmińskiej Andrzejowi Batoremu. Kromer i kapituła wyjaśniają w nich, dlaczego nie mogą zgodzić się na nadanie koadiutorii królewskiemu bratankowi.

Większość publikowanych dokumentów dotyczy faktów i postaci znanych badaczom epoki. Na wyróżnienie zasługują, zdaniem wydawcy, akt uznania Kromera za koadiutora przez kapitułę oraz list do Piusa IV — nie tylko nieznany dotąd biografom Kromera, ale także przyciągający uwagę artyzmem i kunsztem formy.

norum libri XXX (Basileae 1555) oraz *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo* (Coloniae 1577). O zainteresowaniu nimi świadczą współczesne tłumaczenia: łacińskie (Mnich — 1559), niemieckie (Mnich — 1560, *De origine...* — 1562), hiszpańskie (Polonia — 1588), polskie (Polonia — 1570).

¹⁸ Aleksander Farnese (1522-1589) — kardynał, dyplomata i humanista. Za pontyfikatu dziada, Pawła III, kierownik polityki papieskiej. Wieloletni protektor Polski w Stolicy Apostolskiej (zob. H. D. Wojtyśka, jw., s. 256-272). Bernard Maffei (1514-1553) — abp Chieti, kardynał, humanista. Od 1550 wiceprotektor Polski (tamże, s. 275-282). Otto Truchses von Waldburg (1514-1573) — bp Augsburga, kardynał, dyplomata papieski. O przyjaźni Marcina Kromera z nimi — tamże, s. 277, 286, 296, 305 i in.

¹⁹ Zob. przypis 17, *Orechovius...*

Trzy z wyżej wymienionych pism były już wcześniej publikowane. List do Jerzego z Tyczyna (nr 2) umieścił — ze zmianami i opuszczeniami — w drugim tomie *Uchanscianów* Wierzbowski, list Kromera do Bolognetiego (nr 6) — w trzecim tomie *Annales ecclesiastici* Theiner. Kunze i Nanke w piątym tomie *Monumenta Poloniae Vaticana* wydrukowali listy Kromera i kapituły do Bolognetiego (nr 6 i 7)²⁰. Uzasadniony wydaje się jedynie powtórny druk listu Kromera do Tyczyna — po raz pierwszy w całości. Zrezygnowano z publikacji listów Kromera i kapituły do Bolognetiego uznając pełniejszą podstawę źródłową edycji *Monumenta Poloniae Vaticana*²¹.

ZASADY WYDANIA

Wszystkie dokumenty dzięki życzliwości redaktorów niniejszego tomu publikowane są *in extenso*. Zostały one przygotowane do druku w sposób zgodny z instrukcją wydawniczą z 1953 r.²² oraz zasadami przyjętymi przez redakcję *Studiów Warmińskich*²³.

Każdy dokument poprzedzony został metryczką archiwalną zawierającą określenie formy przekazu (autograf — pisany przez Kromera, oryginał — pisany przez sekretarza z podpisem Kromera, kopia), miejsce przechowywania (dla wszystkich dokumentów Archivum Secretum Vaticanum), nazwę zespołu, numer rękopisu i karty, a także — adres i adnotacje adresata, o ile zostały poczynione i są możliwe do odczytania. W adresach ujednociono ortografię oraz przyjęto stałe zasady użycia wielkich i małych liter. W adnotacjach zachowano ortografię autorów i zaznaczono uzupełnienia tekstu.

W listach rozwinięto skróty tytułów grzesznościowych, uwspółcześiono grafię tekstu (akapity), w niewielkim tylko stopniu ingerowano w autorską interpunkcję. Ortografię ujednociono stosując konsekwentnie formy takie jak *littera*, *cetera* itp. Daty świąt kościelnych rozwiązano i podano w nawiasach kwadratowych w tekście, podobnie jak zlokalizowane odwołania do tekstów Starego i Nowego Testamentu. Znakiem || zaznaczono granice stron i kart. Notki biograficzne w przypisach tekstowych podają jedynie urzędy piastowane w czasie pisania listu.

I. LISTY MARCINA KROMERA DO JANA FRANCISZKA COMMENDONE

Wykaz

1. Wiedeń, 6 XI 1560	9. Wiedeń, 18 III 1564
2. Wiedeń, 4 XII 1563	10. Wiedeń, 25 III 1564
3. Wiedeń, 24 XII 1563	11. Wiedeń, 1 IV 1564
4. Wiedeń, 31 XII 1563	12. Malbork, 15 V 1564
5. Wiedeń, 8 i 15 II 1564	13. Łowicz, 30 XII 1564
6. Wiedeń, 27 II 1564	14. Piotrków, 10 I 1565
7. Wiedeń, 4 III 1564	15. Kraków, 1 IV 1565
8. Wiedeń, 11 III 1564	16. Kraków, 14 IV 1565

²⁰ Zob. Edycja, cz. II, dok. 2, 6, 7.

²¹ Dla omawianych dokumentów poza kopiami z Archivum Secretum Vaticanum (Nunziatura di Polonia) podstawę źródłową stanowiły kopie z biblioteki kapitułnej w Toledo. List Kromera (nr 6) kończy w tej edycji kilkudzaniowe PS nie notowane w kopii ASV.

²² Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku, Wrocław 1953, red. K. Lepszy.

²³ Por. Korespondencja Stanisława Hozjusza, t. V, i III (cz. I), *Studia Warmińskie*, t. XIII, XV (s. 38-40) i XVII (s. 24-28).

17. Kraków, 26 V 1565	21. Kraków, 21 VI 1566
18. Kraków, 16 VI 1565	22. Kraków, 11 X 1567
19. Smolajny, 22 X 1565	23. Lidzbark, 1 IV 1572
20. Kraków, 18 V 1566	24. Lidzbark, 6 V 1573

1.

Wiedeń, 6 XI 1560

ORYGINAŁ: Rzym, Archivum Secretum Vaticanum (dalej — ASV), Lettere dei Principi (dalej — Principi), rkps 24 k. 144. Na k. 147v adres: *Reverendissimo Domino Ioanni Francisco Commendono Episcopo Zacynthensi etc.* i adnotacja: 1560, *Cromeri Poloniae Regis oratoris ad Caesarem, dat[ae] Viennae VI Novemb[ris]*.

Reverendissime Domine.

Ostendit mihi nuper Reverendissimus Dominus meus Varmiensis¹ epistolam tuam bene longam, sapienter et pie maximis de rebus ad se scriptam. In cuius calce amanter mei mentionem fecisti. Ostenderat idem prius aliam. Sed ita tunc eram occupatus, ut neque a quo ea scripta esset, neque quid contineret, satis animadverterem, nisi haec posterior mihi id in memoriam revocasset. Ac suspicaris tu fortasse de me aliquid secus quam ego velim, quod nihil tibi tunc neque a me, neque pro me responsum est. Verum ita se res habet, quemadmodum scribo. Nunc quidem certe, quamvis tempore ac tabellarii discessu excluderer, nolui tamen committere, quin aliquid litterarum ad te darem et tuam istam voluntatem erga me propensam confirmarem. Istud quod promittis erit mihi magnopere gratum, licet nunc in historia non verser. Poterit spero mihi inservire, si quando in lucem prodibunt ea, quae superioribus annis a me lucubrata premuntur adhuc certis de causis. Velim autem persuadeas tibi me tui esse observantissimum et studiosissimum, propter admirationem eximiae doctrinae, sapientiae, virtutis, pietatisque tuae, quae ego partim Varmiensis nostri sermonibus partim litteris tuis ad eum perspexi. Ceterum quibus de rebus ad eum ipsum Varmiensem scripsisti, si quid maxime scribere vicissim ad te velim, nunc non licet. Vale, meque ut caepisti ama. Vienna, 6 Novembris 1560.

^aTibi addictissimus
Mart. Cromerus
orator Poloniae apud Caesarem^a

^{a-a} własnoręcznie

2

Wiedeń, 4 XII 1563

ORYGINAŁ: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 145. Na k. 146v adres: *Reverendissimo Domino, Domino Ioanni Francisco Commendono, Dei gratia Episcopo Zacynthi et in Poloniam Nuntio Apostolico, Domino et Amico Observandissimo. In aula Sacrae Maiestatis Regiae Poloniae* i adnotacja: *Vienna, del Amb[asciato]re Cromero, di 4 Dic[emb]re, R[eddi]tae in Varsovia die 27.*

Reverendissime Domine, Domine et Amice Observandissime.

Studium et obsequium meum sedulum Reverendissimae Dominationi Tuae officiose inprimis defero.

¹ Stanisław Hozjusz (1504-1579), biskup warmiński od 1551, od 1561 kardynał (zob. W. Urban, Hozjusz Stanisław, PSB, (X, s. 42-45).

Gaudeo Dominationem Tuam Reverendissimam salvam pervenisse Cracoviam, procuratorumque meos memores praeceptorum meorum ipsi praesto fuisse obsequio suo.

Vellem copiis quoque ex inopi re familiari prolixius adfuissent. Non dubito autem id quicquid erat te boni consuluisse, animo meo, qui tibi addictissimus est, non rebus ipsis omnia mentientem. Tibi vero imputabis, si quid incommodi perpessus es, qui neminem tuorum eo praemiseris. Nos quidem ambos promissa quorundam fefellerunt. Tu errori meo dabis veniam.

Mitto rursus Dominationi Tuae Reverendissimae alias litteras, Tridento mihi allatas nudiusstertius. Inde opinor, ea cum de fine concilii, tum de omnibus recte intelliget, ac decreta edita accipiet. Hic praeterea nihil est novi. Bene valeat Dominatio Tua Reverendissima. Vienna, 4 Decembris 1563.

^aReverendissimae Dominationis Vestrae
addictissimus
M. Cromerus^a

^a własnoręcznie

3

Wiedeń, 24 XII 1563

ORYGINAL: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 149. Na k. 154v adres: *Reverendissimo Domino, Domino Ioanni Francisco Commendano, Dei gratia Episcopo Zacynthi et in Poloniam Nuntio Apostolico, Domino et Amico suo Observandissimo* i adnotacja: *1563 Vienna, 24 dicembre, del Cromero.*

Reverendissime in Christo Pater et Domine, Domine Observandissime. Studium et obsequium meum sedulum Reverendissimae Dominationi Tuae officiose inprimis defero.

Nuper scripsi Dominationi Tuae Reverendissimae quae aliunde acceperam de valetudine Pontificis Maximi.² Nec ea vana prorsus fuere. Nunc et Tridento et Roma scribuntur, eum nondum omnino esse extra periculum. Noster quidem Varmiensis dimissus ab eo, nec viatico ullo instructus, ad ovile suum revertitur, 14 die mensis huius Tridentum reliquit. Equidem eius causa gaudeo. Nescio, an etiam tu tua.

De supplicetili tua tuorumque a publicanis caesareis intercepta in Silesia cum primum accepi, egi cum caesare per aulicos eius magistratus visus est moleste ferre. Mandatum eius mitto, ut omnia restituantur. In Gallis admiraldus³ cum suis videtur sese rursus erigere, reginae⁴ favore. Bene valeat Dominatio Tua Reverendissima. Vienna, 24 Decembris 1563.

^aA patrono antecessoris tui⁵ tibi cave, Nostro⁶ quidem tua causa amicus non est.

^aReverendissimae Dominationis Tuae
obsequentissimus
M. Cromerus^a

^a własnoręcznie

² Pius IV — Jan Aniol Medici (1499-1565) — papież od 6 I 1560.

³ Gaspar de Coligny (1519-1572) — przywódca hugenotów francuskich.

⁴ Katarzyna Medycejska (1519-1589) — żona Henryka II, matka Franciszka II, Karola IX i Henryka III. Podczas panowania Karola IX regentka.

⁵ Poprzednikiem Commendonego był Bernard Bongiovanni (1512-1574), bp Camerino (ep. Camerinensis) od 1537, nuncjusz w Polsce w latach 1560-1563. Protęgował go Jan Morone (1509-1580) — dyplomata i humanista, od 1542 kardynał, legat papieski na III sesję Soboru Trydenckiego.

⁶ Hozjuszowi.

4

Wiedeń, 31 XII 1563

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 150. Na k. 153v adres: *Reverendissimo Domino, Domino Ioanni Francisco Commendano, Dei gratia Nuntio Apostolico, Domino suo Observandissimo* i adnotacja: *1563 Vienna, ult[im]o di dicembre, del Cromero.*

Reverendissime Domine.

Reverendissimus Dominus Praemisiensis episcopus⁷ vice prolixae epistolae mihi nunc erit apud te cum quo tu quoque rectissime de omnibus communicare poteris. Est enim bonae mentis, ut nosti, et candidus et absque fuco.

E comitiis istis et e futura synodo velim te magnam laudem defensionis et restauratae apud nos religionis et ordinis ecclesiastici pristino nitore restituti reportare. Non esset abs re, si Varmiensis noster rediens in Prussiam, a rege et episcopis istuc acciretur. misso obviam tabellario versus Nyssam, modo ut id salva dignitate eius fiat. Alioqui non arbitror istuc eum venturum esse iustis de causis. Post diem crastinum videbo eum, uti spero Cremsii⁸. Huc enim venturum se esse negat. Conabor persuadere.

Roma nihil novi. Pontifex meliuscule habere dicitur. Galeri fortassis in alterum mensem reüciuntur. Vale. Vienna, ultima die anni 1563.

Tui observandissimus
Mart. Cromerus

De progressu comitorum istorum abs te certiora et exquisitoria omnia expecto, quam a nostratibus.

5

Wiedeń, 8 i 15 II 1564

ORIGINAL: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 151-152. Na k. 152v adres: *Reverendissimo Domino, Domino Ioanni Francisco Commendano, Dei gratia Episcopo Zacynthi et in Poloniam Nuntio Apostolico, Domino et Amico suo Observandissimo* i adnotacja: *Vienna, 8 di febr[ua]rio, del Cromero.*

Reverendissime in Christo Pater Domine, Domine Observandissime.

Studium et obsequium meum sedulum tibi officiose inprimis defero.

Nuper indicavi tibi nullas me abs te Varsavia litteras accepisse. Quod equidem mirabar eo magis, quod accepit Cardinalis noster Varmiensis cum hic esset, non Varsavia quidem, sed e proxima ei mansionem datas. Vix dum veredarius cum meis illis et aliis istuc hinc discesserat, cum mihi ternae simul tuae redditae sunt: tertia, quartadecima et decima octava die Ianuarii scriptae. Quibus etiam adiunctae erant ad Varmiensem, cum is iam Poloniae fines, ut est verisimile, attigisset. Eas igitur remitto, ut in Prussiam ad eum transmittantur, quandoquidem non videtur istuc esse venturus ad comitia, quantum e tuis ad me conicere potui. Idque ego ita fore suspicatus sum, ut tu scribis, memor veteris de Amane et Mardochoeo [Est 3-8] historiae. Sed ea et omnia Deo committenda sunt.

Quod ostendis, regem⁹ tibi satis satisfacere in colloquiis, gaudeo. Opto autem, ut in actionibus quoque ac decretis satisfaciat. Itaque fores spero, praesertim si nostri praesules condona-

⁷ Walenty Herburt (1524-1572), biskup przemyski od 1560, uczestnik ostatniej sesji Soboru Trydenckiego (zob. S. Cynarski, Herburt Walenty, PSB, IX, s. 453-454).

⁸ Krems — miasto w północno-wschodniej Austrii, u ujścia rzeki Krems do Dunaju.

⁹ Zygmunt August (1520-1572).

tis tua opera Reipublicae et Ecclesiae dissidiis inter ipsos et odiis mutuis, officio suo non deerunt. Quanquam vereor ne istis moribus et actionibus suis ita dignitatem suam imminerint auctoritatemque elevarint, ut surdis, quod dicitur, canant fabulam. Tua quidem epistula desperationis plena est. Nec immerito. Sed boni aut forti sis animo. Quid, si enim non abiecit adhuc nos Deus in finem? Tu vero non solum Praemisiensem, verum etiam Posnaniensem¹⁰ spero, adiutorem habebis. Quanquam is quoque offensionem quandam prae se fert istinc profectam. In dies hic eum expecto. Nam ab Hispaniis abhorret.

De synodo quod scripsi, de provinciali intellexi; quam institui certe par est post finitum concilium. Quod de actis comitorum nostratium et aliis de rebus mecum comunicas, est mihi pergratum. Amici mei istic vel gravioribus negotiis distinentur, || vel religione quadam, ne dicam superstitione tenentur, quo minus de omnibus ad me perscribant. De Polosco utinam verum sit¹¹. Hic nihil est modo scriptu dignum. Nam de rebus Romanis inde tibi perscriptum esse arbitror in eo fasciculo, quem grandiusculum ante aliquot dies per cursum nostrum claudicantem ad te misi.

Rex Romanorum¹² ante Quadragesimam [15 II] Praga huc rediturus esse speratur. Antevtet opinor dominus Delphinus¹³. Comitia hic instituentur. Mox in Styria. Quo Carolus archidux¹⁴ proficiscetur, aditurus possessionem attributi a patre¹⁵ dominatus. Nos, si vita viresque suppetent, adulto vere in Boemiam concedemus. Nisi forte prius hinc ego revocor. Venetus orator successorem expectat Surianum¹⁶, nostri iam pridem amicum. Roma mihi scribitur, complures e sacro collegio non satis aequo animo ferre, quod non eo se Tridento Varmiensis noster receperit. Ego ipsius causa gaudeo. De cura expediendae suppellectilis tuae non est, quod mihi gratias agas. Feci officium meum. Supervacaneum autem id fuisse gaudeo. Vale vir ornatissime. Vienna, 8 Februarii 1564.

^aEpiscopus Redonensis orator Gallicus¹⁷ petivit a me, ut salutem tibi officiosissime verbis suis adscriberem. Pharensis¹⁸ cras opinor hic aderit. Rex Romanorum non multo post. Reditus in gratiam cum Radivilo quid sibi vult?

Tibi addictissimus
Mart. Cromerus

|| Pontifex 26 Ianuarii approbavit omnia decreta Concilii Tridentini. Rex Romanorum hodie hic expectatur. Dominus Delphinus mecum pransus est. 15 Februarii.

Posnaniensis episcopus perendie aderit. Ad comitia recta contendit. De partu(!) pontificis silentium¹⁹. Borromeus²⁰ existimatur in Hispaniam esse profecturus. Ego non credo^a.

^{a-a} własnoręcznie

¹⁰ Adam Konarski (1526-1574) — poseł w Rzymie 1560-1564, od 1562 biskup poznański (zob. R. Żelewski, Konarski Adam, PSB, XIII, s. 447-449).

¹¹ Autor wspomina zapewne jakąś pogłoskę o odzyskaniu Połocka zajętego przez wojska moskiewskie 15 II 1563.

¹² Maksymilian II Habsburg (1527-1576) — król Rzymski od 1562.

¹³ Zachariasz Delfinus (zm. 1584) — biskup Hvaru w Dalmacji (ep. Pharensis), nuncjusz w Wiedniu 1554-1556 i 1560-1565.

¹⁴ Karol Habsburg (1540-1590) — arcyksiążę Austrii od 1564.

¹⁵ Ferdynand I Habsburg (1503-1564) — cesarz od 1556.

¹⁶ Michał Surianus.

¹⁷ Bernard Bochetel (Bouchelet), biskup Rennes (ep. Redonensis) 1561-1565.

¹⁸ Zachariasz Delfinus.

¹⁹ Nawiązanie do wcześniejszych wiadomości o ciężkiej chorobie papieża (zob. listy 3, 4).

²⁰ Karol Boromeusz (1537-1584) — nepot Piusa IV, kardynał od 1560, od tegoż roku arcybiskup Mediolanu.

6

Wiedeń, 27 II 1564

ORYGINAŁ: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 155. Na k. 165v adres: *Reverendissimo Domino, Domino Ioanni Francisco Commendano, Dei gratia Episcopo Zacynthi et in Poloniam Nuntio Apostolico, Domino et Amico suo Observandissimo* i adnotacja. [...] *a* 18 marzo.

Reverendissime in Christo Pater et Domine, Domine et Amice Observandissime. Studium et obsequium meum sedulum tibi officiose inprimis defero.

Fasciculum litterarum, quem Roma heri accepi, tibi mitto. Praeterea quod scribam non habeo. Nisi forte, quod Pontifex Maximus Regem Romanorum oboedientiam de more professum confirmavit. Acta Concilii salvis praerogativis Sedis Apostolicae approbavit. Congressum cum Hispano et Gallo expetivit. Suis Hispani beneficio prospexit. Hic Caesar²¹ meliuscule tamen habere videtur. Rex auctus est filia²². Lotaringi cardinalis²³ adventus in expectatione est, ut conficiatur de affinitatibus mutuis. Adversarii eius in aula Gallica regnant propemodum. Cum Anglis pax nondum coivit. Ferrariensis et Florentinus de matrimoniis hic nondum confecerunt²⁴. Tuus civis purpuraturit²⁵. Michaeli Surianus succedet. Vale. Vienna, 27 Februarii 1564.

^bRoma mihi scribitur carpi te ab eo, cui successisti, subornato, ut videtur. Sed in eum vicissim inquiri coepisse, et rationem obitae legationis ab eo fortassis exactum iri. De te quae scribuntur e Polonia, mihi non displicent.

Tibi addictissimus
Mart. Cromerus^b

^a kilka słów nieczytelnych
^{b-b} własnoręcznie

7

Wiedeń, 4 III 1564

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 156-v. Na k. 164v adres: *Reverendissimo in Christo Patri et Domino, Domino Ioanni Francisco Commendano, Dei gratia Episcopo Zacynthi et in Poloniam Nuntio Apostolico, Domino suo Observandissimo* i adnotacja: *1564 Vienna, Cromero, 4 di Marto, lic[...]* *a* al 18 in Vars[avia].

Reverendissime et Observandissime Domine.

Per Ioannem Baptistam Puccinum²⁶ misi tibi nuper grandiusculum fascem litterarum. Nunc nihil est, quod scribam, praeter tuas quinta Februarii datas me hodie accepisse et mox cardinali Borromeo suas ad manus dominii Ticinii²⁷ mittere. Tibi, quoque mitto, nescio cuius fasciculum.

²¹ Ferdynand I.

²² Maria (19 II — 26 III 1564) — córka Maksymiliana i Marii, córki Karola V.

²³ Karol de Guise (1524-1574) arcybiskup Reims (aep. Remensis) od 1538, od 1547 kardynał lotaryński.

²⁴ Książę Ferrary — Alfons II Este i książę Florencji — Franciszek Medici poślubili córki Ferdynanda I, a siostry Maksymiliana i Karola Barbarę (1539-1572) i Joannę (1547-1578) w grudniu 1565.

²⁵ Trzecia promocja kardynalska Piusa IV odbyła się w styczniu 1563, czwarta — w marcu 1565 (C. Eubel, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi...*, vol. III, Monasterii 1923, s. 40).

²⁶ Jan Baptysta Puccini — Włoch, prywatny sekretarz Bony, skryba włoski w kancelarii królewskiej, sekretarz Zygmunta Augusta (zob. M. Korolko, *Poczet sekretarzy królewskich Zygmunta Augusta. 1548-1572, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, XXXI, 1986, s. 78-79*).

²⁷ Jerzy z Tyczyna (ok. 1510-1585) — od 1560 agent królów polskich przy dworze papies-

Gaudeo Serenissimum Regem nostrum tibi satisfacere. De te non malus odor istinc huc et Romam usque, ni fallor, permeat. Quem tu ales magis etiam vel aegre sit aemulis.

Cardinalem nostrum salvum et incolumen ad sua pervenisse, iuvat me nosse. De ratione comitorum istorum ^ane me ^atam accurate mihi scribuntur^a. Habeo gratiam. Referre etiam studeo. Hinc nunc^a nihil est. Rex Romanorum, ut prius etiam fortasse tibi scripsi, confirmatus est a Pontifice. Heri ipse mihi dixit oratorem suum honorifice tractatum esse. Exacta quidem ab eo fuisse verba quaedam praeter quam convenerat. Sed eum constanter abunisse^a et pervicisse.

De communione sub utraque specie tractatur adhuc cum Pontifice. Si spes erit impetrandi, tum demum orator mittetur. Mihi videretur satius esse universe et publice id permittere quam particulariter alicui homini vel provinciae indulgere. Episcopus Mutinensis²⁸ Romam accitus est, nescio an hac de causa. Alii porro inde exiguntur. Purpura || turienses adhuc pendent. Gallus et Hispanus de praerogativa loci summa contentione nec sine minis agunt, ita ut Pontifex necesse habeat abstinere sacris publicis. Sed haec et alia rectius opinor ex adiunctis cognoscet Dominatio Vestra Reverendissima. Quae bene valeat. Vienna, 4 Martii 1564.

Hispani Madridi nuper contumeliose tractarunt imaginem Christi crucifixi. Deiectam^a enim ac dissectam ex arboribus suspenderunt funibus. ^aLatent patratore^a. Piaculum id publice indictis supplicationibus interveniente regina et principe expiatum est. Sparsus etiam fuit rumor per Hispanias de rege²⁹ interfecto.

Reverendissimae Dominationis Vestrae
addictissimus
M. Cromerus

^a. ^a ^a odczytanie niepewne

8

Wiedeń, 11 II 1564

ORIGINAŁ: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 157, 158. Na k. 163v adres: *Reverendissimo in Christo Patri et Domino, Domino Ioanni Francisco Commendano, Dei gratia Episcopo Zacynthi et in Poloniam Nuntio Apostolico, Domino suo Observandissimo* i adnotacja: 1564, Vienna, del Amb[asciatore] Cromero, di 11 di Marto.

Reverendissime in Christo Pater et Domine, Domine Observandissime. Studium et obsequium meum summum Dominationi Tuae Reverendissimae officiose inprimis defero.

Et tuae illae litterae, quarum nunc facis mentionem, ad me pervenerunt, et meae posteriores ad te, uti spero, et Reverendissimum Dominum Posnaniensem episcopum credo iam istic habetis bene suffarcinatum. Quem extrudi rursus quamprimum cupio, sed absolutis tamen comitiis istis, aut certe restitutis in integro ordini nostro praerogativis et iure suo. Nihil est autem, quod in negotium Parsoviam³⁰ reiciatur. Urgendus est rex, ut promisso suo faciat satis. Id si perficitur, tu triumphes licebit.

Qua cum Lithuanis et ab illis hactenus acta sunt, non usquequaque mihi placent. Vilnensem palatinum³¹ accepi nimis procaciter et intemperanter in senatu locutum esse. Secundae res

kim, przyjaciel Kromera (zob. J. A x e r, Jerzy z Tyczyna — humanista i dyplomata [w:] *Polski dyplomata na papieskim dworze. Wybór listów Jerzego z Tyczyna do Marcina Kromera. 1554-1585*, Warszawa 1982), s. 10-38.

²⁸ Jan Morone — od 1564 biskup Modeny (ep. Mutinensis).

²⁹ Filip II (1527-1598) — król Hiszpanii od 1556.

³⁰ Parczew — miasto królewskie na szlaku wiodącym z Małopolski na Litwę. Miejsce obrad sejmu 1564 (24 VI — 12 VIII).

³¹ Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565) — marszałek ziemski od 1550, kanclerz litewski i od 1551 wojewoda wileński (zob. J. J a s n o w s k i, Mikołaj Czarny Radziwiłł. 1515-1565, Warszawa 1939, H. L u l e w i c z, Radziwiłł Mikołaj, PSB: XXX, s. 335-346).

faciunt homines ferociores et insolentiores. Suo sibi iumento aliquid accersiverit, si. Sed pax.

Ad Ticinium tuas nullas vidi. Novi nihil usquam, quod scriptu dignum sit. Mirabilia quaedam Germanica cum his tibi mitto. Mitto et regi sive procancellario³². Partus Pontificis differitur³³. Executio quoque decretorum Concilii in aliquot menses comperendinatur. Quid si in annos etiam? Bene valeat Dominatio Tua Reverendissima. Vienna, 11 Martii 1564.

^aReverendissimae Dominationis Tuae
addictissimus
Mart. Cromerus^a

[k. 158] Ante complures annos Eichsteti in Germania mirabile quiddam accidit. Homo quidam gravissimis ventris torminibus moriens praecepit adstantibus, ut post obitum suum resecaretur. Mira inventum iri in ventriculo suo. Delata res est ad magistratum. Iussu eius praesentibus nonnullis etiam ecclesiastici ordinis gravibus et honoratis viris apertus est venter et ventriculus hominis paulo ante mortui. Reperta sunt in eo haec numisma quasi grossus grandior. Radium vocant Germani. Lignum teres intortum et quasi decorticatum crassitudine digiti, longitudine semicubiti fere. Frustum ferri eadem longitudine, in speciem serrae serificiae, crassitudine ligni dimidia, utrinque acutum. Item tres cultri, quorum unus paulo brevior semicubito manubrium habebat ligneus alii duo aliquanto breviores sine ligneis manubiis. Ferri acies tam in cultris, quam in frusto magna ex parte adesa est sive rubigine, sive calore stomachi. Ligna sunt integra et solida. Erant et pili conglomerati, sed consumpti fere. Haec ego vidi oculis meis, nuper ab episcopo Eichstetensi cum testimoniis fide dignis Caesareae Maiestati transmissa. Incantationibus id ita factum esse creditur.

Vidi etiam apud eandem Caesarem Maiestatem picturam montis cuiusdam Sueviae cuius magna pars abrupta, pedetentim per octo dies [adspicientibus et mirantibus accolis rusticanis] solide in vallem subiectam delata est ad spacium dimidii milliarii Germanici, salvis et integris arboribus in cacumine. In medio vero inter partes montis ita dirupti planicies et quasi vallis relicta est; et colitur ut audio. Mons quidem saxosus est. Extant tamen sparsim, etiam in valle illa media ingentia frusta quaedam, ab utraque montis parte superne una cum arboribus abrupta. Ferunt accolae, cum dirumperetur mons mugitum sonorum auditum fuisse aliquamdiu.

^{a-a} własnoręcznie

9

Wiedeń, 18 III 1564

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 159. Na k. 162v adres: *Reverendissimo in Christo Patri et Domino, Domino Ioanni Francisco Commendano, Dei gratis Episcopo Zacynthi et in Poloniam Nuntio Apostolico, Domino suo Observandissimo* i adnotacja: 1564, Vienna, Cromero, 18 Marto, lic[...]*]* di 2 Aprile in Varsovia.

Reverendissime et Observandissime Domine.

Litterarum fasciculos aliquot, Venetiis modo³⁴ ad me allatos, tibi mitto. Roma mihi scribit Ticinius episcopus iam Roma exigi ad residentiam. Se de tuis actionibus rogatum a pontifice et Carolo Borromaeo, fecisse officium suum. De Morono huc allegando mussari. Mare piratis refertum esse, cepisseque eos triremem Florentinam et alteram navim. Hic nihil est novi.

³² Piotr Myszkowski (ok. 1510-1591) — podkanclerzy w latach 1563-1569 (zob. L. Hajdukiewicz i H. Kowalska, *Myszkowski Piotr*, PSB, XXII, s. 382-390).

³³ Por. listy 3-6.

³⁴ Poczta kursująca na trasie Wenecja-Wiedeń.

Cardinali Varmiensi suadeo, ut si extrahuntur comitia, istuc accurrat ad salutandum regem primo quoque tempore. Non est dubium, eum dimissum iri, cum petiverit. Poterit autem se abstinere senatu ac celebritatibus publicis. Bene valeat Dominatio Vestra Reverendissima. Vienna, 18 Martii 1564.

Reverendissimae Dominationis Vestrae
addictissimus
Mart. Cromerus

10

Wiedeń, 25 III 1564

ORYGINAL: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 160-v. Na k. 161v adres: *Reverendissimo in Christo Patri et Domine, Domino Ioanni Francisco Commendono, Dei gratis Episcopo Zacynthi et in Poloniam Nuntio Apostolico, Domino suo Observandissimo* i adnotacja: 1564 Vienna, 25 di marto, del Cromero.

Reverendissime in Christo Pater et Domine, Domine Observandissime. Studium et obsequium meum summum tibi officiose inprimis defero.

Nudius tertius Friderici Pendasii³⁵ nostri litteras Vratislavia, heri Varsavia tuas accepi, septima die huius mensis datas. Camerinenses³⁶, quas remisisti, non arbitror a me missas fuisse. Misi tamen eas Romam cum aliis. De episcoporum nostratium mutuis inter ipsos dissidiis atque etiam rixis quae ad me scribuntur, permolesta mihi accidunt. Neque tamen ob id tu animo concidere vel sat hiscere debes. In tempestate, non in tranquillo est periti gubernatoris usus, et artis demonstratio. De corrigendis viciosis decretis nihil nunc, opinor, agitis. Utinam aliquando tamen. Impedimento erit bellum Moschicum. Vereor, ne accedat et Valachicum, seu Turcicum verius, si vera sunt quae huc afferuntur Cracovia. Hic etiam nonnihil trepidatur, propter accessum Beberbegi ad Sirmium.³⁷ Cardinalis Moronus post Pascha [2 IV] hic aderit legatus. Vidi ipsius et Borromaei litteras ad civem tuum, qui tamen hinc non amovebitur. Pergratum est mihi litteris tuis nosse de ratione et progressu comitiorum istorum. Hic nihil est modo, quo tibi gratiam referam. Posnaniensem miror alio divertisse. Acquieverat is in consilio meo, ut istuc recta contenderat. Nec longius istinc eum abesse credebam, qua die tuae litterae scriptae sunt.

Iacobus Gastgeber solet mihi hic inservire nonnunquam. Cupio et ego vicissim ei commo- dare. Sed videtur is negligentior esse in curandis rebus suis. Neque regias litteras mihi misit, neque frater eius me admonet, ostenditque quid facto opus sit. Equidem iam pridem ei detuli operam et studium meum. Alacrius etiam facero omnia propter tuam commendationem.

Valentinus Cusborius³⁸ ipse istinc ad me dedit litteras. Quos salutari vis, salutabuntur per primam occasionem. Tu has tuis adiunctas transmittes, aut ipse fortasse reddes. Pendasum salvere iubeo. Nihil ipsi nunc respondeo. Iam respondi superius.

^aBrevi ipse eum et Reverendissimam Dominationem Vestram coram, uti spero, salutabo. Moronus rationes pa||candae in religione Germaniae rationes allaturus esse dicitur. Verum suspi- cantur nonnulli temporis eximendi causa legationem eius ostentari. Sub olfaciat velim Domi- natio Vestra Reverendissima quod sibi velit ista mea tam repentina revocatio. Et si quod erit,

³⁵ Fryderyk Pendasio (zm. 1603) — sekretarz Commendonego.

³⁶ Do biskupa Camerino, Bernarda Bongiovanni?

³⁷ Sirmium — obecnie Sremska Mitrovica w Jugosławii.

³⁸ Walenty Kuczborski (1525-1572) — od ok. 1551 na dworze Hozjusza, szef kancelarii kardynała, od 1564 kanonik warmiński (zob. J. Tazbir, Kuczborski Walenty, PSB, XVI, s. 73-74).

quod me nosse referat, faciat me, quaeso, certiore. Per Cracoviam iter faciam. In Hispanias ire nolim. Litteras ex Italia ad me allatas, mitto Dominationi Vestrae Reverendissimae. Quae bene valeat. Vienna, 25 Martii 1564.

Reverendissimae Dominationis Vestrae
addictissimus
M. Cromerus³¹

³¹ własnoręcznie

11

Wiedeń, 1 IV 1564

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 166. Na k. 173v adres: *Reverendissimo in Christo Patri et Domino, Domino Ioanni Francisco Commendano, Dei gratia Episcopo Zacynthi et in Poloniam Nuntio Apostolico, Domino suo Observandissimo* i adnotacja: *1564 Vienna, Calend[is] Aprilis, Del Cromero.*

Reverendissime Domine.

Dolet mihi maiorem in modum ita prodi a nostris causam ecclesiasticam. Qua re te executiari non dubito. Quid agas ferimur ipsi in praecipitium.

De rebus Romanis nihil tibi scribo. Litteras alienas mitto. Inde rectius omnia. Ticinius mihi scribit. Queri te de se, et quidem immerito.

De Moroni adventu rursus dubitatur. Vale. Vienna, Calendis Aprilibus 1564.

De reditu mec scripsi tibi nuper. Et quid fieri abs te cupiam.

Tibi addictissimus
Mart. Cromerus

12

Malbork, 15 V 1564

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 167. Na k. 172v adres: *Reverendissimo Domino meo Nuntio Apostolico* etc. i adnotacja: *1564 Marieburg, 15 di Maggio, del Cromero.*

Reverendissime Domine.

Equidem statueram ipse coram Dantisci valedicere Dominationis Vestrae Reverendissimae. Sed cum temporis spacio excluderer, veritus ne in mora essem, mutavi consilium. Huc accessit etiam rumor hic sparsus de peste acriter civitatem illam invadente. Discedens igitur hinc recta Rostochium cum collega meo³⁹, non existimavi mihi committendum esse, quin vel litteris hisce valedicerem Dominationi Vestrae Reverendissimae, quam mihi omni officio et obssequio colendam et observandam ipsius merito suscepi. Persuadeat autem ea sibi, habere se et habituram esse deinceps etiam in hoc gelido septentrione non frigidum cultorem, et, si permittis, amicum tui studiosissimum, Martinum Cromerum, qui vicissim omnia sibi de mutua ipsius benevo-

³⁹ Jan Kostka (ok. 1520-1581) — kasztelan gdański od 1556 (zob. S. Bodniak, Z. Skorupska, jw.; H. Kowalska, Kostka Jan, PSB, XIV, s. 345-348).

lentia pollicetur. Deus autem reducat Dominationem Vestram Reverendissimam salvam et incolumem, auctamque et cumulatam dignitate et omni felicitate diutissime servet. Marieburgi, 15 die Maii 1564.

Reverendissimae Dominationis Vestrae
addictissimus
Mart. Cromerus

13

Lowicz, 30 XII 1564

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 168. Na k. 171v adres: *Reverendissimo Domino meo, Domino Episcopo Zacynthiensi et Nuntio Apostolico* i adnotacja: *1564 Lovicz, 30 Decembri, del Cromero.*

Reverendissime Domine.

Humanissime hic acceptus sum a Reverendissimo Domino archiepiscopo⁴⁰ tractorque laute et honorifice. Proinde diutius hic subsisto, quam statueram. Revera retinet is, quidem me, sed magis nives impediunt. Cum primum potero, antevertam eum Petricoviam. Ipse enim vix intra decimum diem videtur hinc esse commoturus. Ego vero etiam ante initium comitorum cogito inde me subducere, ne cui incommodem.

Videtur et hinc expedire, et referre nostra publice, ut Illustrissimus Dominus Cardinalis⁴¹ adsit ad comitia. Quod si patitur is sibi a vobis persuaderi, nihil erit, quod ego tam inclemente coelo ad eum excurram. Hic noster contendit, ut intersim comitiis, hospiciumque defert. Mihi non libet, neque Cardinali videtur. Verum de his et aliis brevi coram. Bene valeat Dominatio Vestra Reverendissima. Lovicia, 30 die Decembris 1564.

Reverendissimae Dominationis Vestrae
addictissimus servitor
M. Cromerus

14

Piotrków, 10 I 1565

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 181. Na k. 187v adres: *Reverendissimo Domino meo Nuntio Apostolico* etc. i adnotacja: *1566 (!) Piotrcovia, 20 (!) di gennaio, del Cromero.*

Reverendissime Domine.

Illustrissimi Cardinalis nostri familiaris iam istic est opinor. *Iudicium de iudicio*⁴² remitto. Per eum remittendum esse existimo, ut primo quoque tempore absolvatur, et in lucem prodeat. Reverendissimo Domino Procancellario⁴³, si videbitur, potero communicare id exemplum, quod Thomas meus⁴⁴ descripsit. Tametsi additamentum, quod vidi apud Dominationem Ve-

⁴⁰ Jakub Uchański (1502-1581) — arcybiskup gnieźnieński od 1562 (zob. T. Wierzbowski, jw.)

⁴¹ Hozjusz.

⁴² Dzieło S. Hozjusza Catholici cuiusdam et Orthodoxi iudicium et censura de iudicio et censura ministrorum Tygulinorum et Heildelsbergensium, de dogmate contra adorantam Trinitatem in Polonia..., Coloniae 1565.

⁴³ Piotr Myszkowski.

⁴⁴ Zapewne Tomasz Płaza (ok. 1512-1593) sekretarz i zaufany Kromera od lat pięćdziesiątych (zob. W. Urban, Płaza Tomasz, PSB, XXVI, s. 778-780).

stram Reverendissimam requirimus. Novi nihil est, nisi quod hic hodie incerto rumore vulgatum est, Vitepscum esse captum⁴⁵. Comitiorum initium differtur fortassis totos octo dies. Bene valeat Reverendissima Dominatio Vestra. Petriocoviae, 10 Ianuarii 1565.

Reverendissimae Dominationis Vestrae
servitor
M. Cromerus

15

Kraków, 1 IV 1565

ORYGINAL: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 169-v. Na k. 170v adres: *Reverendissimo et Illustrissimo Domino, Domino Ioanni Francisco Commendone designato Cardinali et in Polonia Legato Apostolico, Domino suo Colendissimo* i adnotacja: *[15]65 Cracovia, P[rim]a Aprilis, D[omini] Martini Cromeri.*

Reverendissime in Christo Pater et Domine, Domine Colendissime.

Non satis propitiis gratiis natus, nec in aulico vitae genere aetatem terens admodum aulicus nunquam fui, et nunc posteaquam aulam reliqui, minus etiam aulicari, hoc est, vulgaribus officiis principum virorum gratiam et favorem venari mihi libet. Vera quidem et solida officia erga quosvis homines praesertim autem virtute, doctrina ac dignitate praeditos, nunquam defugi. Quorum illud tu non ignoras, Commendone amplissime. Hoc autem credere mihi affirmanti potes, quandoquidem expertus ipse non es. Sed nunc tanto delibutus sum gaudio, cum te in amplissimum cardinalium collegium relatam et cooptatum esse accepi, ut continere me non possem, quin inter densas gratulantium tibi catervas, cum ipse longius absim, vicariam pro me epistolam ad te mittam. Neque eam tamen aulico artificio, verborumque lenocinio conditam, sed ieiunam et horridulam, ut ipsum tibi praesentem Cromerum intueri et audire videare. Ceterum non e manibus vel ore, sed ex intimo pectore profluentem. Atque alii quidem aliter fortassis hoc officii genere sese apud te iactant, mea, quo aliisdem locum, brevis ac talis erit gratulatio. Gratulor tibi Commendone honorem istum praeter nostram tuamque ipsius expectationem obvenisse. Quid hoc? Dicet aliquis e familiaribus tuis. An tibi noster eo videtur esse indignus? Mihi vero vel hoc ipso nomine dignissimus, quod praeter expectationem. Non enim ambivit, non prehensavit, non habuit suffragatores, neque praesentes, neque absentes, nec scio, an adversarios, potius quosdam, qua gratia et autoritate || valent Romae, habuit. Igitur neque ipse, neque nos studiosi ipsius sperare et expectare potuimus, in tanta praesertim ambientium et pro se ipsis sagittentium turba. Quo praeclarius elucescit de absentis eximia virtute et meritis purpurati collegii et pontificis maximi iudicium. Et quidem eius pontificis, qui plurimis et maximis in rebus constanter toti orbi christiano iudicium et studium suum probat. Haec igitur est amice meo nostro Commendone gratulandi ratio. Doctrinam quidem, prudentiam, integritatem, pietatem, animi magnitudinem, ac ceteras praestantes virtutes eius, et cum in aliis, quas ante hac obivit, tum in hac legatione Polonica solertiam et merita non magis in Sedem Apostolicam, quam in Ecclesiam catholicam me lubente quivis laudaverit, neque tamen quisquam satis laudaverit. Ego neque praestare id possum, neque in os quenquam laudare soleo. Haec ego sive sum Paulo, sive cum Baltasare⁴⁶ viris ornatissimis, sive cum aliquo alio tuorum Commendone amplissime. Tibi vero, defatigato iam, ut reor, salutantium et gratulantium interpellationibus non obstreparam diu-

⁴⁵ Wiadomość o zdobyciu Smoleńska okazała się plotką.

⁴⁶ Zapewne chodzi o towarzyszy Commendonego — sekretarza Pawła Emila Giovannini (zm. 1606), kanonika z Ravenny, oraz jezuitę Baltazara Houstonsky'ego (1534-1600), Czecha (zob. B. N a t o Ń s k i, Houstonsky Baltazar, PSB, X, s. 29-30).

tius. Deum autem precabor, ut dignitatem istam tuam Ecclesiae quidem suae et Reipublicae Christianae salutarem, tibi vel diuturnam, vel non summam neque extremam, tuis autem gloriosam esse velit. Abs te vero peto, ut quemadmodum hactenus me in numero tuorum habuisti, ita deinceps quoque retineas, tibi addictissimum. Vale. Cracoviae, Calendis Aprilibus 1565.

^{a-a}Tibi addictissimus
Mart. Cromerus^a

^{a-a} własnoręcznie

16

Kraków, 14 IV 1565

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 174-v. Na k. 178v adres: *Reverendissimo et Illustrissimo Domino, Domino Ioanni Francisco Commendono designato Cardinali et in Polonia Legato Apostolico, Domino suo Colendissimo* i adnotacja: *1565 Cracovia, Martini Cromeri, 14 Aprilis.*

Illustrissime et Reverendissime Domine.

Gratulationem gratulandique rationem et cetera illa tua de me [!] mittamus. Non dubito studium et observantiam meam tibi probari. Pontificis Maximi epistula grata et iucunda mihi non esse non potuit. Quid enim praeclarius et optabilis? Quid autem inexpectatus? Id autem omne ego amicorum benevolentiae commendationi acceptum fero, partim etiam tempori tribuo. Exemplum habere te non dubito. Libellum⁴⁷, cuius fit mentio, Ticinio miseram. Is iniussu meo pontifici obtulit. Nec tamen is eiusmodi est, quod talem epistolam inde elicere potuerit. Hinc non tam libello, quam auctori eius condimentum appositum esse oportet. De quo magnam habeo gratiam. Respondi eiusque responsi exemplum tibi mitto². Nesciat invidia.

Itane autem irriti cecidere conatus vestri? Itane perire, imo perdere omnia nostris libet? Utinam quidem soli id, quicquid erit, exedant ii, qui intriverunt. Sed nos Achivi plectemur fortassis et principum delyria luemus. Non immeriti quidem. Neque enim immerito tales Deus praesse nobis patitur. Nobis faeci hominum nihil aliud reliquum est, quam cum apostolis vociferari. Domine, serva nos, || perimus [Mt 8,25] et ad ferendum si minus aequis, fortibus tamen animis quicquid impendet, nos comparare. Nam fugam meditari per difficile est, hyeme praesertim [Mt 24,20].

Varmienses noster me incusat. Te potius debuit, si quem tamen iure incusare potest. Nos officium nostrum fecimus. Nec ille suo deesse debuit. Eventum nemo nostrum praestare debuit, neque potuit. Me certe consilii nostri nondum poenitet.

Vale, vir amplissime. Cracoviae, 18 Calendas Maias 1565.

Addictissimus
Mart. Cromerus

17

Kraków, 26 V 1565

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 176-177. Na k. 177v adres: *Reverendissimo et Illustrissimo Domino, Domino Ioanni Francisco Commendono designato Cardinali et in Polonia Legato Apostolico, Domino suo Colendissimo.*

Illustrissime et Reverendissime Domine.

Studium et obsequium meum summum Illustrissimae et Reverendissimae Dominationi Vestrae reverenter inprimis defero.

⁴⁷ Orechovius sive de conjugio et coelibatu sacerdotum commentatio..., Zob. cz. II. Varia, list 1.

Iam pridem nihil dedi litterarum ad Dominationem Vestram Illustrissimam et Reverendissimam fateor; non torpore aut negligentia, sed quod post priores meas nescirem, quo alias mitterem. Dicebare enim in Prussiam proficisci. Neque falsa prorsus fuit ea fama, sicut nunc tuis litteris cognovi. In tempore modo erratum est. Iter prosperum tibi opto, et, si non iucundos (quid enim iucundum nunc nobis hic esse potest!), suaves quidem cum Varmiensi nostros sermones et vitae consuetudinem. Mihi nihil optabilius posset contingere, quam cum talibus viris, tamquam mei amantibus esse, et eorum colloquiis frui, ac non tantum verba, sed etiam gestus et nutus ad mirabundum observare. Verum hoc tempore vix id commode fieri potest, ac, ut verum fatear, factus sum, et in dies fio desidiosior. Nunc tamen officii causa sacerdotia mea vicina obire statui. Decretum istud mihi abs te communicatum, gratum est. Non quod sperem aliquid eo profici, vel profectum iri, sed quod est id documentum studii ac diligentiae tuae. Mihi quidem ||^a videtur id esse ολίγον μὲν πρόη εποη, οὐδὲν δὲ πρόη opus^a. Sed nolo his longior esse et vulnera nostra refricare. Mutemus sane quae possumus, cetera feramus. Cum palatino Cracoviensi⁴⁸ nihil nunc agere possum, sicut iussisti. Abest enim hinc et medicis dat operam. Neque vero intelligo, quid hoc tempore istius modi, cum eo recte et utiliter agi possit. Primum enim fertur is successorem accepturus esse in eo honore. Deinde non recte tu rem accepisti. Consulum huius civitatis creatio tota est penes solum palatinum. Creavit is quidem ante complures menses unum suspectum, ut fertur, de haeresi, sed exacto ab eo iureiurando, quod esset, ac futurus esset etiam deinceps catholicus. Qui mox discedente hinc palatino ad vomitum rediit, et iusiurandum illud suum contrario, sicut audio, iureiurando violavit. Verum in eo homine non multum momenti positum est. Sunt alii plures in eo ipso senatu non paulo nocentiores propter opinionem eruditionis et probitatis, et peritiam rerum civilium tempore et experientia collectam. || Ac non defuit quidem palatinus officio suo monendo pariter et exemplo praeuendo, cum e comitiis huc venisset. sed nescio, an quicquam profecerit. Aliud, quod agat, non habet. Nam ius legendi senatus habet, movendi senatu non habet, ut arbitror, neque coercendi delinquentes. Quod si successorem is accipiet eum, quem vulgo opinantur actum erit de hac civitate. Tametsi illud me recreat, quod uxor eius⁴⁹, cum et ipsa a nobis descivisset, his aliquot diebus ad nos rediit, conventiculis abstinet, ad templum ventitat et confessa est theologo sacerdoti. Eucharistia tamen adhuc abstinet, utranque speciem praefractae flagitans. Ad virum quoque aditum eidem theologo parat. Idem fecere sorores eius duae puellae, quae et ipsae e nobis exierant. Sunt autem eae Tenciniaie. Fratrum iunior⁵⁰ noster est. De seniore⁵¹ certum non habeo. Nondum eos hic potui convenire. Videntur ii^bme amare, nonnullo fortasse merito meo. Miraculum hic hisce diebus accidit circa Eucharistiam aegroto cuidam, nec omnino sanae, ut audio, fidei sacerdote porrigendam. Verum de hoc postea planius ac certius. Bene vale vir praestantissime. Cracoviae, 26 Maii 1565.

Illustrissimae et Reverendissimae Dominationis Tuae
addictissimus
Mart. Cromerus

^a (wydaje się to) małe ze względu na formę (epos — pieśń), nie ze względu na treść (opus — dzieło).

^b słowo nadpisane

⁴⁸ Stanisław Myszkowski (zm. 1570) — wojewoda krakowski od 1565 (zob. H. Kowalska, Myszkowski Stanisław, PSB, XXII, s. 394-399).

⁴⁹ Jadwiga z Tęczyńskich Myszkowska, córka Andrzeja kasztelana krakowskiego, kalwinka tamże, s. 398-399).

⁵⁰ Jedynym żyjącym w 1565 r. młodszym bratem Stanisława Myszkowskiego był Hieronim (zm. 1571), działacz reformacyjny (zob. A. Kamiński, Myszkowski Marcin, PSB, XXII, s. 377).

⁵¹ Jakub Myszkowski (zm. 1571) — burgrabia krakowski, protestant (tamże).

Kraków, 16 VI 1565

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 179. Na k. 189v adres: *Reverendissimo et Illustrissimo Domino, Domino Ioanni Francisco Commendano designato Cardinali et in Polonia Legato Apostolico, Domino suo Colendissimo* i adnotacja: *1565 Cracovia, 16 giugno, del Cromero.*

Illustrissime et Reverendissime Domine.

Si aliae meae litterae ad Illustrissimam Dominationem Vestram non pervenerunt, has tamen perventuras esse spero. Et eo quidem facilius, quod inanes sunt. Quamquam et aliae. Nec erunt ingratae, opinor, in otio et requie. Ubi non solent esse molestae quaevis interpellationes. Causa autem scribendi nulla est alia, quam testificatio studii mei erga Dominationem Vestram Illustrissimam, ut vel ita cum ea sim. Praesens enim adesse commode nunc non possum. Excurrebam nuper Sedomiriam. Sed tertia vel quarta die repulit huc me febris. Ipsa tamen extra portam urbis substitit. Episcopum nostrum⁵² hunc modo accepimus. Ex eo tamen fortasse cognoscemus de negotiis comitalibus et synodalibus, quae ex vobis exsculpere nequivimus. Itaque ego me legatione abdicavi. Quae alibi gerantur, non dubito ad vos perscribi. Scripsi et ego nonnulla ut accepi Illustrissimo Domino meo Varmiensi. Inde igitur, si videbitur. Bene valeat Illustrissima Dominatio Vestra. Cracoviae, 16 Iunii 1565.

Illustrissimae Dominationis Vestrae
addictissimus servitor
Mart. Cromerus

Smolajny, 22 X 1565

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 180. Na k. 188v adres: *Illustrissimo et Reverendissimo Domino, Domino meo Cardinali Commendano etc.* i adnotacja: *1565 Smolaini, 22 d'ottobre, del Cromero.*

Illustrissime et Reverendissime Domine.

Illustrissimus Cardinalis noster Varmiensis ante tertium diem salvus et incolumis Heilspergam pervenit. Ego cum domino Valentino⁵³ sequimur; eum Ploscii unum diem necessario substitissemus. Id obiter Illustrissimae Dominationi Vestrae pro mea in ipsam observantia indicare volui. Cui iter istud et reditum suum prosperum esse opto, et obsequium meum sedulum etiam atque etiam quam diligentissime commendo; itemque Reverendissimo Domino meo Posnaniensi episcopo, cui nihil est modo quod scribam praeter haec ipsa. Smolanis, 22 die Octobris 1565.

Illustrissimae et Reverendissimae Dominationis Vestrae
addictissimus
Mart. Cromerus

⁵² Filip Padniewski (ok. 1510-1572), od 1560 biskup krakowski (zob. L. Hajdukiewicz, H. Kowalska, Padniewski Filip, PSB, XXV, s. 1-7).

⁵³ Walentym Kuczborskim.

Kraków, 18 V 1566

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 182-v. Na k. 186v adres: *Illustrissimo et Reverendissimo Domino, Domino Joanni Francisco Commendono et comitia Imperialia Legato Apostolico* i adnotacja: *1566 Cracovia, 18 maggio, del Cromero.*

Illustrissime et Reverendissime Domine.

Itane tandem testitudineo gradu ambulant nostrae litterae? Nudius tertius mihi eae sunt redditae, quibus Illustrissima Dominatio Vestra 20 die Februarii ad meas binas Octobri atque Decembri datas⁵⁴, respondit. Idem fieri suspicarer iis, quas hinc Augustam dedi cum Varmiensibus, nisi Reverendissimus Dominus Crasinus⁵⁵ orator regis nostri mihi scriberet, eas esse reditas sine mora.

Varmiensis noster solus nunc est, ut quidem anxio, sicut videtur, animo, etiam Jesuitarum solatio destitutus. Vereor ne fratres eum conficiant. Non Germani quidem, sed Gdanenses germanisantes. Schola quoque Braunsbergensis metuo, ne dissipetur prius quam stabiliatur. Ego, quando aliam opem afferre non possum, litteris hortor illum, ut ferat quae mutare non potest. De nuntio apostolico nihil audimus. Aliquid is opis, credo, afferet.

De rebus nostratibus e Crasino recte Dominatio Vestra Illustrissima cognoscat. Ad eum omnia diligenter perscribuntur fortassis et ad ipsam. || Reditus e Prussia ego de Grisone⁵⁶ cum proprie quis et affinibus nostri Varmiensis. Negant. Quod restat, opto Illustrissimam Dominationem Vestram sospitam esse et incolumem. Cracoviae, 18 die Maii 1566.

Illustrissimae Dominationis Vestrae
addictissimus servitor
M. Cromerus

Kraków, 21 VI 1566

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 183. Na k. 183v adres: *Illustrissimo et Reverendissimo Domino meo, Domino Cardinali Commendono* i adnotacja: *1566 Cracovia, 21 Iunii, d[omi]ni Martini Cromeri.*

Illustrissime et Reverendissime Domine, Domine Observandissime.

Ex aula regia et comitiis nihil nunc mihi scribitur. Quae aliis huc allata sunt, Reverendissimo Domino Francisco Crasinski oratori regio misi. Inde recte Dominatio Vestra Illustrissima et Reverendissima cognoscat. Litteras Illustrissimi Cardinalis nostri Varmiensis mitto, perlectas a me prius iussu eius. Videtur valde perturbato esse animo. Inimici molesti sunt, amici praesto non sunt. Quod restat, opto Illustrissimam Dominationem Vestram diu salvam esse et incolumem, cuius gratiae me etiam atque etiam diligenter commendo. Cracoviae, 21 Iunii 1566.

Illustrissimae Dominationis Vestrae
addictissimus servitor
Mart. Cromerus

⁵⁴ List grudniowy to zapewne 13 w tym zbiorze, list z października nie zachował się.

⁵⁵ Franciszek Krasieński (1525-1577) — poseł w Wiedniu w latach 1565-1568 (zob. W. Urban, *Krasieński Franciszek*, PSB, XV, s. 171-173).

⁵⁶ Gryzończycy — mieszkańcy Gryzonii, protestanckiego kantonu szwajcarskiego, tu: protestanci.

Kraków, 11 X 1567

ORYGINAŁ: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 190-v. Na k. 201v adres: *Illustrissimo et Reverendissimo Domino meo, Domino Ioanni Francisco Cardinali Commendono etc. Roma* i adnotacja: [15]67 Crac[ovi]a, 11 oct[obrii], Martino Cromero.

Illustrissime et Reverendissime Domine. Obsequium meum summum Illustrissimae Dominationi Vestrae reverenter inprimis defero.

Quamvis publice cum collegis meis dem litteras ad Dominationem Vestram Illustrissimam, addam tamen et privatas meas, pro mea summa erga ipsam observantia. Res nostrae in arcto erunt positae, si istic temporum et locorum horum ratio non ducetur. Non omnes leges omnibus locis ac temporibus aptae sunt. Non meam hic ego causam ago. Nullum enim curatum sacerdotium habeo, sed multorum doctrina et pietate praedictorum virorum, Quin et ecclesiis per severitatem istam vacaturis non bene consulatur. Apparuit hoc anno praeterito, cum quodam de collegio nostro, defuncto duae paroeciae vacassent. Quarum alteram haereticus occupavit, de altera litigatur adhuc, et tenet eam quoque occupatam cliens haeretici, catholicus an haereticus nescio, non sine iniuria huius Academiae. Qui nos et nostra tueri deberent, exagitant potius et premunt. A synodo abhorrent nonnulli. Nonnulli verentur, ne quid aliud, quam quod prosit publice, ea pariat. Itaque neque communicare inter nos consilia ecclesiis salutaria et necessaria possumus. Metuo, ne tacendo Amyclae pereant, ut est in proverbio. Nec regni status melior est. Rex abest. In castra Lituorum se contulit. Quibus adhuc non infelicitur res succedit adversus Moschos. Ab altera parte impetentur ii a Tataris. Fortasse et a nostratibus Podoliensibus militibus. Ego mandatum Regia expecto, ut ad pacificationem cum Sueco proficiscar. Nam vivit is, licet exosus suis itidem, ac Moschus. Illustrissimus Dominus Cardinalis Varmiensis miserat nuper Elbingam duos Jesuitas cum parcho. Non male res successit. Sacra peregerunt et concionati sunt bis || in templo frequente et quieto populo. Cum autem rursus unum misisset, prope lapidatus est. De monasterio Gdanensi misi domino Ticinio, quae a Wladislaviensi electo⁵⁷ accipi. Quod restat. Opto Dominationem Vestram Illustrissimam diu salvam esse et incolumem. Cracoviae, 11 Octobris 1567.

^aIllustrissimae et Reverendissimae Dominationis Vestrae
addictissimus servitor
Mart. Cromerus^a

^aa własnoręcznie

Lidzbark, 6 IV 1572

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 191. Na k. 200v adres: *Illustrissimo et Reverendissimo Domino meo, Domino Cardinali Commendono ad Serenissimam Imperatoriam et Regiam Poloniae Maiestates Legato Latere Apostolico* i adnotacja: [15]72 Heilsperga, 8 [dus] Aprilis, Martinus Cromerus.

Illustrissime et Reverendissime Domine.

Festi dies impedimento mihi fuerunt, quo minus monitorium Illustrissimae et Reverendissimae Dominationis Vestrae apud Capitulum Varmiensem executioni mandari curarem. Nudius

⁵⁷ Stanisław Karnkowski (1520-1603) — od 1567 biskup kujawski (zob. H. Kowalska, Karnkowski Stanisław, PSB, XII, s- 77-81).

tertius tanden eo misi notarium. Vereor, ut fideliter exhibeantur ea, quae petuntur, nisi iureiurando adigantur fratres. Ceterum de scripto illo seu libello famoso, de quo prius scripsi, posset examinari Cracoviae Kusborius. Ex eo namque ego comperi, ipse vero e Sampson⁵⁸, qui id, ni fallor, conscripsit. Ita recte ad rem ipsam perveniri poterit, cum dominus Sampson istuc redierit, si modo redibit. Nam ego, quid a Dominatione Vestra Illustrissima et Reverendissima ipsis constitutum sit, certum non habeo. Bene valeat Reverendissima et Illustrissima Dominatio Vestra. Heilsberga, die Sanctae Paschae [6 IV] 1572.

Illustrissimae et Reverendissimae Dominationis Vestrae
addictissimus servitor
M. Cromerus

24

Lidzbark, 6 V 1573

ORYGINAŁ: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 192-v. Na k. 199v adres: *Illustrissimo et Reverendissimo Domino meo, Domino Cardinali Commendano ad Sacram Caesaream Maiestatem et in Poloniam Legato de Latere* i adnotacja: [15]73 *Heilsperga, 6 maggio, Cromero*. List pisany ręką Pawła Górnickiego.

Illustrissime et Reverendissime Domine.

Pecuniam per Dominum Iacobum Cimermanum⁵⁹ hinc missam, non solum Dominationem Vestram Illustrissimam accepisse scio, verum etiam Illustrissimo Domino Cardinali Varmiensi iam redditam esse cognovi. Nec dubito, pari diligentia eam, quam Stanislaus Hosius pertulit, transcriptam esse. De illa vero alia itidem ac Dominationi Vestrae Illustrissimae indicavit, nobis scripsit Dominus Patricius⁶⁰.

Quod autem Dominatio Vestra Illustrissima Stanislaum apud se ratinet, ego non modo non improbo, sed magnopere probo. Nec patruus eius, credo, improbat.

Gratia et consilio nobis Dominationis Vestrae Illustrissimae opus est. Ita se res habet. Dispensavit Illustrissimus Cardinalis Varmiensis cum quodam Ioanne Bruno uno e seminario Brunbergensi, quo ego nunc pro paedagogo utor, de defectu natalium hac formula, quam his adiunctam Dominationi Vestrae Illustrissimae mitto. Atque is iuvenis vigore eius dispensationis ad sacros ordines a suffraganio Plocensi⁶¹ promotus est, cum ego illam non inspexissem, sed crederem ad eundem modum scriptam esse, ut aliam quandam priorem eiusdem Domini Cardinalis. Nunc debebat is presbyter primitias sacrificii sui Deo offerre. Sed ego, cum dispensationem inspexissem vetui dubitans, an is rite ordinatus sit, et recte sacerdotii munere fungi, et sacerdotium ullum obtinere queat. Est autem iuvenis probus et frugi et eruditus, et disertus in sacris concionibus, ita ut Ecclesiae Dei prae || multis aliis utilis fore videatur. Est etiam error admissus in eo, quod scribitur is presbyteri filius esse. Nam ipse e solutis et laico se prognatum esse asseverat. Quocirca peto a Dominatione Vestra Illustrissima, dignetur ea supramemoratos defectus dispensationis supplere et errorem corrigere facultatemque etiam curatum sacerdotium obtinendi ei concedere. Quod si forte ea non omnia haec praestare potest, dispenset tamen (si opus est), ut ei secure sacris operari liceat. Cetera ab Illustrissimo Domino Cardinali Varmiensi petemus. Qui non data opera, sat scio, sed scribae vel secretarii imprudentia tam restrictam nobis

⁵⁸ Samson Worein (zm. 1586) — kanonik warmiński i kanclerz kapituły.

⁵⁹ Jakub Zimmerman lub Tymerman (zm. 1582) — kanonik warmiński od 1562.

⁶⁰ Zapewne Patrycy Nidecki (1522-1587), sekretarz królewski (zob. L. Hajdukiewicz, Nidecki Patrycy, PSB, XII, s. 713-717, M. Korolko, jw. s. 76).

⁶¹ Jakub Broliński, od 1546 sufragan płocki.

misit dispensationem, cum alteri longe minus idoneo presbyteri filio multo luculentiorum indulserit. Quod restat, opto Dominationem Vestram Illustrissimam diu salvam esse et incolumem. Datum Heilsbergae, 6 Maii 1573.

a- Illustrissimae Dominationis Vestrae
addictissimus servitor
M. Cromerus^a

^{a-a} własnoręcznie

II. VARIA

1. MARCIN KROMER DO PAPIEŻA PIUSA IV

Kraków, 14 IV 1565

KOPIA WSPÓŁCZESNA: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 175. Kopia została sporządzona dla J. F. Commendonego i dołączona do listu z dnia 14 IV 1565 (zob. Listy, nr 16).

Beatissime in Christo Pater¹.

Laeta mihi dies illuxit heri, cum Sanctitatis Vestrae breve accepi, quo ea me homuncionem infimum, sumpta e libello meo de coelibatu sacerdotum occasione², incitat, ut de Ecclesia et religione Christi bene mereri pergam. Ac semper equidem ab ineunte aetate quovis in loco, in omni genere vitae et in omnibus actionibus meis publicis et privatis id potissimum habui propositum, ut studia conatusque meos ad utilitatem eius corporis, cuius membrum sum, conferrem. Enitar tamen quoad potero, ut Sanctitas Vestra approbatione et exhortatione ista sua nonnihil etiam se apud me profecisse intelligat. Quid enim optabilius aut honorificentius contingere mihi potuit, quam adverti tamen, ne dicam probari labores nostras ab eo, qui summus est inspector, et agonothetes omnium in Ecclesia Dei certaminum? Quid autem in speratus mihi accidit? Neque enim non conscius mihi sum, nihil a me proficisci, quod magnorum et sapientium virorum et inprimis summi Ecclesiae pastoris, et Christi vicarii tantaque quotidianae pietatis documenta edentis Pii Pontificis calculo probari queat?

Non talenta mihi, Beatissime Pater, sed vix unus aut alter nummulus divinitus concreditus est [por. Mt 25,15-29]. Et cum tamen non defodio, et in posterum minus etiam defodiam, auctore et quasi sponsore lucri — Sanctitas Vestra. Non desunt, ne in Polonia quidem nostra, a quibus luculentior negotiatio, et ampliora lucra speranda et exigenda sunt. Utiam vero non plures essent, qui vel torpore ac desidia prorsus non utuntur, vel pravitate quadam animi, nec scio an nonnulla eorum, qui nobis praesunt, culpa improbe etiam abutuntur commissis sibi talentis. Equidem vel tubicinis officio pro mea virili fungor lubens in hoc certamine. Nihil autem prohibet, vel ipsa tuba, si arma desint, hostem cervici imminet ferire. Ut sane non tam imminet is, quam in iugulis iam nostris (proh dolor) ferrum demergit. Est autem Sanctitatis Vestrae secundum Deum, id a nobis omni ope avertere, quandoquidem alibi nihil usque nobis est praesidii. Quibus de rebus non dubito, Illustrissimos Dominos meos: Varmiensem³ et Commendonum cardinales amplissimos ad Sanctitatem Vestram fusius et accuratius pro officio suo per-

¹ Pius IV.

² Zob. przypis 17 do Wstępu oraz przypis 47 do listu 16 (cz. I).

³ Stanisław Hozjusz.

scripsisse. In quibus viris omni laude dignis orandis, et in eximiam istam solitudinis suae partem vocandis, itidem atque aliis multis et magnis in rebus, fecit Sanctitas Vestra boni ac diligentis et vere Pii pastoris officium. Quam ut Deus Optimus Maximus diutissime sospitem et incolumem nobis servet, sedulo precor. Cracoviae, 18 Calendas Maias 1565.

2. MARCIN KROMER DO JERZEGO Z TYCZYNA

Dobrzyków, 2 X 1566

AUTOGRAF: Rzym, ASV, Principi, rkps 24 k. 184-v. Na k. 185v adres: *Reverendissimo Domino Georgio Ticinio Camera-rio Apostolico et Serenissimi Regis Poloniae Agenti, Amico suo charissimo et honorando* i adnotacja: [15]66, *Drozikow 2 ottobre, Cromero.*

DRUK: Uchansciana, t. II, s. 240-241⁴.

Salve. Proficiscens ad Cardinalem nostrum⁵, biduo fui Lovicii apud archiepiscopum, Multa inter nos familiariter de rebus publicis et privatis, ac de religione contulimus, inter cetera de synodo provinciali instituenda. In mensem Ianuarium ea comparatur, sed convenit inter nos absque Cardinale non multum^a operae precii in ea factum iri. Videtur autem ille ad eam venturus non esse etiam rogatus, nisi Pontificis autoritate adigatur. Sugessi ego, nec ita multum^a fructum eum allaturum esse, nisi praesideat. Id autem recte fieri posse, si is legatus de latere synodo praeficiatur. Placuit archiepiscopo sententia mea et dixit is, id sibi curae fore. Hoc ego te scire volui, ipsum quidem Cardinale imo et nuntium et episcopos celabimus. Quin ita hoc instituendum esset a Pontifice Maximo, ne suboleat hinc profectum esse consilium, sed motu proprio. Ibi tunc dissidentes episcopi facilius reconciliari possent et omnia cum dignitate Sedis Apostolicae et fructu aliquo huius provinciae agi possent.

Nunc vix quocquam de reconciliatione institui poterit propter morbum Wladislaviensis⁶ et mortem repentinam fratris eius castellani Sandomiriensis⁷. Haec in rustico diversorio inter Lovivium || et Ploscum, nam postea minor dabitur transmittendi occasio.

Nie wiem, będą li tam niektorzi thego chcietz pomotz, ktorzy posla thego forituią. Velim autem legationem Nostri⁸ synodo terminari, nisi forte confertis et simul facultatem conferendorum sacerdotiorum vacantium. Ne divulgetur autem id istic, aut hic nisi sub ipsum tempus synodi, bo by snadz niektorzi nan^b nie przijechnali. Sed breve clam omnibus ad archiepiscopum vel nuntium mittatur.

Vale et amicis nostris salutem ex me et obsequium. E Dobrzyków, 2 Octobris 1566.

Tuus Mart. Cromerus

^{a-a} fragment opuszczony w druku przez Wierzbowskiego.

^b wyraz dopisany na marginesie

⁴ Według T. Wierzbowskiego list ten znajduje się na k. 99 (dawna paginacja).

⁵ Hozjusza.

⁶ Mikołaj Wolski (zm. 1567) — od 1562 biskup kujawski.

⁷ Stanisław Wolski (zm. 1566) — od maja 1565 kasztelan sandomierski.

⁸ Hozjusza.

3. AKT AKCEPTACJI KROMERA JAKO KOADIUTORA PRZEZ KAPITULĘ WARMIŃSKĄ

Warszawa, 6 VIII 1571

ORYGINAŁ: Rzym, ASV, Nunziatura di Polonia, rkps 1, k. 156. Na karcie 163v adnotacja ręką Wincentego dal Portico: *Instrumentum nuntiorum acceptationis coadiutoriae, cum non intervenissem in capitulo Warmiensi.*

In nomine Domini Amen. Per hoc praesens publicum instrumentum cunctis pateat evidenter et sit notum, qualiter Anne Domini millesimo quingentesimo septuagesimo primo, indictione quatuordecima, pontificatus Sanctissimi Domini nostri Domini Pii Divina providentia papae Quinti, anno ipsius sexto, die vero sexta mensis Augusti, Varsoviae in conventu fratrum bernardinorum posito in dicta civitate extra moenia iuxta sua latera, ac mei notarii publici testiumque infrascriptorum praesentia videlicet Domino Matheo Lameretta de Rosano Neapolitano et Cichino Gastaldi de Monte Lupone et tota familia Reverendissimi Domini Legati Apostolici⁹ et infrascriptorum canonicorum constituti Reverendus Dominus Samson a Vorein, iuris utriusque doctor et Reverendus Bartholomeus Pliemenczki¹⁰ canonici Varmienses et nuntii praedicti Capituli Varmiensis destinati ad Sacram Regiam Maiestatem Poloniae¹¹ et ad Reverendissimum Dominum Vincentium a Portico Lucensem Nuntium Apostolicum in dicto regno, exposuerunt qualiter post allocationem factam cum Regia Maiestate, in executione promissionis factae et apodisse in sero transmissae deliberaverunt notificare Reverendissimo Domino Nuntio Apostolico, qualiter confratres sui cum capitulo Varmiensi tanquam oboedientiae filii acceptaverunt Reverendissimum Dominum Martinum Cromerum in coadiutorem episcopatus Varmiensis iuxta expeditionem et voluntatem Summi Pontificis et illi tanquam tali parere et oboedire decreverunt et successive ipso Reverendissimo Nuntio instante, tanquam nuntii dicti capituli et nomine proprio in praesentia supradictorum testium, me notario vocato a praedicto Reverendissimo Domino Nuntio Apostolico eandem oboedientiam promiserunt et eundem Reverendissimum Martinum Cromerum in coadiutorem acceptarunt et recognoverunt et stipulata manu more Polonico quilibet eorum promisit Reverendissimo Domino Nuntio Apostolico praesenti et acceptanti praedictum Reverendissimum Dominum Cromerum pro coadiutore agnoscere et illi in omnibus et per omnia parere. Et Reverendissimus Dominus Domino Nuntius rogavit me notarium vocatum acceptantem, quod de praedictis omnibus supradictis conficerem ad perpetuam rei memoriam unum vel plura, publicum seu publica, instrumentum seu instrumenta. Acta sunt haec anno, indictione pontificatu, die, mense, loco quibus supra. Ita est Ioannes Pulennus^a notarius et cancellarius Reverendissimi Domini Nuntii Apostolici.

^a odczytanie niepewne

⁹ Wincenty z Portico (zm. 1590) — nuncjusz w Polsce w latach 1568-1573. Eubel (*Hierarchia catholica...*) nie notuje go wśród biskupów Lugo w Hiszpanii (ep. Lucenses) — t. III, s. 229.

¹⁰ Bartłomiej Plemiński (zm. po 1595) — od 1567 kanonik kapituły warmińskiej, w 1572 nominat stanów pruskich na biskupstwo chełmińskie (zob. J. Małłek, Plemiński Jerzy, PSB, XXVI, s. 714).

¹¹ Zygmunt August.

4. PROTEST MARCINA KROMERA I KAPITUŁY WARMIŃSKIEJ
PRZECIW ZAPRZYSIĘŻENIU PRZEZ KRÓLA POLSKIEGO HENRYKA WALEZEGO
POSTANOWIEŃ KONFEDERACJI WARSZAWSKIEJ

Frombork, 14 VIII 1573

KOPIA WSPÓŁCZESNA: Rzym, ASV, Nunziatura di Polonia, rkps 4, k. 311. Znana też jest kopia wcześniejszej redakcji tegoż pisma z dnia 3 VII 1573 (Rzym, ASV, Nunziatura di Polonia, rkps 4, k. 263. Na k. 263v adnotacja: *(15)73 Protesta, del Cromero contra la confederatione*).

Nos Martinus Cromerus coadiutor ac designatus episcopus Varmiensis et capitulum eiusdem ecclesiae cathedralis testatum facimus universis et singulis, quorum interest et in futurum intererit quotiescumque.

Quod perlatum est ad nos certis indiciis factiosos quosdam et sectarios a fide catholica et Sancta Romana Ecclesia alienos homines in Regno Poloniae confederationem quandam, non modo religioni verum etiam Reipublicae perniciosam fabricatos esse et quasi publico omnium ordinum eiusdem Regni consensu receptam et approbatam circumferre et in vulgus spargere. Quin et oratoribus atque mandatariis Serenissimi Principis et Domini, Domini Henrici Dei gratia Regis Poloniae nuper electi inter alios articulos, consensu publico propositos eam ipsam confederationem sive aliud quippiam eiusdem generis suppositum esse, ut eorum et ipsius Regiae Maiestatis iureiurando comprobaretur et ratum haberetur. Id nos nobis non dissimulandum esse existimamus. Igitur quod ab aliis piis et catholicis episcopis proceribus, capitulis et privatis plurimis factum iam esse accepimus.

Nos quoque huius scripti nostri vigore sollemniter protestamur nihil illorum voluntate et assensu nostro subditorumve in hoc episcopatu Reverendissimi et Illustrissimi Domini, Domini Stanislai Hosii Sanctae Romanae Ecclesiae tituli Sancti Clementis presbyteri cardinalis nostrorumque (qui per Dei gratiam omnes perpaucissimis fortasse iisque extra ditionis nostrae commorantibus exceptis antiquam et catholicam religionem aperte et constanter profitentur) actum esse. Neque ratum id nos una cum ipsis habere, neque ullam eiusmodi confederationem requirere, immo contradicere et velut turbulentam perniciosam impiam et sacris canonibus, constitutionibus christianorum principum et antiquis legitimisque eorundem Regni Poloniae confederationibus atque statutis contrariam damnare.

In quorum omnium fidem scripto et protestationi huic nostrae sigilla nostra apposuimus et nos coadiutor etiam manu nostra subscripsimus.

Datum apud praedictam ecclesiam cathedralem Varmiensem, die 14 mensis Augusti Anno Domini 1573.

Martinus Cromerus, idem manu propria. Ioannes Rosenbergius¹², canonicus et cancellarius subscripsit.

¹² Jan Rosenberg (zm. 1588) — kanonik warmiński.

5. MARCIN KROMER DO JANA ANDRZEJA CALIGARI

Lidzbark, 5 V 1580

ORYGINAŁ: Rzym, ASV, Nunziatura di Polonia, rkps 17 k. 120-v. Na k. 122v adres: *Reverendissimo in Christo Patri et Domino meo Observandissimo Ioanni Andreae Caligario, Dei gratia Episcopo Britonoriensi, Referendario et in Poloniam Nuntio Apostolico i adnotacja: Polonia, pro dispensatione Fabiani Quadrantini, [15]80, 5 Maii.*

Reverendissime in Christo Pater et Domine, Domine Observandissime¹³.

Non ita pridem, cum opinarer Dominationem Vestram Reverendissimam secutam esse regem¹⁴ in Lituaniam, misi eo ad ipsam litteras. Accepi postea, ipsam Varsavia nondum discessisse. Verum litteras meas ad ipsam transmissas esse. Nunc spero eam Vilnae esse. Sic enim cognovi, eam ante paucos dies proficisci debuisse. Igitur cum Fabianus Quadrantinus¹⁵ eo ad patrem provincialem Jesuitarum¹⁶ praepositum suasu meo proficisceretur, non putavi, mihi eum sine meis ad Dominationem Vestram Reverendissimam litteris esse dimittendum, pro meo erga ipsam studio et observantia. Commendo autem Dominationi Vestrae Reverendissimae diligenter negotium ipsius Fabiani. Est is homo literatus, pius et sedatis honestisque moribus, licet haereticis ortus parentibus. Vixit autem Romae aliquot annis alumnus Illustrissimi olim Cardinalis nostrii Hosii eius opera ad Catholicam Ecclesiam traductus. Ibi iuvenis admodum juvenili impetu animi praeter Cardinalis ipsius sententiam (quod non modo ipse, verum etiam alii boni viri affirmant) voto simplici sese obstrinxit, Societati Jesu adhaesurum. Impedimento fuit Cardinalis, ne votum exolveret, quam^a din Romae^a fuit. Huc reversus et a Cardinali mihi commendatus, in comitatu meo aliquamdiu vixit. Deinde canonicatu Gutstatensi¹⁷ et mox parochia et archipresbiteratu Resselensi¹⁸ a me cohonestatus, aliquot annis cum laude praefuit, [...] vestro nescio quo percitus ad parentes haereticos me inscio sese subduxisse [...] post pauculos dies revocante me rediit ad suam parochiam. Deinde non repugnante me eius voluntati, Societati supramemoratae sese addixit, et in ea annum unum plus minus perstitit, vota etiam religiosa intra tempus probationis edidit. Nunc duram et asperam vitam et graves labores imbecili || valetudine perferre nequiens, missionem a patre provinciali petivit et impetravit. Quam ego manu ipsius scriptam vidi et videbit Dominatio Vestra Reverendissima. Ea fretus Fabianus oravit me lachrymans, ut sibi omni ope destituto subvenirem et in hac mea dioecesi denuo prospicerem, quo possit sacerdos commode in cultu divino vitam transigere. Pia petitio est, nec mihi, cui locum dem inconveniens. Movet me etiam penuria sacerdotum ad curandes parochias idoneorum. Nec tamen de eo mihi quicquam statuendum esse iudicavi, nisi expressiorem patris provincialis absolutionem sive dispensationem de votis emissis viderem. Quam dari posse et datam esse nonnullis (etiam profugis) non ignoro. Ea de re ego ad patrem provincialem scribo et ipsum adeo Fabianum mitto, ut eius misericordia commoveatur, neque perire hominem non indignum patiatur. A Dominatio vero Vestra Reverendissima cum ipso peto, ut eum gratia et autoritate sua non modo in absolute a votis regulae verumetiam in dispensatione a voto ingressu in Societa-

¹³ Jan Andrzej Caligari (1527-1613) nuncjusz w Polsce od 1576 (mianowany, przybył w 1578) do 1581. Od 1579 biskup Bertinoro (ep. Bertinoriensis, Bretenoriensis).

¹⁴ Stefan Batory (1533-1586) — książę Siedmiogrodu (1571-1576), król polski od 1576.

¹⁵ Fabian Kwadrantyn (1549-1605) — kanonik w Dobrym Mieście i od 1576 proboszcz w Reszlu. W 1579 złożył śluby zakonne w domu Towarzystwa Jezusowego w Braniewie (zob. B. Nałoński, Kwadrantyn Fabian, PSB, XVI, s. 332-333).

¹⁶ Franciszek Sunyer (ur. 1532) — od 1565 prowincjał polskiej prowincji jezuitów, Hiszpan.

¹⁷ Dobrze Miasto — miasto biskupów warmińskich w północno-zachodniej części Pojezierza Olsztyńskiego.

¹⁸ Reszel — miasto kapituły warmińskiej nad rzeką Sajną, tuż przy granicy Prus Książęcych.

tem benigne impetranda adiuvet. Ac prius quidem illud non difficulter spero a patre Francisco¹⁹ impetrabimus. Posterius vero a sola Sede Apostolica, ni fallor, petendum est. Nisi forte in voto simplici etiam Dominatio Vestra Reverendissima dispensare potest. Scripseram equidem ea de re ad Cardinalem nostrum. Sed nihil responsi accepi. Fortassis non pervenerunt ad eum eae litterae. Adiuvet quaeso Dominatio Vestra Reverendissima hominem afflictum et anxium. Fecerit pietati et muneri suo consentaneum. Quam diu salvam et incolumem esse cupio. Heilsbergae 5 die Maii 1580. Successores mei in sacerdotiis polonicis ovant cum suo praesule.

Patientia.

^b Reverendissimae Dominationis Vestrae addictissimus servitor Martinus Cromerus episcopus Varmiensis subscripsit^b

^{a-a} odczytanie niepewne

^{b-b} własnoręcznie

6. MARCIN KROMER DO ALBERTA BOLOGNETTI

Frombork, 11 IV 1582

KOPIA WSPÓŁCZESNA: Rzym, ASV, Nunziatura di Polonia, rkps 19, k. 134-v. Na k. 134v pod tekstem: *A tergo: Reverendissimo in Christo Patri et Domino, Domino Alberto Bolognetti²⁰, Dei gratia Episcopo Massan[ensi] et ad Serenissimum Regem Poloniae Nuntio Apostolico, Domino et Amico Observandissimo.*

DRUK: A. Theiner, *Annales ecclesiastici...*, t. III, Roma 1856, s. 343²¹, *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. V, s. 306-7.

7. KAPITUŁA WARMIŃSKA DO ALBERTA BOLOGNETTI

Frombork, 13 IV 1582

KOPIA WSPÓŁCZESNA: Rzym, ASV, Nunziatura di Polonia, rkps 19, k. 135-v. Na karcie 135v pod tekstem: *A tergo: Reverendissimo in Christo Patri et Domino, Domino Alberto Bolognetto, Dei gratia Episcopo Massanensi, Sanctissimi Domini Nostri in Regno Poloniae Nuntio, Domino nostro Colendissimo.*

DRUK: *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. V, s. 308.

¹⁹ Sunyer.

²⁰ Albert Bolognetti (1538-1585) — nuncjusz w Polsce w latach 1581-1585, biskup Massa Marittima we Włoszech (ep. Massanensis) od 1579.

²¹ Według Theinera i *Monumenta Poloniae Vaticana* jest to dokument znajdujący się na k. 156. Obecnie, po zmianie paginacji, k. 156 zajmuje list Myszkowskiego, natomiast list Kromera — k. 134.

EINIGE CROMERIANA AUS DEN SAMMLUNGEN DES VATIKANS
(Edition)

ZUSAMMENFASSUNG

Diese Edition enthält 30 Briefe und Urkunden, die entweder von Marcin Kromer selbst oder in seiner Kanzlei geschrieben worden sind, sowie Materialien, die M. Kromer betreffen. Den ersten Teil bilden 24 Briefe, geschrieben von Marcin Kromer an Giovanni Francesco Commendone in den Jahren 1560-1573. Die Korrespondenz wird eingeteilt in:

— Briefe, geschrieben von M. Kromer an den päpstlichen Nuntius in Polen G. F. Commendone in den Jahren November 1563 bis April 1564, das ist zur Zeit, als M. Kromer als Abgesandter des polnischen Königs in Wien weilte (Nr 2 bis 10).

— Briefe, geschrieben von M. Kromer nach seiner Rückkehr aus Wien (Mai 1564 — Herbst 1565 Nr 11-18).

— Briefe, geschrieben nachdem G. F. Commendone Polen bereits verlassen hatte (1566-1573, Nr 19-24).

Im zweiten Teil befinden sich:

— Briefe an Pius IV (Nr 1), an Jerzy von Tyczyn (Nr 2) und an Nuntius Caligari (Nr 6).

— eine Urkunde, in der Marcin Kromer als Koadjutor des ermländischen Domkapitels erwähnt wird (Nr 3).

— Rückschriften auf die seitens der Gesandten des Henri de Valois gegen die Bestimmungen der Warschauer Konföderation erhobenen Einsprüche, geschrieben von Marcin Kromer in seinem eigenen Namen und vom ermländischen Domkapitel in Namen des Bischofs (St. Hozjusz) Nr 4.

STANISŁAW RESZKA — DIARIUSZ PODRÓŻY I KORESPONDENCJA
Z LAT 1583–89

W XVI w., a zwłaszcza w drugiej jego połowie nastąpiło w Polsce szczególne nasilenie wypraw zagranicznych: do Ziemi Świętej, Włoch, Francji, Hiszpanii, Turcji a nawet Indii. Podróże podejmowano w celach religijnych, naukowych, politycznych i handlowych¹, a trzeba dodać, że nie było wówczas kordonów granicznych, co ułatwiało swobodniejsze poruszanie się po świecie.

Staropolski ideał wychowawczy wyjazd za granicę stawiał jako warunek zdobycia gruntownego wykształcenia w myśl zasady: *discere, id est peregrinari*. Renesansowy humanizm włoski oparty na antycznych tradycjach budził zainteresowania polskich scholarów, gdyż Uniwersytet Jagielloński tracił wówczas na znaczeniu. Młodzież magnacka i szlachecka a nawet mieszczańska podejmowała podróże do Włoch, by uzupełnić wykształcenie, nabyć oglądy towarzyskiej w sławnych ośrodkach kulturalnych w Bolonii, Padwie, Ferrarze, Wenecji i w Rzymie. Przyszli dostojnicy kościoła i państwowi zdobywali tam doktoraty obojga praw i zapoznawali się z działalnością Kurii Rzymskiej, by w ten sposób utorować sobie drogę do wyższych godności kościelnych i państwowych w kraju. W tej wielkiej rzeszy peregrynantów ważne miejsce zajmowali dyplomaci, zdążający w poselstwach obediencyjnych do Stolicy Świętej i postowie królewscy w sprawie odzyskania dla Polski tzw. sum neapolitańskich, czyli spadku po królowej Bonie (*matrimonium regis*).

Po tylu różnorodnych podróżach pozostały jedynie znikome ślady w formie nielicznych łacińskich i polskich relacji. Są to relacje epistolograficzne, pamiętniki podróżnicze, diariusze i przewodniki turystyczne.

W ostatnim dwudziestolecu XVI w. na szczególną uwagę zasługuje *Diariusz* trzykrotnej podróży do Włoch Stanisława Reszki². Ten wykwintny humanista renesansowy większą część swego życia spędził w podróżach krajowych i zagranicznych. W młodości wyjeżdżał do Lipska i Wittembergi. Przez pewien czas studiował w Krakowie, a potem we Frankfurcie nad Odrą. Podróżował do Wiednia i ze swym patronem, kardynałem warmińskim Stanisławem Hozjuszem na sobór powszechny do Trydentu i w 1569 r. z Polski do Rzymu³. Dwukrotnie w imieniu kardynała warmińskiego wyprawiał się na dwór Henryka Walezego w sprawach dotyczących Polski i prywatnych kardynała. Po śmierci swego protektora pełnił misje dyplomatyczne z polecenia Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy. Był ochmistrem dworu i mentorem królewskiego bratanka Andrzeja Batorego, z którym w latach 1583 i 1586 wyjeżdżał do Włoch. Ponadto w 1588 r. jako poseł nadzwyczajny Zygmunta III powiadamiał księżęta włoskie o objęciu wła-

¹ Por. Antologia pamiętników polskich w XVI w., pod red. R. Pollaka, Wrocław, Warszawa, Kraków 1966, s. XXVII.

² Zob. Biogram Stanisława Reszki w Polskim Słowniku Biograficznym t. XXXI, s. 129-133.

³ Por. J. A. Kalinowska, Wyjazd kardynała Hozjusza do Rzymu w 1569 r. *Studia Warmińskie* t. XVIII [1981] s. 181-209.

dzy w Polsce przez nowego króla i prosił papieża o uznanie koronacji tegoż monarchy oraz zapowiadał przybycie polskiego posła z obediencją. W kilka lat później (1592) na życzenie władcy udał się do Neapolu w celu kontynuowania starań o zwrot dla Rzeczypospolitej *matrimonium regis*. Z tego poselstwa już nie wrócił, zmarł bowiem na placówce dyplomatycznej w grodzie Partenopy (Neapolu) 3 IV 1600 r.

Spuścizna piśmiennicza naszego pisarza odzwierciedla jego zainteresowania ówczesną historią. Jak słusznie zauważył H. Barycz⁴, Reszka rozpoczął swą działalność pisarską od publikacji zbioru dokumentów związanych z wyborem, podróżą do Polski i koronacją Henryka Walezego. Następnie obfita korespondencja Reszki z Marcinem Kromerem⁵, tworzy jakby pamiętnik życia i działalności herolda potrydenckiej reformy katolickiej — wielkiego Hozjusza. Wynikiem długotrwałej pracy i talentu historycznego naszego pisarza jest humanistyczna biografia jego patrona *Vita Domini Stanislaii Hosii*, wydana po raz pierwszy w Rzymie w 1587 r.

Na tej samej linii uzdolnień pisarskich Reszki znajduje się jego *Diariusz*, obejmujący lata 1583–1589. Pozostając w rękopisie prawie przez trzy i pół wieku przechodził różne koleje losu. Znamy je z opisu ks. Władysława Siarkowskiego, który wyraził życzenie, by tę wartościową relację podróżniczą opublikowano⁶. Problem ten podjął Jan Czubek wydając drukiem rozproszony w różnych kodeksach Biblioteki Jagiellońskiej i Biblioteki ówczesnej Polskiej Akademii Umiejętności rękopis diariusza⁷. Tadeusz Chrzanowski na łamach „Tygodnika Powszechnego” w 1983 r. wysunął postulat przekładu i opublikowania w języku polskim *Diariusza* Reszki, ale pozostało to na razie bez echa.

Przyjrzyjmy się bliżej zawartym w *Diariuszu* relacjom podróżniczym. Spisywał je przeważnie sam Reszka, niekiedy wyręczał się Tomaszem Treterem lub innymi pomocnikami. Ogółem spisujących *Diariusz* naliczono 7 rąk. Zasadniczo tekst *Diariusza* pisany jest po łacinie, niekiedy zdarzają się mniejsze lub większe wstawki polskie a nawet pojawiają się szyfr, utworzony z greckich liter. Układ *Diariusza* jest z reguły chronologiczny, chociaż nie każdy dzień jest wypełniony informacjami, niekiedy zaznaczano tylko daty lub krótkie przy nich zdanie: „nil dignum notatu occurrit”⁸. Zakres i forma zapisu, jak słusznie zauważył M. Kaczmarek, są bardzo różnorodne⁹. *Diariusz* przechodzi w pamiętnik z przytaczaniem różnych problemów.

Relacje podróżnicze *Diariusza* rozpoczynają się od wyjazdu Reszki z Krakowa do Rzymu 10 IX 1583 r. O celu tej podróży, wielkości i wyposażeniu orszaku oraz o instrukcji poselskiej autor *Diariusza* nie wspomina. Możliwe, że rękopiśmienny początek tej relacji zaginął. Dopiero z przebiegu opisywanych wydarzeń możemy wnioskować, że podjęto tę wyprawę, by wprowadzić w świat rzymski Andrzeja Batorego, złożyć obediencję papieżowi z okazji zdobycia Inflant przez króla Stefana i mimo przeszkody młodego wieku, uzyskać dla królewskiego bratanka, na życzenie jego stryja, kapelusze kardynalski.

Przekazując krótkie relacje z podróży na początku autor niemalże w telegraficznym skrócie wymienia leżące na przebytych codziennie szlaku — miejscowości. Odnotowuje odprawianie lub nie mszy św. Zwraca uwagę na niesprzyjającą podróż pogodę i złe drogi, na których łatwo psują się wozy. Skrupulatnie zaznacza ilość przebytych mil drogi. Z Krakowa do Rzymu naliczyłam ich w sumie 707. Orszak poselski przemierzył je w ciągu 81 dni, z których 11 poświęcono na odpoczynek.

Wraz z przybyciem orszaku poselskiego do Wiecznego Miasta relacje *Diariusza* stają się bardziej obfite i przekształcają się jakby w pamiętnik. Zasadniczy wątek opisu koncentruje się

⁴ H. Barycz, Szlakami pisarstwa staropolskiego, Wrocław, Warszawa, 1981, s. 158.

⁵ Listy Reszki do Marcina Kromera ukażą się w przyszłym roku w oryginalnym języku drukiem w XX-ym tomie *Studiów Warmińskich*.

⁶ Wł. Siarkowski, Diariusz Stanisława Reszki odnaleziony w rękopisie, *Przegląd Katolicki* (1885) nr 23.

⁷ *W Archiwum do dziejów Literatury i Oświaty w Polsce* t. XV, cz. I, Kraków 1915.

⁸ Zob. *Diariusz*, s. 30.

⁹ Zob. M. Kaczmarek, Wstęp do *Antologia pamiętników polskich*, jw. s. XLVII.

głównie na postaci Andrzeja Batorego. Szczegółowo opisywane są jego wizyty i rewizyty oraz załatwianie zleconych mu jako posłowi królewskich spraw. Regularnie w soboty zaczynają pojawiać się wzmianki o korespondencji, np. 7, 14, 21 stycznia 1584 r. Niekiedy Reszka wspomina o swoich dolegliwościach (ból głowy czy nogi) usprawiedliwiając przez to swą nieobecność na uroczystych nabożeństwach, czy niemożliwość pisania listów. Stałym punktem programu *Diariusza* pozostaje nadal opis niesprzyjającej pogody.

Po pomyślnym załatwieniu spraw w Rzymie i uzyskaniu, dzięki zręcznym zabiegom dyplomatycznym Reszki, kardynałatu dla królewskiego bratanka, powrót do kraju, jak wynika z opisu *Diariusza*, odbywał się w spokojnym nastroju. Itinerarium poświęca więcej uwagi miejscom sławnym z wydarzeń historycznych np. pod datą 14 VIII 1584 r. autor *Diariusza* zanotował: „Transivimus Rubiconem et locum Caesaris memoria notatum inspeximus cum epitaphio”¹⁰. Wyeksponowana jest oprawa muzyczna nabożeństw kościelnych, zwraca się uwagę na jakość pod względem języka i treści głoszonych kazań¹¹. Szczegółowo opisane są spotkania w podróży z dostojnikami kościelnymi i państwowymi. Zainteresowania sztuką i architekturą sakralną zwiedzanych po drodze kościołów oraz zawartością księgozbiorów klasztornych, zwłaszcza benedyktyńskich świadczą o poziomie intelektualnym peregrynantów.

Po przybyciu do kraju zapiski w *Diariuszu* stają się krótsze, tylko dokładniej i szerzej jest opisane spotkanie kard. Andrzeja z królem 14 marca 1585 r. Następnie relacje *Diariusza* zwracają uwagę na załatwianie spraw, zleconych Reszce przez króla w kraju. Najważniejszą z nich była podróż do Prus, gdzie kard. Andrzej miał objąć koadiutorię biskupstwa warmińskiego we Fromborku. Itinerarium warmińskie dokładnie rejestruje daty i czynności kard. Andrzeja. Zaznacza, że kardynał był uroczystie witany w większych miastach Warmii przez duchownych i świeckich oraz mile podejmowany zwłaszcza w Olsztynie, Lidzbarku i Braniewie w Kolegium i Seminarium założonym przez kardynała Hozjusza.

Po powrocie do Miechowa z Warmii *Diariusz* przekazuje bardziej oszczędne relacje. Niektóre dni a nawet i tygodnie skwitowane są tylko podaniem daty.

13 IX 1585 r. król przedstawił Reszce swój projekt nowej podróży kard. Andrzeja do Rzymu. Reszka był planowany jako poseł z obediencją do nowo wybranego papieża Sykstusa V. Obowiązku tego nie przyjął, ale mógł towarzyszyć kardynałowi w tej legacji. W instrukcji dla posła król zaznaczył, by orszak nie przekraczał 50 osób, a autor *Diariusza* przedstawił skład i wyposażenie orszaku. I tu Reszka wprowadza do *Diariusza* dłuższy wątek autobiograficzny opisując objęcie w posiadanie opactwa Cystersów w Jędrzejowie po śmierci Stanisława Białobrzeskiego. Podróż do Rzymu trwała około dwóch miesięcy — od marca do maja 1586 r. i zakończyła się uroczystym wjazdem kardynała Andrzeja na Watykan. *Diariusz* opisuje to wydarzenie z całą dokładnością, następnie notuje udział kardynała w konsystorzu i prywatną audyencję papieską.

Po bardzo krótko zarejestrowanych wydarzeniach z lipca 1586 r. następuje w *Diariuszu* kilkumiesięczna przerwa, która została spowodowana wydarciem paru kart z manuskrypty dziennika.

Początek 1587 roku w zapisie *Diariusza* przyniósł smutną wieść o śmierci króla Stefana Batorego, którą z Polski nadesłał nuncjusz apostolski Bovio. Reszka opisuje nieklamany żal i współczucie okazane przez papieża i kardynałów bratankowi królewskiemu. Gdy kardynał Andrzej wyruszył do kraju, relacje *Diariusza* rejestrują głównie czynności samego Reszki i donoszą o złym stanie jego zdrowia, który spowodował odłożenie powrotu do ojczyzny na później. Opis podróży do Polski jest bardzo krótki — wyliczanka przebytych miejscowości, trudne warunki podróży, uniemożliwiające wśród innowierców sprawowanie mszy św. Od września 1587 r. do stycznia 1588 roku *Diariusz* przekształca się w dość obszerną kronikę wydarzeń poli-

¹⁰ Zob. *Diariusz*, s. 46.

¹¹ Zob. *Diariusz*, s. 21.

tycznych w Polsce na skutek podwójnej elekcji na tron królewski: arcyksięcia Maksymiliana i Zygmunta III Wazy. Reszka był w pewnej mierze ich naocznym świadkiem. Żywo interesował się sytuacją polityczną i po koronacji Zygmunta III na wniosek kanclerza Jana Zamoyskiego został wysłany do Włoch z powiadomieniem książąt o nowej elekcji i z prywatną obediencją do papieża. Prosty opis podróży, rejestrowanie swoich czynności we Włoszech, rozmowy z papieżem i wymiana korespondencji stanowią treść końcowej części *Diariusza*, który urywa się na dniu 4 VIII 1589 roku.

Diariusz Reszki jest jakby codzienną szesnastowieczną gazetą, z której w pewnej mierze z detalami można poznać sytuację polityczną, religijną i gospodarczą ówczesnej Polski, stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską, poziom życia towarzyskiego i kulturalnego oraz obyczaje panujące na dworach biskupich i książęcych, nie tylko w Polsce lecz i w krajach leżących na trasie podróży do Rzymu. Stan dróg w Europie, sposoby odbywania podróży lądem i wodą oraz opis warunków atmosferycznych są stałym punktem dziennikarskiego programu. Chociaż *Diariusz* jest oficjalną relacją służbową i z pewnością był pisany po to, by ułatwić sprawozdanie z wykonania zleconych przez królów zadań, niemniej jednak autor prowadzi konsekwentnie wątek autobiograficzny. Rejestruje swoje czynności, pisze o swoich dolegliwościach, narzeka na zły stan pogody, wspomina swoje związki ze zmarłym kard. Hozjuszem i odwiedza miejsce jego śmierci w Kapranice. Nie omieszcza zaznaczyć, że ukazały się drukiem pod jego (Reszkową) redakcją *Opera omnia* kardynała i że została opublikowana drukiem *Vita Hosii*. W opisie zwiedzanych kościołów i zamków, w ocenie muzyki i głoszonych kazań ujawnia się zmysł artystyczny i wrażliwość na piękno autora *Diariusza*.

Lektura podróżniczych relacji Reszki nasuwa myśl o jego wielkiej aktywności, przedsiębiorczości, umiejętności załatwiania zleconych spraw i stąd płynącej wielkości. Obeznany z literaturą antyczną Reszka, na wzór Cezara¹², umiejętnie zestawiał i podkreślał pozytywne momenty w swoich legacjach, by przekonać króla o swoim geniuszu.

Cz. Nanke w recenzji Czubkowego wydania Stanisłai Rescii *Diarium* pisał: „*Diariusz* nabierze znaczenia wówczas, gdy zostanie wydana drukiem korespondencja Reszki. Akademia Umiejętności podjęła zamiar wydania akt poselstwa Reszki, znajdujących się w Bibliotece Jagiellońskiej (rkps 159), które wiążą się w jedną całość”¹³. Dotychczas jednak nie zostało to zrealizowane.

Reszka za pośrednictwem Hozjusza przejął dawny jezuicki zwyczaj pisania listów z reguły w każdą sobotę. Pisarz nasz był człowiekiem o pogodnym usposobieniu, co znalazło swój wyraz w prowadzeniu długich rozmów i obfitej korespondencji¹⁴. Udało mi się zebrać i zarejestrować ogółem 660 listów, ale systematyczność Reszki w pisaniu i szeroki krąg korespondentów pozwalają przypuszczać, że jest to niewielka (być może tylko 1/4) część rzeczywiście prowadzonej korespondencji.

Przechodząc do omawiania korespondencji Reszki z lat 1583–1589 i jej związku z *Diariuszem* proponuję zajrzeć do tabeli załączonej w aneksie tegoż artykułu. Zamieściłam tam wykaz korespondentów i ilość zachowanych listów, dokładny zaś wykaz listów z podaniem formy przekazu i kolokacji znajduje się w „*Studiach Warmińskich*”¹⁵. Lista korespondentów wskazuje, że Reszka utrzymywał bliskie kontakty z ludźmi wysoko postawionymi w ówczesnej hierarchi kościelnej i państwowej, można zatem domyślać się, że korespondencja ta ma charakter raczej służbowy, i tak rzeczywiście jest.

¹² Chodzi tu o dzieło G. J. Cezara: *Commentarii de bello Gallico*. Por. M. St. Popławski: *Literackie walory Pamiętników Cezara*. Lublin 1933, s. 34.

¹³ Zob. *Kwartalnik Historyczny* 1918, s. 353–358.

¹⁴ Por. J. A. Kalinowska, Korespondencja S. Reszki z M. Kromerem, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* t. XXXIII (1988) s. 188.

¹⁵ Zob. Aneks do Listów Reszki do Kromera, *Studia Warmińskie*, t. XX (1983) — wyd. 1991

Problemy w listach są ujmowane stosownie do adresatów. I tak: Korespondencja z królową Anną toczy się wokół dziekani warszawskiej, którą Reszka otrzymał od królowej 15 III 1583 r. Królowa zatroskana o duszpasterstwo w kościele warszawskim nawołuje Reszkę do rezydencji lub rezygnacji z dziekanii. W *Diariuszu* zasadniczo pojawia się problem dziekani¹⁶, ale nie ma mowy o napomnieniach królowej. Dopiero pod datą 20 V 1585 r., gdy nadarzyła się okazja spotkania z Anną Jagielonką, Reszka zapisał: „Mihi multa dixit Regina cupere se, ut resideam in decanatu”. O problemach swojej dziekani pisał w listach do nuncjusza Bolognietiego i do Kromera.

W korespondencji z Wojciechem Baranowskim, sekretarzem większym a potem podkanclerzem poruszane były też sprawy służbowe, m.in. problem dziekani warszawskiej. Zestawienie dat listów Reszki z datami *Diariusza* wskazuje na lakoniczne stwierdzenia (i to nie zawsze), że w tym dniu wysłano m.in. list do Baranowskiego (ad Baranovium) lub pod datą 21 IV 1584 „Scripsi... et Secretario Maiori...ut in exemplo. Takie zapisy będą się często powtarzały w *Diariuszu* przy różnych okazjach wysyłania listów. Z tego wynika, że kopiowano przed wysłaniem listy i załączano kopie do *Diariusza*. Niestety, kopie te nie zachowały się.

Nie tylko służbowy ale też i przyjacielski charakter mają listy Reszki adresowane do Marcina Kromera¹⁷, chociaż też o wielu z nich nie ma wzmianki w *Diariuszu*, np. z dnia 19 XII 1583, 25 III 1584, 24 XI 1584, 25 III 1585 itd. Zauważyłam inne ciekawe zjawisko w *Diariuszu* i pokażę je na przykładzie listu Reszki do Kromera z dnia 14 IV 1584 r.¹⁸ W *Diariuszu* nie ma wzmianki o tym liście, ale pod datą 10 IV 1584 przedstawiony jest ten sam problem, mianowicie sprawa testamentu Ludwika Hozjusza z Rubna, który przed rokiem wstąpił do zakonu kapucynów. I o dziwo! *Diariusz*, który z natury swej przedstawia sprawę krótko w tym wypadku daje obszerniejsze i dokładniejsze relacje niż list na ten sam temat.

W innym liście do Kromera z 4 VII 1584 r.¹⁹ poruszony jest problem kardynałatu A. Batoiego i miła wiadomość, że w tym właśnie dniu papież na specjalnym konsystorzu mianował Andrzeja kardynałem. W *Diariuszu* pod tą samą datą nie wspomina się ani słowem o takim liście, natomiast opisany jest przebieg konsystorza, na którym bratanek królewski został ogłoszony kardynałem.

Trudne wypadki polityczne po niezgodnej elekcji w r. 1587 zajmują bardzo dużo miejsca w *Diariuszu*, szczególnie pod datą 3 lutego 1588 r., a w liście do Kromera z dnia 19 II 1588 r.²⁰ sprawy te są bardzo krótko przedstawione.

Na uwagę zasługuje jeszcze korespondencja Reszki ze Stanisławem Suchorzewskim, marszałkiem dworu Andrzeja Batoiego pozostającym w Miechowie, Janem Zamoyskim wielkim kanclerzem Królestwa i wreszcie królem Zygmuntem III Wazą²¹.

Reasumując trzeba dostrzec ciekawe i wyjątkowe zjawisko, że Reszka w *Diariuszu* zazwyczaj nie porusza trudnych i przykrych spraw, o których pisze w listach tego okresu. Tę samą rzeczywistość autor *Diariusza* pozwala nam oglądać dwukrotnie tak, jak dwukrotnie przedstawił postać kard. Hozjusza: raz w stroju odświętnym w drukowanej *Vita Hosii*, drugi raz w prywatnej korespondencji z Kromerem. I tu trzeba zaznaczyć, że *Diariusz* pokazuje nam jakby odświętną szatę wydarzeń, a listy codzienną rzeczywistość. *Diariusz* w wielu wypadkach w sobotę przy wysłanych listach odnotowuje nie tylko adresata lecz i temat listu.

¹⁶ Zob. s. 35 i 36.

¹⁷ Zob. załączony Dodatek.

¹⁸ Zob. Dodatek, List nr 5.

¹⁹ Zob. Dodatek, List nr 8.

²⁰ Zob. Dodatek, List nr 22.

²¹ Poszczególne zbiory korespondencji Reszki są w moim posiadaniu i planowane są jako tematy osobnych artykułów. W pierwszej kolejności opracuję na zamówienie prof. dra hab. Jerzego Kowalczyka „Korespondencję Reszki z Janem Zamoyskim” do Księgi Jubileuszowej Zamościa.

Przy porównywaniu *Diariusza* i korespondencji Reszki nasuwają się potężne trudności, szczególnie z identyfikacją otrzymanych i wysłanych listów. Bardzo ogólnikowe zapisy: np. nadeszły listy z Polski, otrzymaliśmy listy od króla, nie upoważniają do stwierdzenia czyja to jest właściwie korespondencja: Reszki czy Andrzeja Batorego.

W zakończeniu chcę stwierdzić, że ten artykuł traktuję jako niewielki przyczynek do poznania i rozwinięcia szerszego problemu postawionego w temacie. Myślę, że dalsze badania ułatwi opublikowanie drukiem tej obszernej korespondencji Reszki, bo rękopisy, a zwłaszcza kopie w kodeksie nr 159 Bibl. Jagiellońskiej nie zawsze pozwalają dokładnie ustalić adresatów.

ANEKS

WYKAZ KORESPONDENTÓW STANISŁAWA RESZKI Z OKRESU, OBJĘTEGO DIARIUSZEM
(10 IX 1583 — 4 VIII 1589)

L.p.	Korespondenci	Zachowane listy	
		Reszki	do Reszki
1.	Anna Jęgiellonka, królowa	4	3
2.	Azpilcveta Marcin	—	1
3.	Baranowski Wojciech	19	13
4.	Batory Andrzej	6	—
5.	Boromeusz Karol	2	—
6.	Caligari Jan Andrzej	1	—
7.	Farnese Aleksander	1	—
8.	Gołyński Bernard (Pakosz)	—	5
9.	Goślicki Wawrzyniec	3	—
10.	Herburt Feliks	1	—
11.	Karnkowski Stanisław	1	—
12.	Kołacki Marcin	1	—
13.	Kromer Marcin	22	1
14.	Leśniowski Marcin	2	—
15.	Młodziejowski Jacek	6	—
16.	Niegoszewski Stanisław	—	1
17.	Possewino Antoni	1	—
18.	Powodowski Hieronim	1	—
19.	Radziwiłł Jerzy	3	—
20.	Rozrażewski Hieronim	1	2
21.	Sirleto Wilhelm	1	—
22.	Sokołowski Stanisław	3	—
23.	Staszkwicz Stanisław	1	—
24.	Stefan Batory, król	3	2
25.	Suchorzewski Stanisław	38	8
26.	Sykstus V, papież	2	—
27.	Warszewicki Krzysztof	2	—
28.	Zamoyski Jan, kanclerz	15	13
29.	Zebrzydowski Mikołaj	1	—
30.	Zygmunt III Waza, król	21	5
31.	Nieznany korespondent	—	1
		162	55
		Razem 217 listów	

STANISŁAW RESZKA — REISEDARIUM UND KORRESPONDENZ
IN DEN JAHREN 1583-1589

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel enthält: 1. Kurze Reflexion über die Auslandsreisen der Polen im XVI Jahrhundert. 2. Kurzer Lebenslauf von Stanisław Reszka mit besonderer Beachtung seiner Auslandsreisen. 3. Besprechung des Diariums Stanisław Reszkas in inhaltlicher und stilistischer Hinsicht. 4. Kurze Besprechung der Korrespondenz von Stanisław Reszka aus den Jahren 1583–1589.

Dem Artikel ist der Anex mit einer Korrespondentenliste von Stanisław Reszka aus der Zeit, die das Diarium umfasst, beigelegt.

Als Anhang geben wir 22 Briefe von Rescius an Kromer aus den Jahren 1583-1589 zu.

DODATEK ŹRÓDŁOWY

LISTY STANISŁAWA RESZKI DO MARCINA KROMERA (1583–1588)

PRZEKŁAD Z ŁACINY I PRZYPISY A. J. KALINOWSKA

I

Rzym, 19 XII 1583

ORYGINAL: Olsztyn, ADWO, rkps D 116, k. 84.

Przewielebny Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Szanując podeszły wiek, godność i mądrość Waszej Dostojności powiadamiam go listem o naszym przybyciu do Miasta [Rzymu] i o dalszym rozwoju wydarzeń, aby Wasza Przewielebna Dostojność znał wszystkie nasze sprawy, a mnie uważał za oddanego sobie i był przekonany, że nawet największa odległość nie może mnie kiedykolwiek odwieść od przyjętego zwyczaju pisania listów.

Wkroczyliśmy uroczyście, dzięki łasce Bożej, szczęśliwie do Rzymu w dniu poświęconym św. Andrzejowi [30 XI] i oddaliśmy cześć jego czcigodnej głowie w bazylice Św. Piotra. Zostaliśmy także dopuszczeni do ucałowania stóp papieża. Wreszcie w piątym dniu po przybyciu przewielebnemu panu Andrzejowi [Batoremu] została udzielona audiencja podczas konsystorza całego kolegium kardynałów. Wypełnił on wówczas wspaniale zlecony przez najjaśniejszego króla [Stefana Batorego] obowiązek złożenia papieżowi obediencji z okazji zdobycia Inflant. Wszyscy kardynałowie gratulowali mu i zyskał sobie chwałę przez spełnienie tego trudnego zadania. Bardzo uprzejmie odpowiedziano w imieniu papieża, który we wszystkich sprawach życzliwie ustosunkował się do Waszej Przewielebnej Dostojności i dał do zrozumienia, że miłe jest mu zapewnienie najjaśniejszego króla o szacunku względem Świętej Stolicy Apostolskiej i, że oznaki swej uległości zechciał przekazać przez swego najmilszego bratanka.

W ubiegły poniedziałek, czyli 12 grudnia Ojciec św. ogłosił od dawna już oczekiwanych i uproszonych 19 nowych kardynałów Świętego Rzymskiego Kościoła¹. W tym gronie papież chciał mieć najdostojniejszego pana biskupa wileńskiego Radziwiłła i najdostojniejszego pana Bolognetti, który w tym czasie pełnił urząd nuncjusza u naszego najjaśniejszego króla². Pozostałe nazwiska pozna Wasza Przewielebna Dostojność z załączonej kartki. Teraz po pozdrowieniu i złożeniu wizyt rzymskim dostojnikom odwiedzimy kardynałów. Pozostały czas poświęcimy na studia teologiczne.

Życzę dobrego zdrowia Waszej Przewielebnej Dostojności i jego łasce znowu się polecam.
Dan w Rzymie, 19 grudnia 1583.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

¹ Rzeczywiście papież Grzegorz XIII mianował 12 XII 1583 dziewiętnastu kardynałów, wśród których znajdowali się: Jerzy Radziwiłł i Albert Bolognetti.

² Albert Bolognetti był nuncjuszem apostolskim w Polsce w latach 1580-1584, w 1583 został kardynałem, zmarł w 1585.

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie i Patronowi mojemu, Wielce Szanownemu Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu. Ze spisem³. *Adnotacja ręką Kromera:* 6 marca.

2

Tusculum, 21 I 1584

AUTOGRAF: Olsztyn, ADWO, rkps D 63, k. 3.

Przewielebny Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Dziękuję Waszej Przewielebnej Dostojności za tak bardzo życzliwą pamięć o mnie, o czym jasno przekonałem się z niedawno otrzymanego listu.

W sprawie koadiutorii nie mamy zgoła żadnych poleceń, nie sądzę też, by na ten temat przeprowadzono jakieś narady. Dotyka mnie bardziej jeszcze niepokój Waszej Przewielebnej Dostojności z powodu zuchwałości elblązan, której, jak się zdaje, nie może przełamać ani pobożność Waszej Przewielebnej Dostojności, ani przywołać do lepszego myślenia autorytet jego prawowitej władzy, lecz któż zna zamysł Pana? Należy spodziewać się lepszych czasów i znosić cierpliwie obecne, bowiem ręka Pana nie jest skrócona [Iz 59,1].

W Mieście panuje atmosfera wojenna, wroga jednak nie widać. Najdostojniejszy pan Andrzej czuje się bardzo dobrze i doskonale wypełnia swoje obowiązki.

Przesyłam Waszej Przewielebnej Dostojności list od kogoś z Kolegium. Bratanka Waszej Dostojności nie widziano jeszcze w Mieście. Gdy on przybędzie, spełnię wobec niego mój obowiązek.

W Kolegium Niemieckim jest bardzo dobry młodzieniec, Pomorzanie, który pragnie na stałe przebywać w Prusach. Podał mi prośbę w zamkniętym liście, z którego Wasza Dostojność pozna życzenie pobożnego młodzieńca. Jeżeli otrzymam odpowiedź od Waszej Przewielebnej Dostojności, zaraz mu ją zaniosę.

Życzę Waszej Przewielebnej Dostojności dobrego zdrowia.

Dan w Tusculum, 21 stycznia 1584.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie, Wielce Szanownemu Panu mojemu, Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 19 marca.

3

Rzym, 10 III 1584

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps 308, s. 553.

KOPIA: Olsztyn, ADWO, rkps D 121, s. 169–170.

DRUK: C. Wałęwski, Marcin Kromer (Pisma), Warszawa 1874, s. 75–76.

Przewielebny Panie, Szanowny Patronie.

Chociaż wcześniej od Waszej Przewielebnej Dostojności nie otrzymałem żadnego listu, jednak sądziłem, że należy do mojego obowiązku powiadomić Waszą Dostojność o przebiegu na-

³ Spis ten nie zachował się.

szych spraw. Dzięki łasce Bożej czujemy się dobrze. Najdostojniejszy pan, bratanek króla codziennie robi postępy w pobożności, oddaje się studiom i w każdej sytuacji zachowuje się skromnie, przez co zwrócił na siebie z podziwem uwagę całego Miasta.

Papież czuje się dobrze.[...]. W sprawie koadiutorii nie mamy zgola żadnych poleceń, ani nawet nigdy nie słyszałem o tym od króla. [...].

Bratanek Przewielebnej Waszej Dostojności do Rzymu jeszcze nie przybył. Pieniądze dla niego będą przechowywał, dopóki nie otrzymam innych poleceń.

Życzę, by Wasza Przewielebna Dostojność jak najdłużej służył pomocą Kościołowi Bożemu.

Dan w Rzymie, 10 marca 1584.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Panu i Patronowi mojemu, Wielce Szanownemu Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 30 czerwca.

4

Rzym, 25 III 1584

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart. rkps 308, s. 547–548.

KOPIA: Olsztyn, ADWO, rkps D 121, s. 167–168.

Przewielebny Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Okolo 15 marca otrzymałem od Waszej Przewielebnej Dostojności list z datą 6 grudnia. W liście tym dostałem polecenie, by uzyskać w Stolicy Świętej zatwierdzenie koadiutora przyjętego przez pana Rosemberga. Gdy przekonałem się, że sprawa ta leży mocno na sercu Waszej Przewielebnej Dostojności, jestem tego samego zdania, by w przyszłości to rozporządzenie było bardzo korzystne dla Kościoła Warmińskiego i na to słowo Waszej Przewielebnej Dostojności zapuszczę sieci (por. Łk 5,5), aby otrzymał to, czego pragnie.

Przekonałem jeszcze bardziej zachęconego już ojca Wawrzyńca Maggio, aby sprawę tę, tak pożyteczną dla sytuacji Kościoła Warmińskiego polecił Ojcu św. Ja także oczekuję na okazję, by nie tylko pomyślnie tę sprawę prowadzić, lecz także pomyślnie zakończyć. Co będzie w przyszłości, pokaże czas. Tyle 16 marca.

Poszedł później do papieża ojciec Maggio, gdy wrócił, powiadomił mnie, że sprawę koadiutorii załatwił bez trudu, należy więc wystosować tylko list apostolski. Następnego dnia otrzymałem z dworu królewskiego pismo, w którym polecono mi pewne sprawy przedstawić papieżowi. Przedstawiłem. Poprosiłem także o koadiutorię i przedłożyłem wszystko papieżowi. Papież odpowiedział, że o tyle chętniej się zgodzi, o ile pojawi się większa nadzieja na uzyskanie korzyści. Rozkazał zatem przygotować pismo, co z trudem można było wykonać przed Wielkanocą.

Powiedział mi także brat sekretarza najdostojniejszego pana kard. Bolognetti, że miał polecenie wypłacić na moje ręce 40 dukatów, które otrzymam, gdy zajdzie potrzeba, a skoro będzie konieczne, wydam. Piąza dał mi w Krakowie 50 dukatów, które bez zwłoki wypłaciłem panu Tyczynowi.

Przewielebny pan Andrzej nawzajem pozdrawia serdecznie Przewielebną Waszą Dostojność i jemu służby swe zaleca.

Życzę dobrego zdrowia Przewielebnej Waszej Dostojności.

Dan w Rzymie, 25 marca 1584.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie, Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu itd., Wielce Szanownemu Panu i Patronowi. *Adnotacja ręką Kromera:* 29 czerwca.

5

Rzym, 14 IV 1584

ORYGINAŁ: Kraków, Bibl. Czart., rkps 308, s. 545.

KOPIA: Olsztyn, ADWO, rkps D 121, s. 167–168.

Przewielebny Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Już napisałem do Waszej Przewielebnej Dostojności, że Ojciec św. wyznaczył koadiutora dla przewielebnego pana kanonika Rosemberga. O wystosowaniu pisma rozmawiałem wczoraj z najdostojniejszym kardynałem datariuszem, który obiecał, że wszystko bardzo starannie będzie przygotowane, o czym chciałem powiadomić Waszą Przewielebną Dostojność.

Pan Ludwik Hozjusz z Rubna przed rokiem wstąpił do zakonu św. Franciszka, zwanego kapucynami, powinien więc za kilka dni składać profesję. Wyrzekł się zgoła wszystkiego, co posiadał w obecności publicznego notariusza. Kopię tego protokołu, gdy będzie gotowy, wyślę do was. Niech Pan da mu ducha męstwa, aby jak wyraża to strojem, Chrystusa ubożego rzeczywiście i prawdziwie naśladował.

Ojciec św. czuje się dobrze [...].

Życzę dobrego zdrowia Waszej Przewielebnej Dostojności.

Dan w Rzymie, 14 kwietnia 1584 roku.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Panu i Patronowi mojemu, Wielce Szanownemu Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 30 czerwca.

6

Rzym, 6 V 1584

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps 308, s. 557–558.

KOPIA: Olsztyn, ADWO, rkps D 121, s. 170–171.

DRUK: C. Wałęwski, jw. s. 77–78.

Przewielebny Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Około 3 maja otrzymałem list, którym Wasza Przewielebna Dostojność powiadomił mnie, że przyjął jako swego koadiutora najdostojniejszego pana księcia Andrzeja Batorego. Chociaż

decyzja Waszej Przewielebnej Dostojności ma liczne i poważne przyczyny, to jednak szczególnie cieszy mnie fakt, że z łaski Bożej koadiutor przedziwnie poświęca się studiom, pobożności i różnym umiejętnościom, przy pomocy których może chwalebnie sprawować urzędy i służby kościelne. Bardzo chętnie zajmuje się sprawami kościelnymi, myśli i działa w celu wykorzenia herezji. Także przykłada się do lektury teologicznej i codziennie przebywa chętnie w otoczeniu ludzi. Z ich rozmów i zachowań można wnioskować, że mają nadzieję w miłosierdziu Bożym, iż pan Andrzej Batory będzie pożytecznym pracownikiem w winnicy pańskiej. Właśnie w Mieście zyskał sobie wielką sławę pobożności i skromności. Prywatnie tak postępuje, że bardziej słucha, niż jest księciem i panem, niż czuje się nim; abyśmy wszystkiego od niego się spodziewali. Tymczasem dokładamy starań, by w tej sprawie przygotować list apostolski, już bowiem otrzymaliśmy wszystkie pisemne dokumenty od króla.

Ojciec św. dobrze się czuje. Wyjazd do Bolonii spełził na niczym. Italia, a w szczególności samo Miasto, ma dużo rozbójników.

Książę na Ołyce Radziwiłł wracając z Jerozolimy¹ przez Apulię, w podróży w kierunku Loreto wpadł między rozbójników i został doszczętnie ograbiony z rzeczy, które przez rozpalone skały przyniósł zarówno z Palestyny jak i z Egiptu. Z Loreto udał się do Wenecji a stąd do Polski.

Wysłałem listy, które otrzymałem z Hiszpanii. Wielki jest Pan wszędzie i wielka jest moc jego [Ps 146,5].

Życzę Przewielebnej Waszej Dostojności dobrego i szczęśliwego samopoczucia.

Dan w Rzymie, 6 maja 1584.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Panu i Patronowi mojemu, Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 30 czerwca.

7

Rzym, 19 V 1584

ORYGINAŁ I AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps 308, s. 497-8.

KOPIA: Olsztyn, ADWO, rkps D 121, s. 152-153.

DRUK: P. Czaplowski, H. Rozrażewskiego korespondencja, t. II, s. 604.

Przewielebny Ojciec w Chrystusie, Wielce Szanowny Panie.

Bez wątpienia Wasza Przewielebna Dostojność pamięta, co z nim załatwiałem w sprawie przedsięwzięcia przewielebnych ojców kongregacji Oratorium u św. Maryi in Valicella, którzy przyjęli kilku ubogich młodzieńców polskiej narodowości, by ich wdrożyć do pobożnych ćwiczeń i wykształcić w prawie, zwłaszcza kościelnym, aby owocnie pomagali zarówno całej ojczyźnie jak i biskupom szczególnie w Królestwie Polskim w zachowaniu dyscypliny kościelnej, a nawet w jej przywróceniu, o ile mieliby ducha umocnionego pomocą i własnym ćwiczeniem się w cnotach.

Uważałem to za swój obowiązek, by dokładnie opisać jaki postęp pokonał się w tym chwalebny dziele.

¹ Krzysztof Mikołaj Radziwiłł zw. Sierotką (1549-1616), konwertyta ożeniony (1584) z Elżbietą Wiśniowiecką. W latach 1582-1584 przez Wenecję, Trypolis i Damaszek podróżował po Ziemi Świętej. Pozostawił po sobie pamiętnik z tej pielgrzymki około r. 1595. Był ten pamiętnik kilkakrotnie wydawany drukiem.

Kiedy powróciłem z Polski do Rzymu, wprawdzie zastałem tę samą ilość scholarów, którą zostawiłem. Postęp jednak okazał się daleko większy. Nauczyciele i uczniowie dołożyli wszelkich starań, by osiągnąć jak najlepsze wyniki w nauczaniu prawa kanonicznego. Liczba jednak scholarów nie mogła być zwiększona dlatego, że z symbolicznych ofiar, złożonych na ten cel przez niektórych biednych Polaków, nie więcej jak czterech uczniów można było wyżywić i utrzymać.

Dowody postępu zajaśniały w tych dniach z największą chwałą w ustanowionej dyspacie publicznej, podczas której Kołacki mocno i stanowczo bronił też. Wysyłam je Waszej Przewielebnej Dostojsności. Sądzę, że w przyszłości Wasza Dostojsność tą gorliwością i postępek szlachetnych młodzieńców słusznie się ucieszy i wykona swoje zobowiązania, czego zawsze oczekiwałem od jego uprzejmości i teraz także usilnie błagając proszę, by Wasza Dostojsność hojnie udzielił swej pomocy, aby tym planom i oczekiwaniu ludzi odpowiadały stosowne wyniki. Niech wzrasta z dnia na dzień liczba młodzieńców, a także ich postępek w pobożności.

Niech mi wierzy Wasza Przewielebna Dostojsność, że ta sprawa obiecuje nam nie tylko pożytek, którego oczekujemy od tej instytucji, lecz połączona jest z wielką naszą chwałą, zwłaszcza w tej siedzibie kościelnego imperium, w którą ludzie wszystkich ras i narodów mają utkwione oczy. Tym bardziej polecam potrzeby tej instytucji Waszej Przewielebnej Dostojsności i przyjmuję na siebie odpowiedzialność za to, by Wasza Dostojsność tej hojności nigdy nie żałował.

Ojciec św. czuje się dobrze. O podróży do Bolonii milczenie.

Najdostojniejszy pan Andrzej, bratanek króla przez swoje skromne obyczaje i poważne studia zyskał sobie wielką chwałę w tym Mieście, gdzie jak się wydawało, nagany trudno uniknąć.

Wysyłam Waszej Przewielebnej Dostojsności zadziwiający nowiny portugalskie. Niech Imię Pańskie będzie błogosławione.

Życzę Waszej Przewielebnej Dostojsności dobrego zdrowia.

Dan w Rzymie, 19 maja 1584 roku.

Sprawa koadiutorii warmińskiej tkwi w rękach najdostojniejszego kardynała datariusza. Jeśli Bóg zechce, załatwimy ją po obchodach Świąt Zesłania Ducha Świętego [7 VI]. Sprawę koadiutorii kanonii Rosemberga koniecznie należy zgłosić w urzędzie Św. Inkwizycji.

Przewielebnej Waszej Dostojsności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Panu i Patronowi mojemu, Wielce Szanownemu Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 8 sierpnia.

Przewielebny Panie a Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Dzisiaj około godz. 12–tej Ojciec św. na tajnym konsystorzu w obecności wielu kardynałów włączył najdostojniejszego pana Andrzeja, koadiutora Przewielebnej Waszej Dostojsności od grona kardynałów Świętego Kościoła Rzymskiego, przy publicznej radości całego Miasta.

Ja także cieszę się i gratuluję Przewielebnej Waszej Dostojsności, który kiedyś przez chwa-

lebnego Kardynała Hozjusza został przyjęty jako koadiutor, a teraz niech ogląda koadiutora, którego przyjął jako kardynała.

Mam nadzieję w Bogu, że najdostojniejszy pan, gdy został zaszczycony większymi godnościami, tym więcej sił poświęci na wspieranie Kościoła Bożego, co sobie obiecujemy po jego dobrej woli, skłonnej do pobożności.

Sądziłem, że należy o tym powiadomić Waszą Przewielebną Dostojność zgodnie z moim dawnym dla niego szacunkiem. Wiedziałem, że ta wieść będzie dla niego bardzo miła.

W tym czasie więcej pisać nie mogę.

Polecam się łasce Przewielebnej Waszej Dostojności i życzę mu długiego i dobrego zdrowia. Dan w Rzymie, dnia 4 lipca 1584.

Jeżeli Bóg pozwoli, udamy się w podróż w sierpniu, zamierzając zgodnie z wolą króla zdążyć prosto do Krakowa. Przybity do łóżka z powodu przepukliny i bólu boków chorą ręką więcej pisać nie mogę.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie, Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu itd., Wielce Szanownemu Panu i Patronowi. *Adnotacja ręką Kromera:* 26 sierpnia.

9

Miechów, 24 XI 1584

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps 308, s. 533–534.

KOPIA: Olsztyn, ADWO, rkps D 121, s. 164–165.

Przewielebny Ojcze w Chrystusie, Wielce Szanowny Panie.

Gdy pan Płaza wyruszał do Prus, uznałem, że przez niego powinienem pozdrowić Waszą Przewielebną Dostojność, chociaż chętniej uczyniłbym to osobiście, jeśli wolno by mi było przez te kajdany, które noszę [por. Kol 4,18], a bardzo tego pragnę.

Wydaje się, że w sprawie koadiutorii najdostojniejszego pana kardynała Batorego król dotychczas nic nie postanowił. U mnie są przygotowane już wszystkie dokumenty. Sądzę, że w przyszłości, jak się spodziewamy i życzymy sobie, wyniki będą odpowiadały wysiłkom, aby Wasza Przewielebna Dostojność nie żałował podjętej decyzji.

Godne podziwu jest to, że z dnia na dzień ten kardynał staje się lepszy i wspanialszy. Żadna praca dla niego nie jest ciężka. By swoich zakonników miechowskich przywołać do służby Bożej ustanowił wizytację i odbył kapitułę generalną. Bierze codziennie udział w kościele w liturgii. W referatarzu często spożywa posiłki i słucha czytania. Stroju kardynalskiego chętnie i jakby z pewną dumą używa przy ceremoniach kościelnych. To wszystko rozpałiło we mnie życzliwość do tego młodzieńca, że wszystko chciałbym czynić tylko ze względu na niego. Lecz ja oglądam się poza granice kraju, wzdycham tylko do Rzymu i tylko tym jedynie żyję, że mam złudzenie, iż jestem w Rzymie. Nie mogłem jednak dotychczas uzyskać od króla pozwolenia na wyjazd.

Jeszcze z Rzymu nie otrzymałem dokumentu w sprawie koadiutorii kanonii warmińskiej, gdyż sprawę rehabilitacji¹ należy odnieść do Kongregacji Św. Inkwizycji, która w letnich miesiącach, chyba że w razie naglącej konieczności, nie ma zwyczaju urzędować. Następnie bez re-

¹ Chodzi o rehabilitację kanonika Jana Rosemberga, który w młodości studiował na uniwersytetach innowierczych.

habilitacji nie może być mu przydzielona kanonia. Zatem z dnia na dzień oczekuję dokumentów, które bez zwłoki wyślę do Prus.

Bratanka Waszej Przewielebnej Dostojności poleciłem w Rzymie, jak to mówią, na lepszy stopień, zaprzyjaźnionym ludziom. Pieniądze także według życzenia pana Płazy wymieniłem.

Życzę zdrowia i pomyślności Waszej Przewielebnej Dostojności, którego łasce się polecam. Dan w Miechowie², 24 listopada 1584.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
referendarz Ojca św.
dziekan warszawski
kanonik warmiński

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie i Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu, Wielce Szanownemu Panu. *Adnotacja ręką Kromera:* 3 stycznia 1585.

10

Kraków, 20 III 1585

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps 1620, s. 341.

Przewielebny Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Król po zakończeniu sejmu Królestwa Polskiego przybył do Miechowa do najdostojniejszego pana kardynała, swego bratanka i tam długo rozmawiając przedstawił mu swój plan. Chce, aby najdostojniejszy kardynał wyruszył do Prus, do Waszej Przewielebnej Dostojności, gdzie objąłby w posiadanie swoją koadiutorię, do której Waszej Przewielebnej Dostojności spodobało się go zaprosić, czego ja również bardzo pragnąłem. Z tego powodu niezmiernie się cieszę i sądziłem, że bezzwłocznie muszę napisać o tym Waszej Przewielebnej Dostojności. O trasie podróży dotychczas nic nie postanowiono. Myślę, że wyruszymy w przyszłości przez Janowo, Olsztyn, skąd podążymy w kierunku Lidzbarka Warmińskiego. Niech Bóg sprawi, byśmy ujrzeli zdrowego Waszą Przewielebną Dostojność.

Dotarła wreszcie do mnie za pośrednictwem pana nuncjusza bulla o koadiutorii. Przyczyny tej zwłoki już wcześniej opisałem, taki bowiem jest zwyczaj w tym Mieście, gdzie się „mocno” pracuje. Bullę razem z listem wysyłam przez dworzanina królewskiego Krzysztofa Dzierzka¹, który wyrusza do Malborka, by objąć w posiadanie wójtostwo, czyli posesję, którą mu najjaśniejszy król przydzielił. Najdostojniejszy pan kanclerz Królestwa starostwo krakowskie cedował na rzecz pana Zebrzydowskiego².

W Italii panuje spokój. Francuzi pomrukują o weselu księcia Sabaudii³ z córką króla Filipa. Życzę dobrego zdrowia Przewielebnej Waszej Dostojności i jego życzliwości się polecam. Dan w Krakowie, 20 marca 1585.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka

² Miechów, wieś w woj. radomskim, siedziba klasztoru bożogrobców.

¹ Krzysztof Dzierzek, tłumacz języków wschodnich, wielokrotny poseł króla polskiego do Turcji i Rosji, zmarł między rokiem 1610 a 1620.

² Zebrzydowski Mikołaj (1553-1620), syn Floriana, od 1585 starosta generalny krakowski, w latach 1596-1601 marszałek wielki koronny, od 1601 wojewoda krakowski.

³ Karol Emmanuel (1562-1630), syn Emmanuela Filiberta.

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie, Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu, Wielce Szanownemu mojemu Panu. *Adnotacja ręką Kromera:* 18 kwietnia.

11

Pułtusk, 24 V 1585

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps, s. 529.

KOPIA: Olsztyn, ADWO, rkps D 121, s. 163–164.

Przewielebny Ojczy w Chrystusie, Wielce Szanowny Panie.

Najdostojniejszy pan kardynał przybył szczęśliwie do Pułtusza. Stąd jutro podąży w kierunku Przasnysza. Na święto Wniebowstąpienia Pańskiego [20 V] zatrzyma się w Olsztynie. Teraz wysyłam naprzód naszego pana Malfricjusza, aby powiadomił o wszystkim Waszą Przewielebną Dostojność. Nie wiem, gdzie się zatrzymamy między Janowem a Olsztynem. Jeszcze się nad tym zastanowimy.

Przyczyną tej zwłoki była śmierć papieża Grzegorza [10 IV 85]. Były bowiem w Rzymie przed naszym przyjazdem z Polski liczne przewidywania, lecz nie widzę żadnego niebezpieczeństwa w tej sprawie.

Na dworze królewskim przed naszym stamtąd odejściem nie było nic nowego. Po wyborze papieża Sykstusa V¹ nie otrzymaliśmy z Miasta dotychczas żadnych listów.

Jeżeli będę mógł, wcześniej niż najdostojniejszy pan kardynał, odwiedzę Waszą Przewielebną Dostojność, jeśli nie, przekażę przez niego nasze rady i myśli.

Życzę dobrego zdrowia Waszej Przewielebnej Dostojności i jego życzliwej łasce chętnie się polecam.

Dan w Pułtusku, 24 maja 1585.

Przesyłam Przewielebnej Waszej Dostojności list naszego pana Płazy, którego nie mogliśmy przekonać, aby w naszym orszaku wrócił do Waszej Przewielebnej Dostojności. Tak mu obrzydły Prusy.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator
referendarz Ojca św.

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie, Wielce Czcigodnemu Panu, Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 27 maja.

¹ Sykstus V (Fel. Peretti), wybrany na papieża 24 IV 1585, koronowany 1 V 1585, zmarł 27 VIII 1590.

12

Nawarzyce, 21 XI 1585

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps 308, s. 525–526.

KOPIA: Olsztyn, ADWO, rkps D 121, s. 162–163.

DRUK: C. Wałęwski, jw. s. 87–88.

Przewielebny Ojcze w Chrystusie i Wielce Szanowny Panie.

Około 16 listopada otrzymałem od Waszej Przewielebnej Dostojności w Jędrzejowie¹ list z datą 24 października, wraz z kopią listu Waszej Dostojności do czcigodnej kapituły w sprawie wytyczenia granic. Kopię tę przeczytałem najdostojniejszemu panu kardynałowi, dla którego troska Waszej Przewielebnej Dostojności o granice okazała się bardzo miła. Sprawy Waszej Dostojności tak kocha, jak zwykliśmy kochać sprawy i korzyści bardzo miłych nam ludzi.

O ustanowieniu prokuratora czy administratora nie przyszła nam żadna myśl. Jeszcze bowiem ze względu na wiek nie sięgamy myślą zbyt daleko, nie pragniemy też odpoczynku przy takim napływie spraw, których ukochany stryj nam hojnie dostarcza. Przybędzie jednak tam, jeśli się nie mylę, kanclerz Treter w celu objęcia posiadłości. Będzie on miał kilka poleceń, dotyczących tej sprawy. Ja również chciałbym przybiec tam, gdyby mi spoglądającemu w kierunku Rzymu nagle opadły kajdany, które nieco dłużej powinienem nosić. Króla także powiadomimy o życzliwej trosce Waszej Przewielebnej Dostojności; sądzę, że będzie to dla niego miłe.

W sprawie ustalenia granic najdostojniejszy pan kardynał powtórzył zdanie króla, to jednak mogło nie zadowolić czcigodnej kapituły, lecz inaczej król nie myśli. Uznał on, że należy z obu stron spisać warunki przedstawione komisarzom, aby na podstawie ich opisu cała sprawa była załatwiona. Komisarzy królewskich zaś czy to sędziów czy arbitrów nie wcześniej należy wysłać niż ustąpi zaraza. Pamiętam, że dokładnie to zanotowałem, na wypadek, jeśli bym nie mógł tego wyjaśnić. Oczekiwaliśmy na to, czy rada królewska będzie tam u was przyjęta i czy ponownie nie trzeba będzie załatwiać tej sprawy z królem? Nic do nas nie doszło, żebyśmy przynajmniej wiedzieli, jaki jest plan czcigodnej kapituły, jeśli plan królewski się nie podobał. Dlatego, przynajmniej teraz nie wiemy, jak należałoby w tym pomóc.

Chorym prałatom życzę tego, co jest pożyteczne dla duszy. Naszą podróż do Rzymu król odłożył na lepsze czasy, bowiem zaraza do tego stopnia opanowała wszystkie drogi, iż wydaje się, że dokądkolwiek byśmy w tym czasie nie dojechali, w ogóle niemożliwy jest wjazd do Italii.

Bratankiem Waszej Przewielebnej Dostojności tak troskliwie się zajmę, aby także i w tym względzie okazać Waszej Przewielebnej Dostojności mój szacunek.

Wielebny pan Stanisław Hozjusz mój współbrat w kapitule wróciwszy z Italii wyruszył do Lidzbarka. Wydarzenia i zastyszane wieści opowie osobiście.

W końcu życzę zdrowia i szczęścia Waszej Przewielebnej Dostojności.

Dan w posiadłości mojej Nawarzyce², 21 listopada 1585.

Waszej Przewielebnej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Panu i Patronowi, Wielce Szanownemu Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 4 grudnia.

¹ Jędrzejów, miasto w woj. kieleckim.

² Nawarzyce, wieś w pobliżu Jędrzejowa, posiadłość Reszki.

13

Jędrzejów, 28 I 1586

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps 308, s. 409.

KOPIA: Olsztyn, ADWO, rkps D 121, s. 123–124.

Przewielebny Ojcze w Chrystusie, Wielce Szanowny Panie.

Gratulacje Waszej Przewielebnej Dostojności z okazji nominacji na opactwo jędrzejowskie takie otrzymałem, na jakie zasługuje każdy profan, który odważa się dotykać świętości Pańskiej. Zresztą całą sprawę przekazałem do osądu Stolicy Apostolskiej. Tymczasem pod naciskiem najjaśniejszego króla i najdostojniejszego kardynała, który gratuluje sobie tego mojego sąsiedztwa i licznymi oraz poważnymi listami przynagła miejscowego ordynariusza w tej sprawie, przyjąłem na siebie tylko administrację zamierzając wreszcie czynić wszystko według życzenia ustanowionej przez Boga władzy. Teraz patrzę na to dokładniej rozważając w duszy potrzebne wydatki na zbudowanie tej wieży [por. Łk 14,28].

Najdostojniejszy pan kardynał czuje się bardzo dobrze, musi odłożyć podróż do Rzymu z powodu zarazy, gdy ona ustanie, uda się w drogę. Składam Waszej Przewielebnej Dostojności nieśmiertelne dzięki za to, że dołożył wszelkich starań, by przewielebny pan Tomasz Treter został wybrany kanonikiem warmińskim¹. Będzie on Kościołowi Warmińskiemu służył nie tylko z pożytkiem, lecz przyniesie mu także chlubę. Może też osobiście przybędzie, by wejść w tzw. realne posiadanie beneficjum.

Nic pewnego nie mogę postanowić o rezygnacji z mojej kanonii, zanim nie podejmę decyzji w sprawie opactwa. Oprócz tego nie mam co pisać.

Życzę Waszej Przewielebnej Dostojności jak najdłuższej służby dla Kościoła Bożego.

Dan w Jędrzejowie, 28 stycznia 1586.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie, Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu, Wielce Szanownemu Panu i Patronowi: *Adnotacja ręką Kromera:* 11 lutego.

14

Kraków, 1 II 1586

DRUK: Stanisłai Rescii Epistolarum liber unus, Neapol 1594, s. 237–238.

Do Biskupa Warmińskiego Marcina Kromera.

Opinia Waszej Przewielebnej Dostojności o dziełku *Życie Hozjusza*, jest osądem kochającego człowieka. Tej opinii nie mogę dać wiary, ponieważ mówi o mnie. Muszę jednak wierzyć, bo to mówisz Ty, w którego sercu i na ustach oczywista prawda założyła sobie siedzibę. Ja zaś nie wiem, jak z tego powodu dziękować Ci. Mogę tylko wyznać, że jestem cały Twój w Tym, do którego Ty należysz cały i wiarę w Niego rzeczywiście zachowujesz. Jeżeli to mało, więcej nie mogę. Wstydzę się właśnie tak bardzo wierzyć dobrej opinii o mnie, podawanej przez Cie-

¹ Tomasz Treter został wybrany kanonikiem 23 XII 1585 (ADWO, Acta Cap. 2, k. 82 Olsztyn).

bie. Z drugiej strony lękam się nie dawać wiary człowiekowi bardzo prawdomównemu, bardzo czujnemu biskupowi i poważnemu senatorowi. Cóż zatem uczynię? Nie wierzę, że jestem taki za jakiego mnie uważasz, tego bowiem nie uznaję i uznać nie chcę. Wierzę jednak, że miłujesz mnie, ponieważ poznaję, że tak jest naprawdę. O sobie ani nie czuję tego, czego nie ma, ani nie będę Ci odmawiać wiary, którą przepełnione jest Twoje serce.

Polecam znowu Waszej Przewielebnej Dostojności siebie, nie tego, który wiele może w mówieniu czy w pisaniu, lecz tego, którego Wasza Dostojność bardzo miłuje. Za małego nie można uważać tego, którego tak wielki człowiek bardzo miłuje. A może nie jestem takim, za jakiego mnie Wasza Dostojność wobec swoich ogłasza. Taki jednak jestem, któremu swoimi błagalnymi modlitwami Wasza Dostojność okaże miłość. To mi tak bardzo pomoże, byleby nie uważał mnie za tego, kim nie jestem. Tak bowiem niech postępuje, aby nie wyrażał życzenia, by Pan nie dokładał mi do tego, czymkolwiek jestem. To niech będzie jak najdalej od serca, które komukolwiek się oferuje, aby się nie wydawało, że tym bardziej pobudza do szukania. Kiedy zaś pragnie i szuka, niech uważa, by przedmiotem tych pragnień były jedynie wielkie i przedziwne dary Boga, którymi obdarzył Waszą Przewielebną Dostojność. Ale ja zbyt długo się rozwodzę. Bardzo swobodna i długa rozmowa z Tobą, który jesteś roztropny sprawia mi pewnego rodzaju przyjemność.

Niemiecką książkę, którą obiecałem — wysyłam, aby Wasza Dostojność w tych dniach miał się czym zabawić, bowiem jej autor odstąpił wielkie błżeństwa ewangelickich nieprzyjaciół Chrystusa, albo jak powiemy za Tertulianem, bezgraniczne ich niesnaski.

Dan w Krakowie, 1 lutego 1586.

Adresu i podpisu brak.

15

Jędrzejów, 5 II 1586

AUTOGRAF: Linköping, Stifts- och Landsbiblioteket, rkps Brev 17/II, nr 93.

Przewielebny Ojcze w Chrystusie, Wielce Szanowny Panie.

Wyrusza do was przewielebny pan Treter, aby objąć w posiadanie swą kanonię. Nie potrzebuję go polecać. Dojrzały wiek, studia, praktyka, szlachetność życia bez wątpienia polecają go jak najbardziej Waszej Przewielebnej Dostojności. Sądzę, iż to należy dodać, że obecność Tretera dla najdostojniejszego pana koadiutora Waszej Przewielebnej Dostojności jest bardzo konieczna, bo zbliża się termin wyjazdu do Italii tak, że dłużej w Prusach nie może pozostać. Dlatego Wasza Przewielebna Dostojność sprawi przyjemność najdostojniejszemu panu, jeśli prośbę popartą swoim autorytetem przedłoży wobec czcigodnej kapituły, aby dni osobistego przebywania zwane dniami rezydencji skrócili i wielką życzliwością, wskutek której wybrali nieobecnego, teraz obecnego Tretera otoczyli.

Na temat mojej kanonii Wasza Przewielebna Dostojność niech powie panom kanonikom, że trwam dalej w tym przekonaniu, które nie tak dawno wyraziłem razem z odpowiedzią wysłaną Waszej Przewielebnej Dostojności.

O wydarzeniach i pogłoskach, które u nas krążą dowie się Wasza Przewielebna Dostojność od samego Tretera, którego na nowo polecam trosce Waszej Dostojności.

Dan w Jędrzejowie, 5 lutego 1586.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Ojcu i Panu w Chrystusie, Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu, Panu i Patronowi Wielce Szanownemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 12 lutego.

16

Rzym, 15 XI 1586

ORYGINAŁ: Olsztyn, ADWO, rkps D 116, k. 85.

Przewielebny Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Otrzymałem od Waszej Przewielebnej Dostojsności list, z którego z przyjemnością dowiedziałem się o dobrym stanie zdrowia Waszej Dostojsności i życzę, żeby mu zawsze służyło. Gratuluję także włączenia bratanka Przewielebnej Waszej Dostojsności do grona naszych kanoników, który jak się spodziewam, będzie pożytecznie służył tej decyzji. My tu niechętnie dotychczas przebywamy spoglądając w stronę ojczyzny, lecz należy słuchać króla.

Papież Sykstus w tych dniach chorował na kamień nerkowy i febrę, lecz już wyzdrowiał. Wielki obelisk Augusta przedziwną sztuką i wielkim kosztem przeniósł z ciemnego miejsca na Plac św. Piotra. Zbudował wodociągi kamienne na przestrzeni 18 mil od Rzymu, aby pod wzgórzem kwirynalskim przeprowadzić bieżącą wodę, wydał na to około 200 tysięcy złotych. Wraz ze swoimi domownikami prowadzi życie bardzo oszczędne i każdego miesiąca wielkie sumy pieniędzy: sto, niekiedy nawet sto pięćdziesiąt tysięcy, składa w skarbcu kościelnym. Przypuszczają ludzie, że myśli on o wielkich sprawach dla Republiki Chrześcijańskiej. Przy wymiarze sprawiedliwości postępuje się najbardziej słuszną surowością. W stosunku do najjaśniejszego naszego króla okazuje wyjątkową życzliwość i publicznie o tym mówi. Wydaje się też, że jest bardzo dobrze usposobiony do najdostojsniejszego kardynała, duchowego syna Waszej Przewielebnej Dostojsności. Kardynał ten, dzięki Bogu, czuje się dobrze i bardzo ćwiczy się w studiach i pobożności, chce bowiem być podobny do swego patrona¹.

Ja już trzeci miesiąc leżę przybity do łóżka przez bardzo przykrą febrę, która mogłaby mnie przyprowadzić o śmierć, gdyby nie to, że Panu spodobało się użyczyć mi nieco czasu na pokutę [por. Ez 33,11]. Niech Imię Pańskie będzie błogosławione, a Waszą Przewielebną Dostojsność niech zachowa On w dobrym zdrowiu.

Gdy powrócę do Polski, jeśli Bóg pozwoli, bezzwłocznie przybędę w odwiedziny do Waszej Przewielebnej Dostojsności.

Dan w Rzymie, 15 listopada 1586 roku.

Przewielebnej Waszej Dostojsności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Ojcu i Panu mojemu w Chrystusie, Wielce Szanownemu Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 1 lutego 1587 rok.

¹ Kardynała Karola Borromeusza.

17

Rzym, 10 IV 1587

AUTOGRAF: Olsztyn, ADWO, rkps D 116, k. 86–v.

Przewielebny Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Ucieszyłem się czytając list, który Wasza Przewielebna Dostojność napisał do mnie 14 lutego, otrzymałem go 10 kwietnia. Boga proszę, by Waszą Dostojność zachował w zdrowiu dla dobra swego świętego Kościoła.

Sprawy nasze, jak się zdaje, są postawione na ostrzu brzytwy, można je poprawić jedynie dojrzałą radą inteligentnych ludzi. Dowiedziałem się, że najdostojniejszy pan kardynał szczęśliwie przybył do Miechowa. Nie mogłem mu towarzyszyć z powodu złego stanu zdrowia. Życzę mu wszystkiego najlepszego. Niech mi wierzy Wasza Dostojność, że kardynał wykazuje zawsze podobieństwo do Waszej Dostojności i jest świadomy tego, iż jest bratankiem wielkiego króla. Doniesiono tutaj, że mieszkańcy Prus chcieli w Warszawie odwołać koadiutorkę kardynała Andrzeja. O czasy! Lecz sądzę, że były to przymówki nieprzyjaciół Chrystusa, którzy, gdy tylko mogą, nigdy nie zaprzestają dołów równać z górami. Oczekujemy lepszych czasów. Niech rozkwita religia, lecz tego z trudem można się spodziewać, jeżeli z Północy wezwiecie władców dla Rzeczypospolitej. Ojciec wprawdzie sprzyja synowi, lecz w głębi serca ścisła pragnienie, by nie urazić Andrzeja i to mi niedawno zaświadczył, a jeśli zajdzie potrzeba obiecał zasiłki pieniężne. Niech się dzieje wola Pana. Na to mi też zezwolił, by Wasza Przewielebna Dostojność włożył mi na głowę ręce z błogosławieństwem. Pragnę tego ponad wszystko.

Tu nowe obeliski są wydobywane i wystawiane na widok publiczny. Wiele talentów gromadzi się w zamku papieskim.

Hiszpan i Francuz przygotowują atak na Anglię z powodu śmierci królowej Szkocji¹.

Polecam się Waszej Przewielebnej Dostojności.

Dan w Rzymie, 10 kwietnia 1587.

Kanonię warmińską wraz z opactwem jędrzejowskim zarezerwował mi papież. *Życiorys Stanisława Kardynała Hozjusza* drukuje się w Rzymie.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Panu i Patronowi mojemu, Wielce Szanownemu Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 3 września.

18

Jędrzejów, 10 VIII 1587

AUTOGRAF: Olsztyn, ADWO, rkps D 116, k. 87.

Przewielebny Panie, Wielce Szanowny Patronie.

Powiadomienie Waszej Przewielebnej Dostojności o moim powrocie z Italii uznałem za swoją powinność ze względu na szacunek i uległość moją w stosunku do Waszej Dostojności. Jeżeli

¹ Maria Stuart (1542-1587), od 1547-1567 królowa Szkocji. Od 1558 występowała jako pretendentka do tronu Anglii przeciw Elżbiecie I, w 1567 r. została zmuszona do abdykacji i osadzona w więzieniu oraz po 19 latach ścięta.

w czymś mógłbym Waszej Przewielebnej Dostojsności usłużyć, proszę o szybkie polecenie, dopóki przebywam w sąsiedztwie gotów do wykonywania wszystkich rozkazów. Spodziewam się, że wkrótce swoje plany osobiście przedstawię Waszej Przewielebnej Dostojsności, aby uspokoić te fale, które tak bardzo uderzają w naszą ojczyznę [por. Mk 4,37].

Wysyłam Waszej Przewielebnej Dostojsności *Życiorys Kardynała Hozjusza, Wielce Szanownego mojego Pana i Dobrodzieja*. Przy poprawianiu tej książki poszedłem za radą Waszej Przewielebnej Dostojsności, bowiem zawsze wysoko cenilem i teraz cenię jego rady. Przewielebny pan Tomasz Treter kanonik Przewielebnej Waszej Dostojsności pozostał w Rzymie, by załatwić sprawę najjaśniejszej królowej. Prosił on jednak o pozwolenie na opuszczenie Miasta, gdyż od dawna na pierwszym miejscu postawił służbę Kościołowi Waszej Przewielebnej Dostojsności.

W Italii panuje spokój. Podobno papież wszystkie sprawy rozważa bardzo gorliwie.

Niech sprawi Bóg, abym Waszą Przewielebną Dostojsność w najbliższym czasie ujrzał zdrowego. Jego łasce i życzliwości się polecam.

Dan w Jędrzejowie, 10 sierpnia 1587.

Przewielebnej Waszej Dostojsności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Ojcu i Panu w Chrystusie, Wielce Szanownemu mojemu Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiego. *Adnotacja ręką Kromera:* 28 sierpnia.

19

Jędrzejów, 16 VIII 1587

AUTOGRAF: Gotha, Forschungsbibliothek, rkps A 383, k. 275.

Przewielebny Ojciec w Chrystusie, Wielce Szanowny Panie.

Nie tak dawno powiadomiłem Waszą Przewielebną Dostojsność o moim powrocie z Italii. Do tego listu załączam także *Życiorys* tego wielkiego *Kardynała Hozjusza*, który jak sądzę, dotarł już do rąk Waszej Przewielebnej Dostojsności. Teraz także uważam, że powinienem okazać mój najwyższy szacunek przez doręczyciela listów ojca rektora Kolegium Braniewskiego¹. Niech sprawi Bóg, abym, czego bardzo pragnę, Waszą Dostojsność ujrzał zdrowego.

Wydaje się, że w Italii panuje spokój, lecz należy ubolewać, że ojczyzna nasza jest miotana wielkimi burzami, oby Bóg uciszył.

Wydarzenia, które miały miejsce na sejmiku są bardzo dobrze znane Waszej Przewielebnej Dostojsności. Wszystkie godne są opłakiwania.

Życzę dobrego zdrowia Waszej Przewielebnej Dostojsności i jemu się polecam.

Dan w Jędrzejowie, 16 sierpnia 1587.

Przewielebnej Waszej Dostojsności

oddany sługa
Stanisław Reszka

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie, Wielce Szanownemu Panu mojemu, Panu Marcinowi Kromerowi, Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 3 września.

¹ Fryderyk Bartsch (Barszcz) (1552-1609) jezuita, doktor teologii, profesor Akademii Wleńskiej, polemista, w latach 1582-1592 rektor Kolegium Braniewskiego.

20

Kraków, 9 I 1588

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps 1620, s. 353-354.

Przewielebny Ojcze w Chrystusie i Wielce Szanowny Panie.

Gdy w ogóle nie myślałem o powrocie do Miasta, król Zygmunt w czwartym dniu po swej szczęśliwej koronacji powiadomił mnie, iż pragnie on wraz ze swoją radą, abym w jego imieniu udał się do Italii. Tego mi gratulowali i ponownie o tym donosili liczni senatorowie Królestwa. Ja zaś ze swej strony uczyniłem wszystko, by ich odwieść od tej myśli, także króla pokornie błagałem zarówno przez najdosjniejszego kardynała jak i też przez ojca Pakosza (bo osobiście króla jeszcze nie pozdrawiałem, obawiając się bym pod wpływem jego obecności i autorytetu nie został zmuszony wyrazić zgody), aby mnie od tego tak bardzo trudnego i niebezpiecznego obowiązku uwolnił. Chciałbym o tym powiadomić Waszą Przewielebną Dostojność, pragnę bowiem, by moje zamiary i plany zawsze mu się podobały.

Usilnie więc proszę Waszą Przewielebną Dostojność, aby mnie, jeśli będę musiał opuścić ojczyznę, nawet nieobecnego obejmował swą życzliwością, co dotychczas czynił i bardzo chętnie polecił mi możliwe do załatwienia sprawy. Nie omieszkam Waszą Przewielebną Dostojność powiadamiać o przebiegu moich spraw.

Litewscy posłowie już przybyli do naszego króla z uznaniem i obediencją. Przybywają Rosjanie z okręgu lwowskiego. Starostę śniatyckiego źle przyjęli.

Maksymilian pozostaje w Krzepicach¹. Pan kanclerz z ośmioma tysiącami idzie naprzeciw. Lubowła i Scepusium² zostały przez cesarza zdobyte. Posłowie przybywają do wybranego wodza i do cesarza przynoszą listy przez kniazia Łukomskiego³. Od oblężenia Wielunia zostali dwa razy odepchnięci.

Polecam się znowu Waszej Przewielebnej Dostojności.

Dan w Krakowie, 9 stycznia 1588.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator

Adres: Przewielebnemu Panu, Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu, Najłaskawszemu mojemu Panu. *Adnotacja ręką Kromera:* odpowiedź 9 lutego.

21

Kraków, 23 I 1588

AUTOGRAF: Kraków, Bibl. Czart., rkps 1620, s. 349-350.

Przewielebny Ojcze w Chrystusie, Wielce Szanowny Panie.

Przed wszystkim bardzo pragnąłem w najbliższym czasie pozdrowić Waszą Przewielebną Dostojność i życzyć mu pomyślnych obrad sejmikowych i bezpiecznego przejścia. Inny jednak przypadek stanął im na przeszkodzie i on to mnie zupełnie zgubił. Ponownie jestem wyrzucony z ojczyzny. Wydaje mi się, że przez to z pewnością zostało wyrwane mi życie. Tak bowiem oj-

¹ Krzepice, miasto w woj. częstochowskim.

² Lubowła, zamek na Węgrzech. Scepusium — Spisz na Węgrzech.

³ Fryderyk Bohdanowcz Łukomski, dworzanin królewski, od 1592 sekretarz króla.

czyzna, tak spokojne chociaż skromne warunki mnie radowały. Uczyniłem prawie wszystko, aby usunąć niepokój z mojej głowy, lecz dotychczas nie jesteśmy równi. Niech się dzieje wola Pana. Niemniej jednak w zmieniających się warunkach miejsca i czasu okażę, czego najbardziej pragnąłem. Waszej Przewielebnej Dostojności cześć i szacunek. Proszę znowu Waszą Przewielebną Dostojność, by uważał mnie za bardzo sobie oddanego.

Sejmik został ukończony. Zgromadzeni zaczęli rozchodzić się. Wydaje się wszystkim, iż król zaświadczył, że nie boi się pracy, potu i służby ludziom. Litwini podali ręce. Doszedł i kard. Radziwiłł. Ruś podobno zaniepokojona, dotychczas jasno się nie przedstawiła. Litwini pragną, by zawarty z Moskałem pokój został potwierdzony autorytetem królewskim. Król zaś odmawia potwierdzenia i ogłasza odroczenie na dwa lata. Ten problem jest dotychczas nie rozwiązany.

Maksymilian podążył do Bolesławca. Kanclerz postępuje za nim z wielkim uzbrojonym wojskiem. Podobno w Pradze zmarł Krzysztof Zborowski¹. Jedni uważają, że zginął od picia, inni że od uderzenia strzelbą przez bandytów włoskich, jeszcze inni, że został otruty. Zajęli przedmieście Wrocławia. Ukrywa się pozostała część Śląska aż do Ołomuńca². Wszędzie ogromny strach. Tu częściowo pojawiło się podejrzenie o zarazę. Skarb państwowy nawet i bez zarazy zupełnie został wyczerpany.

Polecam się wciąż na nowo łasce Waszej Przewielebnej Dostojności.

Dan w Krakowie, 23 stycznia 1588.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
sigillator św. penitencjarii

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie i Wielce Szanownemu Panu mojemu, Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 18 lutego.

22

Kraków, 19 II 1588

AUTOGRAF: Olsztyn, ADWO, rkps D 116, k. 88–89.

Przewielebny Ojciec w Chrystusie, Wielce Szanowny Panie.

Przybyłem do Jędrzejowa, aby rozporządzić swoim domem¹ zanim wyruszę do Italii.

Nadszedł zwycięski kanclerz ze zwyciężonymi wrogami swej ojczyzny i 1 500 rannymi. Ci pozostali kolonów, którzy uniknęli oddziałów Zborowskich niszczyli jak wszelkie robactwo i szarańczę z trudem pozostawiając wszystkim życie (moje wszystko już żołnierz Zborowskich strawił). Pozdrowiłem Maksymilana jadącego z kanclerzem na jednym wozie, zaprzężonym w dwa konie. Ofiarowałem siebie i wszystko moje. Powiedziałem, że dla rodu austriackiego zawsze byłem i jestem bardzo życzliwy. Cokolwiek w miasteczku² jest poddane mojej władzy, to z serca ofiaruję Jaśnie Oświeconemu. Dziękował mi w języku łacińskim i nawzajem okazał swoją życzliwość mając zamiar skorzystać przy okazji z proponowanych przeze mnie warunków miejsca. Kanclerz zaprowadził go do sypialni, gdzie zaszczycono go najwyższymi honorami, roztropnie polecano i dano świadectwo wielkiego szacunku.

¹ Krzysztof Zborowski, podczaszy koronny 1574-1576, radca cesarski, banita, zmarł po r. 1593.

² Ołomuniec, miasto na Morawach.

¹ Chodzi tu o klasztor cystersów, którego Reszka był po Stanisławie Białobrzeskim, opatem komendataryjnym.

² Dobra należące do klasztoru cystersów w Jędrzejowie.

Andrzej Zborowski, wojewoda poznański i „biskup” kijowski Trikacz³ byli niedbale traktowani. Uważałem, że nie należy ich pozdrawiać. Ciołek⁴ okazał się hojniejszy. Był bowiem autorem projektu, by Maksymilian żywy poddał się pod władzę kanclerza niż miałby się narażać na niebezpieczeństwo śmierci w czasie oblężenia miasteczka Byczyny⁵. Poległo w tej bitwie około 3 tysięcy wrogów. Łup i naczynia, które zagarnął pod swoją władzę kanclerz oceniane są na 600 tysięcy złotych. Jeden woźnica pana kanclerza kosztował 5 tysięcy złotych. Machiny wojenne większe — 30. Tarcze, dyski i szaty wokoło przez żołnierzy były rozciągane. Sprzedawano jędrzejowskie kielichy. Maksymilian prowadzony jest do Krasnegostawu. Dotychczas nie znamy planów cesarza. Mówią o nim, że słabo oddycha, obawiamy się więc jakiegoś ciężkiego ataku. Więcej dowie się Wasza Przewielebna Dostojność od mojego gościa Tomaszy Płazy.

Wyjazd mój do Italii został odłożony, oby nie doszedł do skutku. Myślałem bowiem w tym czasie tylko o ojczyźnie a nie o wyjeździe, lecz wola i rada tych, którzy dzierżą w Rzeczypospolitej władzę nie mogą być pokonane żadnymi pomysłami. Zatem widzę, że należy przyjąć to, co postanowiłem odrzucić, lecz kiedy będziemy żyć? Niech uznają swój los za godny pożądanego ci, którzy uważają, że należy pożądać. Ja przynajmniej wolałbym jedynie wygrzewanie się na jędrzejowskim słońcu, niż tego rodzaju zajęcia.

Polecam się Waszej Przewielebnej Dostojności.

Najdostojniejszy pan kardynał postanowił wyruszyć do siostry do Zamościa, a stamtąd do Waszej Przewielebnej Dostojności. Obaj kuzyni Waszej Dostojności zostali, przy publicznej aprobacie wszystkich, obdarzeni indygenatem i obiecano im bogate beneficjum kapłańskie, które poza gnieźnieńskim zawakuje. Zatem według woli Waszej Przewielebnej Dostojności należy zatrzymać ofiarowane beneficja, gdyż liczni są biegnący na stadionie [por. 1 Kor 9,24].

Dan w Krakowie, 19 lutego 1588.

Przewielebnej Waszej Dostojności

oddany sługa
Stanisław Reszka
kanonik warmiński
referendarz Ojca św.
zwany opatem

Adres: Przewielebnemu Ojcu w Chrystusie, Wielce Szanownemu Panu Mojemu, Panu Marcinowi Kromerowi z łaski Bożej Biskupowi Warmińskiemu. *Adnotacja ręką Kromera:* 29 marca.

³ Frykacz, biskup nominat kijowski bez sakry, heretyk.

⁴ Ciołek Stanisław.

⁵ 24 I 1588 r. rozegrana została bitwa pod Byczyną na Śląsku. Jan Zamoyski wziął arcyksięcia do niewoli. Szala zwycięstwa przechyliła się na stronę Zygmunta III Wazy.

MARCIN KROMER — WYSTAWA ARCHIWALNA I BIBLIOTECZNA

Wystawa poświęcona biskupowi Marcinowi Kromerowi została zorganizowana staraniem Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego *Hosianum* i Archiwum Diecezjalnego w Olsztynie. Ekspozycję prezentowano w holu bibliotecznym przy ul. Kopernika 47.

Wystawa składała się z czterech części. Pierwsza była poświęcona życiu i działalności Marcina Kromera. Zaprezentowano książki o jego życiu, o Bieczu — mieście urodzin i dzieciństwa, o Lidzbarku Warmińskim — stolicy i rezydencji biskupiej.

Na część drugą ekspozycji złożyły się dokumenty archiwalne związane z działalnością Marcina Kromera, jako biskupa warmińskiego, m.in. bulla nominacyjna na biskupa warmińskiego, *articuli jurati*, pisma w sprawie Kapituły Dobromiejskiej, *Mszał Warmiński*, wydany staraniem Kromera, jego listy.

W części trzeciej wystawiono starodruki, zawierające pisma Marcina Kromera, m.in. *De vera et falsa religione*, *Catecheses*, *Polonia*, *Postillae*, *Rozmowy*, *Historia prawdziwa*.

Część ostatnia była przeglądem piśmiennictwa Kromerowskiego od połowy XIX w. aż po czasy najnowsze. Wszystkie książki pochodziły ze zbiorów Biblioteki Seminaryjnej.

1. Seweryn Udziela: Z podań i dziejów Ziemi Bieckiej, Kraków 1926, sygn. IV D-263.
2. Adam Bochnak: *Oplakiwanie Chrystusa*. Obraz w głównym ołtarzu kościoła parafialnego w Bieczu. Lwów 1956, sygn. Sz-218.
3. Tadeusz Ślawski: Biecz i okolice, Warszawa 1968, sygn. IV E-3191.
4. Biecz. Studia historyczne. Pod redakcją Romana Kalety, przy współpracy Franciszka Błońskiego, Wrocław 1963, sygn. H — 682.
5. Tadeusz Ślawski: Biecz, Rzeszów 1986, sygn. IV J-4450.
6. Ferdinand von Quast: *Denkmale der Baukunst im Ermeland*, Berlin 1852, Blatt II: Schloss Heilsberg, sygn. IV T-8.
7. Władysław Ogrodziński: Lidzbark Warmiński. Opracowanie fotograficzne Edmund Kupiecki, Warszawa 1958, sygn. W-844.
8. Roman Burzyński: Lidzbark Warmiński, Warszawa 1972, sygn. W — 1651.
9. Hanna Domańska i inni: Rezydencja Lidzbarska, Olsztyn 1973 sygn. IV — 4133.
10. Karl Hauke, Werner Thimm: *Schloss Heilsberg. Residenz der Bischöfe von Ermland. Geschichte und Wiederherstellung 1927-1944*, Osnabrück — Münster 1981, sygn. IV H-3430.
11. Andrzej Rzempełuch: Lidzbark Warmiński, Warszawa 1989.
12. Thomae Treteri: *De episcopatu et episcopis Ecclesiae Varmiensis*. Cracoviae 1685 s. 115: Martinus Cromerus. Sygn. I-F 5/1.
13. Medal z okazji 650-lecia Lidzbarka Warmińskiego z napisami: *Lidzbark Warmiński — Miasto Mężów Znakomitych 1308-1958: Mikołaj Kopernik, Jan Dantyszek, Marcin Kromer,*

Ignacy Krasicki — 650-lecie miasta — Prezydium Wojew. Rady Narodowej w Olsztynie. Ze zbiorów Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (= ADWO).

14. Fotografie różnych portretów biskupa Marcina Kromera ze zbiorów ADWO i Pracowni Hozjańskiej w Olsztynie.

II

1. Własnoręczne listy biskupa Marcina Kromera do kanonika A. Kijowskiego 1564 11 12, sygn. ADWO, AB D 120b k. 8^v — 9^r.
2. Bulla papieska papieża Piusa V, mianująca Marcina Kromera na biskupa koadiutora kard. Stanisława Hozjusza, 1570 07 22; ADWO, Dok. Kap. c 75.
3. *Articuli jurati* biskupa koadiutora Marcina Kromera, 1571 09 23; ADWO Dok. Kap. A 4/11.
4. Kopia pisma biskupa koadiutora Marcina Kromera do duchowieństwa Diecezji Warmińskiej w sprawie udzielania sakramentów św. i wizytacji biskupiej, 1573 02 12; ADWO, AB H 120 k. 40^v.
5. Pismo biskupa koadiutora Marcina Kromera, określające stosunki między Kapitułą Kolegiacką w Dobrym Mieście a parafią w Szalmii, 1575 02 08; ADWO, Dok. D.M. D 11.
6. Nowe statuty Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście, zatwierdzone przez biskupa Marcina Kromera, 1583 01 31; ADWO, Dok. D.M. F 8.
7. Pismo biskupa Marcina Kromera, w którym zatwierdza *anniversarium*, ufundowane przez ks. W. Helwina z Dobrego Miasta, 1587 03 20; ADWO D.M. E 12.
8. *Missale Varmienne diligenter recognitum et correctum. Opera et sumptibus Reuerendiss. Domini Martini Cromeri, Varmiensis Episcopi, editum. Cracoviae 1587*, sygn. SD 643.
9. *Martini Cromeri: De vera et falsa religione colloquiorum liber tertius, qui est de Ecclesie Christi, in duo divisus Colloquia. Dilingae: 1561*, sygn. Dp 216.

III

1. *Catecheses, sive institutiones duodecim, de septem Sacramentis, et Sacrificio Missae, et de funebris Exequijs. Authore Martino Cromero, Episcopatus Varmiensis Coadiutore ad utilitatem parochorum, et aliorum sacerdotum conscriptae. Hisce adiunximus, Ecclesiastici ordinis viris omnibus cum primis necessarios, eiusdem Sermones Synodicos tres. Coloniae 1571*, sygn. Dp 41/5.
2. *Martini Cromeri Varmiensis Episcopi Polonia: sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. ... Coloniae Agrippinae: 1589. Nota proveniencyjna: Ex relictis autoris bibliothecae Gutstadiensis datum anno 90mo*, sygn. SD 129.
3. *Andr. Patricii Nidecki Archid. Vilnae: De ecclesia vera et falsa libri V. Cracoviae: 1583. Nota dedykacyjna: Reverendissimo Domino Martino Cromero Episcopo Varmiensi Auctor libri*, sygn. Dp 309.
4. *Postillae sive Enarrationes Epistolarum atque Evangeliorum, quae diebus sacris per totum anni circulum in Ecclesia proponuntur, a V.P. Antonio a Konigstein, Guardiano Neomagensi, fideliter et diligenter conscriptae, omnibus ideoque verbi Dei ministris pernecessariae. Pars hyemalis. Coloniae: 1588. Nota proveniencyjna: Ex testamento Reverendissimi Martini Cromeri, Episcopi Varmiensis Sacello Pol. Vormitten. donatus 1589, Orate pro eo*, sygn. SD 480.
5. *Die deutschen Predigten und Katechesen der ermländischen Bischöfe Hosius und Kromer, von Franz Hipler, Köln 1885*, sygn. IV H-3262.
6. *Monumenta Cromeriana. Martin Kromers Gedichte, Synodalreden und Hirtenbriefe, von Franz Hipler, Braunsberg 1892*, sygn. IV H-974.
7. *Kronika Marcina Kromera. Sanok 1857*, sygn. IV F-946.
8. *Marcina Kromera Rozmowy Dworzanina z Mniczem (1551 — 1554)*. Wydał Jan Łoś. Kraków 1915, sygn. Ah 260/70.
9. *Historya prawdziwa o przygodzie żałosnej Księżęcia Finlandzkiego Jana i Królewny Katarzyny 1570*. Wydał Aleksander Kraushar. Kraków 1892, sygn. IV G-4957.
10. *Marcin Kromer: Historyja prawdziwa o przygodzie żałosnej Księżęcia Finlandzkiego Jana i Królewny Polskiej Katarzyny*. Opracował Janusz Malłek. Olsztyn 1974, sygn. H-1507.

11. Marcin Kromer: *Historija prawdziwa o przygodzie żałosnej Księżęcia Finlandzkiego Jana i Królowej polskiej Katarzyny*. Opracował Janusz Małek. Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione. Olsztyn 1983, sygn. IV G-5986.
12. Marcin Kromer: *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego* ksiąg dwie. Przekład Stefana Kazikowskiego. Wstęp i opracowanie Romana Marchwińskiego. Olsztyn 1977, sygn. IV G-870.
13. Marcin Kromer: *Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz o Pochodzeniu i o dziejach Polaków księgi XXIX i XXX*. Wstęp, przekład i opracowanie Jerzy Starnawski. Olsztyn 1982, sygn. IV F-3787.
14. Georgii Ticinii ad Martinum Cromerum Epistulae (a. 1554 — 1585) e libris manu scriptis collegit eddidit Georgius Axer. Vratislaviae: 1975. Pracownia Hozjańska, sygn. 151.
15. *Polski dyplomata na papieskim dworze*. Wybór listów Jerzego z Tyczy na do Marcina Kromera (1554-1585). Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Jerzy Axer. Warszawa 1982, sygn. IV F-5174.

IV

1. Anton Eichhorn: *Der ermländische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst*, Braunsberg 1868, sygn. W-391.
2. Cyprian Walewski: *Marcin Kromer*, Warszawa 1874, sygn. IV H-2715.
3. Ks. Leon Kałużyński SVD: *Muzykalia w Agendzie Warmińskiej bpa M. Kromera z 1578 r.* Praca licencjacka pisana pod kierunkiem ks. prof. dr. Hieronima Feichta. Lublin 1960, sygn. IV L-983.
4. Ks. Józef Waclaw Sojka: *Działalność ustawodawcza biskupa Marcina Kromera na Warmii*. Praca doktorska pisana pod kierunkiem ks. prof. dr. Ignacego Leonarda Subery. Warszawa 1964, sygn. IV L-292.
5. Edward Kabat: *Nauka Marcina Kromera*. Praca dyplomowa napisana pod kierunkiem ks. dra Stanisława Rosy. Tarnów 1975, sygn. IV M-565.
6. Leokadia Białous: *Kromeriana w Olsztynie*. Praca magisterska. Promotor: dr hab. Jadwiga Rudnicka. Olsztyn 1979, sygn. IV L-411.
7. Ks. Jan Wiśniewski: *Kancelaria biskupia Marcina Kromera (1569-1589)*. Praca doktorska pisana pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Tomczaka, Toruń 1982, sygn. IV M-444.
8. Bp Jan Obłąk: *Kaplice polskie Marcina Kromera na Warmii*. Odbitka ze *Studiów Warmińskich* II/1965/s. 7-30, sygn. IV J-4165.
9. Ernst Manfred Wermter: *Das polnisch-litauische Staatswesen aus der Sicht de ermländischen Bischofs Martin Kromer (1512/13-1589)*. Odbitka z *Acta Prussica*, Festschrift für Fritz Gause, Beiheft XXIX zum Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr. Würzburg 1968 s. 163-186, sygn. IV G-1747.
10. Ks. Władysław Nowak: *Geneza Agendy biskupa Marcina Kromera*, odbitka ze *Studiów Warmińskich* VI(1969) s. 173-210, sygn. IV H-335.
11. Ks. Józef Sojka: *Ustawodawstwo synodalne biskupa Marcina Kromera († 1589)*, Odbitka ze *Studiów Warmińskich* VII (1970), s. 341-359, sygn. IV J-4337.
12. Ks. Władysław Nowak: *Agenda biskupa Marcina Kromera w dziele ujednoczenia liturgii sakramentów św. w Polsce po Soborze Trydenckim*, odbitka ze *Studiów Warmińskich* XII(1975) s. 29-91, sygn. IV H-289.
13. Jadwiga Kalinowska, Jan Wiśniewski: *Najstarszy warmiński formularz wizytacyjny z czasów biskupa Marcina Kromera (1581)*, *Komunikaty Mazursko — Warmińskie* 1979 nr 2(144) s. 139-164, sygn. IV — 1975.
14. Roman Marchwiński: *Kromer a Grodecki*. Podstawy kartograficzne Kromerowskiej Polonii, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Historia XVI — Nauki Humanistyczno-Społeczne — zeszyt 114 — 1980 s. 133-149, sygn. IV H-3097.
15. Ks. Jan Wiśniewski: *Warmińskie wizytacje Kromerowskie*, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* t. 43: 1981 s. 181-202, sygn. IV J-2835.
16. Jadwiga Ambrozja Kalinowska: *Korespondencja Stanisława Reszki z Marcinem Kromerem w latach 1568-1588*, *Odrodzenie i Reformacje w Polsce*, t. XXXIII: 1988 s. 187-197, sygn. IV J-4443.

MARCIN KROMER — ARCHIVS- UND BIBLIOTHEKSAUSSTELLUNG

ZUSAMMENFASSUNG

In ersten Teil dieser Ausstellung wurden Bücher über das Leben und die Tätigkeit von Marcin Kromer sowie über die Städte Biecz und Lidzbark Warmiński (Heilsberg) zur Schau gestellt.

Im zweiten Teil wurden Archivdokumente gezeigt, darunter die Nominationsbulle, *articuli iurati* und das *Missale Varmiense*, das von Kromer herausgegeben worden ist.

Im dritten Teil wurden Kromers Schriften gezeigt, z. B. *De vera et falsa religione*, *Catecheses*, *Polonia*, *Postillae*, *Historya prawdziwa*.

Im letzten Teil konnte man eine Auswahl der wissenschaftlichen Literatur über Marcin Kromer, den Fürstbischof von Ermland finden.

ŹRÓDŁA MARCINA KROMERA DO DZIEŁA *DE ORIGINE
ET REBUS GESTIS POLONORUM LIBRI XXX*

Wielkie zapotrzebowanie na nowe dzieła historyczne w dobie Odrodzenia sprawiło, że wielu pisarzy oddawało się studiom poświęconym dziejom ojczystym¹. W Polsce wieku XVI brak było nowej syntezy opracowanej zgodnie z wymogami stawianymi przed historykami. Na twórcę dzieła zawsze oddziaływały bowiem klimat epoki, a pisarz jest odbiciem utrwalonych kodów kultury. Wspaniały rozwój historigrafii w Europie zachodniej stawiał przed jej autorami wysokie wymagania. Nie wystarczyła już gruntowna wiedza i talent, należało stworzyć dzieło, które odpowiadało kanonom ówczesnego stylu, modzie oraz zapotrzebowaniu społecznemu. Nie łatwo było też się „przebić” wśród tylu przedstawicieli piszących dzieła historyczne².

Pisarzem, który sprostał tym wymogom był Marcin Kromer, pochodzący z Biecza (1512-1589).

O AUTORZE

Kromer był wykwitem zarówno kultury rodzimej, jako wychowanek Krakowskiej Akademii (1528-33), jak i wpływów obcych studiował bowiem zarówno w Padwie jak i Bolonii (1537-39). W karierze duchownej szybko wspinał się po szczeblach drabiny hierarchicznej. Był proboszczem, piastował godność kanonika, koadiutora, a od r. 1579 biskupa warmińskiego. Przez pewien czas, był sekretarzem biskupa krakowskiego oraz przebywał w kancelarii królewskiej, a od r. 1549 poruczono mu referat spraw pruskich³.

¹ W Polsce w XVI stuleciu pisało dzieła historyczne blisko 15 twórców.

² Wśród historyków tego czasu wybijali się: M. Bielski (ok. 1495-1575) i jego syn Joachim (1550-1599); J. L. Decjusz (ok. 1485-1545); Ł. Górnicki (1527-1603); S. Górski (ok. 1497-1572); J. Herbur (1508-1577); Maciej z Miechowa — Karpiga (ok. 1453-1523); A. Rotundus — Mielecki (ok. 1520-1582); R. Heidenstein (1553-1520); J. Łasicki (1534-1599 ?); S. Orzechowski (1513-1566); M. Strykowski (1547 — przed 1593) i in. Nawet J. Kochanowski napisał 2 twory na kanwie historycznej.

³ L. Finkiel, Marcin Kromer, historyk polski XVI w. Rozbiór krytyczny. *Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydz. Hist.-Filoz.* 1883, t. 16 s. 305, 328 nn., 333 n.

W latach 1550-51 przeprowadził inwentaryzację zasobów Archiwum Koronnego, a rejestry przejranych dokumentów zapewne wywarły wpływ na pisaną przez niego historię⁴.

Inspirację do podjęcia tego trudu wysunął być może król jeszcze w r. 1544, wraz z kanclerzem Janem Ocieskim i podkanclerzem Janem Przerembskim, zwłaszcza, że nie przyniosły pomyślnych rezultatów wysiłki, by napisał historię Polski Rozemberski, ani te, by Hozjusz przystosował do wydania drukiem dzieło Wapowskiego⁵.

Zarówno Kromer, jak też jego pisarstwo historyczne doczekało się szeregu opracowań⁶. Niezastąpione wydają się do dziś rozważania Finkla na temat rozbioru krytycznego jego historii, a z nowszych studia Barycza⁷, czy też wstęp do wznowionego dziełka jego pióra *Polonia*⁸... Mimo tego zagadnienie jest ciągle otwarte, gdyż nie udało się wykorzystać wszystkich źródeł dotyczących Kromera, z uwagi na ich liczebność, szczególnie listów (kilku tysięcy)⁹.

Po Kromerze pozostały dwa dzieła, które mają najważniejsze znaczenie dla oceny jego twórczości, którym możemy też nieustannie stawiać nowe pytania badawcze dotyczące jego warsztatu-źródeł.

POLSKI LIWIUSZ

Dzieło Kromera *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* ukazało się w r. 1555 w oficynie J. Oporinusa w Bazylei i ono też rozstawiło jego autora po całej Europie. O poczytności tego dzieła świadczy wznowienie jego druku w trzy lata po pierwszym wydaniu, oraz dalsze w 1568, już z wprowadzonymi poprawkami i uzupełnieniami. W r. 1582 ukazało się czwarte wydanie. Następne, wydanie zbiorowe, z r. 1589 pt. *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum* ukazało się w Kolonii. Wszystkie więc wydania wyszły

⁴ C. Wałewski: Marcin Kromer. Warszawa 1873 t. 1 s. 40. T. Wierzbowski: Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich, Warszawa 1900 t. 1 s. 92. Do dziś zachował się w Zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie sygn. 84-1042 p. 11-165 z 1551 r.: Inventario Cromeri comprehenduntur diplomata quae in Archivo Regni in Arce Cracoviensi asservabantur p. 167 oraz tamże sygn. 86-1052.

⁵ L. Finkiel, M. Kromer, jw. s. 333 za nim powtarzają te informacje wszyscy pisarze zajmujący się tym dziejopisem, też H. Barycz.

⁶ Starsze opracowanie zestawiono w: Piśmiennictwo Staropolskie. Nowy Korbut. Bibliografia Literatury Polskiej, Warszawa 1964, s. 416-419 oraz nowsza literatura.

⁷ H. Barycz, Dwie syntezy dziejów narodowych przed sądem potomności. Losy Historii Jana Długosza i M. Kromera w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. *Pamiętnik Literacki*. Roczn. 43, 1952. Tenże: Rozwój nauki w Polsce w dobie Odrodzenia. [W:] Odrodzenie w Polsce. Materiały Sesji Naukowej PAN. T. II, Historia Nauki, oraz inne prace jego pióra.

⁸ M. Kromer, Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. Księgi dwie. Przekład S. Kazikowskiego, wstęp i opracowanie R. Marchwińskiego, Olsztyn 1977.

⁹ Listy w rękopisach zachowały się w olbrzymich ilościach. Część dziś w Olsztynie, część w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie por. sygn. rkp. 10-70, 38-210, 39-240, 53-280 (zbiór listów z lat 1558-1561), 53-280, 60-310, (1573-1586) i następne. Tam też sprawozdanie z legacji politycznych oraz różne kopie listów, których nie sposób tu wliczyć.

w oficynach nie krajowych, co pozwala wnioskować, że w pierwszym rzędzie było przeznaczone dla czytelnika zagranicznego. Wkrótce po drugim wydaniu ukazał się przekład w języku niemieckim (1562)¹⁰. Tłumaczenie dzieła Kromera na język polski ukazało się aż w następnym stuleciu (1611)¹¹ pióra Błażowskiego, mimo że zachowała się korespondencja dotycząca przygotowywania przekładu na język ojczysty bakałarza Andrzeja Pograbka oraz samego Cypriana Bazylika (1570)¹² (które nie zostały zrealizowane).

Sam Kromer nie określił swego dzieła ani historią, ani kroniką. Tytuł: *De origine et rebus gestis Polonorum*, pozwala sądzić, że dzieło nawiązuje jednak do dziejów średniowiecznych, jednak dalsze księgi są pojmowane tradycyjnie jako „sekwencja czynów wielkich osobistości” (*gesta et actus*) książąt i królów. Umownie można więc nazwać dzieło historyczne Kromera zarówno historią, jak i kroniką. Kromer podzielił swe dzieło na 30 ksiąg, z których należy wyodrębnić dwie pierwsze. Pisał je autor odrębną metodą i zawierają najbardziej oryginalne i cenne wywody. Hipotezy postawione przez Kromera panowały odtąd niepodzielnie szczególnie w zachodniej historiografii.

Księga pierwsza: Polskiego i słowiańskiego narodu początek i siedliska jest rozdzielona na 16 rozdziałów, których tytuły jasne i rzeczowe informują o problemach badawczych autora i z uwagi na nie warto je przytoczyć (według przekładu Błażowskiego)¹³.

Polskiego i Słowiańskiego narodu początek i siedliska; trojake rozumienie o początkach narodu słowiańskiego; wyżej wymienione rozumowania, fałszywe. Słowacy Dalmatami nie są; Jeśli Słowacy Wandalami są; Słowacy Niemcami nie są; Słowacy albo Sławinowie z Sarmacji wyszli; Narody sarmackie; Wendowie Sarmatami dawnymi są; Wenedowie albo Winidowie Wandalami nie są; Wenedowie i Słowacy krewnymi są; Słowacy i Wenedowie Sarmatami są; Wenedowie i Słowacy skąd rzeczeni; Polaków i Czechów początek według niektórych; Odpór na pomienione rozumienie; O Polakach i Lechu, skąd i kiedy by się wzięli, rozumienie pewniejsze.

Rozważania wstępne są oparte na blisko 170 źródłach informacji, w książce drugiej występuje już tylko połowa tej liczby. Niektórych autorów — źródła cytował Kromer kilkakrotnie. Natomiast spis historyków podany przez samego Kromera w wydaniu drugim w r. 1558 wynosi 53. Można to zestawienie poszerzyć jeszcze o kilkanaście nazwisk, biorąc pod uwagę wzmianki w tekście Kroniki czy też marginalia. A oto zestawienie Kromera:¹⁴

¹⁰ H. Pantaleon, *Mitnächtischer Völckeren Historien*, Bazylea 1562.

¹¹ M. Błażewski, *O sprawach, dziejach i wszystkich innych potocznościach koronnych polskich ksiąg XXX*, Kraków 1611. Wyd. nast., *Kronika Marcina Kromera biskupa warmińskiego*, Sanok 1857, t. I-II.

¹² H. Barycz, *Dwie syntezy*, jw. s. 16 n.

¹³ Cytuję według wydania: Sanok 1857, s. 7 i n.

¹⁴ Według wydania M. Cromeri, *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, Basilea 1558 (jest to wydanie drugie).

Aeneas Sylvius	Franciscus Irenicus	Olaus Magnus
Albertus Crantius	Gallus Monachus	Otto Frisigensis
Annales Russorum	Georgius Magnus	Paulus Diaconus
Annales Lituorum	H. Matius	Paulus Iovius
Anonymos Polonus	Helmoldus	P. Constantinus
A. Sabellicus	Hermanus Contractius	Philip Callimachus
A. Bonfinius	D. Hieronimus	Plinius
Apianus Aleksandrinus	J. Dlugossus	Pomponius Mela
Bernardus Vapovius	Jornandes Alanus	Procopius Caesar.
Berosus Chaldaeus	Jostus Ludovicus Decius	Ptolomaeus Alec.
Blondus Foroliniensis	Josephus Hebraeus	Radevicus
Cornelius Tacitus	Lambertus Schafnaburgensis	Saxo Gramaticus
Dubravius ep. Olomucensis	Luitprandus	Sigism. Herbersteinus
Eginhardus	Martinus Gallus	Strabo
Erasmus Stella	Mathias Miechoviensis	Terentius
Eusebius Cesariensis	Moyses	Venceslaus Hagecus
Eutropius	Naulerus Tubingen	Vincentius Cadlubcus
Ezechial Prof.		Vituchindus Saxo

Zestawienie powyższe można uzupełnić dodatkowo o: Krycjusza, Pomponiusa Letusa, Suriusa, Solinusa, Sylvianusa, Zonarusa, Cyryla i Metodego, Maurycego, Nicefora Kalistego, Amianusa Marcelinusa, Mucjusa.

Nie jest to liczba zbyt imponująca, bo piszący parę lat później swą *Kronikę* Maciej Strykowski wymienił już stu kilkudziesięciu autorów¹⁵, ale przecież nie cyfry stanowią o wartości dzieła. Wśród zestawionych pisarzy zwraca uwagę wymienienie wielu historyków starożytnych, którzy znaleźli się w warsztacie naukowym Kromera zgodnie z wymogami pisarstwa renesansowego. Znał szczególnie wielu pisarzy starożytnych oraz z wczesnego średnio-wiecza. Naturalnie uwzględnił również pisarzy rodzimych: Galla Anonima, Kadłubka, Długosza, Miechowitę, Wapowskiego, Decjusza oraz Kallimacha. Uwzględnił również, chociaż skąpo, materiał dokumentalny¹⁶. Kromer uskarżał się, podobnie jak i inni pisarze tego czasu, że nie miał przewodnika, za którym mógł pójść bezpiecznie, tymczasem już wcześniejsi badacze zwrócili uwagę na to, że wiernie trzymał się Długosza pisząc dzieje do r. 1480¹⁷, kolejnym przewodnikiem po tej cezurze był Wapowki, chociaż czasem powoływał się też na Miechowitę. Naturalnie uwagi powyższe nie dotyczą ksiąg pierwszej a nawet drugiej, pisanej według innych, renesansowych kanonów, te też księgi nie mają wcześniejszego pierwowzoru. Gdybyś-

¹⁵ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka...* ed. M. Malinowski, t. I, Warszawa 1846, s. 2, na odwrocie karty tytułowej.

¹⁶ L. Finkiel, M. Kromer, jw. s. 383 i n. O wadze dokumentów pisał sam Kromer: „którem ja tu wiernie i prawdziwie przepisałem”. Kromer, *Kronika polska*, t. 1, s. 397.

¹⁷ L. Finkiel, Marcin Kromer, jw. s. 338.

my zestawili autorów pod względem częstotliwości występowania ich w *Historii*, to jednym z najwcześniej cytowanych autorów jest Jan Długosz, daleko mniej wystąpił Wapowski, zaś z obcych pisarzy Blondus, Bonfini, Krantz, Eneaszy Sylwiusz. Najczęściej Kromer wymieniał tylko Autorów a nie dzieła, za wyjątkiem Ptolemeusza, Tacyta i Pawła Diakona¹⁸. Niektórych autorów zamieścił Kromer w swym dziele dlatego, by nadać historii cechy nowoczesności, bądź też w celu podjęcia polemiki z nimi, czy poparcia swej tezy bardziej uznanym autorytetem, chociaż nie wnoszą nowych wartości do podawanych relacji. W wypadku gdy sam Kromer wysuwał nową tezę lista zestawionych źródeł jest długa i liczy nawet kilkunastu autorów. Czasem jednak wystarczają Kromerowi przeciwstawienia poglądów pisarza średniowiecznego — renesansowemu (s. 39, gdy pisze o inwazji Słowian do Dalmacji, Istrii i Illirikum, natomiast w odniesieniu do sprawy Mezji (s. 38-9) powołał się na Pawła Diakona i Pomponiusza Mele). Relacja Kromera o podziale Słowian na Antów i Sklawinów jest zaczerpnięta z Jornanda, jak stale nazywał autor Jordanesa, podobnie i dzisiaj oparlibyśmy się na tym źródle. Sprawa spłądrowania *Imperium Romanum* przez Słowian od strony wschodniej jest naświetlona przez Grzegorza św., Prokopiusza i Blondusa¹⁹. Nie zawsze wykazał się jednak Kromer dokładną znajomością źródeł np. pisząc o wczesnych dziejach państwa Franków, czasy Pepina Małego naświetlił w oparciu o Blondusa i Sabellika, ani razu nie wymienił roczników frankońskich (*Annales Regni Francorum*, *Annales Fuldenses* i in.)²⁰. Historię Węgrów, poza polskimi autorami z których korzystał, oparł przede wszystkim na Bonfinim²¹; Niemiec — na Krantzu²², Czech — na Hajku²³, którego mocno krytykuje, Eneaszy Sylwiuszu²⁴, a w późniejszych wydaniach dodał też jeszcze Dubrawiusza²⁵, była też wzmianka z Kosmasa. Można jednak z całą pewnością zaznaczyć, że chociaż wzmianki z kronik ruskich, litewskich i węgierskich są sygnalizowane przez autora, nie były one przedmiotem studiów Kromera, lecz przyjął ich relacje za pośrednictwem swych poprzedników szczególnie Długosza, o czym jednak nie wspominał. Uwagi Kromera o Długoszu są skąpe i niechętne. Czy były one wynikiem odrzucenia przez czynniki rządowe jego wielkiej i wspaniałej syntezy, czy też Kromer tak zajęty sprawami misji politycznych, kancelarią krakowską, problemami pruskimi

¹⁸ J. Radziszewska, Warszawa naukowy Marcina Kromera w jego dziele »De origine et rebus gestis Polonorum« *Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego* nr 525. *Historia i Współczesność*, t. 6. Katowice 1982., s. 138.

¹⁹ M. Kromer, Kronika polska, jw. s. 39 i n.

²⁰ Tamże, s. 61.

²¹ Antonius Bonfinius (Bonfinus), *Rerum Ungaricarum decades IV*. Basiles 1543, 1568. M. Kromera, Kronika polska, jw. s. 102, 139, 161, 192, i in.

²² Tamże, s. 22, 23, 35, 47, 51 i n.

²³ Vaclaw Hajek (Hagiek, Hagijs) z Libočan, *Historia Boiémica*, Basilea 1575.

²⁴ Aeneae Sylvii Piccolomini, *Historia Bohemica*, Colonia 1532.

²⁵ I. C. Dubravius, *Historia Boiémice*, Basilea 1575, (wyd. II) wyd. czeskie I, Prostejov 1552.

a również kościoła na Warmii, piszący tysiące listów, nie miał czasu w pełni i rzetelnie ocenić zasług wielkiego poprzednika na niwie historiografii ojczystej zwłaszcza, że należało studiować nie zawsze czytelne rękopisy. Jednak wbrew surowym osądom Długosza coraz częściej w XVI stuleciu zaczęto do niego sięgać, a Orzechowski nawoływał: „Czytajcie wielkiego historyka polskiego Jana Długosza, aniżeli ode mnie słuchać macie, ale to was ostrzegam [zaznaczam] abyście Długosza czytając za dobre przyjęli co tam znajdziecie”²⁶.

Ciekawi stosunek Kromera do legend. Autor pisząc o smoczej jamie zastanawia się, czy mogła „stanąć z przyrodzenia”. Powtarzając informację o zabiciu bestii „ogień wnętrzości wszystkie bestii wypełnił dodał: „co jeśli wymyśli — nie wiem”²⁷. W dalszej relacji o Kraku przyjął dokładnie przekaz Długosza zbijając informacje Hajka i Eneasza Piccolominiego, którzy pisali, że Krakus był Czechem a zaproszono go na tron książęcy w Polsce.

Źródła, którymi dysponował Kromer były w przeważnej części więc takie same jak i u jego poprzedników, w kilku miejscach zaznaczył o dotarciu do nowych szczególnie dotyczących spraw pruskich i krzyżackich, umów między księciem Konradem Mazowieckim z Zakonem, potwierdzonych przez papieża²⁸. O nich to pisze autor, że otrzymał je od Stanisława Hozjusza, niegdyś chełmińskiego, teraz warmińskiego biskupa, w starych je księgach, niemieckim językiem pisanych, i na zamku lubawskim zachowanych, ... i mnie ich do przejrzenia użyczył”. Oburzony jest także Kromer, że nasze dokumenty „niedbalstwem naszych w proch obrócone”. Miał również w ręku dyplom Fryderyka II dla Krzyżaków z obszernym nadaniem i zastanawia się, czy cesarz miał prawo nadawać te ziemie. Dziś wiemy, że powyższe nadanie było fałszerstwem Zakonu²⁹, więc słusznie się Kromer zastanawiał. Inne przywileje otrzymał od Jakuba Uchańskiego, wynagradzały one zasługi hrabiego Gotarda, położone w walkach z Prusami, Litwą i Jadźwینگami i szeroko analizował okoliczności tych zmagania. Poinformował również nasz historyk swych czytelników o szeregu przywilejach i dokumentach z r. 1228 „za mojej pamięci z Prus przywiezionych” do biblioteki królewskiej o czym pisze również Długosz, ale „inaczej... wszakżem ja wiary starożytnych pism i przywilejów... wolałem się chwycić”³⁰. Podał też długą listę świadków podpisanych w tych dokumentach, oraz w miejscowości w brzmie-

²⁶ H. Barycz, Dwie syntezy dziejów, jw. s. 19, 26, J. Korzeniowski, *Orichoviana*, Kraków 1892, nr 432.

²⁷ M. Kromer, *Kronika polska*, jw. s. 62.

²⁸ Tamże, s. 397, pisał Kromer o przywilejach dla Krzyżaków, które dostał od Hozjusza i w starych księgach na zamku lubawskim zachowanych. Wspominał również na s. 398 o tym, że niektóre dokumenty przywieziono do biblioteki królewskiej już za jego bytności z Prus.

²⁹ Tamże, s. 417.

³⁰ Tamże, s. 398, 399.

niu dokumentów i jemu współczesnych. Wcielił do dziejów też kilka opisów z autopsji, a swe obserwacje zrobił w czasie licznych poselstw (z pobytu w Pradze i Rzeszy). Miał również w ręku dokument, w którym król węgierski nadawał Pławiec biskupowi krakowskiemu (Plochę)³¹. Kilkakrotnie podał również Kromer informację, że widział dokumenty, o których pisał Długosz, zapewne w czasie porządkowania archiwum, podważając sądy Długoszowe czasem również powoływał się na akty prawne, które miał w ręku³².

Kromer konsekwentnie głosił, że głównym dążeniem historyka jest prawda i obiektywizm, czy był wierny tym zasadom wykażą dopiero dodatkowe studia nad jego dziełami.

ZASŁUGI KROMERA I OCENA JEGO DZIEŁA

Pisarstwo Kromera spotkało się z najwyższą oceną w ówczesnej Europie, uznawano go więc za polskiego Liwiusza. On bowiem, jak głoszą w ówczesnym czasie, wniósł polską historiografię do poziomu najwyższych uznawanych sław, a przez wniesienie do jego treści walorów ogólnych i rozszerzenie tematyki dzieło polskiego uczonego było znane i czytane przez ówczesnych luminarzy kultury. Tezy, które wysunął i udowodnił Kromer w wyniku swych przemyśleń i postawieniu nowych pytań badawczych, źródłom już wcześniej wykorzystywanym przez poprzedników stanowiły *novum*³³ i stały się rewelacją naukową w skali światowej.

Nowe były pytania kim są Słowianie, poprzedzone wnikliwą analizą dotychczasowych poglądów, by udowodnić ich błędność i fałsz. Nowa też odpowiedź na postawione pytania: Słowianie nie są Wandalami, lecz jak Winidowie czy Wenedowie są Sarmatami³⁴. Kromer więc jest twórcą teorii o sarmatyźmie i sarmackiego pochodzenia Polaków³⁵. Wielką jego zasługą było odrzucenie wandalsko-słowiańskiej przeszłości Słowian, tak popularnej dzięki Krancjuszowi. Kromer rozwiązał również sprawę praojczyzny Słowian i przedstawił drogę ich wędrówek. Dane na temat rozprzestrzeniania się Słowian na olbrzymich terenach od Wołgi po Łabę, nie są jednak wyczerpujące. *Novum* też stanowi sięgnięcie w dowodzeniu swych tez do językoznawstwa i wykazanie odrębności języka germańskiego i słowiańskiego. Przez wprowadzenie autorów renesansowych *Kronika* stanowiła nową syn-

³¹ Tamże, s. 543. Kromer stwierdza, że widział dokument ten nadany przez króla Wacława w Archiwum królewskim, zapewne przy inwentaryzacji zasobów.

³² Tamże, s. 624.

³³ O wielkim uznaniu jakim cieszyło się dzieło Kromera zagranicą świadczą liczne listy z pochwałami, skierowane do autora dzieła »De origine et rebus testis Polonorum«. Por. H. Barycz, Dwie syntezy dziejów, jw. s. 19.

³⁴ M. Kromer: *Kronika polska*, jw. s. 23-26.

³⁵ T. Ulewicz: *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.* Kraków 1950 s. 94, 103 n.

teżę odpowiadającą zapotrzebowaniu warstwy uczonych, ale czy też społeczeństwa ówczesnego? szlachty?

Jeśliby Kromer nie napisał dalszego ciągu dziejów, lecz ograniczył się tylko do pierwszych dwu ksiąg, zapewne i to by wystarczyło do uznania go za wielkiego historyka tych czasów. Mnogość źródeł, dokładna znajomość dziejów powszechnych, nowe tezy, jasny piękny język, zachwyciły szczególnie zagranicę.

Kromer, jak pisał Orzechowski „objawił nas światu i pokazał co za lud jesteśmy”³⁶. Wybitny humanista tej doby F. Robortellus, w jednym z listów do Kromera pisał, że nikt tak bardzo nie zbliżył się do najwłaściwszego sposobu traktowania dziejów jak polski historyk, „nie wiem kto by się mógł z tobą równać”. Z uznaniem spotkała się również księga o etnogenezie Słowian, jak i analiza źródeł w niej przeprowadzona. Hozjusz, zaprzyjaźniony z Kromerem, informował w liście autora, że już przeczytał znaczną część dzieła, którego formę chwalił gorąco, sugerował jednak drobne poprawki i dołączył swe uwagi i zastrzeżenia. Nie wahał się również zakomunikować, że „historia Twoja nie przypadła do gustu wszystkim”³⁷. Podobnie wysoko ocenił pisarstwo Kromera Orzechowski, którzy nieszczerze napisał, że może za takim mistrzem chyba tylko nosić kałamarz³⁸. Nie omieszkał jednak podać wiadomości, że szlachta czuje się mocno urażona charakterystyką swego stanu. Kromer nawet napisał jak gdyby usprawiedliwienie, w którym zapewniał, że zarzuty stawiane szlachcie wynikały z chęci przestrogi, jej, a nie niechęci do tego stanu, którego, po nobilitacji też stał się członkiem³⁹. Kromer jednak stale gniewał szlachtę, jak mu powszechnie zarzucano, swą pochwałą plebejuszy, nigdy też nie zapomniano mu mieszczańskiego pochodzenia. W walce jednak o przywileje sięgano chętnie do Kromerowej Kroniki.

Najzacieklejsze protesty, i najdłużej trwające, wywołało ukazanie się dzieła na Litwie, gdzie szczególnie ostro wystąpili przeciw dziejopisowi, i jego ujęciu spraw litewskich: Radziwiłłowie i Pacowie.

Wojewoda wileński, Mikołaj Czarny Radziwiłł zarzucił Kromerowi, że szkalował Litwę, nazwał go też mataczem, który nigdy prawdy o tym kraju nie pisał⁴⁰. Krzyczano również, że wiele złego, nieprawdziwie Litwie zarzucił. Sprawa oparła się też o sejmy, gdzie wielokrotnie ją dyskutowano z całym zacięciem.

³⁶ L. Finkiel, Marcin Kromer, jw. s. 406.

³⁷ H. Barycz, Dwie syntezy dziejów, jw. s. 20, 26. C. Wałewski, Marcin Kromer, jw. s. 40.

³⁸ H. Barycz, Dwie syntezy dziejów, jw. s. 22. Kromer bronił się przeciw zarzutom, wydając *Apologia contra obtreccionem quorundam*.

³⁹ Tamże, s. 24.

⁴⁰ Tamże, s. 29.

Powoli jednak, już po latach, uspokajały się umysły, również swei uznawać zaczęli wartość jego dzieła, zaprzyjaźnieni poczęli szukać opinii o swych pracach właśnie u Kromera (Karnkowski, Heidenstein, Brutus)⁴¹. Kromer zresztą przebywając na terenie Warmii, zaprzątnięty był później sprawami kościoła na swej diecezji, ułatwił zapomnienie uraz. Kromerowska Kronika zawdzięczała swą sławę też wielkiej pocztytności i dostępności. Wielokrotnie wznawiana dotarła do chętnych czytelników, w przeciwstawieniu do niepopularnego dzieła Miechowity, bądź pozostających w rękopisach, obszernych kodeksów *Annales Jana Długosza*, czy historii Bernarda Wapowskiego, z których tak gorliwie korzystał Kromer⁴². Równie chętnie czytano także skrót z Kromera wydany w r. 1571 pióra Jana Herburta, kasztelana sanockiego, który wznawiano sześciokrotnie⁴³. Był też dwukrotnie przełożony na język francuski.

Ważne jest również zagadnienie recepcji kroniki dziejopisa. Niestety w tak krótkim ujęciu nie jestem w możności poruszyć wszystkich problemów związanych z Kromerem i jego twórczością, postulować tylko mogę wznawienie jego dzieła, które zapewne ożywiłoby badania nad nim.

⁴¹ Prawdopodobnie część dzieła Wapowskiego zaginęła właśnie bezpowrotnie u Kromera. Dotyczy tego liczna korespondencja Płazy w tej sprawie do biskupa warmińskiego (tamże s. 39) oraz listy w Bibliotece Czartoryskich rkp. 1619, s. 447, 465. Tekst Wapowskiego, o który prosił na próżno Płaza miał być przez Kromera poprawiony. Tamże rkp. 403, s. 197, oraz rkp 1619, s. 485-6. Barycz stawia hipotezę, że być może Kromer obawiał się, by nie wykryto jego zapożyczeń u Wapowskiego.

⁴² J. Herbut, *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa... descriptio*, Basilea 1571, 1584, Gdańsk 1609, Basilea 1615, Gdańsk 1647, Królewiec 1658.

⁴³ Przekład francuski: F. Balduin, *Histoire de Roys et princes de Poloigne*, Paryż 1573, oraz B. Vigenère, *Les Chroniques et annales de Poloigne*, Paryż 1573.

THE SOURCE MATERIAL OF MARCIN KROMER TO HIS MASTERPIECE
DE ORIGINE ET REBUS GESTIS POLONORUM

SUMMARY

Marcin Kromer was one of the most eminent Polish historians of the XVI century. His studies were very high estimated in contemporary Europe. He was said to be Polish Liwius. In this masterpiece the author based on the rich source material. While writing he also used many authors, especially foreign, with the information of whose he enriched the description of the national events as far as 1506. The most independent and valuable was the book of his masterpiece in which the most modern during the Renaissance research methods were reflected. This book concerned the Slavs' ethnogenesis; the author has proved here that they were not Vandals. Kromer's masterpiece was on a higher level than his predecessor's studies of which decided, among others, putting research questions and noticing the new problems. The author has also given scientific foundations to the thesis of an old Polish character.

The author of the article has analysed the source material of Marcin Kromer to his masterpiece *De origine et rebus gestis Polonorum* trying to determinate in what way this historian has used these sources in his study.

MARCIN KROMER W SPRAWIE EGZEMPCJI
DIECEZJI WARMIŃSKIEJ

Na sympozjum kromeriańskim wskazano, że M. Kromer był patriotą i rzecznikiem interesów dworu polskiego. Przymioty te nie przeszkadzały jednak M. Kromerowi stanąć zdecydowanie w obronie egzempcji diecezji warmińskiej i jej niezależności od synodów prowincjonalnych gnieźnieńskich.

Prowincja gnieźnieńska, reprezentowana przez prymasa, skupiała w sobie nie tylko działalność diecezji należących do prowincji, lecz także pozostałych diecezji z Korony, należących do prowincji lwowskiej. Wszystkie te diecezje brały udział w ustalaniu kontrybucji kościelnej dla króla. Jej nazwa kościelna *subsidium charitativum* podkreślała, że Kościół uczynił jej dla państwa dobrowolnie. Dlatego *subsidium* i jego wysokość uchwalali biskupi a nie sejmiki. Diecezja warmińska, złączona z Koroną luźniejszymi węzłami niż pozostałe i nie należąca do prowincji gnieźnieńskiej nie przyjmowała także uchwał prowincji gnieźnieńskiej w sprawie *subsidium*, lecz ustalała sama na swoich synodach jego płatność i wysokość. Dla podkreślenia swej niezależności od Gniezna polecała kapituła warmińska doręczenie zebranego *subsidium* na ręce nuncjusza papieskiego lub króla, zamiast na ręce prymasa.

Dwór polski był zainteresowany w przyłączeniu diecezji warmińskiej do prowincji gnieźnieńskiej. Prymasi polscy dokładali też wiele starań, by ten zamiar urzeczywistnić. Głównym motywem było *subsidium*, jednolitość w jego poborze, ale także i wspólne zwalczanie niebezpieczeństwa reformacji.

Diecezja warmińska należała początkowo do prowincji ryskiej. Z chwilą likwidacji metropolii ryskiej w wyniku reformacji uzyskała Warmia drogą faktu przywilej egzempcji. Pechowym zbiegiem okoliczności sobór trydencki zobowiązał właśnie w tym czasie wszystkie diecezje cieszące się egzempcją do udziału w synodach prowincjonalnych sąsiedniej metropolii i do wprowadzania w życie u siebie ich uchwał. Diecezja warmińska oceniła dekret trydencki jako niebezpieczeństwo wciągnięcia Warmii w orbitę prowincji gnieźnieńskiej i likwidacji jej przywileju egzempcji. Dlatego broniła się długie lata przed synodami prowincji gnieźnieńskiej, powołując się na szczególne uprzywilejowanie diecezji, erygowanej i uposażonej bezpośrednio przez samą Stolicę Apostolską.

Stale powtarzające się wezwania prymasów do udziału w synodach prowincjonalnych, kierowane do biskupów warmińskich i do kapituły trafiały w próżnię.

Ten konflikt rozwinął się za rządów kardynała St. Hozjusza, a w czasie administracji diecezją przez M. Kromera stał się jeszcze bardziej drastyczny. Właśnie synod prowincjonalny zwołany do Piotrkowa na dzień 19 maja 1517 r. miał za zadanie uchwalić nowe *subsidium*. Diecezja warmińska została wezwana do udziału w synodzie. Dodatkowym argumentem tego wezwania było życzenie króla Stefana Batorego, aby wszyscy biskupi polscy wspólnie zastanowili się nad środkami zapobieżenia złu, grożącemu Królestwu. M. Kromer i kapituła warmińska odrzucili wezwanie na synod, powołując się na deklarację arcybiskupa i prymasa Mikołaja Dzierżgow-

skiego z 1544, w której zostało stwierdzone, że Stanisław Hozjusz uczestniczył w synodzie prowincjonalnym nie z obowiązku lecz z racji swej godności i roli w Królestwie i że ten udział nie może stworzyć t.zw. *praeiudicium* to znaczy nie może stworzyć na przyszłość takiego obowiązku. Prymas nie przyjął tłumaczenia i sprawa oparła się o nuncjusza. Ten polecił swojemu audytorowi przygotować opinię prawną, która wypadła niekorzystnie dla diecezji¹. Audytor był zdania, że apelacji diecezji nie można przyjąć zanim nie będzie udowodniona w sposób pewny egzempcja diecezji, na którą się ona powołuje. Diecezja musi udowodnić, że posiada szczególnie przywilej egzempcji, jak to twierdzi, wyjmujący ją także od mocy dekretu soboru trydenckiego. Audytor był zdania, że sobór trydencki nie chciał dopuścić wyjątków od swego dekretu, chyba, że któraś diecezja, już przed dekretem w sposób definitywny taki wyjątek otrzymała. Gdy diecezja warmińska trwała w swym postanowieniu i nie uczestniczyła w synodzie piotrkowskim, włączył się sam król Stefan Batory² i zalecił M. Kromerowi, dla bezpieczeństwa i jedności Królestwa nakłonić warmiaków do udziału w synodzie w Piotrkowie i do rezygnacji w ogóle z egzempcji diecezji. Okazją do tego było zebranie w diecezji *subsidiu*, w wysokości ustalonej przez synod diecezjalny w Lidzbarku, które było w stosunku do dyrektywy synodu piotrkowskiego mocno zaniżone. *Subsidium* zostało i tym razem przekazane bezpośrednio królowi dla podkreślenia niezależności diecezji od prymasa. Król odebrał ten manewr jako szkodliwy dla jedności Królestwa i zwrócił mu na to uwagę w bardzo cierpkich słowach:

„Czcigodny, pobożny i miły nam Panie — pisał król do M. Kromera. Poznałem życzliwość pańską i pańskiej kapituły warmińskiej względem nas i względem Rzeczypospolitej z jego pisma jak i z faktu przekazania nam we właściwym czasie *subsidiu*. Nie mniej miłe będzie nam, jeżeli Twoja Dostojność, z miłości ku Ojczyźnie, której wszystko się należy, nie dopuści do przedsięwzięcia czegokolwiek prywatnego i sprzecznego z dobrem ogólnym Rzeczypospolitej. Ponieważ biskupstwo warmińskie jest członkiem Królestwa, niech przekona Wasza Dostojność pozostałych członków swojej diecezji, aby nie oddzielali się od autorytetu metropolii, która jest jedyną i szczególną w naszym Królestwie i w osobie arcybiskupa gnieźnieńskiego uznają ten autorytet wszyscy biskupi Królestwa i chętnie się mu podporządkowują. Niech więc uświadomi sobie Wasza Dostojność, jakie zło może wyniknąć z takiego oddzielenia się od wspólnoty”.

Marcin Kromer, który zawdzięczał wiele dworowi polskiemu i był przedstawicielem jego interesów na Warmii, miał wiele powodów, żeby życzenie królewskie przyjąć łagodnie i z wyrozumieniem. Ale mocne przywiązanie do Warmii i zaangażowanie się w jej swoistym separatyzmie skłoniły go do zareagowania z popędlivością i spontanicznie.

„Cieszę się — pisał Kromer³, że nasze oddanie i ofiarowane *subsidiu*, chociaż małe, były miłe Waszemu Majestatowi. Nie mniej miłe jest także napomnienie W.M., abym nie tolerował w mojej diecezji tego, co jej indywidualistyczne i sprzeczne z dobrem ogólnym Rzeczypospolitej. To było zawsze moją troską i teraz jest szczególnie, gdy mi taka wielka godność została przydzielona. Przypisuje się mnie, że upodabnam się do gdańszczan, buntujących się przeciwko W.M. i przeciwko Rzeczypospolitej, a to dlatego, że nie uznają się wraz z moją diecezją za poddanego prawu metropolitalnemu arcybiskupa gnieźnieńskiego. Jeżeli tych, którzy nie są poddani arcybiskupowi uważa się za zbuntowanych, co należałoby sądzić o tych którzy nie tylko się oddzielili od arcybiskupa, lecz także od Kościoła Chrystusowego? Wasz Majestat przewodzi nie jednemu plemieniu i nie jednej grupie ludzi. Nie jeden i ten sam rodzaj praw mają te społeczności. Są tu Litwini, Liwowie, Germanie, Tatarzy, Ormianie, Rusini. Mają oni swoje własne prawa i swoje własne kraje. Rusini i Ormianie mają nawet własnych biskupów (oby ich nie mie-

¹ Belletrutus, audytor nuncjatury. Opinia z 1576 r. w: Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (= ADWO) AB Eb 15.

² Stefan Batory do Marcina Kromera. Pismo z dnia 3 sierpnia 1577 r. ADWO, A.5 k. 121 w. -122 r. tamże, Ab 11, vol.I, k. 78-79 i A 88, k. 248-249.

³ Responsum Reverendissimi Domini Martini Cromeri Stephano Regi z dnia 21 sierpnia 1577 r. ADWO, A.5, k. 122 tamże A.88, k. 249 v. -251 r.

li). Te prawa strzegą i zachowują każdy stan w jego własnych uprawnieniach. Tolerują one Kalwinów, Konfesjonistów, Trynitarzy, Anabaptystów i pozostały tłum heretyków, którzy się oddzielili nie tylko od prowincji gnieźnieńskich, lecz także od wiary katolickiej. I nikt z tych nie jest obwiniany z racji swych odrębności o segregację lub odszczepienie. W ciele ludzkim jest bowiem wiele członków i nie wszystkie, że użyję słów św. Pawła mają te same czynności. Czy to jest podejrzane, że diecezja warmińska nie podlega arcybiskupowi gnieźnieńskiemu? Byłoby miejsce na podejrzenie, gdyby ktoś to sobie uzurpował na podstawie nowego prawa, sprzecznego z dawnym zwyczajem (*praeter morem maiorum*) co miało miejsce dawniej w diecezji chełmińskiej. Podstępem Krzyżaków została ona oddzielona od metropolii gnieźnieńskiej z której powstała i przyłączona do metropolii ryskiej. Kościół warmiński natomiast albo od samego założenia był poddany bezpośrednio papieżowi, do którego należy tworzenie diecezji i metropolii, albo też na początku poddany Rydze ale wnet przez zmianę decyzji poddany bezpośrednio papieżowi⁴. Z tej racji natomiast, że diecezja warmińska przyłączyła się do Królestwa polskiego, odnosiła się ona zawsze do królów polskich i do samego Królestwa z wielką wiernością i posłuszeństwem. Nawet w najtrudniejszych czasach nie przyłączyła się do żadnego innego Królestwa. W papieżu jednoczy się autorytet względem wszystkich wiernych, również względem arcybiskupa gnieźnieńskiego. Także Wasz Majestat uznaje autorytet papieża nie mniej niż inne Królestwa, nawet „in temporalibus”. W sprawach natomiast duchowych nie jest świadectwem łączności z metropolią gnieźnieńską uchwała ostatniego synodu w Piotrkowie w sprawie nie wprowadzenia w życie w tej prowincji agendy diecezji warmińskiej, czyli rytuału. Papież nie odstręcza biskupów warmińskich od prowincji gnieźnieńskiej przez to, że jest pracodawcą dla diecezji. Bez jego bowiem autorytetu nic nie może być zgodne z prawem. Gdybym nawet chciał sam przyłączyć diecezję do prowincji gnieźnieńskiej, na przeszkodzie byłby autorytet biskupów warmińskich, a konkretnie mówiąc kardynała Hozjusza, który nadal jest biskupem warmińskim. Bez jego zgody i zezwolenia Stolicy Ap. nie mogę niczego zmieniać”.

Wystąpienie M. Kromera, nacechowane odwagą i zadziornością świadczy o jego desperackiej determinacji obrony egzempli diecezji nawet za cenę utraty łaski u króla. W piramidzie celów postawił M. Kromer interes diecezji przed troską o względy u króla. Wśród jego przymiotów patriotyzmu i wierności królowi stanowi ten patriotyzm warmiński Kromera cenny klejnot w jego bogatej osobowości.

Zgodnie z wcześniejszą zapowiedzią poinformował M. Kromer o żądaniu króla i naciskach metropolii gnieźnieńskiej, swego zwierzchnika kardynała Stanisława Hozjusza rezydującego w Rzymie. St. Hozjusz nie przejął się zbyt tymi żądaniami i nie angażował się osobiście do walki o ochronę egzempli, lecz ograniczył się do udzielenia rad⁵. Pochwalił zarząd diecezji, że nie uległ presji króla ani prowincji i że *subsidiūm* przekazał królowi, pomijając prymasa. Uważał, że jeszcze trafniej byłoby, gdyby kogoś z diecezji wystano na synod piotrkowski, aby uroczyście zaprotestować przeciw żądaniom synodu w sprawie *subsidiūm* i być może także w sprawie prób przyłączenia diecezji do prowincji. Król, dobrze poinformowany zmieniłby z pewnością swoje zdanie. Natomiast arcybiskup sam dobrze wie, że nie ma żadnej podstawy. Bracia z diecezji robią słusznie, że bronią się przed prowincją gnieźnieńską, bo ona nie ma i nie będzie miała żadnego prawa do diecezji”.

⁴ Ta nieścisła informacja o sytuacji diecezji warmińskiej w organizacji metropolitalnej Kościoła została zaniechana w publikacji M. Kromera pt. *Descriptio Episcopatus Varmiensis* z 1583 r. zob. ADWO B 1 a, k. I.

⁵ List St. Hozjusza do M. Kromera z dnia 18.12.1577. Oryginalny autograf w ADWO, D. 72 k. 94-95. List ten przesłał M. Kromer Kapitulie warm. do wiadomości z pismem z dnia 5.03.1578 r. Ricksarkivet, Extr. 148 b, k. 16.

Również doradca St. Hozjusza St. Reszka napisał list do Kromera⁶, w którym informuje, że St. Hozjusz nie uznaje zależności diecezji od prowincji gnieźnieńskiej, jest jednak za przestrzeganiem dekretu Soboru trydenckiego w sprawie obowiązku diecezji wyjętych uczestniczenia w synodach jednej z sąsiedzkich prowincji.

Marcin Kromer nie zakończył sporu o niezależność od Gniezna. Trwał on około 150 lat. Wystąpił w ostrej formie ponownie za biskupa Sz. Rudnickiego, Mikołaja Szyszkowskiego i za Krzysztofa Szembeka⁷. Przesłał być aktualny dopiero w 1921 r. przez włączenie diecezji warmińskiej do metropolii wrocławskiej.

M. KROMER LEHNT DIE ABHÄNGIGKEIT DER DIÖZESE ERMLAND VON DER KIRCHENPROVINZ GNIEZNO AB

ZUSAMMENFASSUNG

Der polnische König Stefan Batory verlangt von M. Kromer die völlige Einverleibung der Diözese Ermland in die Kirchenprovinz Gniezno, mit der Begründung, dass es die Einheit des polnischen Königreiches verlange. M. Kromer lehnt jedoch diese Forderung ab, indem er sich darauf berief, dass das Königreich Polen viele Nationen und Religionen habe und dass die Privilegien der Diözese Ermland keineswegs dem Königreich Polen schaden.

⁶ S. Reszka do M. Kromera dnia 16 grudnia 1578 r. ADWO, D. 116, k. 73.

⁷ Por. R. Bodański, Dzieje walki diecezji warmińskiej o niezależność od synodów metropolii gnieźnieńskiej 1563-1728, *Studia Warmińskie*, XIX (1982) 147-183.

MATERIAŁY I SPRAWOZDANIA

KS. WŁADYSŁAW NOWAK

Studia Warmińskie
XXVI (1989)

IN MEMORIAM KS. PROFESORA STANISŁAWA ZDANOWICZA (1906-1978)

Z grona polskich liturgistów okresu realizacji odnowy liturgicznej po Soborze Watykańskim II Pan powołał do siebie na wieczne gody Baranka (Ap 19,7-9), dnia 14 października 1978 r. w Olsztynie ks. prof. Stanisława Zdanowicza. Uroczystości pogrzebowe rozpoczęły się importą do współkatedry warmińskiej dnia 16 października, gdy *Orbi et Urbi* ogłoszono wybór ks. kard. Karola Wojtyły na papieża, który obrał sobie imię Jan Paweł II. Pogrzeb odbył się nazajutrz z udziałem księży biskupów warmińskich, licznych kapłanów i wiernych.

I. ŻYCIE I DZIAŁALNOŚĆ

Urodził się 5 XII 1906 r. w Rzeszy koło Wilna, w dwa dni później został ochrzczony w kościele Przenajświętszej Trójcy w Suderwie. Po ukończeniu szkoły podstawowej i Gimnazjum Archidiecezjalnego w Wilnie, w 1928 r. wstąpił do Seminarium Duchownego. Studia filozoficzno-teologiczne w Seminarium i na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie ukończył w 1934 r. i w tymże roku 26 maja przyjął święcenia kapłańskie z rąk arcybiskupa R. Jałbrzykowskiego. Po święceniach pracował jako wikariusz w Wilnie, Ostrowcu, Grodnie, a jako wikariusz kooperator w parafii Roś gdzie zastała go druga wojna światowa. Po jej zakończeniu na mocy tzw. umowy „repatriacyjnej”, zawartej między rządem Polski i Związku Radzieckiego, opuszcza Wileńszczyznę i przybywa do Białegostoku, gdzie pełni funkcję misjonarza diecezjalnego. Tu też arcybiskup wileński udziela mu pozwolenia na wyjazd do Rzymu celem podjęcia studiów liturgicznych na *Gregorianum*, lecz Ministerstwo Spraw Wewnętrznych PRL w piśmie z dnia 3 II 1947 r. odmówiło mu wydania paszportu. Wobec tego podjął studia na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Studia ukończył zdobyciem dyplomu doktora teologii na podstawie pracy: *Liturgiczny kult św. Jadwigi na Śląsku. Studium historyczno-liturgiczne*. Po czym we Wrocławiu pełni funkcję profesora liturgiki i homiletyki, bibliotekarza Wyższego Seminarium Duchownego i rady Kurii Biskupiej. Wydaje się, że

z powodów polityczno-kościelnych był zmuszony szukać pracy w innej diecezji. Wówczas to w 1951 r. Administrator Apostolski ks. inf. W. Zink przyjmuje go do diecezji warmińskiej powierzając mu funkcję profesora liturgiki i homiletyki oraz audytora sędziego w referacie spraw małżeńskich Sądu Biskupiego. W latach 1955-1962 dojeżdża z Olsztyna do Warszawy z wykładami prawa liturgicznego w Akademii Teologii Katolickiej na Wydziale prawa kanonicznego. Pełni także od 1961 do 1970 r. funkcję prezesa Sesji Naukowych Rady Pedagogicznej Księżych Profesorów WSD *Hosianum* w Olsztynie, odbywających się raz w miesiącu roku akademickiego. Dla usprawnienia dzieła realizacji odnowy liturgicznej w Kościele warmińskim biskup J. Drzazga mianuje go wiceprzewodniczącym diecezjalnej komisji liturgicznej w 1966 r. a w dwa lata później powierza mu funkcję referenta do spraw liturgicznych diecezji. Dziełem realizacji odnowy liturgicznej służy też *Kalendarz Liturgiczny Diecezji Warmińskiej*, zwany *Directorium*, który redaguje od 1954 do 1978 roku. W uznaniu zasług dla życia kościelnego na Warmii ks. biskup T. Wilczyński mianuje go kanonikiem gremialnym Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście w 1960 r. Na prośbę ks. biskupa J. Drzazgi, ordynariusza diecezji warmińskiej, został odznaczony przez Papieża Pawła VI godnością Honorowego Prałata Papieskiego w 1968 r.

Ks. profesor S. Zdanowicz był całą swą przebogatą osobowością stale w Kościele i żył zawsze Kościołem. Przeżywał rzeczywistość Kościoła przede wszystkim w świętej liturgii, którą nadzwyczaj umiłował, i była ona dla niego nie tylko zbiorem obrzędów i przepisów, lecz wyrazem najgłębszych tajemnic Bożego objawienia i naszego odkupienia.

Najbardziej twórczy okres jego życia przypadł na czas realizacji soborowej odnowy liturgicznej w diecezji warmińskiej. Dziełu temu oddał się całym sercem i umysłem. Wielkie zasługi oddał przez działalność referatowo-odczytową na konferencjach rejonowych dla duchowieństwa warmińskiego przy realizacji odnowy: Mszy św., wprowadzeniu języka ojczystego do liturgii, obrzędów sakramentu chrztu, bierzmowania, małżeństwa, koncelebry eucharystycznej, liturgii Wielkiego Tygodnia.

2. PRACA DUSZPASTERSKA

Pracę duszpasterską widział zawsze integralnie złączoną z liturgią już jako wikariusz, reko-lekcionista a najbardziej dojrzałe jako profesor liturgiki i homiletyki w WSD *Hosianum*. Bardzo chętnie podejmował się dzieła głoszenia rekolekcji, misji. Z braterską miłością pomagał w duszpasterstwie współbraciom kapłanom służąc posługą Słowa Bożego. W trosce o życie duchowe wiernych opracował modlitewnik dla ludzi świeckich. Celem ożywienia udziału wier-nych w niedzielnej Mszy św. wydał mszalik niedzielny, w którego przedmowie zachęcał do posługiwania się nim podczas liturgii Mszy św. Jako ceremoniarz liturgii pontyfikalnej z udziałem biskupów przygotowywał starannie obrzędy w katedrze i do ważniejszych uroczystości diece-zjalnych.

3. PRACA NAUKOWO-DYDAKTYCZNA

W wieku lat 44 uzyskał stopień doktora teologii na podstawie pracy o św. Jadwidze, pionier-skiej na owe czasy, zapoczątkowując cały cykl prac dyplomowych na UJ i KUL poświęconych kultom świętych. Jest autorem 2 prac w formie książkowej, jednej w formie maszynopisu, 19 artykułów w tym 4 o charakterze naukowym, pozostałe to popularno-naukowe i kaznodziej-skie, 26 roczników *Kalendarzy Liturgicznych Diecezji Warmińskiej*. Był też konsultorem przy edycji śpiewnika parafialnego dla diecezji warmińskiej. W ramach Sesji Naukowych Rady Ped-agogicznej Księżych Profesorów wygłosił 35 prelekcji z zakresu problematyki liturgicznej. Nauko-wo i dydaktycznie był związany z Seminarium wrocławskim przez 2 lata, z ATK przez 7 i WSD *Hosianum* 27 lat. Jego dorobek naukowy ma wiele pozycji o charakterze przyczynkarskim.

4. KIERUNKI BADAŃ NAUKOWYCH NAD LITURGIĄ

Liturgię jako naukę ujmował w jej aspekcie rubrycystycznym i historycznym. Stąd jego działalność naukowa poszła w kierunku analizy przepisów liturgicznych odnowy Wielkiego Tygodnia, Nowego Kodeksu Rubryk, obrzędów nowego Mszału, Chrztu, Bierzmowania i Małżeństwa. Temu kierunkowi badań służyła także praca przy redakcji *Kalendarza Liturgicznego Diecezji Warmińskiej*. Rubrykom przypisywał wielkie znaczenie widząc w nich gwarancję poprawności kultu Bożego, może nawet czasem kosztem udziału czynnego i łatwego wiernych w liturgii.

Innym kierunkiem badań nad liturgią był jej aspekt historyczny. Wpłynęła zapewne na to praca doktorska o charakterze historycznym, formacja humanistyczna, a także jego bogaty księgozbiór o tematyce historycznej i hagiograficznej. Umiał wydobywać rzeczy stare i nowe ze skarbca historii dla zrozumienia piękna odnowy liturgii. W wyjaśnieniu duchowieństwu i wiernym nowych form liturgii najczęściej odwoływał się do tego co było już, do historii. Tematykę badań nad liturgią wyznaczały mu etapy odnowy liturgii ówczesnego Kościoła. Ale wydaje się, że najwięcej troski badawczej poświęcał świętym, co czyniło go mistrzem ukazywania tajemnicy wiary o świętych obcowaniu (*communio sanctorum*); zdawało się jakby święci byli obecni w jego różnych potrzebach życia codziennego. Lubił także pielgrzymować do grobów świętych i ich sanktuariów.

Pod koniec jego życia dało się zauważyć podkreślanie aspektu pastoralnego liturgii. Brakło mu już czasu do studium teologicznego rozumienia liturgii co wyznaczała soborowa Konstytucja Soboru Watykańskiego II o Liturgii.

Liczne podróże do Rzymu, Paryża, Belgii, krajów Kościoła prawosławnego zainspirowały jego zainteresowanie do badań porównawczych liturgii, co znalazło wyraz w działalności odczytowej na Sesjach Naukowych Rady Pedagogicznej.

Wykazał wielką odwagę w rozumieniu odnowy liturgicznej i jej energicznym wcielaniu w życie, czym przysparzał wiele trosk niektórym autorytetom życia kościelnego. Zgromadził także wielki księgozbiór będący dorobkiem całego jego życia i obrazem zainteresowań liturgią, historią, liturgią, obyczajowością, sztuką. Został on przekazany Bibliotece WSD *Hosianum* w Olsztynie. Brał udział w Kongresach Teologów Polskich, w seminariach naukowych wykładowców liturgiki co pomagało mu do dość dobrej oceny kierunków odnowy liturgii, jej recepcji i stanu realizacji.

W codziennych relacjach z ludźmi cechowała go bezinteresowność, prostota i bezpośredniość, co mu zjednywało powszechny szacunek i życzliwość. Lubił anegdoty ze swego życia opowiadać sam, a jeszcze chętniej słuchać, gdy były opowiadane przez innych. Anegdoty te do dziś opowiadane przy okazji spotkań kapłańskich podkreślają jak go brak.

5. WYKAZ PRAC OPUBLIKOWANYCH

- O służeniu do Mszy św., *Dzwonek Seminaryjny* (Wil. powiel.) 1 (1929) nr 1 s. 11-14.
- Kazanie na pogrzebie śp. Romana Dmowskiego w farze grodzieńskiej, *Nowe Życie*, 22 (1939) nr 8.
- Święta maryjne Matki Bożej w maju, *Słowo Powszechne* (= SP) 1 (1947) nr 38.
- Liturgiczny kult św. Jadwigi na Śląsku. Wrocław 1950 mps.
- Zarys historyczny liturgicznego kultu św. Jadwigi na Śląsku, *RBL* 6 (1953) ss. 102-115.
- Poezja adwentu, *SP* 5 (1954) nr 26.
- Śp. ks. dziekan Kazimierz Dmuchowski, *Warmińskie Wiadomości Diecezjalne* (WWD), 10 (1955) z. 2 ss. 22-25.
- Konsekwencja dekretu Św. Kongregacji Obrzędów o sprowadzeniu rubryk do prostej formy, *Polonia Sacra*, 7 (1955) z. 2-3 ss. 174-195.
- Dwa dekrety liturgiczne dla diecezji warmińskiej, *SP* 4 (1955) nr 26.
- W Gietrzwałdzie pielgrzym znajdzie pociechę i siłę, *WWD* 12 (1957) z. 4 ss. 46-49.

- Mszał niedzielny. Olsztyn 1958.
- Konsekracja Jego Ekscelencji Księdza Biskupa dra Józefa Drzazgi, *WWD* 14 (1959) z. 2 ss. 19-21.
- Długowieczne kapłaństwo za wierność Bogu, *WWD* 15 (1960) z. 4 38-41.
- Z modlitwą przez życie. Olsztyn 1961.
- Konsekracja dzwonów według nowego porządku, *WWD* 17 (1962) z. 5 ss. 39-45.
- Niedzielne poświęcenie wody według nowego Mszału i nowego Pontyfikatu z 1962 roku, *WWD* 18 (1963) z. 1 ss. 50-52.
- Święta maryjne u różnych narodów 1914-1960, *Studia Warmińskie* (= *SW*) 1 (1964) ss. 339-372.
- Święta maryjne partykularne umieszczone w nowym Mszale Rzymskim z 1961, *SW* 2 (1965) ss. 351-369.
- Kalendarz święt maryjnych. Posłaniec Warmiński czyli Kalendarz Maryjny (= *KM*), 3 (1973) ss. 16-20.
- Agendy protestanckie, *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin 1973 kol. 174 (= *EK*).
- Ambrojański ryt, w: *EK* t. 1, Kol 409-410.
- Kalendarz Liturgiczny Diecezji Warmińskiej: 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979.
- Kalendarz liturgiczny, *KM* 1(1970), 2(1972), 3(1974), 4(1975).
- Wykaz tez do egzaminu proboszczowskiego z Liturgiki: *WWD* 15 (1960) z. 2, 16 (1961) z. 2, 17 (1962) z. 2, 18 (1963) z. 1, 19 (1964) z. 1, 20 (1965) z. 5, 22 (1967) z. 2, 23 (1968) z. 2, 24 (1969) z. 3, 25 (1970) z. 2, 26 (1971) z. 2, 27 (1972) z. 2-3, 29 (1974) z. 4, 30 (1975) z. 4, 31 (1976) z. 3, 32 (1977) z. 2, 33 (1978) z. 4.

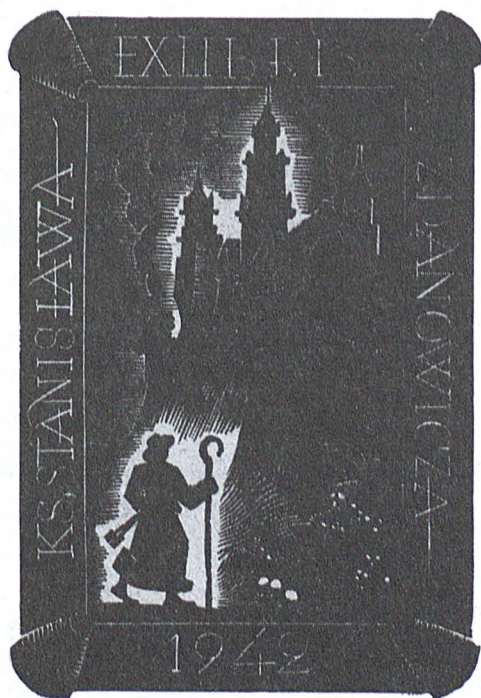
6. PRACE NIEOPUBLIKOWANE

Pamiętnik (1961-).
Zapiski kazań i żywotów świętych.

7. BIBLIOGRAFIA PODMIOTOWA

- Schemat. Archidiec. Wileńskiej za lata 1928-1939. — Spis duchowieństwa (archidiecezji wileńskiej) w granicach obecnej Rzeczypospolitej Polskiej na 1948 r. Białystok 1948 r. s. 3.
- *W. Urban*: Duszpasterska siejba kapłanów-repatriantów na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945-1970. Wrocław 1972 ss. 124-125.
- *Rocznik diecezji warmińskiej. Rok 1974*. Olsztyn 1974 s. 453.
- *T. Krahel*: Zdanowicz Stanisław (1906-1978), prałat papieski, liturgista. W: *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981* t. 7. Warszawa 1983 s. 485.
- *A. Zieliński*: Ksiądz Stanisław Zdanowicz jako liturgista. Olsztyn 1984 ss. I-V, + 132, praca magisterska napisana na seminarium z liturgiki w WSD „Hosianum” na PAT w Krakowie.
- Katalog prac naukowych powstałych na wyższych uczelniach katolickich w Polsce 1983-1986. Opr. *J. Adamski*. Lublin 1989 s. 298, p. 728.

STARODRUKI PO Ś.P. KS. PROF. DR STANISŁAWIE ZDANOWICZU,
PRZEKAZANE BIBLIOTECE WARMIŃSKIEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO
„HOSIANUM” W OLSZTYNIE

Ks. Stanisław Zdanowicz znany był najbardziej jako profesor liturgiki i kaznodzieja. Mniej znany był jako miłośnik ksiąg. Od 1942 r. posiadał własny exlibris, przedstawiający pielgrzyma, zdążającego do grobu św. Stanisława, Biskupa i Męczennika, na Wawelu.

Po śmierci ks. Stanisława Zdanowicza 16 października 1978 r. jego księgozbiór powiększył zbiory Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego Hosianum w Olsztynie.

W przekazanym zbiorze księzek najcenniejsze były 53 starodruki, których wykaz podaję niżej. 12 pochodzi z XVI w., 3 z XVII w. reszta z XVIII w. 15 ksiąg było drukowanych w Krakowie, 6 w Warszawie, 5 w Wilnie, 4 w Braniewie, po 3 w Kaliszu i na Jasnej Górze, dalsze w różnych miastach Polski i Europy. Część starodruków, 14 księzek, zakupił ks. Stanisław Zdanowicz w antykwariatach Krakowa, Warszawy, Olsztyna i Poznania, głównie w latach 1949-1959.

Inne pochodziły z darów, m.in. od ks. Henryka Gulbinowicza, z parafii w Orniecie i Wozławkach.

Zbiór księzek ks. Stanisława Zdanowicza daje się ująć w określone tematy. Czołowe miejsce zajmuje w nich problematyka liturgiczna. To zainteresowanie wynikało ze specjalizacji, studiów nad dziejami służby Bożej, wykładów. Świadczyło również o postawie i przekonaniu, że służba liturgiczna jest najpełniejszym sposobem oddawania czci Bożej. Ks. Stanisław Zdanowicz, jakby to wynikało z jego księzek, był zwolennikiem ogromnego zróżnicowania służby liturgicznej. Zdawał się widzieć w tym zróżnicowaniu szeroką gamę ludzkich możliwości oddawania czci Bożej. Interesował się więc nie tylko książkami o liturgii Kościoła Wschodniego, ale również obrządkami zakonnymi, ich odrębnościami, zmianami, dodatkami i uzupełnieniami.

Inny dział księgozbioru ks. Stanisława Zdanowicza to książki, broszury, druki ulotne i obrazki o tematyce hagiograficznej, ściśle związane z jego wielkim umiłowaniem i czcią świętych Pańskich. Ks. Stanisława Zdanowicza interesowały głównie życiorysy, modlitwy do świętych, przeważnie polskich, jak i pochodzących z pogranicza polsko-wschodniego. Szczególnym zainteresowaniem darzył liturgiczny kult świętych, czego dowodem może być rzadki zbiór propriów brewiarzowych z wielu diecezji i zakonów. Ks. Stanisław Zdanowicz kupował książki z broszury z życiorysami świętych, błogosławionych i świątobliwych niekiedy mało znanych, że wspomnę tu bł. Izajasza Bonera, sługi Boże i Zygmunta Łozińskiego.

Inny dział zainteresowań obejmował książki na temat polskiego Wschodu, a więc dziejów, geografii i kultury Wilna, polskiej Litwy, Białorusi. Były to głównie wydawnictwa polskie, wydawane w okresie międzywojennego dwudziestolecia.

Książki ks. Stanisława Zdanowicza zawierają wiele cennych inskrypcji, dotyczących zakupu, miejsca pobytu wrażeń i przeżyć religijnych. Obok zdeponowanych od 1989 r. w Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie *Dzienników* stanowić będą cenne źródło do bogatej działalności kapłańskiej ks. Stanisława Zdanowicza.

Ordo misse, secundum institutionem sacrosancte ecclesie Romane, que est caput et princeps totius orbis, cum notabilibus et glossis additis, ... Cracovie: M. M. Scharfenberg 1529.

Estr. XXIII, 414.

Ian Alexander Paprocki: Pasterska biskvpa krakowskiego świętego Stanisława w kościele katedralnym Przemyskim wystawiona dobroć... W Krakowie w drukarni Łukasza Kupisza 1651.

Estr. XXIV, 84.

Franciszek Rychłowski: Lew wesoło odchodzący, od rzeki uczęstowany, w kazaniu przy exequiach świętej pamięci Jasnie Wielmożnej Pannicy P. Barbary ze Zmigroda Mniszkowej, Kasztellanki Sąddeckiej, Starosciny Sanockiej, etc. etc. w osobie Chrystusowej wkazany. W Krakowie w drukarni Łukasza Kvpisza 1653.

Estr. XXVI, 515.

[Izaak Dominik Malinowski:] Koronaa złota nad głową zranioną B. M. Iozaphata Kvncewicza, arcybiskvpa Polockiego, Zakonv S. Bazylego W. za iedność z Kościołem S. Rzym-skim, od odszcpięncow Witebskich okrutnie zabitego... W Wilnie: OO. Bazylianie 1673.

Estr. XXII, 96 n.

Amandus Hermann: Capistranus Trivmphans, Historia fvdamentalis de sancto Joanne Capistrano, Ordinis Minorvm Insigni Regvlaris observantiae propagatore, ... Coloniae: Apud B.J. Endterum 1700.

Johann Ulrich Kraussen: Historischer Bilder-Bibel, welche besteht in fünf Theil, ... Augspurg 1698-1700.

Joseph Friederich Leopold: Ergötzliche Kunst-Schau oder Eigentliche Vorstell — und Abbildung einer Sinn-reichen Inventionen und kostbaren Arbeiten, so ehemals bey einer Englischen Extraordinar-Ambassade zu Rom zum Vorschein gekommen, ... Augspurg 1700.

Skarb serdeczny dusze pragnącey, miłować Boga, y iemu służyć. To iest, różne nabożeństwa, y akty wewnętrzne cnot chrześciańskich. Z przydatkiem wielu nauk, informacyi, y instrukcyi do tego należących z różnych autorow zebrane, na dwie części rozdzielone, francuskim y pol-

skim językiem wyrażone ... przez zakonnice Nawiedzenia Najświętszej Panny Maryi. W Warszawie: W Drukarni I.K.M. w Collegium OO. Scholarum Piarum 1701.

Estr. XXVIII, 128.

Antoni Sz y r m a: Dni skarbowe do skarbu wiecznego Krola należące, dni świątecznymi kazaniem i rozgłoszone, pod skarbowe klucze oddane, ... W Wilnie: W Drukarni Akademickiej Societatis Iesv 1719.

Estr. XXX, 356.

Mikołai Gherald z Wyżyc Wyżyc k i: Skarb zakryty święto-złoty Karmelw roz przy wroczystości zakrytego skarbu Bozego Anny Przeświętey, na Wesolą do nowo erygowanej fundacyi reformowanego Teresy s. Karmelw introdukcya pod zaszczytem herbowych roz Jana na Słypowie Szebeka ... W Krakowie w Drukarni J. Matyaszkiwicza 1725.

Estr. XXXIII, 484.

Ludwik El b i n g: Relacya o wielkiej świątnicy albo bazylice assyjskiej, głowie y Matce całego Braci Mniejszych Zakonu ... W Krakowie w Drukarni J. Matyaszkiwicza 1727.

Estr. XVI, 33.

Piotr Ayacynt P r u s z c z: Forteca Monarchow y całego Krolestwa Polskiego duchowna, ... W Krakowie w Drukarni Akademickiej 1737.

Estr. XXV, 330.

Adam N a r a m o w s k i: Kazanie na dzień Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w kościele warszawskim Societatis Jesu miane, J.W.J.P. M.M. z Kozielska Ogińskiego, Wojewodzie Witebskiemu, ... na prymicyach syna jego W.X. Franciszka Ogińskiego S.J. ofiarowane. Warszawa w drukarni Kollegium Warszawskiego SJ R.P. 1733.

Estr. XXIII, 36.

Rituale sacramentorum, ac aliarum Ecclesiae ceremoniarum, ... autoritate ... D. Christophori, Andreae Joannis Comitis in Słupow Szebeka: Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Varmiensis et Sambiensis, Terrarum Prussiae Praesidis, tum Synodali Ordinatione concinatum. Brunsbergae: Typis Collegii Societatis Jesu 1733.

Estr. XXVI, 313.

Łukasz Wawrzyniec L u b a s z o w s k i: Ortvs caelestium gratiarum ad occasum felicitatis humanae D. Joannes Cantivus Confessor. sac. the. doctor et professor Regni Poloniae, M.D. Lithuaniae, et Universitatis Cracoviensis Patronvs, ... demonstratus. Posnaniae: Typis Academicis 1734.

Estr. XXI, 426.

[Grzegorz K n a p s k i] Synonyma seu dictionarium polonolatinum. In gratiam et usum studiosae iuventutis Poloniae. ... Sandomiriae: Typis Col. Soc. Jesu Anno Domini 1734.

Estr. XIX, 33.

[Remigiusz S m i a r o w s k i:] Fontanna mistyczna z obrazu Najśw. Panny Maryey od roku 1684, cudownymi łaskami w kościele wileńskim Łukiskim SS. Apostołów Filipa y Jakuba Zakonu Kaznodziejskiego Prowincyi Litewskiej słynącego, wytryskająca, ... W Wilnie w Drukarni Akademickiej Soc. Jesu 1737.

Estr. XXVIII, 294.

Gottfried Cleemann: Der andächtige Soldat oder Gebet-Buch, vor alle Officire und gemeine Soldaten, ... Chemnitz, bey J. Ch. u J.D. Stösseln 1740.

Martinus Francovicz: Vita beatae Cunegundis, Regiae Hungariae principis, ac deinde Reginae Poloniae, et patronae, ... Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Jesu 1744.
Estr. XVI, 301.

Fabian Dochterowicz: Kazanie na pogrzebie J.W. Maryi Anny z Czarnkowskich Krasniskiej Hrabiny ... miane ... w Krasnym roku 1745.
Estr. XV, 268.

Piotr Hiacynt Prvszcz: Kleynoty stołecznego miasta Krakowa albo kościoły, y co w nich jest widzenia godnego y znacznego, ... W Krakowie w Drukarni Akademickiej 1745.
Estr. XXV, 331.

Bonaventura Makowski: Caeremonialis ordo romanus olim ad usum Ordinis Minorum S. Francisci Conventualium .. Varsaviae: Typis ... in Collegio Schol. Piarum Anno Domini 1746.
Estr. XXII, 54.

Wielki Tydzień to iest wszystkie nabozenstwa, iako to msze, pacierze kapłańskie, y inne ceremonie ... dla wygody Ichmciow Panien Kanoniczek Warszawskich oyczystym ięzykiem wydane. W Lublinie, w Drukarni ... Collegium Societatis Jesu Roku P. 1746.
Estr. XIX, 104.

Filip od Trojcy Przenayw.: Ozdoba Karmelu Zakonnego w splendorach świętych, y życia doskonałością znaczniejszych Karmelitów y Karmelitanek, ... W Krakowie, w Drukarni Akademickiej 1747.
Estr. XVI, 217.

[Filip od Trojcy Przenayw.:] Konterfekt życia przykładnego z ozdoby Karmelu zakonnego, kopiowany kolorami chwalebnych cnot, świętobliwości, Karmelitów i Karmelitanek Boskich, Prowincyi Polskiej, ... W Krakowie, w Drukarni J.A. Dyaszewskiego 1747.
Estr. XVI, 217.

Breviarium Romanum ex decreto s. Concilii Tridentini restitutum, ... Campidonae: A. Stadler 1750.

Ian Korsak S.I.: Trybut powinney wdzięczności świętemu Kazimierzowi, Krolewcowi Polskiemu, Oyczyzny swoiey defensorowi, doznanemu w różnych potrzebach patronowi, imieniem wdzięczney za dawniejsze, y terazniejsze dobrodzieystwa Litwy. W Nieświeżu, w Drukarni I.X.M. Societatis Iesv 1751.
Estr. XX, 105.

Jakub Kazimierz Rubinkowski: Ianina zwycięskich Tryumfow, dziełami y heroicznym męstwem Iana III. Krola Polskiego na Marsowym Polu nayiasniejszy po przełomanej ottomanskiej y tatarskiej potencji nieśmiertelnym wiekom do druku podany... W Supraślu, w Drukarni OO. Bazyljanow 1754.
Estr. XXVI, 440.

Józef Andrzej Załuski: Zebranie rytmów przez wierszo-pisow ziąjących, lub naszego wieku zeszyłych pisanych. Tom drugi. W Warszawie roku 1754.

Estr. XXXIV, 211.

[Józef Dambrowski:] Alimonia spiritualis pascens animas hominum brevi resolutione... Typis Clari-Montis Częstochoviensis 1755.

Estr. XV, 25.

[Józef Dambrowski:] Wyprawa duchowa w drogę szczęśliwey wieczności tak kapanom dla dyspozycyi chorych, y na śmierć skazanych, iako też samym chorym, y zdrowym, ... (Typis Clari-Montis Częstochoviensis) 1755.

Estr. XV, 24.

Rituale sacramentorum, ac aliarum ceremoniarum, Calissi, In Collegio Karnkoviano Societatis Jesu 1756.

Estr. XXVI, 314.

Institutum Societatis Jesu, auctoritate congregationis generalis XVIII, ...Volumen primum. Volumen secundum. Praga: Typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in Collegio Societatis Jesu ad S. Clementem 1757.

Bazyli Malinowski: Stylus ligatus venerabilibus Servis Dei Alexandro Patavino, Benedicto Bułacovscio et Cypriano Gozdeccio, primis introductoribus strictioris observantiae instituti S.P. Francisci in Poloniam ... Ravicci: Typis J.J. Hunoldt Catholici 1759.

Estr. XXII, 96.

Stanisław Kelczewski: Kalendarz seraficzny zamykający w sobie żywoty wielebnych sług Boskich Zakonu S.O. Franciszka Reformatów Polskich... W Lwowie, w Drukarni I.K.M. y Bractwa Świętey Trojcy 1760.

Estr. XIX, 274.

Nona pro festis et per octavas tam sacratissimi corporis Christi Domini quam gloriosissimae assumptionis in caelum Sacratissimae Virginis Mariae... Cracoviae: Typis Annae Dziedzicka 1760.

Estr. XXIII, 171.

Józef Andrzej Załuski: Liturgia Ecclesiae Romano Orthodoxae in conciliis oecumenicis et in textibus sanctorum quatuor priorum a Christo saeculorum adinventata ... Vilnae, Typis S.R.M. et Reipubl. PP. Scholarum Piarum 1760.

Estr. XXXIV, 196.

Samuel Wysocki: Nauki, homilie y materye kazan na wszystkie w całym roku dni święte ...Tom pierwszy. W Warszawie w Drukarni ...XX Scholarum Piarum 1962.

Estr. XXXIII, 467.

Casus conscientiae ex Neo-Confessario, seu methodo rite obeundi munus confessarri, resolvendi. Brunsbergae: Typis Colegii Soc. Jesu 1763.

Estr. XIV, 83.

Jan Reuter: *Neo-Confessarius practice instructus seu methodus rite obeundi munus confessarii ...* Brunsbergae: Typis Collegii Societatis Jesu 1764.

Estr. XXVI, 276.

Directorium divini officii ac missarum ad usum Dioeceseos Culmensis et Pomesaniae... pro anno bissextili M.DCC.LX.VIII... Stanislaus Kostka K l e y n a. (Culmae: 1768).

Bernardus Sannig: *Collectio sive apparatus absolutionum, benedictionum, conjurationum, ...* Bassani: Apud Remondini 1773.

Officia propria ss. patronum Regni Poloniae et Suaeciae ex indulto summorum pontificum recitanda. Vratislaviae: Typis Academ. Colleg. Soc. Jesu 1774.

Augustyn Lipinski: *Kazanie czwartego listopada pod czas uroczystego nabożeństwa za ocalone życie y zdrowie najyasniejszego Krola Jmci ... miane.* W Warszawie 1775.

Estr. XXI, 304.

Philippus Bonamicus: *De vita et rebus gestis ven. Servi Dei Innocenti XI. Pont. Max. Commentarius.* Romae: Ex Typographia M. Pallearini 1776.

[Ludwik Antoni] Caraccioli: *Życie papieża Klemensa XIV. Ganganellego w francuskim języku przez JP. Caraccioli wydane, teraz przełożone na Polski.* [W Krakowie] I. Grebel 1778.

Estr. XIV, 58.

Bernardus Witt: *Historia antiquae Occidentalis Saxoniae seu nunc Westphaliae... Monasterii Westphalorum:* Typis A.W. Aschendorf 1778.

Józef Aloyzy Putanowicz: *Zycie, cuda y dzieie kanonizacji s. Jana Kantego...* W Drukarni Akademii Krakowskiej 1780.

Estr. XXV, 420.

Rafał Skrzynecki: *Zywot Wielbnego Xiędza Woyciecha Męcińskiego Societatis Jesu męczennika japońskiego...* W Kaliszu w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypty 1781.

Estr. XXVIII, 209.

[Michał Sołtyk:] *Series monumentorum Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis.* [Cracoviae 1785].

Estr. XXVII, 390; XXIX, 70.

Walenty Marchwicki: *Kazania na odpust porcyunkuli ...* W Kaliszu, w Drukarni J.O. Xcia Jmé Prymasa Arcy-Biskupa Gnieźnieńskiego 1788.

Estr. XXII, 140.

Jan Kanty Ziębiński: *Kazanie w dzień uroczysty świętego Floryana ...* W Krakowie: W Drukarni Szkoły głównej Koronney 1790.

Historia kościelna czyli zbiór żywotow świętych Pańskich w okręgu całego roku... tłumaczona z włoskiego przez WJX. Waclawa Hrabie Sierakowskiego. Tom IV, VII, IX — XI. W Krakowie: W Drukarni Akademii 1800.

SAKRAMENT OŁTARZA
W KATECHIZMACH MARCINA LUTRA

Mały i Duży Katechizm doktora Marcina Lutra ukazały się drukiem w 1529 r. w Wittenberdze. *Mały* w wersji niemieckiej i łacińskiej, a *Duży* w niemieckiej. Rozpowszechniono je szybko, szeroko i wielokrotnie zarówno po łacinie, jak i niemiecku. Dokonywano tłumaczeń na inne języki. Autor bardzo cenił obydwa katechizmy i zaliczał do swoich najlepszych prac¹. *Mały Katechizm* nazwał „Biblią dla laików”, a *Duży* „Summą” Pisma Świętego. Obie książki włączono do kanonu podstawowych *Ksiąg Wyznaniowych* luteranizmu, które stanowią do dziś podstawę tożsamości wyznaniowej chrześcijan należących do Światowej Federacji Luteranńskiej, a w tym także i Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL². W ostatnim czasie w Polsce, ze strony teologii katolickiej treścią zawartością katechizmów M. Lutra zajmowali się S.C. Napiórkowski oraz J. Salij³.

Wittenberski reformator używa określeń: Sakrament i Sakrament Ołtarza dla nazwania Eucharystii, Mszy świętej i Komunii świętej⁴. Niemieckie czy łacińskie słowo sakrament, polscy tłumacze *Katechizmów* bp. A. Wantuła oraz prof. W. Niemczyk oddają chętnie jako „Wieczera Pańska”, którego to określenia używa też wydawca siódmego wydania *Die Bekenntnisschriften...* z 1976 r. w indeksach⁵.

Swoją katechizmowy wykład o Eucharystii, przywódca reformacji ujmuje w *Dużym Katechizmie* w trzech sekcjach:

- I. natura, „substantia”, „Wesen” (BS 711);
- II. skutki, owoce (fructus BS 713), pożytek (utilitas BS 711);
- III. warunki gódego uczestniczenia.

¹ Korzystam z tekstów obu katechizmów zawartych w: *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-lutherischen Kirche*. Göttingen 1976 (7 Auflage), a także z tłum. polskiego: *Wybrane Księgi Symboliczne Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego*. Przekład z języka łac. Tłum. A. Wantuła i W. Niemczyk, Warszawa „Zwiastun” 1980, s. 30-42; 43-125. Stosują skróty: *Die Bekenntnisschriften...* BS, *Wybrane Księgi symboliczne...* — WKS, *Mały Katechizm* — MK, *Duży Katechizm* — DK. Zob. A. Wantuła, *Wstęp do „Małego i Dużego Katechizmu”*. WKS s. 29.

² W. Niemczyk, *Wstęp do WKS*; WKS s. 7.

³ Zob. np. S. C. Napiórkowski: *Solus Christus*. Lublin 1979. A także: J. Salij: *Dwa Katechizmy M. Lutra*. *Coll. Theol.* 45: 1975, fasc. 2, s. 75-80. Zob. J. Salij: *Królestwo Boże w was jest*. Poznań 1980, s. 319-324.

⁴ *Sakrament des Altars, sacramentum altaris, secundum sacramentum*. Zob. BS 707-708 (DK). *Baptismus et sacramentum*. Zob. BS 685 (DK). *Die Taufe und Sakrament*.

⁵ (niem.) *Sakrament BS 554 (DK) = „Wieczera Pańska” WKS 46.*

USTANOWIENIE SAKRAMENTU

Sakrament Ołtarza posiada swoje źródło w Słowie Bożym. Został ustanowiony przez Jezusa Chrystusa w sposób bardzo wyraźny i jasny. Synoptycy oraz św. Paweł opisują i potwierdzają to wydarzenie⁶.

DEFINICJA SAKRAMENTU

W obu *Katechizmach* M. Luter podaje określenie Sakramentu Ołtarza, w zasadzie identyczne: „Sacramentum altaris est verum corpus et verus sanguis Domini nostri Jesu Christi sub pane et vino (unter dem Brot und Wein) nobis christianis ad manducandum ac bibendum ab ipso Christo institutum” (BS 519-520). W *Dużym Katechizmie* dodaje jeszcze tylko „per verbum Christi”⁷. Jest charakterystyczne, że Autor katechizmów nie mówi nic o szafarzach Eucharystii, ani też nie używa terminologii, którą później posłużył się Sobór Trydencki: np. sacrificium, oblatio, immolatio⁸. Związane z tymi pojęciami wątki myślowe są w katechizmach nieobecne. Sacramentum altaris jest tu rozpatrywane przede wszystkim jako Komunia święta i chrześcijańskie nabożeństwo.

NATURA, CEL, FUNKCJA SAKRAMENTU

Podczas lektury *Matego* i *Dużego Katechizmu* odnosi się wrażenie, że reformator wyakcentował w nich przede wszystkim rzeczową obecność Chrystusa w Sakramencie, chociaż oczywiście nie zaprzecza i nie kwestionuje obecności osobowej. Nacisk na obecność rzeczową staje się zrozumiały po sporze ze spiritualistami. Słusznie zauważa ewangelicki teolog Manfred Uglorz, że: „... u Lutra dostrzec można zarówno naukę o realnej obecności ciała i krwi, jak również osoby Jezusa Chrystusa w Sakramencie Ołtarza”⁹. Luter rozumie Sakrament Ołtarza jako dar Chrystusa. Eucharystia jest darem dla nas, a nie naszym darem dla Boga, czyli naszą ofiarą¹⁰. Sakrament Ciała i Krwi Chrystusa jest skarbem, pocieszeniem, lekarstwem, ale przede wszystkim codziennym pokarmem dla duszy i zasadniczym Dobrem¹¹.

Celem tego Sakramentu jest udzielenie Bożej Łaski i ducha (BS 722), wzmocnienie wiary (BS 713), odpuszczenie grzechów (BS 712) oraz zabezpieczenie przeciw: grzechowi, śmierci, zła, nieszczęściu, diabłu (BS 712, 722). Stąd też jest on nieodzowny do normalnego chrześcijańskiego życia, które wzbogaca, odnawia, daje wzrost, rozwija, umacnia, odświeża (BS 712). Chrystus pragnął wkomponować Sakrament Ołtarza w ludzką codzienność, aby był: codziennie odprawiany i udzielany” (WKS 117)¹². Celem, skutkiem, sensem Sakramentu Ołtarza jest od-

⁶ BS 520, 708 (DK). Por.: naukę Soboru Trydenckiego „Doctrina de communione”. DS 1727.

⁷ BS 709 (DK)

⁸ Doctrina de ss. Missae sacrificio (DS) 1748 nn.

⁹ M. Uglorz: Świadectwo Lutra o Wieczery Pańskiej. *Rocznik Teologiczny CHAT XXVIII*: 1986, z. 1, s. 121-122. Por. A. Skowronek: Nauka Marcina Lutra o Wieczery Pańskiej. W: Ministerium Verbi. Pod red. H. Muszyńskiego i A. Skowronka. Warszawa 1985, s. 198.

¹⁰ donum, Geschenk BS 713. Th. Schneider pisze, że: „... Luter wyraźnie nie dostrzegł możliwości jakiegoś sensownego połączenia przy pomocy ówczesnej terminologii wydarzenia krzyża z jednej strony, a z drugiej z „zanoszoną” duchową ofiarą Jego Ciała, Kościoła, która codziennie jest zaznaczona ze sprawowaniem Ostatniej Wieczery”. Th. Schneider: Dzisiejsze rozumienie Eucharystii. *Studia Theol. Vars.* 22 (1984) nr 1, s. 87.

¹¹ Thesaurus BS 711, 713, Schatz BS 711, Solatium BS 712, medicina BS 719, Speise der Seelen, cibus animae, quotidianum alimentum, BS 712, Gut BS 712.

¹² „Christianis quotide exercetur et distribuitur” BS 715.

puszczenie grzechów, obdarowanie nowym życiem Bożym oraz łaska usprawiedliwienia¹³. Wynika to niezbieżnie z narratio historica, z Chrystusowej formuły ustanowienia Sakramentu: „Pro vobis datur” oraz „Effunditur in remissionem peccatorum” (BS 520).

OBRONA RZECZYWISTEJ OBECNOŚCI

M. Luter bardzo zdecydowanie stał na stanowisku realnej i substancjalnej obecności Jezusa Chrystusa oraz ciała i krwi Pańskiej w Sakramencie. Ewangeliczne przekazy o ustanowieniu Eucharystii pojmował dosłownie, jako wyraźne słowo Boże. Pisał przeto: „Veraciter esse Christi corpus et sanguinem” (BS 710) oraz „Wahrhaftig Chrisus Leib und Blut” (BS 713) (DK)¹⁴. Reformator był w tej kwestii bardzo konsekwentny i wołał dopuścić do rozłamu we własnym obozie aniżeli odejść od wyznawanej prawdy¹⁵. Przeciwnicy rzeczywistej obecności Chrystusa w sakramencie, reprezentowali dość zróżnicowane poglądy. Reformator nazywał ich Sakramentarzami i marzycielami¹⁶. Najwybitniejszym wśród sakramentarzy był Ulrich Zwingli. „Marzyciele” to imię zbiorcze, którym Luter określał A. Bodensteina (Karlstadt), proroków z Zwikau (N. Storch, T. Münzer), anabaptystów, później także i sakramentarzy¹⁷.

Stanowiska tych nurtów obchodziło mniej lub bardziej od realnej w stronę symbolicznej, duchowej (spiritualiści A. Karlstadt) czy wirtualnej (J. Kalwin) obecności Chrystusa w sakramencie.

SŁOWNOŚĆ SAKRAMENTU OLTARZA

Naturę, skuteczność, znaczenie Sakramentu można zrozumieć właściwie dopiero w ramach teologii słowa Bożego. Sakrament został ustanowiony mocą słowa Chrystusa „virtute verbi” (BS 709). Luter przyjął tu i podporządkował się bardzo „słownej” definicji sakramentu św. Augustyna: „accedit verbum ad elementum i fit sacramentum” (tak też uczynił S. Hozjusz). Istotnym składnikiem sakramentu jest nie tylko element, ale przede wszystkim słowo — forma sakramentu. Sakrament Ołtarza jest „chlebem i winem objętym Słowem Bożym i z nim połączonym”¹⁸. Słowo Boże sprawia zaistnienie sakramentu, stanowi jego istotne miejsce, jego centrum, szczyt, nerw¹⁹.

Wiara w słowo ustanowienia gwarantuje owocność i skuteczność sakramentu w życiu osoby (BS 520, 521). Jednakże sakrament ów jest trwały obiektywnie, to znaczy, że jego istnienie nie zależy od naszej wobec niego postawy, od subiektywnego nastawienia, od wiary lub niewiary (BS 708, 711). Zarówno niegodny szafarz Komunii św., jak i niegodny wierny przyjmujący Sakrament — daje i przyjmuje prawdziwe Ciało i Krew Chrystusa. Człowiek nie może ani sprawić

¹³ „Nempe quod nobis in sacramento condonatio peccatorum, vita et justitia (Seligkeit) per hoc verba tribuuntur” BS 520 (MK).

¹⁴ Por. M. Uglorz, jw, s. 119-126.

¹⁵ Zob. S.C. Napiórkowski: Protestancka interpretacja Misterium Eucharystii. *Ateneum Kapł. R.* 75: 1983 nr 443, z. 3, s. 383.

¹⁶ „Spiritus” = BS 713 = „unsera klugen Geister” = „fanatyczni marzyciele” WKS 116, „sakramentarii” BS 710, por. BS 714 = „Schwärmer” BS 710 = „przemądrzali marzyciele” WKS 115.

¹⁷ „Lutero ha chiamato „Schwärmer” (esaltati, fanatici, entusiasti”) i profeti di Zwikau, gli anabattisti, poi sacramentari”. Y. Congar: *Credo nello Spirito sancto*. T. I, Brescia 1981, s. 157-158.

¹⁸ „panem et vinum Dei verbo inclusa et huic alligata”, BS 709 (DK), „Christi corpus et sanquis sunt et verba secum conjuncta habent” BS 713, „adjecta” BS 711. Zob. WKS 114-115.

¹⁹ Maducare ac bibere equidem non efficiunt, sed illa verba, quae hic stant: „Pro vobis datur... quae verba sunt circa corporalem hujus cibi ac potus participationem tamquam caput et summa in sacramento (als das Hauptstück) BS 520. Hauptstück — znaczy tu dla Lutra tyle co „Das Wesentliche” = istotne, por. BS 691, przypis 3.

ani zniszczyć Sakramentu. Moc kreacji Sakramentu tkwi w Słowie Bożym (BS 710-711). Czyn Boga jest większy niż czyn człowieka. Słowo Boże jest pierwsze i niezależne od ludzkiej wiary²⁰. Według Lutra słowo Boże jest jedynym środkiem, jedyną drogą komunikacji o dokonanym przez Chrystusa zbawieniu oraz jedynym sposobem jego transmisji. Podczas sprawowania Sakramentu, „w” Sakramencie Słowo Boże nie tylko obwieszcza, ale i przynosi odpuszczenie grzechów. Słowo Boże przynosi i udostępnia to, co zwiastuje²¹. Sakrament Ołtarza jest okazją i najbardziej właściwym miejscem dla proklamowania dzieła Krzyża, a jednocześnie czasem oraz miejscem uczestniczenia w rzeczywistości Krzyża, przez fakt, iż Eucharystia przynosi odpuszczenie grzechów (BS 714)²².

Wydaje się, że w *Dużym Katechizmie* znajduje się fragment antyadorcyjny u antyprocesyjny. Reformator podkreśla wyraźnie, że: „Chrystus bowiem nie na to ustanowił ten Sakrament, aby go traktować jako widowisko, lecz nakazał swoim wiernym, aby go jedli i pili i wspominali Go przy tym” (WKS 118)²³. M. Luter uważał adorację Najświętszego Sakramentu, jako przechowywanie dla adoracji, gest podniesienia, jak i procesję teoferyczną za abusus oraz idolatrię²⁴.

STANOWISKO M. LUTRA WOBEC PRAKTYKI EUCHARYSTYCZNEJ

Reformacja odrzuciła dyscyplinarne rozporządzenie Soborów i Synodów średniowiecznych, jako przejaw „tyranii papieskiej” (BS 505)²⁵. W związku z tym zakwestionowała sens nakazu kościelnego prawa: aby w niedzielę i święta we Mszy świętej uczestniczyć oraz spowiadać się i komunikować w okresie Wielkanocy²⁶. Spowodowało to określone następstwa w praxis wspólnot luterskich. Spadła liczba uczestników nabożeństwa, załamała się dotychczasowa częstotliwość i regularność uczestniczenia w Wieczerzy Pańskiej. W świadomości wielu wiernych Eucharystia, niedzielne nabożeństwo zostało zdegradowane do praktyki nadobowiązkowej, dobrowolnej, nieobwarowanej żadną sankcją prawną czy też moralną. Luter zapoznał się z tą sytuacją duszpasterską i nowym reformacyjnym stylem podczas wizytowania zborów. W katechizmach znajdujemy opis, charakterystykę tej rzeczywistości, jej diagnozę, ocenę oraz próby przeciwdziałania niewłaściwym i szkodliwym dla życia chrześcijańskiego tendencjom.

Przyczyną zaniedbania Sakramentu Ołtarza są wg M. Lutra:

1. prosta reakcja na stary kościelny porządek i jego rewolucyjne przezwyciężenie;
2. błędy w nauczaniu pastorów i rozumieniu roli Sakramentu przez chrześcijan, a przede wszystkim indywidualizm religijny (J. Salij);
 - przyjmę go, gdy odczuwam potrzebę, a więc jest to sprawa nastroju, uczucia (BS 716-718, DK 722-723).
 - skrupuły, w rodzaju jestem niegodny (BS 719).
 - przystępowanie lub nie przystępowanie to sprawa osobista, nieobowiązkowa, niekonieczna, gdyż tylko wiara jest niezbędna (BS 715–716).

²⁰ Por.: A. Skowronek, jw. s. 198. A także: „...dar zbawczy jest dobrem absolutnie od naszej wiary niezależnym; sprawczość zbawienia dokonuje się *extra nos*. Wykluczone zostaje zatem niebezpieczeństwo subiektywizmu”. A. Skowronek, jw. 198.

²¹ „neque tamen alia ratione quam per verbum ad nos pervenire aut perferri potest” BS 713, „verba loquuntur et afferunt” BS 714.

²² Pogląd ten kwestionowali marzyciele BS 713.

²³ „illud enim Christus in hoc non instituit, ut circumferatur pro spectaculo, sed suis Christianis praecepit, ut edant ac bibant suique per hoc sint memores” BS 716 (DK).

²⁴ Por. A. Skowronek, jw. 199.

²⁵ ... quoniam papae tyrannis imminuta et labefacta jam est. multos passim invenias, qui ad sacramentum (zum Sakrament) nunquam accedunt, sed contemnunt plane ceu rem inutilem et non necessariam... BS 505-506 (MK), 718.

²⁶ Sobór Laterański IV. Zob. Denzinger-Schömetzer, *Barcinonae* 1976 nr 812. Por. nr 1659, kanon Soboru Trydenckiego. Zob. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, T. II, Olsztyn 1986, s. 475.

Książę Reformatorów uważał, że w kwestii religii, a szczególnie Sakramentu Ołtarza należy pielegnować wolność. Przymus do przyjmowania Sakramentu jest — jego zdaniem — w przypadku skrajnym duchowym morderstwem (carnificium). Stąd też średniowieczna praktyka Kościoła jako niewłaściwa — ze względu na nakaz prawa określający szczegółowo czas i miejsce Sakramentu i sankcje grzechu — słusznie została przezwyjęczona (BS 506). Jednakże zarówno kaznodzieje jak i duszpasterstwo stanęli wobec tego zadania. Winni bowiem zintensyfikować swe wysiłki tak, aby chrześcijanie bardziej duchowo dojrżeli i zrozumieli potrzebę uczestniczenia w obrzędzie Wieczerzy Pańskiej i częstego przyjmowania Sakramentu. Wobec wiernych nie wolno stosować przymusu, ale zachęte, perswazję, pouczenie, aby sami zrozumieli potrzebę, pożytek, konieczność Sakramentu²⁷.

W miejsce norm porządkujących życie Starego Kościoła Luter formułuje swoje wskazania. Podstawową dyspozycją pozwalającą na udział w Sakramencie jest właściwa postawa serca ludzkiego „fides cordis” (BS 715). Natomiast przyjmowanie Sakramentu uniemożliwiają:

1. zawiniony brak wiedzy religijnej, a także lekceważenie katechizacji²⁸;
2. trwanie w stanie grzechu, w sytuacji usunięcia (ekskomuniki) ze wspólnoty kościelnej. „Tym, co są zuchwali i rozwiążli, należy powiedzieć, aby pozostali za dala” (WKS 119)²⁹.

Zaniebdywanie przyjmowania Sakramentu, do którego Chrystus „wzywa” i „zaprasza”³⁰ (BS 718, 721), prowadzi do obojętności religijnej, niezrozumienia dla Wieczerzy Pańskiej, a nawet jej pogardy³¹. Częste uczestniczenie w Sakramencie i przyjmowanie go jest istotnym obowiązkiem chrześcijańskim. Do jego podjęcia wzywa przede wszystkim sam Jezus Chrystus (BS 718-719) (DK)³². Dlatego też trudno zgodzić się ze współczesną interpretacją tej kwestii ze strony ewangelickiego teologa ks. Piotra Mendrocha, który pisze: „Także wypowiedzi o codziennym Sakramencie nie oznaczają bynajmniej codziennego przystępowania do Stołu Pańskiego. Gdy słyszymy, że Komunia Święta ma być często przyjmowana, to nie mamy tutaj do czynienia z żądaniem faktycznego, codziennego przyjmowania Wieczerzy Pańskiej”³³. I jeśli nawet współczesny komentator Lutra właściwie odczytuje myśl Reformatora, to jednak objawia fobię przed zbyt częstym przyjmowaniem Sakramentu. Lęk ów nie posiada teologicznego uzasadnienia.

Odejście od praktyki komunikowania, zaniebdywanie przyjmowania komunii świętej jest — zdaniem Reformatora — czymś wysoce niewłaściwym. Godzi bowiem w istotę życia chrześcijańskiego i kościelnego oraz sprzeciwia się wyraźnemu słowu Bożemu. Dlatego Luter tak kategorycznie powiada, że: „takich ludzi, którzy przez długi czas trzymają się za dala i wstrzymują od Sakramentu, nie należy uważać za chrześcijan”³⁴. A także: „Kto nie szuka i nie pragnie Sakramentu Ołtarza przynajmniej raz lub cztery razy w roku, ten, widać, pogardza tym sakramentem i nie jest chrześcijaninem, tak jak nie jest chrześcijaninem ten, kto nie wierzy i nie słucha Ewangelii”³⁵.

²⁷ „Sua voluntate coacti” BS 506 (MK), por. BS 506-507 (MK).

²⁸ Welche es aber nicht lernen wollen, ...sollen auch nicht zum Sakrament gelassen werden... BS 503 (MK), BS 708 (DK).

²⁹ Kalwiński — stali się wg Reformatora: „alieni ab Ecclesia Dei”. Por. BS 719 (DK).

³⁰ BS 718, 721.

³¹ Marcin Luter szczerze dzielił się własnym doświadczeniem religijnym: „... Jest... prawdą, jak tego na sobie doświadczyłem... — jeżeli ktoś unika tego sakramentu, z dnia na dzień staje się coraz bardziej nieczuły i zimny, a wreszcie zlekceważy go zupełnie” MKS 119 (DK).

³² Należy zachęcać, aby wierni częściej przyjmowali Sakrament: „se preparent... saepe (oft) frequentandam” BS 715, 717.

³³ P. Mendroch. Nauka o Sakramencie Ołtarza w Księgach Symbolicznych Kościoła Lutrańskiego. W: Z problemów Reformacji, nr 2, Warszawa 1980, s.98.

³⁴ WKS 117-118, BS 716 (DK).

³⁵ BS 506 (MK), WKS 32.

Przytoczone tu zdania Reformatora są jakby echem surowych ustaleń dyscyplinarnych wczesnośredniowiecznych synodów³⁶. Rzecz charakterystyczna, że Marcin Luter zakwestionował w zasadzie „reżym” i styl „pedagogii” Kościoła wieków średnich. A jednak, w swym myśleniu — paradoksalnie — do tego schematu, być może nieświadomie powrócił. Jego rygoryzm, podobnie jak wcześniej synodu w Agde (506 r.) nie znalazły powszechnej akceptacji ani w „starym” ani w większości „nowych” reformacyjnych kościołów. Natomiast miłość, którą książę reformacji żywi dla Eucharystii godna jest uznania. Poza tym posiada ona także swą ekumeniczną wartość.

Autor *Katechizmów* jawi się nie tyle jako awangardowy teolog i przywódca rewolucji religijnej, co jako odpowiedzialny za lud duszpasterz. Katechizmy miały podnieść oświatę religijną oraz ochronić życie eucharystyczne chrześcijan. Eucharystologia *Katechizmów* jest raczej pozytywnym wykładem niż polemiką. Jest to teologia stosowana, egzystencjalna i dlatego w stosunku do systemu XV i XVI w. nauki katolickiej posiada wiele „wyburzonych miejsc” lub zredukowanych ujęć.

DAS ALTARSAKRAMENT IN DEN *KATECHISMEN* MARTIN LUTHERS

ZUSAMMENFASSUNG

Der *Kleine* und der *Grosse Katechismus* von Doktor Martin Luther gehören zu den fundamentalen Bekenntnisschriften des Lutheranismus. Beide *Katechismen*, die im Jahre 1529 gedruckt worden sind, enthalten Elemente der Doktrin bezüglich des Altarsakraments. Das „sacramentum altaris” ist durch Jesus Christus eingesetzt worden und findet seine deutliche Bestätigung im Worte Gottes. Luther versteht unter dem Altarsakrament vor allen Dingen die heilige Kommunion. Er verfiht die Wahrheit von der wirklichen und leibhaftigen Gegenwart Jesu Christi in der Eucharistie. Als Abusus verwirft er dagegen die Anbetung des Allerheiligsten Altarsakramentes und die theophorische Prozession. Sehr entschieden kämpft er gegen das Vernachlässigen dieses Sakraments. Von den Christgläubigen seines Bekenntnisses fordert Martin Luther der häufigen Empfang der heiligen Kommunion — des Abendmahls. Die *Katechismen* zeigen ihren Verfasser als einen eifrigen Seelenhirten und Verfechter der eucharistischen Komunion.

³⁶ Zob. Synod w Agde, rok 506, kanon 18: „Wiernych, którzy nie przystępują do komunii św. na Boże Narodzenie, Wielkanoc i Zielone Świąta, nie należy uważać za katolików”. *Breviarium fidei*. Poznań 1988, s. 564.

SYMPOZJA EKUMENICZNE W OLSZTYNIE W LATACH 1985-1987

I. III SYMPOZJUM EKUMENICZNE 1985.01.28

W ramach Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan odbyło się w Olsztynie, w środę 28 stycznia 1985 r. III Sympozjum Ekumeniczne, zorganizowane staraniem Instytutu Kultury Chrześcijańskiej im. Jana Pawła II w Olsztynie. Tematyka tego sympozjum dotyczyła sztuki, mianowicie późnego renesansu.

W sympozjum uczestniczyli przedstawiciele olsztyńskiego środowiska naukowego, literackiego i artystycznego, redaktorzy czasopism religijnych. Sympozjum zaszczylił swą obecnością J.E. Biskup Warmiński dr Jan Obląk, ks. biskup dr hab. Julian Wojtkowski — prezes Warmińskiego Instytutu Teologicznego Historyczno-Pastoralnego, ks. biskup dr Wojciech Ziemba, rektor Warmińskiego Seminarium Duchownego w Olsztynie.

Obrady rozpoczęły się odmówieniem Modlitwy Pańskiej. Uczestników III Sympozjum Ekumenicznego powitał ks. dr hab. Marian Borzyszkowski — dyrektor Instytutu Kultury Chrześcijańskiej im. Jana Pawła II w Olsztynie. Przypomniał, iż spotkanie wypada w okresie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan, a także w dwudziestolecie zakończenia Soboru Watykańskiego II i uchwalenia dekretu o ekumenizmie. Sobór zalecał, aby podjąć „wzmożenie wysiłków dla przywrócenia wśród wszystkich jedności chrześcijan”. Wiele bowiem wspólnot chrześcijańskich mieni się uczniami Chrystusa, a różnymi idą drogami (DE, 1). Rozdzieleni chrześcijanie coraz bardziej zdają sobie sprawę z potrzeby jedności. Ruch zmierzający do jedności łączy nas w kolejnym tygodniu modłów i dialogu na rzecz jedności chrześcijaństwa. Sobór zalecał, aby o jedność chrześcijan byli zatroskani wszyscy, wierni i pasterze, „czy to w codziennym życiu chrześcijan, czy też w badaniach teologicznych i historycznych” (DE, 5). I chociaż zdajemy sobie sprawę, iż istnieją rozbieżności wielkiej wagi, zamierzamy skupić się na tym co niekoniecznie wielkie, ale co nas przede wszystkim łączy, w tym wypadku w sztuce, zwłaszcza kościelnej, mającej na celu chwałę domu naszego wspólnego Pana.

Warmia i Mazury mogą poszczycić się wieloma cennymi zabytkami sztuki, z różnych okresów swych bogatych dziejów. Najlepiej prezentuje się gotyk, szczególnie widoczny w swej architekturze. Inne style znalazły swój wyraz częściej wewnątrz kościołów, aniżeli na zewnątrz. Wymownym przykładem jest tu sztuka późnego renesansu, określana jako manieryzm. Wiek XVI, czas zmagających się wpływów na Warmii i Mazurach, zostawił swoje odbicie w sztuce, w wyposażeniu kościołów katolickich i ewangelickich. Ołtarze, ambony, stalle, emporry, nagrobki, w całości lub w swym zdobnictwie, wykazują wiele cech manieryzmu.

Referat zasadniczy „Manieryzm w kościołach Warmii i Mazur” wygłosił przybyły z Krakowa prof. dr Tadeusz Chrzanowski, znany historyk sztuki, autor licznych katalogów zabytków sztuki, wydawanych przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, a ostatnio książki o działalności artystycznej Tomasa Tretera.

W dyskusji nad referatem zwrócono uwagę na potrzebę dalszych studiów nad manieryzmem w ogóle, a w szczególności północnym, na przydatność studiów interdyscyplinarnych, ochrony manierystycznych wnętrz, szczególnie empor w kościołach poewangelickich.

Obrady III Sympozjum Ekumenicznego zakończono wspólną modlitwą.

2. IV SYMPOZJUM EKUMENICZNE 1986.01.27

IV Sympozjum Ekumeniczne odbyło się 27 stycznia 1986 r. w Olsztynie i zostało zorganizowane przez Instytut Kultury Chrześcijańskiej im. Jana Pawła II oraz Duszpasterstwo Środowisk Twórczych w Olsztynie. Sympozjum było poświęcone trwającemu dialogowi między Kościołem katolickim a prawosławnym. Zaszczycił je swą obecnością J.E. Biskup Opolski ks. prof. dr hab. Alfons Nossol, który w wygłoszonym wykładzie mówił na temat: „Kościół rzymskokatolicki w dialogu teologicznym z Kościołem prawosławnym”. Tematykę tę podjął w swej prelekcji również ks. prof. dr hab. Edmund Przekop: „Dialog katolicko-prawosławny trwa”.

W czasie sympozjum wystąpiła grupa literacka Instytutu Kultury Chrześcijańskiej im. Jana Pawła II z wyborem poezji bizantyjskiej pod tytułem „Bogu, Władcy memu śpiewam...”.

Z okazji odbywającego się sympozjum w holu bibliotecznym zorganizowano dwie wystawy. Pierwsza wystawa prezentowała ikony. Izabela Podlasiecka pokazała swe ikony tkane z serii „Głowy Chrystusa”: „Dobry Pasterz”, „Odkupiciel Człowieka”, „Głowa Pana”, a z serii „Głowy Matki Boskiej”: „Ucieczkę uciśnionych”, „Wspomożycielkę wiernych”, „Obrończynię grzeszników”, „Matkę Boską Częstochowską”. Krystyna Chromy wystawiła swe obrazy olejne: „Matkę Boską Częstochowską” oraz „Pana Jezusa Miłosierdzia”. Maria Rubik przedstawiła swe gobeliny, mianowicie „Matkę Boską”, „Św. Mikołaja” oraz „Św. Jana Klimaka”. Zygmunt Natarski pokazał utkane przez siebie ikony: „Maryja I”, „Maryja II”, „Jasnogórska Pani”. Uzupełnieniem były ikony malowane przez Roberta Schnieschke.

Druuga wystawa, książkowa, poświęcona była architekturze cerkiewnej, bułgarskiej i ruskiej.

3. V SYMPOZJUM EKUMENICZNE NA TEMAT E. WIECHERTA 1987.01.27

V Sympozjum Ekumeniczne, zorganizowane 22 stycznia 1987 r. staraniem Instytutu Kultury Chrześcijańskiej im. Jana Pawła II w Olsztynie, było poświęcone problematyce religijnej w twórczości literackiej Ernsta Wiecherta.

E. Wiechert pochodził z Mazur. Urodził się 17 maja 1887 r. w leśniczówce Pierśławek koło Mrągowa. Znany jest przede wszystkim jako pisarz i autor „Lasu umarłych”, „Małej Pasji”, „Missa sine nomine”, „Dzieci Jerominów”. Na szczególną uwagę zasługuje podejmowana w utworach E. Wiecherta problematyka moralna. E. Wiechert zajmował zdecydowane stanowisko antyhitlerowskie. W 1938 r. został aresztowany i osadzony w obozie koncentracyjnym Buchenwald. Po wojnie osiedlił się w Szwajcarii, gdzie zmarł 24 sierpnia 1950 r.

Na program V Sympozjum Ekumenicznego złożyły się prelekcje ks. prof. dr hab. Wacława Świerzawskiego z Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie na temat: „Ernsta Wiecherta epos o człowieku, kapłanie bezimiennej Mszy” oraz diakona Jana Rosłana, z Warmińskiego Seminarium Duchownego, pod tytułem: „Motywy biblijne w »Dzieciach Jerominów«”.

W dyskusji nad referetami podkreślano wrażliwość Wiecherta na piękno przyrody mazurskiej i umiejętność łączenia jej z Bogiem — Stwórcą i Zbawcą człowieka, a także na potrzebę dostrzegania w jego utworach bogatej problematyki biblijnej, religijnej i moralnej. Zwracano także uwagę na mało znaną w Polsce twórczość poetycką E. Wiecherta.

W przerwie między prelekcjami nastąpiło otwarcie wystawy bibliotecznej, poświęconej E. Wiechertowi, oraz problematyce mazurskiej. Barbara Hulanicka zaprezentowała swoje gobeliny „Irysy” i „Maki”, tkaniny dwuosnowowe „Gospodarstwo” i „Śpiewające ptaszki” oraz „Kilim mazurski”. Na wystawie pokazano również „Drogę krzyżową” i barwną ceramikę Władysławy Prucnal, ze zbioru Walentyny Dermackiej z Piecek.

DIE ÖKUMENISCHEN TAGUNGEN IN OLSZTYN IN DEN JAHREN 1985-1987

ZUSAMMENFASSUNG

Das Johannes Paul II. Institut der Christlichen Kultur in Olsztyn veranstaltete in den Jahren 1985-1987 die dritte, vierte und fünfte Tagung. Die dritte Ökumenische Tagung war der Kunstgeschichte in den katholischen und evangelischen Kirchen, und zwar dem Manierismus in Ermland und Masuren gewidmet. Das Thema der vierten Ökumenischen Tagung bildete ein Dialog zwischen der katholischen und der russisch-orthodoxen Kirche. Während der fünften Ökumenischen Tagung wurde die religiöse Problematik in der literarischen Tätigkeit von Ernst Wiechert erörtert.

MANIERYZM W KOŚCIOŁACH WARMII I MAZUR

Zanim spróbuję przedstawić zjawiska manierystyczne w sztuce tej części naszego kraju, muszę naświetlić te pomyłki i niedokładności, które się w naszej nauce raz po raz pojawiają w związku z pojęciem manieryzm. Pomimo kilku związanych z tym problemem artykułów Jana Białostockiego¹ panuje bowiem u nas pewna niefrasobliwość oraz dążność, by utożsamiać zjawiska manierystyczne z określonymi ramami chronologicznymi. Rozumowanie jest proste: skończył się renesans, a nie zaczął jeszcze barok, wobec tego w owej pustej przestrzeni pojawia się manieryzm.

Tymczasem manieryzm nie koniecznie musi się pojawiać wszędzie tam, gdzie renesans wygasa i gdzie jeszcze nie przywędrował barok. W tej przestrzeni czasowej i geograficznej mieszczą się bowiem niejednokrotnie zjawiska, które są jakąś wypadkową różnych tendencji. Białostocki wskazywał na takie w związku ze sztuką polską i proponował je określać mianem rodzimości². Ja się z tą propozycją nie mogłem zgodzić, bowiem nie wiem, co to jest rodzimość w kategoriach naukowych. To znaczy wiem, że jest to termin używany wówczas, gdy nie umie się postawić właściwej diagnozy. Jest więc trochę tak, jak z lekarzem który nie potrafiąc zidentyfikować schorzenia mówi o „alergii”. Jestem więc „alergiczny” czyli uczulony na „rodzimość” i raczej proponowałbym zjawiska stylowo niewyraźne określać umownie, a nie zastępować pojęć merytorycznie niewłaściwych określeniami amorficznymi³.

Manieryzm jest, w porównaniu z poprzedzającymi go stylami, zjawiskiem, które nie tylko nie zdobyło uniwersalizmu w świecie kultury łacińskiej, ale — co więcej — wcale nie starało się go zdobyć. Manieryzm był stylem elity, był na swój sposób ezoteryczny i coś podobnego miało nastąpić później — w okresie rokoka — przy czym do dziś historycy sztuki nie zdecydowali się, czy obserwować je jako odrębną fazę stylową, czy tylko jako „ornament i postawę”⁴.

Pojęciem „maniera” artyści włosey wieku XVI określali styl, ale już nie uniwersalny, ale właśnie indywidualny, będący właściwością określonego twórcy. Równocześnie — za sprawą może głównie Vasariego — byli przeświadczeni, że sztuka kilku minionych pokoleń, a zwłaszcza

¹ J. Białostocki, Manieryzm: triumf i zmierzch pojęcia. (W:) tenże, *Sztuka i myśl humanistyczna*, Warszawa 1966. Historycy literatury nie byli początkowo skłonni do akceptowania w swej dyscyplinie tego pojęcia, ale ostatnio zarysowuje się w tym względzie zmiana; zob. artykuły Macieja Żurowskiego i Barbary Otwinowskiej w pracy zbiorowej: *Przełom wieków XVI i XVII w literaturze i kulturze polskiej* („Studia Staropolskie” t. LII), Wrocław i in. 1984.

² J. Białostocki, *Pojęcie manieryzmu i sztuka polska*. (W:) tenże, *Pięć wieków myśli o sztuce*, Warszawa 1959.

³ Pisałem o tym obszerniej w artykule: *Sarmatów drogi ku Europie*, *Teksty* 1974, nr 4.

⁴ J. Białostocki, *Rokoko: ornament, styl i postawa*. (W:) tenże, *Refleksje i syntezy ze świata sztuki*, Warszawa 1978.

tego, które wydało Leonarda, Rafaela i Michała Anioła osiągnęła takie wyżyny, iż nic już lepszego osiągnąć się nie da, należy więc naśladować mistrzów i tę osiągniętą przez nich doskonałość. Nieszczęśni — podobnie jak szlachta polska przekonana, że zbudowała najlepszy na świecie ustrój i strzec go tylko trzeba, by się żadnych w nim nie dokonywało zmian, również owi Italscy mistrzowie nie zdawali sobie sprawy, że niczego nie można zatrzymać, bowiem nie da się zatrzymać czasu. Ich teoria doprowadziła więc w praktyce do niejednokrotnie czczzonej wirtuozerii, bowiem właśnie wirtuozeria stawała się sama dla siebie celem. Ale na peryferiach ówczesnej Europy łacińskiej trudno było o wirtuozerię i manieryzm przejmowano nainwne i niejednokrotnie niezdarne: to co było finezją i popisem w Rzymie czy Florencji, stawało się zabawą dziecka. A więc czy to był jeszcze manieryzm, choć ujawniał swe z manieryzmem powiązania? W moim przekonaniu nie. Manieryzm jako styl elity wymaga pełnej artystycznej świadomości zarówno u twórcy, jak i u odbiorcy.

Co więcej — gdy bliżej zainteresowano się manieryzmem i miarki wypracowane pod słonecznym słońcem Italii zaczęto przykładać do tego co powstawało w deszczowych obszarach na północ od Alp, okazało się, że są to narzędzia niewłaściwe. I z pewnym opóźnieniem przekonano się, że manieryzm „północny” jest jednak dość odmienny od „południowego”: bardziej abstrakcyjny, bardziej spekulatywny, bardziej związany z niemniej spekulatywną tradycją gotyku (zwłaszcza późnego)⁵. A zaistniało też przesunięcie chronologiczne: we Włoszech manieryzm rodzi się w latach 30-tych XVI w., a barok odnosi nad nim szybkie i zdecydowane zwycięstwo na przełomie XVI i XVII w., natomiast na północ od Alp manieryzm, z nielicznymi wyjątkami (szkoła Fontainebleau) rozkrzewia się dopiero po połowie XVI w. trwa natomiast dość długo, czasem nawet sięga po połowę XVII w.

Obecnie należałoby też w największym skrócie naszkicować sytuację Warmii (jako części składowej Prus Królewskich) i Mazury (jako wchodzące w skład Prus Książęcych) w okresie w którym rozwijał się manieryzm w swych obu odmianach. Otóż trzeba stwierdzić, że był to okres nader trudny, pomimo, że na tronie biskupim zasiadali ludzie tak wybitni jak Stanisław Hozjusz, Marcin Kromer czy Marcin Szyszkowski⁶.

Impet reformacji był na tych ziemiach o wiele większy niż na innych obszarach kraju i utrwalił luteranizm zwłaszcza w bogatych miastach handlowych. Pomimo, że na stolcu warmińskim zasiadali tak wybitni przedstawiciele kontrreformacji, że w Braniewie — jako pierwszym mieście polskim — jezuita zaczęli aktywną działalność, Elbląg pozostał w większości protestancki, a propaganda luterkańska nieustannie przenikała z Królewca, gdzie m.in. rozwinęło się bujnie drukarstwo. Kościół katolicki długo był raczej w defensywie niż w ofensywie, zwłaszcza, że w latach 1626-35 przewala się przez Warmię niezwykle nieszczęśliwa wojna szwedzka.

Płądrowanie, rabunki, pożary, dynamizują jednak mecenat zwłaszcza biskupi i kapitulny i już w drugiej połowie lat 30-tych XVII w. daje się zaobserwować duży ruch w dziedzinie przyozdabiania kościołów nowymi wystrojami wnętrz, w zdecydowanej większości wciąż jeszcze posługujących się ornamentyką manierystyczną. Barok torował sobie na tych ziemiach drogę dość opornie, fundacja centralnej świątyni w Stoczku przez biskupa Mikołaja Szyszkowskiego długo jeszcze pozostawała jawiskiem odosobnionym i dopiero pełny rozkwit nowego stylu przypada na schyłek w. XVII.

I wreszcie ostatnia wojna, a przede wszystkim straszliwe zniszczenie Braniewa sprawiło, że nasza wiedza o początkach manieryzmu na Warmii pozostaje nadal pełna luk i niedopowiedzeń. Być może stan ten w jakiejś mierze ulegnie poprawie, gdy bardziej dynamicznie ruszy sprawa

⁵ Jedną z najlepszych prac na ten temat, ukazującą — poprzez graficzne wzorniki problematykę manieryzmu północnego, to praca szwedzkiego uczonego E. F o r s s m a n : Säule und Ornament. Studien zum Problem des Manierismus in den nordischen Säulenbüchern und Vorlageblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. Stockholm 1956.

⁶ J. O b ł a k, Historia diecezji warmińskiej, Olsztyn 1959.

edycji Katalogów Zabytków Sztuki dla tego obszaru, czego pierwszą jaskółką był okazały tom: Braniewo, Frombork, Orneta i okolice⁷.

Stwierdzeniem podstawowym, które trzeba uczynić, to fakt, że na omawianym obszarze właściwie nie było renesansu — były sporadyczne dzieła, raczej importowane niż powstałe na miejscu. Bardzo charakterystyczny jest np. dawny pałac biskupi we Fromborku, wzniesiony przez biskupa Maurycego Ferbera przed 1526 r. (i później wielokrotnie przebudowany), który w układzie wewnątrz wykazuje tendencje renesansowe (m.in. symetrii rozplanowania), ale kostium zewnętrzny był to jeszcze całkowicie gotycki. W architekturze bowiem gotyk będzie trwał na tych obszarach niesłychanie długo, jego echa zabrzmią jeszcze np. w blendowym układzie dzwonnicy katedralnej we Fromborku, wzniesionej aż w 1683-87 r.

Oczywiście nie sam tylko gotyk panował na Warmii i Mazurach, ale w ciągu w. XVI pojawiło się wiele dzieł stylistycznie niewyraźnych, których włączanie w jakiegokolwiek ramy periodyzacyjno-stylowe nie ma właściwie sensu. Chciałbym tu zwrócić uwagę na bardzo ważny — z ideowego punktu widzenia — obiekt malarski, którym jest tryptyk w Skolitach, fundowany w r. 1557 przez kanonika warmińskiego Jana Hanov⁸. Dzieło to, stylistycznie powiązane z dalekimi echemi malarstwa Łukasza Cranacha starszego, ideowo będące przykładem niesłychanie wczesnej artystycznej polemiki z reformacją, w sferze wyrazowej przynależy w gruncie rzeczy do średniowiecza, z jego zamiłowaniem do symboliczno-figuratywnego ujmowania tematu. Bardziej zaawansowany jest tryptyk z Ukrzyżowaniem we współkatedrze olsztyńskiej, którego data powstania nie jest jednak pewna⁹.

Jedno jest pewne: w XVI w. nie istnieje na dobrą sprawę lokalne środowisko artystyczne; w dzieła sztuki zaopatruje się Warmia w Elblągu lub Gdańsku, a także drogą o wiele dalej sięgającego importu. Przykładami takowego są dwa mosiężne zabytki sepulkralne w kościele parafialnym w Lidzbarku Warmińskim, być może wykonane w Lubece, a może jeszcze dalej — w Niemczech Zachodnich (Nadrenia?). Pierwszy to płyta zmarłego w r. 1530 Hildebrandta Ferbera z rytą postacią zmarłego w sposób widoczny wykonaną pod wpływem rozkwitającej wówczas grafiki niemieckiej. Drugi to epitafium, które Jan Dantyszek sprawił dla swej matki Krystyny, zmarłej w r. 1539, zwracające uwagę subtelną rysunku herbu i wykwiutnym krojem liternictwa.

Już ta najkrótsza charakterystyka ujawnia, że jeśli nawet nowe formy stylowe pojawiały się na omawianym terenie w XVI w., to ich inspiracje były nie tyle włoskie, co pośrednie — niderlandzko-niemieckie. Podobnie miało być u schyłku tegoż stulecia i w I połowie następnego. Na Warmii i Mazurach rozwija się sztuka przede wszystkim związana z ośrodkami gdańsko-elbląskimi z jednej, a królewieckim z drugiej strony. I będzie to czymś niezwykle charakterystycznym w okresie ostrej konfrontacji ideowej, że właściwie sztuka jakby przechodzi ponad polemikami i ponad wzajemnymi anatamami, służy z pokorą obu stronom i bardzo rzadko sama wstępuje w polemiczne szranki — przykład tryptyku ze Skolit już się właściwie nie powtórzy. Polemika wyznaniowa przejawiać się będzie pośrednio, poprzez dobór tematów, po stronie katolickiej zwłaszcza poprzez akcentowanie kultu Maryi i świętych, po stronie protestanckiej — poprzez

⁷ Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, S.N. t. II Województwo Elbląskie, pod red. M. Arszczyńskiego i M. Kutznera, z. 1, Braniewo, Frombork, Orneta i okolice, opr. cz. oraz P. Skubiszewski i E. Struszyńska, Warszawa 1980. Zob. też recenzje z tego tomu zamieszczone w nr 3 *Biuletynu Historii Sztuki* (r. XLV, 1983).

⁸ Na temat tego niezwyklego dzieła istnieją dwa większe opracowania: J. Piskorska, *Zabytki ruchome dekanatu Olsztyn południe i północ według stanu z 1975 r.*, *Studia Warmińskie* IV, 1977, s. 610 i 627n. (opis i interpretacja) oraz T. Chrzanowski, „Typus Ecclesiae” — Hozjańska alegoria Kościoła. (W:) *Sztuka Pobrzeża Bałtyku*, Warszawa 1978 (dalsze dzieje motywu).

⁹ Tryptyk ten, który wzmiankuję w artykule: Tomasz Tretera „Roma Sancta”, *Biuletyn Historii Sztuki* XLIII, 1981, s. 253, zarejestrowany został w inwentaryzacji: C. Wünsch: *Die Bau und Kunstdenkmäler der Stadt Allenstein, Königsberg* 1933, s. 86, il. 77 i 78.

akcentowanie Starego Testamentu jako zapowiedzi i poprzez ograniczenie tematyki wziętej z Nowego Testamentu wyłącznie do scen cyklu chrystologicznego. I wielokrotnie okazywało się, że sporo wątków jest wspólnych, że konfesja artysty nie stała na przeszkodzie temu, by służył reprezentantom innego wyznania.

Obecnie najkrótszy przegląd problematyki w poszczególnych dziełach sztuki. Jak zaznaczyłem, architektura pozostaje pod przemożnym wpływem lokalnej tradycji i śmiało powiedzieć można, że zwłaszcza w kościelnej nie ma prawie śladu manieryzmu, a jeżeli — to przejawia się w detalu, w formach zdobniczych. Świadczą o tym fundowane przez biskupa Marcina Kromera: wieżyczka na sygnaturkę i południowa wystawka zegarowa na dachu katedry fromborskiej — ta pierwsza nawiązująca do form zwieńczenia ratusza w Elblągu¹⁰. Prawdopodobnie sporo takich elementów było w wystrojach kurii kanoników fromborskich, a zwłaszcza kanonika-artysty Tomasza Tretera, którego dom tak opisywał jego przyjaciel Jerzy Schönfels, bibliopola braniewskiego¹¹: „Dom jego cechowała uczoność i ozdobność. Każda ściana, każdy kaseton ozdobione były pięknymi emblematami i pomysłowymi sentencjami, promieniując uczonością. Sam gospodarz namalował w wolnych chwilach piękne obrazy świętych i władców w barwach bądź apollińskich, bądź apellesowych. Jednym słowem Treter był rozkoszą muz, wzorem dla kolegów, schronieniem ubogich”. (przekład Danuta Turkowska).

Dziś jedynie w kurii św. Michała Archaniola zachował się malowany strop (o charakterze napoły barokowym) i manierystyczny kominek, sprawiony niewątpliwie przez kanonika Łukasza Górnickiego — zapewne w Gdańsku, choć wykonany z podkrakowskiego dębnickiego „czarnego marmuru”. Zwłaszcza hermowe pilastry i sposób zastosowania ornamentu małżowinowego wskazują na powinowactwa z późnym północnym manieryzmem¹².

Ale powracając do Tretera. Był on niewątpliwie na warmińskim gruncie jedynym, który po długotrwałym pobycie w Italii i sam parając się sztuką, mógł tu zaszcześcić elementy manieryzmu włoskiego. Jak się wydaje nie stało się tak, bowiem — po pierwsze — sam Treter był silnie związany zawsze z tradycją północną i dość powierzchownie przejmował wzory italskie, a po drugie — schorowany i już starszy pan chyba stosunkowo mało we Fromborku poświęcał czasu muzom, służąc im już raczej piórem niż rylcem i pędzlem. Niemniej jego wpływ jest jednak widoczny, przede wszystkim w grafice. Kształcił on bowiem swego synowca — Błażeja Tretera, podówczas wikarego fromborskiego — w kunszcie rytowania w metalu i bratanek poczynił znaczne postępy, od wręcz nieudolnych wczesnych rycin, aż po manierystyczny frontispis „Promptuarium Statutorum... Rygni Poloniae” Pawła Szerbica (1604), wyraźnie jednak zorientowany na grafikę niderlandzką¹³.

Ale z Treterem można, jak przypuszczam, wiązać jeszcze jedno dzieło, tym razem już nie graficzne, ale rzeźbiarskie. Chodzi o znany nagrobek kardynała Andrzeja Batorego z 1598 r., związany z warsztatem Willema (względnie Abrahama) van den Blocke z Gdańska¹⁴. Moje domniemanie, iż Treter mógł być inspiratorem niezwyklej formy tego nagrobka opieram na bliskiej współpracy naszego kanonika z kardynałem, datującej jeszcze od czasu pierwszego pobytu w Rzymie Andrzeja Batorego oraz na tym, że Treter dość często występował w roli ideowego projektodawcy (kaplica Altempa przy Sta Maria in Trastevere w Rzymie, nagrobek Bony w Bari). Wprawdzie Willem van den Blocke wcześniej już realizował nagrobek z postaciami kłęczącymi dla Królestwa, wzorowany z kolei na dziele Cornelisa Florisa, pozostaje jednak fak-

¹⁰ Katalog Zabytków, j.w. s. XIX.

¹¹ Obszerniej na ten temat piszę w artykule: Uzupełnienia do biografii Tomasza Tretera, *Rocznik Historii Sztuki*, XV (w druku).

¹² Katalog Zabytków, j.w. s. 102 n., il. 134 i 141.

¹³ T. Chrzanowski, *Działalność artystyczna Tomasza Tretera*, Warszawa 1984, s. 205 nn., il. 118.

¹⁴ W. Sztylińska, *Pomnik grobowy Batorów w Barczewie na Warmii*, *Studia Pomorskie*, t. I, Wrocław — Kraków 1957, s. 231-259.

tem, że w Barczewie połączono koncepcję „wiecznej adoracji” z przedstawieniem w pozie san-covinowskiej brata kardynała — Baltazara Batorego. Oczywiście przypuszczenia tego nie da się w obecnym stanie badań dowieść, ale prawdopodobieństwo jest znaczne, a z punktu widzenia dziejów manieryzmu na Warmii dzieło barczewskie jest ważne i znamienne, bowiem łączy w sobie silnie już zakorzenioną tradycję polskiej plastyki nagrobnej, z nowatorską koncepcją owej „wiecznej adoracji”, gdy rzeźbiona postać zmarłego jakby współ z nami uczestniczy w ofercie mszy¹⁵.

Dzieł rzeźbiarskich na Warmii nie ma zbyt wielu, z uwagi na brak kamienia i marmuru, które to tworzywa trzeba było sprawdzać z daleka. Tym ważniejsze są więc dwa ołtarze wykonane z różnobarwnych marmurów z alabastrowymi rzeźbami figuralnymi: św. Antoniego w katedrze fromborskiej (po 1637 r.) i w kościele parafialnym w Ornecie (z 1646 r., pochodzący z kaplicy kolegium jezuickiego w Braniewie). Pierwszy wykonany został prawdopodobnie w Elblągu przez rzeźbiarza Andrzeja Sylbera i jest równocześnie jakby nagrobkiem biskupa Szymona Rudnickiego, którego wyobrażono kłęczącego przed Krucyfiksem w reliefie w polu środkowym. Pochodzenie drugiego nieznane, być może gdańskie¹⁶. W obu przypadkach mamy do czynienia z dziełami nie tyle manierystycznymi, lecz jedynie wykorzystującymi pewne manierystyczne chwytły (operowanie wielobarwnym tworzywem, przerysowywanie postaci, motywy zdobnicze). W gruncie rzeczy ich struktura jest połączeniem tradycji renesansowej z nieśmiałymi próbami baroku.

O wiele silniej i zarazem dość wcześniej tendencje manierystyczne są uchwytnie w snycerstwie, a więc w tej dziedzinie, która rozkwitła bujnie wraz z falą ofensywy potrydenckiej. Nową pobożność dokumentowano bowiem licznymi nowymi fundacjami, zwłaszcza ołtarzy, ale także innych elementów wystroju. Powstaje szereg zespołów, czasem nawet w niewielkich, prowincjonalnych świątyniach, czego dobrym przykładem jest kościół w Tłokowie z bardzo interesującym ołtarzem i amboną. Zwłaszcza w pierwszym z tych dzieł wyraźna jest tendencja do podporządkowania architektury ornamentyce, która wyraźnie się jakby autonomizuje, a działa dodatkowa ostra barwnością polichromii.

Oczywiście jednak najciekawsze zabytki zachowały się we większych kościołach miejskich, szczególnie zaś liczne w katedrze fromborskiej. Jednym z wcześniejszych przykładów jest ołtarz z 1617 r. w południowej kaplicy kościoła par. w Ornecie¹⁷. W gruncie rzeczy i tu podstawowa struktura (dwukondygnacyjowa edykula) należy do renesansowej tradycji, ale charakterystyczne i świadome przełamanie obowiązujących proporcji, jak i ornamentyka, a ponadto obrazy (do których przyjdzie wrócić) kwalifikują to dzieło do krągu wyraźnych inspiracji manieryzmu północnego (ornamentyka okuciowa).

W gruncie rzeczy owa koncepcja retabulum ukształtowanego jako edykula będzie obowiązywać nadal i po pierwszym najeździe szwedzkim, kiedy to — po zniszczeniach i rabunkach — ufundowano tak wiele nowych ołtarzy dla pierwszej świątyni diecezji. Można tu jednak obserwować pewną gradację stosunku właśnie ornamentyki i rzeźby figuralnej do rusztu generalnej konstrukcji nośnej. Używam tu świadomie tego na dobrą sprawę pejoratywnego określenia, bowiem właśnie ów stosunek ozdoby do całości jest wyraźnie negatywny. Manieryzm jeśli nie demoluje owego rusztu, to w każdym razie zaciera go i deprecjonuje. Można by tu wskazać na jakby etapy pośrednie przechadzając się wśród ołtarzy fromborskiej katedry. Oto ołtarz św. Anny ufundowany przed 1639: następuje tu, przy pozornym zachowaniu porządków architektonicznych wielokrotne przełamanie zasad — górna kondygnacja jest pomniejszeniem dolnej i tworzy charakterystyczny zbieg perspektywiczny w dolnej zaś część środkowa „trytykowego” ujęcia (mieszcząca znakomity obraz Strobla) przełamuje rygory architektoniczne, ale nie tworzy czy-

¹⁵ W. Tatariewicz, Nagrobki z figurami kłęczącymi. (W:) tenże, O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku, Warszawa 1966, s. 400-436.

¹⁶ Katalog Zabytków, jw. s. 65 n., il. 170 i 198 oraz s. 152, il. 169, 395 i 399.

¹⁷ Tamże, s. 152, il. 156.

stej „serliany” tylko gzymsowy daszek włamujący się nie w strefę belkowania, ale w strefę ornamentu. Ołtarz św. Stanisława Kostki (ok. 1640) zachowuje jeszcze w dolnej kondygnacji układ „tryptykowy”, ale jakby rozdarty przez uszaki o strzępiastych liniach, a więc urwany i niedopowiedziany. Tymczasem w górnej kondygnacji istnieje jakby edykula, ale w obrębie pary kolumn znajduje się jakby druga, utworzona przez typowo manierystyczne pilastry hermowo-wolutowe. Z kolei ołtarz św. Bartłomieja (1632) całkowicie rozbił zasady witruwiańskie: z kolumn pozostały tylko kapitele, pod którymi umieszczone zostały na tle nisz rzeźby świętych, zaś w górnej kondygnacji pilastry przetrwały się w bujny ornament współgrający z bocznymi rzeźbami, także stopionymi z dekoracją.

I jeszcze jeden ołtarz: Matki Boskiej Bolesnej — najpóźniejszy, bo wykonany po 1650 r. i już zapowiadający barok w skośnym ustawieniu kolumn, w łamaniu i przerywaniu belkowań. Manierystyczna jest tu wciąż jeszcze dekoracja o bujnych motywach małżowinowych.

A więc można tu stwierdzić przenikanie się stylów, długotrwałość tradycji renesansowej i ewolucyjne wkradanie się baroku w ów świat pełen dekoracji, ale nie koncepcji w istocie swej manierystycznej. Można obserwować stosunkowo wczesną adaptację tej tylko powierzchownej manierystycznej ornamentyki. Oto ława ławników miejskich w Ornece z 1570 (ta w której zachował się najstarszy znany portret Stanisława Hozjusza) posługuje się ornamentyką wyraźnie manierystyczną i wyraźnie północną, choć niderlandzkie kartusze i okucia łączą się tu jeszcze z włoskimi puttami i roślinami. W tymże kościele w 1574 r. przybyły z Saksonii Hans Paurmann wykonał pierwsze na większą skalę dekoracje intarsjowane. I te przyjęły się na tym terenie szybko, by trwać nadspodziewanie długo. Gdy w katedrze fromborskiej spojrzeć na sedilia kanonickie lub na pulpit szafiasty, to wydawałoby się mogło, że powstały one przed połową XVII stulecia, lecz kiedy przyjrzeć się lepiej odnajdziemy ze zdumieniem daty: 1698 i 1699. Zamiłowanie do abstrakcyjnej i spekulatywnej dekoracji, dwuwymiarowej i sugestywnej w swych niedopowiedzeniach, ukazuje nam trwałość stylu, ale tylko w jego powierzchownej — bowiem ornamentalnej warstwie¹⁸.

Oczywiście było katolickie środowisko warmińskie uzależnione od protestanckich artystów większych miast nadbałtyckich (poza Gdańskiem i Elblągiem ważną rolę odgrywał Królewiec). Można by nawet zaryzykować twierdzenie, że właśnie ów spekulatywno-abstrakcyjny manieryzm północny był przede wszystkim wyrazem tendencji protestanckich, gdyby takie podziały — wiążące style z postawami ideowymi — miały jakikolwiek sens. Okazuje się bowiem w praktyce, że tendencje stylowe innym podporządkowały się prawidłom i gdy „protestancki” manieryzm północny niesłychanie łatwo i chętnie adaptowały środowiska katolickie — zwłaszcza na obszarze Prus Królewskich, to z kolei rzymski barok był później asymilowany przez środowiska protestanckie Prus Książęcych. Jedno jest pewne: w okresie, gdy — zdawałoby się — konfrontacja pomiędzy katolikami i protestantami była najostrzejsza, artyści pracowali wymiennie: katolicy dla protestantów i vice versa. A poza tym sprawa warsztatów snycerskich, mimo pracy Ulbricha¹⁹, daleka jest od rozstrzygnięcia i osobiście jestem przekonany, że zwłaszcza po najeździe szwedzkim powstały już pracownie lokalne, bowiem zapotrzebowanie było chyba zbyt wielkie. A pogodzić się przyjdzie z tym, że nigdy dokładnie nie będziemy znali prehistorii manieryzmu na Warmii, bowiem po niszczycielskiej inwazji pozostały tylko nieliczne szczątki.

Natomiast na marginesie „wymiany doświadczeń” pomiędzy wyznaniowo odmiennymi obszarami chciałbym przypomnieć sobie (i czytelnikowi) pewne zaskoczenie sprzed wielu lat. Był rok 1953 i wspólnie z Marianem Korneckim i Janem Samkiem wyruszyliśmy na rowerową inwen-

¹⁸ Tamże, s. 60, il. 161; — s. 59, il. 163; — s. 65, il. 166; — s. 61, il. 165. Fotografie wspomnianych w tekście ławek w Ornece i Fromborku znajdziemy pod il. 224, 235, 236, 253 oraz 255-260.

¹⁹ A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen, Königsberg 1926-1929.*

taryzację powiatów działdowskiego i morąskiego. Były to nasze pierwsze inwentaryzacje i pierwsze zetknięcie z obcym jeszcze, nieznanym kręgiem kulturowym. Miejscowość Sambród nie wrożyła większych sensacji, a ponadto było pochmurno i zimno. Miejscowy poewangelicki kościół został zaadaptowany z oficyny pałacu, który sam przestał istnieć. Pod mansardowym dachem kryło się wewnątrz zaadaptowane w ten sposób, że po wyburzeniu ścian działowych wprowadzono podział na nawy w postaci szesnastu drewnianych słupów dźwigających pozorne (to znaczy: drewniane) sklepienie. I tu nagle zaskoczenie: w tym skromnym wnętrzu zobaczyliśmy jakieś bardzo wyborne rzeźby i fragmenty architektonicznej stolarszczyzny, wyraźnie nie dla tej świątyni wykonane i zmontowane dość przypadkowo. Dało się więc rozpoznać ogromne retabulum ołtarzowe, obecnie służące w formie dwu osobnych ołtarzy, bowiem zestawione razem po prostu by się tu nie pomieściło.

Te znakomite rzeźby, a także niezłe malarstwo (epitafium z obrazem Sądu Ostatecznego) nie były obce, gdzieś, kiedyś w jakiejś publikacji. I nagle: jest! Przecież to są elementy powstałego na początku XVII w. wystroju kościoła luteranckiego w Tylży (ołtarz powstał dokładnie w r. 1611). Czy nie należałoby tego wspaniałego zespołu wykorzystać? A chociażby w odbudowanej farze w Braniewie, która postradła czasu wojny swój własny wymieniony wystrój?

Oczywiście fragmenty z Tylży (a także dziwnie zmontowane fragmenty w Morągu, pochodzące z Wystrucia (Insterburg) nie dają pojęcia o charakterze całościowym wewnątrz kościołów luteranckich, ale na omawianym obszarze zachowało się kilku kościołów o takim właśnie wystroju. Jednym z najpiękniejszych przykładów jest kościół w Suszu z ołtarzem z 1607 r., amboną z 1604 i okazałą łóżą kolatorską na ścianie północnej.

Trzeba to wyraźnie podkreślić: na omawianym obszarze elementy polemiki wyznaniowej w dziełach sztuki w formie bezpośredniej występują nader rzadko. Katolicy tylko wyjątkowo tak bezpośrednio i dosłownie topili w odmętach morza herezji protestanckich przywódców, jak to widzimy na tryptyku w Skolitach, a znów luteranie papieża umieszczali w piekle („Tablica Prawa i Łaski” niegdyś w Królewcu). Dysputa toczyła się w bardziej teologicznych regionach i tylko wyjątkowo wystroje protestanckie, przestrzegające zazwyczaj wyłącznie wątków chrystologicznych, byłyby nie do przyjęcia przez katolików (np. jeśli występowało przedstawienie Komunii pod dwiema postaciami), częściej odwrotnie — gdy zaczynała dominować tematyka mariologiczna i hagiograficzna.

A jednak epoka manieryzmu wypracowuje wyraźną odmienną wewnątrz protestanckiej świątyni, przede wszystkim przez wprowadzenie łóż i bogatych zespołów ław. Wydaje mi się wielkim błędem bezzasadne likwidowanie tych elementów wystroju w momencie przejęcia świątyni przez Kościół Katolicki! Kiedyż wreszcie ludzie pojmą, że historii podrobić się mechanicznie nie da, że prymitywne (z kulturowego i ideowego punktu widzenia) mechaniczne interwencje w przeszłość są zawsze łatwo czytelne i ośmieszające dla ich spawców. Rozumiem, że w kościele katolickim nie do utrzymania jest forma ołtarza ambonowego — tak często występującego na obszarach protestanckich — ale tu korektę można wykonać dyskretnie i bez niszczycielstwa. Wypada mi bowiem gorąco apelować do rządców parafii o zrozumienie podstawowej prawdy obowiązującej w stosunkach międzyludzkich: że ich podstawą jest wzajemność szacunku i wyrozumiałości. I niechże pamiętają o tym, jak dla nas — katolików — było bolesne gdy okupanci niszczyli elementy mające świadczyć o polskości tych obszarów, a to znaczy — w pierwszym rzędzie świadectwa pobożności polskiej (by przypomnieć chociażby masową zagładę kapliczek i figur przydrożnych w tzw. Warthegau). Ten problem jest szczególnie nabrzmiały tam, gdzie podział wyznaniowy nie jest równoznacznie podziałem narodowym, a przecież na obszarach dawnych Prus Książęcych zdecydowana większość ludności, więc także ta mówiąca i czująca po polsku, była luterancka.

Ale powróćmy do problematyki manieryzmu i poświęćmy chwilę uwagi malarstwu. Jest to dziedzina najmniej — mimo prac p. Wróblewskiej — rozpoznana, łączy się bowiem także z wielkim zakresem prac konserwatorskich. Wymienione przez olsztyńską autorkę obrazy, np.

niewątpliwie z królewieckiego środowiska wywodząca się alegoria o zagładzie rodu ludzkiego, epitafium Piotra i Katarzyny Dohnów (malarz Jan Henneberg ok. 1600 r.) czy przechylone już ku stylowi barokowemu Narodzenie Chrystusa, to tylko drobna cząstka tego, co się jeszcze znajduje po kościołach, nie zawsze dobrze rozpoznane, nie zawsze — wskutek zniszczeń — czytelne²⁰.

Chciałbym tylko dla poświadczenia tej tezy wspomnieć kilka — wybranych raczej przypadkowo — obrazów albo zdecydowanie manierystycznych, albo tylko częściowo wykorzystujących cechy tego stylu. Do pierwszej grupy należeć będą — bardzo włoski (przemalowany tylko a nie namalowany przez Piotra Kolberga) obraz *Mistycznych Zaślubin św. Katarzyny we fromborskiej katedrze* i o wiele bardziej niderlandyzujący obraz *Zwiastowania w Ornece z 1622* czy wreszcie olśniewający przepychem i błyskotliwością szat i ozdób obraz *św. Anny Samotrzcę pędzla Bartłomieja Strobła (1636) we Fromborku*.

Z kolei do kategorii dzieł połowicznie manierystycznych, silnie osadzonych w tradycji, niejednokrotnie jeszcze średniowiecznej, możnaby zaliczyć takie obrazy, jak *Wręczenie kluczy św. Piotrowi w Ornece (1609)* o charakterystycznym dla manieryzmu wydłużonym kanonie postaci, *Tron Łaski w kościele św. Krzyża w Braniewie (1625)*, *Matkę Boską Różańcową (wielkie i b. interesujące płótno) w farze lidzbarskiej*, czy wreszcie obraz wotywny proboszcza Błażeja Ruty w Purdzie (1611) — pełen inskrypcji i jakby wyizolowany w materialnej przestrzeni, choć realistyczny w oddaniu rysów fundatora²¹.

Tradycje malarstwa manierystycznego będą, podobnie jak w sycerstwie, trwać długo w głąb stulecia, jednocząc się z elementami barokowymi. Równocześnie następuje charakterystyczna polonizacja, czy może raczej sarmatyzacja owego post-manieryzmu. Z jednej strony wystąpią tematy polskie jak w obrazie *Procesji Bożego Ciała we Fromborku (ok. 1680)* gdzie dostrzegamy wizerunek Sobieskiego, lub w bardzo interesującym obrazie w Ornece: *Matce Boskiej Dobrej Opieki* gdzie pod połami płaszcza chroni się polski dwór królewski (tylko pytanie: Jana Kazimierza czy Michała Korybuta?)²². Innym zjawiskiem będzie rozprzestrzenianie się bardzo „polskich” typów ikonograficznych, a przede wszystkim *Matki Boskiej Śnieżnej (Frombork, Skolity, a przede wszystkim obraz w Stoczku, przedłużony w stosunku do pierwowzoru do ujęcia pełnopostaciowego)*²³. Z Korony wlewa się w obręb Warmii mnóstwo motywów i zwyczajowych form: przystają się obrazy w drogocenne sukienki, funduje dla szczególnie czczonych wota ze srebrnej blachy, no i powszechnie pojawiać się zaczynają polscy święci. Trwające jeszcze w XVI w. w kapitule warmińskiej opory w następnych stuleciach nikną: religijność typu sarmackiego (ze wszystkimi jej dobrymi i złymi stronami) zostaje tu powszechnie zaakceptowana i manieryzm nieustannie przeobraża się w sarmatyzm.

I na tym możnaby ten rzut oka zamknąć, ale pragnąłbym zwrócić uwagę na pewien szczególny fenomen, który jawi się w mych wspomnieniach podobnie niezwykle jak wizyta w Samrodzie. Kościół poewangelicki w Starym Mieście, położony pomiędzy Dzierzgoniem i Starym

²⁰ K. Wróblewska, *Malarstwo Warmii i Mazur od XV do XIX wieku*, Olsztyn 1978, il. 23-5 i 68.

²¹ *Katalog Zabytków jw.* s. 63, il. 345; — s. 154, il. 312; — s. 22, il. 307; — M. Walicki, W. Tomkiewicz i A. Ryszkiewicz, *Malarstwo Polskie. Manieryzm — Barok*, Warszawa 1971, s. 356, il. 110-11; — T. Chrzanowski, *Przewodnik po zabytkowych kościołach Północnej Warmii*, Olsztyn 1978, s. 92, il. na s. 93; — *Przewodnik po zabytkowych kościołach południowej Warmii*, Olsztyn 1973, s. 74.

²² *Katalog Zabytków jw.* s. 155, il. 321. Na temat tego obrazu powstała na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim wartościowa praca magisterska: E. Gładkowska, *Obraz Matki Boskiej Dobrej Opieki w kościele parafialnym w Ornece*. mpis KUL 1985.

²³ Na temat popularności typu ikonograficznego *Matki Boskiej Śnieżnej* wygłosił ostatnio na Kolokwium zorganizowanym przez Lubelskie Towarzystwo Naukowe interesujący referat M. Kornecki, *Matka Boska Polska — adaptacja i rozpowszechnienie typu ikonograficznego obrazu Matki Boskiej Śnieżnej w XVII i XVIII wieku (w druku)*.

Dzierzgoniem, niczym się szczególnym zewnątrz nie zalecał: skromniutki kamienny kościółek z wczesnej fazy krzyżackiej, został przebudowany pod koniec w. XVII i wówczas — w latach 1684 — 1698 otrzymał wystrój, zaś to co najbardziej uradowało wchodzącego do wnętrza, to była żywa wesołość barw i bogactwo malarskich motywów. Malowidła na stropie, na przedpiersiach ław i empor, a także portret pastora wykonał malarz z Królewca Gottfried Haarhausen, który się w archiwalnych zapisach z dumą mienił „dworskim i myśliwskim malarzem” (Hof und Jagdmaler)²⁴.

Oczywiście: to wnętrze jest w swej formie barokowe, opiera się na modnych wówczas zdobniczych motywach, wśród których króluje akant i kwiecistość. A jednak jest w tej dekoracji coś, co ideowo nawiązuje do manieryzmu: mianowicie charakter zastosowanej tu emblematyki. To prawda, że emblematyka panowała niepodzielnie w baroku i chętnie się ją za przejaw tego stylu uznaje. Tymczasem wynaleziona (czy raczej skodyfikowana) na przełomie renesansu i manieryzmu przez Alciatię (od dzieła z którego nazwa się wywiodła zjawiska łączącego słowo i obraz), wcieliła może najsilniej ową intelektualną finezję epoki, której nie wystarczały już formy jasne i wyraźnie dopowiedziane, która w gęstwinie znaków i symboli łączyła niedopowiedziane malarstwo i słownie treści o charakterze moralizatorskim, filozoficznym czy... erotycznym.

I właśnie Haarhausen wykorzystał do dekoracji owych przedpiersi empor i ław najbardziej popularne wówczas zbiory emblematyczne: Otto van Veena (Vaeniusa) i Hermana Hugo. Pierwodruki głównych zbiorów pochodzą z pierwszej ćwierci w. XVII i były przystrojone wyborynymi rycinami. Zwłaszcza „Pia Desideria” Hermana Hugo z miedziorytami Boetiusa a Bolswert zrobiła europejską karierę — szczególna pomysłowość rytownika i subtelny czas owej „erotyki” religijnej musiał oddziaływać na wyobraźnię ówczesnego człowieka tak mocno, iż wydań było w XVII w. bez liku (m.in. pierwsze na terenie Polski u protestanckiego wydawcy w Gdańsku!), a poszczególne motywy adaptowano zarówno w kościołach katolickich²⁵, jak i protestanckich.

Proszę zwrócić uwagę na sprawę szczególną: Herman Hugo był flamandzkim jezuitą i jego dzieło miało charakter katolicki, ale zarazem nie zawierało niczego, co nie mogłoby być akceptowane przez protestantów (a zwłaszcza Luteranów, których stosunek do sztuki był o wiele liberalniejszy niż np. kalwinistów). Polski przekład ukazał się po raz pierwszy w r. 1673, dokonał go Aleksandr Teodor Lacki marszałek nadworny W. X. Litewskiego, a wydawca przyozdobił odbitkami oryginalnych rycin Boetiusa a Bolswert. W następnym stuleciu nowe tłumaczenie, dokonane przez Jana Kościeszę Żabę, wojewodą mińskiego, wydali Bazylianie w Supraśli²⁶. Ale z dziełem tym łączy się jeszcze jeden niezwykle przypadek literacki. Otóż we Francji opracowana została przeróbka Hermana Hugo: anonimowy „Ojciec Kapucyn” skrócił nieco rozwlekłe rytmy jezuitę, nadał im bardziej nowoczesną formę wersyfikacyjną, a rytownik dokonał nieznaczącej modyfikacji wzorów Boetiusa. I oto z tej przeróbki korzystał Zbigniew Morsztyn, dokonując po części przekładu, a po części przeróbek²⁷.

Proszę zaś pamiętać o tym doniosłym fakcie, że Zbigniew Morsztyn nie był ani katolikiem, ani luteraninem, ale arianinem, i to takim, który po ustawie banicyjnej sejmu nie zarzekał się swego wyznania i musząc emigrować znalazł opiekę u elektora i osiadł w niewielkim mająteczku na Mazurach. Nie utracił nigdy związków z ojczyzną, która go wyгнаła (słynna „Pieśń w ucis-

²⁴ G. Dehio, E. Gall, *Deutschordensland Pruessen* (Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, München — Berlin 1952, s. 138.

²⁵ O problemie adaptacji motywów z „Pia Desideria” pisałem w artykule: *Szkielec Fraso-bliwy*. (W:) *Ars auro prior*. Studia Ioanni Białostocki sexagebario dicata, Warszawa 1981, s. 193 nn.

²⁶ P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI-XVIII wieku*. Bibliografia. Wrocław i in. 1981, s. 98-100.

²⁷ J. Pelc, *Zbigniew Morsztyn, arianin i poeta*, Wrocław 1966, s. 227 nn.

ku”), nie przestał być polskim patriotą i pozostał na swój — ariański sposób — człowiekiem pobożnym, a przekład emblematów, których nie zdołał wydać drukiem za życia wainie to potwierdza.

Czy jest to tylko przypadkowa zbieżność, że tłumacz cyklu „Emblemes d’amour divin et humain ensamble” zmarł w Królewcu w 1689 r., a w kilka lat później królewiecki malarz „dworski i myśliwski” wykonał w niewielkim wiejskim kościele pod Dzierzgoniem malowidła oparte na inwencjach van Veena i Boetiusa a Bolswert, być może na podstawie ich francuskich adaptacji? Oczywiście bezpośrednich zależności nie da się obecnie ustalić i może są to tylko zbieżności przypadkowe, ale fakt pozostaje faktem: adaptacja manierystycznej koncepcji emblematu (i to w manierystycznej redakcji) dla potrzeb świątyni protestanckiej, gdzie nie wahano się w centralnej scenie na stropie przedstawić pełną liryźmu scenę Adoracji Dzieciątka.

Starałem się wykazać, że manieryzm na terenie obecnej Diecezji Warmińskiej przejawiał się wyjątkowo w formie w pełni dojrzałej, że dochodził tu echem czy odbłaskiem dokonań zagranicznych i że stał na służbie zarówno katolików, jak i protestantów. W okresie, gdy fenomen manieryzmu opanowywał wszelkie obszary Europy Północnej, szalały tu wojny zwane religijnymi (Czy w ogóle mogą być wojny „religijne”?), coraz potężniejsze mury rozgradzały katolików od tych, którzy odeszli. Sztuka była więc jakby jedyną już, ostatnią płaszczyzną ekumenizmu. I między innymi dziś, gdy po II Soborze Watykańskim hasło pojednania zasiane zostało pośród nas wszystkich, szacunek dla pamiątek historycznych po innych wyznaniach powinien być ideą przewodnią w opiece nad zabytkami, z których najwspanialsze pozostają w gestii współczesnego Kościoła Polskiego.

KOŚCIÓŁ RZYMSKOKATOLICKI W DIALOGU TEOLOGICZNYM
Z KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM

U podstaw wszystkich grzechów strukturalnych i społecznych leży zawsze grzech osobisty, indywidualny grzech człowieka. Dlatego też ekumenizm w swym podejściu duchowym bazuje przede wszystkim na przyznaniu się do winy i na autentycznie szczerzej chęci nawrócenia się, bazuje na „metanoi”. Jest to nieodzowny warunek pojednania i jedności. Jeżeli Kościół Chrystusowy chce być wiarygodnym znakiem, sakramentem jedności w świecie i pokoju dla świata, to musi być na powrót pojednany w sobie.

Walter Nigg, jeden z wybitnych współczesnych przedstawicieli Kościoła reformowanego z Zurychu, przedstawiając sytuację podzielonego Kościoła Chrystusowego, posłużył się obrazem całodziannej szaty Zbawiciela. Nawet ci, którzy przybili Chrystusa do krzyża — mówi on — nie odważyli się podzielić tej szaty, lecz rzucili o nią los. To dopiero my chrześcijanie — „christophoroi”, my — nosiciele Chrystusa, doprowadziliśmy naszymi grzechami do rozdarcia jednej, z istoty swej niepodzielnej szaty Chrystusa.

Kościół Chrystusowy jest tylko jeden, jedyny. I chociaż my katolicy i nasi bracia z innych wyznań chrześcijańskich wierzymy inaczej, to jednak nie wierzymy w Innego. W tym też cała nasza nadzieja! Oczywiście, do dzisiejszych podziałów chrześcijaństwa dołączają się też elementy ideologiczne, które jeszcze bardziej komplikują sprawę, ale wracając do akcentu wyjściowego, chodzi przede wszystkim o przyznanie się do winy, co w konsekwencji prowadzi do pełniejszego nawrócenia się ku Chrystusowi.

Od czasów Soboru Watykańskiego II nie można ekumenizmu w żadnym przypadku porównywać z konwertyzmem, zwłaszcza w znaczeniu prozelityzmu. Dzisiaj mówić o ekumenizmie pojętym autentycznie, o ekumenizmie w ujęciu integralnym, nie znaczy głosić nawrócenia z jednego wyznania na drugie, ale pierwszorzędnie akcentować konieczność nawrócenia się w ramach własnego wyznania; jak najbardziej, jak najradykałniej, należy nawracać się ku samemu Chrystusowi. I gdy my wszyscy, wszyscy chrześcijanie w swoich dominacjach konfesyjnych, zaczniemy się nawracać ku Chrystusowi, gdy coraz bardziej usiłować będziemy przyłgnąć do Chrystusowego krzyża, gdy obejmiemy ten krzyż, wówczas zaczniemy i siebie obejmować. Chodzi w tym wypadku o Chrystusa, o to wierzenie inaczej ale nie w Innego.

Uwzględniając wszystkie dotychczasowe ważniejsze próby realnych dialogów bilateralnych, należy wspomnieć krótko o *Raporcie z Malty* z 1972 r., koncentrującym się na nauce o usprawiedliwieniu, będącym dla M. Lutra zagadnieniem podstawowym, sprawą „być albo nie być Kościoła”. Okazało się, że co do faktu usprawiedliwienia doszliśmy do daleko idącej konwergencji. Z 1981 r. pochodzi „Final Raport”, który ujmuje, oprócz 13-letniego dialogu Kościoła katolickiego z Kościołem anglikańskim, wiele istotnych punktów wiary chrześcijańskiej, nas dogłębnie i esencjalnie łączących. I wreszcie dokument z Limy z 1982 r., skrótowo nazwany BEM, ponieważ dotyczy Chrztu, Eucharystii i Urzędu w Kościele. Tutaj się też okazuje, że w tych najważniejszych, najbardziej newralgicznych, strukturalnych punktach Kościoła Chrystusowego,

mamy wiele stycznych miejsc. Oczywiście, sam Urząd, samo kapłaństwo, jest wprawdzie sakramentalnie inaczej pojmowane, ale służebność jego funkcji eklezjalnej ma wiele elementów stycznych w całym Chrystusowym Kościele.

Gdy chcemy ukazać na tym tle dialog bilateralny między Kościołem rzymskokatolickim a Kościołem prawosławnym, zainicjowany już oficjalnie w 1980 na wyspach Patmos i Rodos, to trzeba zaznaczyć, że od czasów Celulariusza, od 1054 r., mamy pierwszy oficjalny, wspólny dokument doktrynalny tych dwóch wielkich Kościołów chrześcijańskich. Na drugiej sesji plenarnej, która miała miejsce w 1982 r. w Monacium, opracowano wspólny dokument zatytułowany: „Misterium Kościoła i Eucharystii w świetle tajemnicy Trójcy Świętej”. To jednak coś znaczy! Od czasów Soboru Florenckiego jest to pierwszy wspólny dokument, w którym tak bardzo uwidacznia się dążność do jedności, do jednego Kościoła Chrystusowego. Należy zaznaczyć, że trudności w dialogu nie tyle związane są z aspektami doktrynalnymi (w każdym razie nie pierwszorzędnie), ile właściwie zróżnicowaną mentalnością, duchowością. W wielu wypadkach wchodzi w grę zagadnienie prestiżowe. Wzajemna jednak chęć obu partnerów do tego dialogu jest naprawdę autentyczna.

Trzecia sesja plenarna (odbywają się one co 2 lata) miała miejsce na Krecie w 1984 r. Tam między innymi zastanawiano się nad sakramentami inicjacji chrześcijańskiej i ich znaczeniem w dziele jedności Kościoła (chodzi o sakramenty Chrztu, Bierzmowania i Eucharystii). Te trzy sakramenty tworzą właściwie w Kościele prawosławnym triadyczny sakrament. Gdy niemowlę jest chrzczone, zaraz też jest bierzmowane, a po bierzmowaniu otrzymuje kroplę konsekrowanego wina. Dziecko przyjmuje więc trzy sakramenty razem. Na Krecie po raz pierwszy rozeszliśmy się bez podpisania wspólnego dokumentu. Zadecydowały o tym względy pastoralne, praktyczne. Prawosławni koniecznie chcieli byśmy przyjęli praktykę triadycznego sakramentu, lub przesunęli I Komunię św. po udzieleniu sakramentu Bierzmowania. Twierdzą oni, że najpierw musi być człowiek ochrzczony i bierzmowany, a dopiero potem ma prawo przyjąć Eucharystię, jako pełne uwieńczenie integralnie pojętej inicjacji chrześcijańskiej. Tłumaczyliśmy im, że w Kościele zachodnim tradycja i racje duszpasterskie przemawiają za tym, by udzielać Bierzmowania młodzieży kończącej szkołę podstawową. Bierzmowanie udzielane w tym okresie stwarza wyjątkową okazję pogłębienia wykształcenia religijnego. Tego rodzaju argumentacja pastoralna specjalnie ich nie przekonywała. Uczestnicy sesji plenarnej przekazali więc to zagadnienie do ponownego rozpatrzenia Komitetowi Koordynacyjnemu. W skład Komitetu wchodzi 8 członków z każdej strony, na czele z dwoma współprzewodniczącymi: po stronie katolickiej z kardynałem Willebrandsem, a po stronie prawosławnej z arcybiskupem-metropolitą Stylianosem, prełożonym Kościoła grecko-prawosławnego w Australii.

Komitet Koordynacyjny obradował w Opolu od 3 do 8 czerwca 1985 r. Podczas opolskich obrad w ciągu 2 dni uzgodniliśmy treść dokumentu, powołując się m.in. na jeden z dekretów Focjusza, który wyraźnie podkreśla, że w przypadkach gdy nie zachodzą między wyznaniem i obrządkami różnice dogmatyczne, a zachodzi tylko różnica natura pastoralnej, wtedy nie powinna ona decydować o niezgodności doktrynalnej. Fotokopię oryginalnego tekstu (w języku greckim) przywiózł dyrektor Biblioteki Watykańskiej i przedłożył go członkom delegacji prawosławnej. I rzeczywiście, po przedyskutowaniu zagadnienia, dokument z Krety został przyjęty. Ma on być już teraz tylko ratyfikowany przez czwartą sesję plenarną, która odbędzie się na początku czerwca br. we Włoszech, w Bari — mieście tak bardzo znanym z kultu św. Mikołaja. Czwarta sesja będzie poświęcona sakramentowi kapłaństwa w jego relacji do sukcesji apostołskiej. Tam więc w dyskusjach po raz pierwszy dojdzie wyraźnie do głosu problematyka związana z urzędem „Patriarchy Zachodu” — Biskupa Rzymu.

W Opolu stosunkowo szybko doszło do uzgodnienia problemów doktrynalnych. Tak się złożyło, że w dniach obrad przypadła uroczystość Bożego Ciała. Zaprosiliśmy więc naszych prawosławnych gości do wzięcia udziału w procesji Bożego Ciała. Mieli skrupuły, zwłaszcza, że ich rodzime Synody ostrzegały ich, by nie doszło do „communicatio in sacris”. Ponadto trzeba za-

znaczyć, że w liturgii prawosławnej nie są znane procesje eucharystyczne tego typu. Znosi się wprawdzie święte postacie do chorych, ale uroczystych procesji teoforycznych tam się nie urządza. Podobała im się bardzo sama nazwa — „procesja teoforyczna”. Mieli jednak pewne zastrzeżenia i dlatego prosili, bym im wyjaśnił w aspekcie dogmatycznym, liturgicznym, pastoralnym, na czym właściwie Uroczystość Bożego Ciała polega, zwłaszcza procesja. Jeszcze w środę wieczorem, po dość wyczerpujących dyskusjach, metropolita Stylianos prosił, bym mu odpowiedział na zasadnicze pytanie, które przedłożył w imieniu całej delegacji: czy ich udział w procesji przyczyni się do umocnienia wiary katolików? Oczywiście, mogłem mu radośnie odpowiedzieć, że bezwzględnie tak! To im absolutnie wystarczyło. Następnego dnia członkowie Komitetu Koordynacyjnego uczestniczyli w uroczystościach Bożego Ciała. Mszy św. koncelebrowanej przez biskupów i kapłanów katolickich przewodniczył kardynał Jan Willebrands. W prezbiterium kościoła katedralnego zajęli miejsce wszyscy członkowie delegacji prawosławnej. Wymową była chwila gdy na wezwanie „Przekażcie sobie znak pokoju”, wymienili między sobą pocałunek pokoju nie tylko biskupi i kapłani katolicy, ale do duchowieństwa prawosławnego podszedł kardynał Willebrands i wymienił ten znak z metropolitą Stylianosem oraz z innymi arcybiskupami i biskupami prawosławnymi. Dwa siostrzenne Kościoły złączone pocałunkiem pokoju. Gest jakże wymowny i napawający nadzieją na osiągnięcie utraconej jedności!

Po Mszy św. wyruszyła procesja teoforyczna na ulice miasta Opola. Przy pierwszym ołtarzu wszystkie modlitwy i śpiewy były wykonane w języku łacińskim, a przy następnych kolejno w językach: nowogreckim, starocerkiewnym i polskim. Przy drugim i trzecim ołtarzu można było zauważyć, że do śpiewów włączyli się nasi bracia prawosławni. Radość oprmieniała ich twarze. Jakżeś bowiem drogim dla Greków jest ich język rodzimy, a dla przedstawicieli rosyjskiego Kościoła prawosławnego — śpiew starocerkiewny.

Zakończenie uroczystości nastąpiło przy ołtarzu czwartym. Przemówienia wygłosili obaj współprzewodniczący Komitetu Koordynacyjnego — kardynał Jan Willebrands i metropolita Stylianos. Wyrazili oni radość, że mogli wspólnie uczcić Eucharystię przez udział w procesji teoforycznej. Zwrócili też uwagę na rolę Eucharystii w życiu chrześcijańskim, a w szczególności na jej znaczenie w procesie poszukiwania pełnej jedności przez dwa siostrzane Kościoły.

Wspólny udział w procesji Bożego Ciała był niewątpliwie ważnym krokiem w dążeniu do jedności. Była to chyba od XI w. pierwsza wspólna procesja teoforyczna metropolitów prawosławnych i biskupów rzymskokatolickich. Gdy już wychodziliśmy z katedry opolskiej po zakończeniu uroczystości, podszedł do mnie arcybiskup Parthenios, prawosławny metropolita Kartaginy, mówiąc: „Bracie, to myśmy mieli wzmocnić waszą wiarę? To wyście naszą wzmocnili! I jak byśmy wyglądali, gdybyśmy nie wzięli udziału w tej procesji?” A w ogóle, wszyscy przedstawiciele Prawosławia byli bardzo zadowoleni z udziału w uroczystości; stała się ona dla nich budującym przeżyciem religijnym.

Wprost po obradach opolskich członkowie Komitetu Koordynacyjnego udali się do Lublina. Zatrzymaliśmy się na Jasnej Górze. W kaplicy Jasnogórskiej Madonny biskupi i kapłani katolicy (członkowie Komitetu) odprawili Eucharystię. Podczas niej wymieniliśmy pocałunek pokoju z naszymi braćmi prawosławnymi. Bardzo gościnnie przyjęli nas oo. paulini. W bibliotece klasztornej wręczyli współprzewodniczącym Komitetu Koordynacyjnego wspaniałe kopie Obrazu Jasnogórskiego. Podszedł wtedy do mnie arcybiskup Kirył ze Smoleńska i powiedział, że między Smoleńskiem a Częstochową istnieją ściśle powiązania kulturowe i dlatego bardzo by mu zależało na tym, aby mógł też taką kopię otrzymać. Chciałby ją zawiesić w swojej katedrze, a to dlatego, że wielu Częstochowian przyjeżdża do Smoleńska. Jeżeli w jego katedrze zobaczą kopię obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, będą się wtedy czuli jak w domu. Ublagałem ojca przeora o jeszcze jedną kopię. I tak jest ona odtąd w Smoleńsku.

Z Częstochowy wyruszyliśmy w kierunku Lublina. Na KUL-u obaj przewodniczący delegacji rzymskokatolickiej i prawosławnej otrzymali przyznane im doktoraty honoris causa Instytutu Ekumenicznego przy Wydziale Teologicznym tejże uczelni.

Zapełniła się aula uniwersytecka, jest obecny cały senat. Na Zachodzi taka uroczystość nie ma już tej zewnętrznej oprawy. U nas oczywiście odbywa się ona w całej krasie splendoru uniwersyteckiego. Zaszczycili tę uroczystość swoją obecnością Prymas Polski i kardynał Macharski. Ten akord naukowy, związany z nadaniem doktoratów honoris causa, był dla nich też bardzo radosnym przeżyciem.

Odjechali chyba z Polski z przekonaniem, że muszą zmienić swoją wizję ekumeniczną o naszym kraju. Sądzieli kiedyś, że ten kraj ma wiele zalet i przymiotów, ale ekumenicznego wycucia i nastawienia absolutnie nie ma. A tutaj, być może, przekonali się ci hierarchowie Kościoła i ci teolodzy prawosławni, że takiego ekumenicznego przeżycia w czasie całej swojej pracy ekumenicznej właściwie jeszcze nie mieli.

Gdy metropolita Stylianos przemawiał na zakończenie procesji Bożego Ciała, dziękował m.in. za to, że będąc w Opolu, prawosławni nie czują się jako goście, jako ci z innego wyznania, a po prostu czują się w jednym Chrystusowym Kościele. I czują się tak przy stole obrad, a prawie że już też i przy stole eucharystycznym, zwłaszcza po tak radośnie odbytej procesji teoforycznej. Oczywiście, podział Kościoła, zainicjowany naszymi grzechami, może z powrotem scalić tylko wszechmoc samego Boga, skonkretyzowana w Duchu Świętym.

Dialog między Kościołem rzymskokatolickim i Kościołem prawosławnym daje wszystkim dialogom bilateralnym i multilateralnym naszego Kościoła z bratnimi wyznaniem chrześcijańskimi m.in. i to, że zapoznaje z nurtem apofatyizmu teologicznego, tak mocno zakotwiczonym w wierze i pobożności Prawosławia. Zwraca także uwagę na inne wartości wschodniej religijności, a mianowicie na mistycyzm, intuicjonizm, modlitewne przeżycia, przede wszystkim zaś na element pneumatologiczny, tak mocno akcentowany przez teologię wschodnią. Dzięki temu dialogowi bardzo wiele zyskuje całość dialogu ekumenicznego realizowanego bilateralnie i multilateralnie przez konfesje chrześcijańskie. Ten dialog dzięki temu staje się bardziej integralny, a przede wszystkim głos naczelny i zasadniczy jest oddany wprost samemu Duchowi Świętemu. Musimy bowiem zawsze pamiętać, że dialog, pojednanie Kościoła, dojście ad Unam Sanctam, to nie tyle owoc dyskusji teologicznej, takich czy innych uzgodnień, ale to przede wszystkim dzieło Ducha Bożego. To dzieło tej teologii, która nie może być tylko teologią „dyskutującą”, ale jest to dzieło teologii „klęczącej”. Tej teologii, która wie, że prawdy nie tworzy, ale prawdę znajduje w wydarzeniu Bożego Objawienia. Bo przed Prawdą, którą mi Bóg daje, przed prawdą, którą znajduję a nie tworzę, przed tą prawdą muszę uklęknąć, upaść na kolana i złożyć jej hołd. Oby wszystkie dialogi, które dziś przez Kościół są organizowane, przyczyniły się właśnie do tego, byśmy wspólnie, wszyscy chrześcijanie, jak najradośniej składali hołd prawdzie skonkretyzowanej osobno w tajemnicy Jezusa Chrystusa. Oby nasz Kościół, obyśmy wszyscy, do tego walnie się przyczynili.

DIALOG KATOLICKO-PRAWOSŁAWNY TRWA

Podczas wizyty ekumenicznego patriarchy Konstantynopola Atenagoras I w Rzymie papież Paweł VI rozpoczął swe apostolskie przemówienie od słów św. Jakuba: „Wszelkie dobro, jakie otrzymujemy, i wszelki dar doskonały zstępuje z góry, od Ojca światel, u którego nie ma przemiany ani cienia” (Jk 1,17). Wśród takich darów, pochodzących z wysoka, należy umieścić rozwijający się dziś dialog ekumeniczny pomiędzy katolicyzmem a prawosławiem. Jesteśmy skłonni uważać go za charyzmat, za nowe zesłanie Ducha Świętego, za zaistnienie w podzielonym chrześcijaństwie nowego faktu, które nie ma równych sobie w długiej historii chrześcijaństwa. Dał temu również wyraz ekumeniczny patriarcha Atenagoras I, który, pozdrawiając wówczas w Bazylice Watykańskiej papieża Pawła VI, a w jego osobie cały Kościół katolicki, m.in. powiedział: „W tym miejscu wyjątkowo uświęconym wołanie krwi apostołów Piotra i Pawła, głosy katakumb i męczenników Kolosseum (...) zachęcają nas do wyczerpania wszystkich sposobów i środków celem dokończenia dzieła już rozpoczętego, mianowicie jedności Bożego Kościoła Chrystusowego” (*L'Osservatore Romano* z 26 10 1967 r.).

29 V 1980 r. na wyspie Patmos został zainaugurowany oficjalny dialog teologiczny katolicko-prawosławny. Aby lepiej zrozumieć, jak doszło do tego niezwykle doniosłego dla obu Kościołów wydarzenia, trzeba by prześledzić przynajmniej ważniejsze inicjatywy, gesty i spotkania, jakie zaistniały po obu stronach w ciągu 20 lat po ostatnim Soborze. Nie jest jednak naszym zamiarem przedstawienie dokładnego dziarusa tych wydarzeń. Jedyne niektóre z nich chcemy tu przybliżyć i — jak dalece będzie to możliwe — objaśnić je i ocenić.

DIALOG MIŁOŚCI I JEGO ZNACZENIE

Historycy Kościoła zgadzają się, iż trudno jest ustalić dokładny czas rozłamu pomiędzy Kościołami Wschodu a Kościołem Zachodu. W każdym razie rozłam, jaki obecnie istnieje, jest raczej rezultatem długiej obcości, która powoli opanowywała obydwa Kościoły. Głównym zaś czynnikiem w tym procesie „rozchodzenia się” był zanik wzajemnego szacunku i miłości. Przywrócenie uczuć musi być również integralną częścią odwrotnego procesu. Wzrastanie w miłości nie może być alternatywą wzrastania w prawdzie, ono jest jego istotną częścią, która musi ją przenikać i nią kierować. Przez dialog miłości rozwija się odnowiona świadomość tożsamości obydwu Kościołów w ich sakramentalnych strukturach. Dialog ten ożywia uczucia wyrażane w prawosławnej Liturgii „Miłujmy się nawzajem tak, abyśmy mogli jednym sercem wyznawać Ojca, Syna i Ducha Świętego, Trójcę Świętą jedyną i niepodzielną”. Sama recytacja formuł wiary chrześcijańskiej byłaby tylko pustym dźwiękiem, gdyby nie napępiała ją ta miłość, która jest darem Boga dla Jego ludu. Dobrą więc i pożyteczną rzeczą jest zastanowić się nad znaczeniem teologicznym pewnych kroków, które podjęto w okresie „dialogu miłości”.

1. Najpierw w Jerozolimie 5 i 6 stycznia 1964 r. miało miejsce wydarzenie o wielkim znaczeniu ekumenicznym spotkanie Pawła VI i Atenagorasa I. Nieprzypadkowo wybrano na miejsce spotkania Ziemię Świętą; obydwa wszak Kościoły mają wspólne korzenie w pierwotnym Kościele jerozolimskim. Świadczy o tym wydarzenia głęboko wówczas przeżyty jego mistyczne znaczenie i odnieśli wrażenie jakoby jedność między prawosławiem a katolicyzmem była już faktem dokonany. Tak oczywiście nie jest, nie mniej jedność wśród chrześcijan obu tradycji rosnąć będzie coraz bardziej, budząc uzasadnioną nadzieję po obu stronach na przyszłość. „Wielkie jest nasze wzruszenie — mówił wtedy papież do ekumenicznego patriarchy — i głęboka radość w tej godzinie prawdziwie historycznej, kiedy po wiekach milczenia i oczekiwania Kościoł katolicki i Patriarchat Ekumeniczny Konstantynopola spotkały się na nowo”. (Dokumentację ze spotkania w Jerozolimie podaje *Tomos Agapis*, s. 37 n.). Po tych słowach papież Paweł VI podarował patriarsze Atenagorasowi kielich do sprawowania Świętej Liturgii. Papież przekroczył tym samym surowy zakaz używania niekatolickim kapłanom naczyń liturgicznych, dając do zrozumienia, iż Kościoły prawosławne sprawują tę samą Eucharystię, co Kościoł katolicki.

2. Niebawem miały miejsce dalsze fakty i gesty ekumeniczne. 7 XII 1965 roku, w przeddzień zakończenia Vaticanum II, papież Paweł VI i patriarcha Atenagoras I wydali wspólną deklarację — jednocześnie w Rzymie i w Konstantynopolu (Stambule) — w której wyrazili głęboki żal z powodu rozdarcia chrześcijaństwa i zdjęli z Kościołów wyroki ekskomunik, jakie nałożono obustronnie po wydarzeniach roku 1054, kiedy to najpierw wyklęto patriarchę Celurariusza, a następnie delegatów papieża Leona IX. Papież i Patriarcha oświadczyli wspólnie, że żałują obrażających słów, bezpodstawnych zarzutów i faktów godnych potępienia, które z jednej i drugiej strony towarzyszyły wydarzeniom tamtej epoki, których „pamięć działa do naszych dni jako przeszkoda w zbliżeniu w miłości i skazują ją na zapomnienie”. Szczególnie wymowne znaczenie ma paragraf trzeci tej deklaracji: „Przeto jest rzeczą niezmiernie ważną, by zdawać sobie sprawę z napięć towarzyszących tamtym wydarzeniom, które w rezultacie doprowadziły o wiele dalej (...) niż ich autorzy zamierzali i zdolali przewidzieć. Skierowali oni swe cenzury przeciwko zaangażowanym osobom, a nie Kościołom. Cenzury te nie miały jednak na celu zerwania kościelnej jedności między Stolicami Rzymską a Konstantynopolitańską” (*Tomos Agapis*, s. 86-88). W ten sposób została usunięta jeszcze jedna przeszkoda na drodze do jedności.

3. Z kolei 25 VI 1967 r. papież Paweł VI udał się do Konstantynopola z wizytą do patriarchy Atenagorasa I. W Fanarze biskup „Starego Rzymu” odwiedził biskupa „Nowego Rzymu” (*Tomos Agapis*, s. 115). W czasie pobytu w honorowym centrum prawosławnego chrześcijaństwa papież modlił się w dawnej świątyni Mądrości Bożej (obecnie muzeum), gdzie przed dziewięcioma stuleciami nastąpił rozłam i wzajemne nałożenie klątw. Za wzorem papieża, ekumeniczny patriarcha wręczył wtedy Pawłowi VI kapłańską stulę jako znak Chrystusowego Kapłaństwa, w którym obaj zwierzchnicy mają wspólny udział.

4. 26 X 1967 r. patriarcha Atenagoras I przybył na zaproszenie papieża Pawła VI do Rzymu, gdzie prowadził długie rozmowy i modlił się na grobach św. Piotra i papieża Jana XXIII. Obaj zwierzchnicy wydali 28 października wspólną deklarację, w której oświadczyli:

„tym, co może w sposób istotny przyczynić się do przywrócenia pełnej wspólnoty między Kościołem rzymskokatolickim z jednej strony, a Kościołem prawosławnym z drugiej, jest odnowa Kościoła w wierności tradycjom Ojców i natchnieniem Ducha Świętego, który zawsze przebywa w Kościele. To On oczyszcza nasze serca i naszą wspólną pamięć, uwalnia ją od urazów i smutnych wspomnień przeszłości” (*Tomos Agapis*, s. 130 n.).

Dzięki takiej postawie Pawła VI i Atenagorasa I, którzy niewątpliwie działali pod natchnieniem Ducha Świętego, nawiązane zostały pierwsze kontakty, z początku pełne jeszcze wahań i oporów, umacniane z kolei jeszcze donioślejszymi gestami i decyzjami. Wymiana przedstawicieli na uroczystość św. Andrzeja w Konstantynopolu i na uroczystość św. Piotra w Rzymie, życzenia składane na Boże Narodzenie i Wielkanoc, znalazły już trwałe miejsce w kalendarzu obydwu stron. Posoborowy „dialog miłości”, znaczoney gestami wzajemnej życzliwości i dobrej

woli, jako zrozumianymi przez większą część wiernych obu tradycji, zaczął powoli przeradzać się w „dialog doktrynalny”, we wspólną wyteżoną pracę na rzecz całkowitego zjednoczenia obydwu Kościołów.

OD „DIALOGU MIŁOŚCI” DO „DIALOGU TEOLOGICZNEGO”

Decyzja o rozpoczęciu dialogu doktrynalnego dojrzewała po obydwu stronach od wielu lat. Dzięki rezultatom wspólnej współpracy przygotowawczej papież Jan Paweł II oraz patriarcha ekumeniczny Dymitr I mogli 30 XI 1979 r. ogłosić światu chrześcijańskiemu utworzenie Komisji Mieszanej Katolicko-Prawosławnej do dialogu teologicznego i upoważnić do opublikowania listy jej członków. Posłużyła temu wizyta Jana Pawła II u patriarchy Dymitra I w Konstantynopolu z okazji uroczystości św. Andrzeja apostoła oraz zamiar odwiedzenia najstarszych gmin chrześcijańskich w Azji Mniejszej (Podróż ekumeniczną Jana Pawła II do Turcji opisuje A. Polkowski, *Życie i Myśl*, 30 1980 nr 4 s. 5-21). We wspólnej deklaracji papież i patriarcha ponownie wyrazili zdecydowaną wolę „czynienia wszystkiego, co tylko możliwe, aby przybliżyć dzień, w którym zostanie przywrócona pełna wspólnota między Kościołem katolickim i Kościołem prawosławnym, by wreszcie można było wspólnie odprawić Eucharystię” (*Ostkirchliche Studien*, 29 1980 nr. 2-3, s. 189).

Konkretnym wyrazem tego pragnienia było wspomniane powołanie członków Komisji Mieszanej, składającej się z 30 katolików i 30 prawosławnych (imienną listę podają *Ostkirchliche Studien*, s. 173 n.). Komisja rozpoczęła pracę na spotkaniu w dniach 29 V do 4 VI 1980 r. w Grecji, na wyspach Patmos i Rodos (obszerną relację z inauguracji prac Komisji przedstawił W. Hryniewicz: Patmos i Rodos. *Tygodnik Powszechny*, 34 1980 nr 30, s. 1, 4-5). W obradach Komisji wzięli udział czterej członkowie Komisji Mieszanej z Polski: ze strony katolickiej bp prof. dr hab. Alfons Nossol, Biskup Opolski, przewodniczący Komisji Episkopatu do Spraw Ekumenizmu oraz ks. prof. dr hab. Wacław Hryniewicz OMI, kierownik Sekcji Teologii Prawosławnej przy Instytucie Ekumenicznym KUL; ze strony prawosławnej bp doc. dr hab. Sawa (Hrycuniak), Ordynariusz Diecezji Białostocko-Gdańskiej, wykładowca CHAT w Warszawie, oraz bp Szymon (Romańczuk), biskup pomocniczy lubelski.

Posiedzenia plenarne rozpoczęto 2 czerwca 1980 r. Z wielu stron nadesłano życzenia owocnej pracy z zapewnieniem modlitewnej pamięci. Przenikała je nadzieja, że rozpoczęty z Bożą pomocą dialog doprowadzi w przyszłości obydwu Kościoły do jedności, której wyrazem będzie wspólne sprawowanie Eucharystii, bo Eucharystia — dodajmy od siebie — jest tylko jedna. Nie ma Eucharystii prawosławnej ani Eucharystii katolickiej. Jest tylko jedna i jedyna Eucharystia — tego samego Chrystusa.

NADZIEJE NA PRZYSZŁOŚĆ

Rozwodzenie się nad prognozami dalszego przebiegu prac Komisji przy realizowaniu obszernej listy tematów, ustalonej jeszcze w roku 1978 przez wspólną Komisję Przygotowawczą, a tym bardziej przewidywanie ewentualnych wyników prowadzonego aktualnie dialogu doktrynalnego, jest jeszcze przedwczesne. Jesteśmy na pewno dopiero na początku drogi, która może być bardzo długa. Prawie tysiącletni okres nieufności, braku szacunku, animozji i wrogości, okres błędnych pojęć i teologicznych różnic, głęboki rów uprzedzeń, nie dadzą się usunąć w ciągu jednego dziesiątka lat czy nawet w ciągu jednego pokolenia. Dialog będzie rozwijał się stopniowo, aż pewnego dnia osiągnie swój koniec, którym będzie wyznanie wspólnoty wiary. Dlatego jest konieczne, aby dialogowi doktrynalnemu nadal towarzyszył dialog miłości. W jednym i drugim Kościele — pisze W. Hryniewicz (Ku wzajemnemu uznaniu. *Znak*, 1982, nr 12

s. 1495 n.) musi powstać nowa jakość myślenia i życia — prawdziwa pedagogia dialogu” (tenże: *Wiara, Sakramenty i jedność. Tygodnik Powszechny* 36/1082/7)

Przede wszystkim jednak w kalkulacje naszych nadziei winniśmy włączyć — jako zasadniczy czynnik — potęgę działania Ducha Świętego, której „ludzka postać” nosi nazwę modlitwy. Po takiej drodze pójdziemy razem w przyszłość, może jeszcze odległą, ale której Panem jest na pewno zmartwychwstały Chrystus. „Deus incrementum dabit”.

ERNSTA WIECHERTA (1887-1950)
EPOPEJA O CZŁOWIEKU, KAPŁANIE BEZIMIENNEJ MSZY

„Kto jest samotny, nie pisze dla sławy, lecz
pisze po to, aby porozmawiać ze swoim sercem”.
E. Wiechert, *Missa sine nomine*, 367

I. ROZWAŻANIE WSTĘPNE: NAJWAŻNIEJSZYM PROBLEMEM LUDZKOŚCI
JEST PRZEMIANA LUDZKICH SERC

Przedkładana obecnie, tu na ziemi mazurskiej, rzecz o Wiechercie — obok Tomasza Manna i Hermanna Hessego najwybitniejszym pisarzu niemieckim naszych czasów — ma wystarczającą rację swego powstania i wygłoszenia. Ten znany rzecznik zgody między narodami i chrześcijański nonkonformista przynależny do Kościoła protestanckiego urodził się pod Mrągowem sto lat temu. Jak podają biografowie, miał on, Niemiec, krewnych wśród Polaków i Litwinów, miał przodków Francuzów. Wymarzone korzenie dla mentalności uniwersalistycznej i ekumenicznej.

Dobrze, powie mój słuchacz, ale proszę się wytłumaczyć: Co skłania do zabrania głosu z okazji tak poważnego jubileuszu? Czy przypadek, czy własny wybór, czy czyjaś propozycja, czy coś jeszcze innego? W tym retorycznym pytaniu chciałem zawrzeć próbę usprawiedliwienia swojej niekompetencji, ale także ujawnić radość z tego wielkiego przywileju. Wyznam w całej szczerości: choć laik, jestem pod urokiem tego Człowieka od niespełna trzydziestu lat, odkąd to zacząłem poznawać świat Wiecherta ze szczytowej jego powieści *Missa sine nomine*, będącej jednocześnie jego ostatnią książką, śmiem przypuszczać, jego duchowym testamentem. Należę do pokolenia, które dopełniało swojej chrześcijańskiej edukacji wyniesionej z domu a potem ze studiów filozoficznych i teologicznych na dziełach tak zwanych katolickich pisarzy. Komu nie są znane wzruszenia i porywy serca, jakich doświadcza się czytając takich autorów, jak Hello, Bloy, Psichari, Claudel, Bernanos, Chesterton, Le Fort, Mauriac, Papini, Undset? Nie zdziwi więc też nikogo, że moje doświadczenie wynikłe z lektury Wiecherta zintegrowało się niejako z Wielką Przygodą obcowania z wymienionymi tu nazwiskami.

Wpisując w zdanie słowo „niejako”, pragnę podkreślić świadomość odrębności Wiecherta, choć ma on tak wiele wspólnego z dorobkiem cytowanych tu autorów. Katolicki teolog, a jestem nim przecież, musi być zorientowany co do owej „inności”, która nie zabrania mu jednak — choć jest owocem liberalnej wręcz wersji protestantyzmu Wiecherta i wyraźnie zarysowanego subiektywizmu moralnego, sprzecznego z poglądami katolickimi — wiedzieć to, co jest w dorobku naszego Autora wielkie i pełne fascynującego uroku.

Rozumie teraz mój słuchacz dość niecodzienne brzmienie tematu tej prelekcji; ale czy mniej enigmatycznie jest sformułowany tytuł książki *Missa sine nomine*, Msza bezimienna, którą biorę jako główny wątek niniejszych rozważań? Mówiąc: Wiecherta epepeja o człowieku, kapłanie bezimiennej Mszy, pragnę nawiązać do wymiaru, który dzisiaj określamy jako „duch ekumenizmu”. Ale nie chcę czynić tego w sposób tani i powierzchowny, aluzja zaś do cytatu Norwida, który określa człowieka jako „bezwiednego kapłana”, ma być dopowiedzeniem tego, co zawsze dopowiedzieć potrafi z wdziękiem i subtelnością poeta, nie naruszając w niczym powagi teologa.

Wiadomo, że sformułowanie Norwida, które jako odpowiedź napotkanemu Sfinksowi na pytanie, kim jest człowiek, brzmi: „jest to kapłan bezwiedny i niedojrzały”¹, pochodzi z jego poematu *Vade-mecum*. To właśnie w tym poemacie zapisane jest owo doskonale znane zdanie: „Odpowiednie dać rzeczy-słowo!”². Jest tam także naszkicowane tło, dzięki któremu słowa określające człowieka „kapłanem bezwiednym” nabierają właściwego wymiaru. Pisał Norwid (pozostajmy jeszcze przy nim przez moment): „Klaskaniem mając obrzętkę prawice, znudzony pieśnią, lud wołał o czyny”.³ I jego, poety, czynem był właśnie ów poemat (jakże podobny w tym Wiechert do Norwida!):

„Piszę — pamiętnik artysty,
Ogryzmony i w siebie pochylon —
Oblędny!... ależ — wielce rzeczywisty!”⁴.

Dla całości szkicowanego obrazu trzeba dodać także i to, że Sfinks, w terminologii Norwida (i nie tylko) słowiański Sfinks trzyma ściętą głowę człowieka, czyli ofiary swojej, który nie poddał się jego inicjacji. I oto Sfinks, ten znak wtajemniczenia, ma w wersji Norwida odkryty w Siedmiogrodzie napis, który odsłania znaczenie tego gestu. Jakże wiele znaczy on w naszym kontekście: „Poznaj obrzędu serio święte”.⁵ Czy zna go człowiek, kapłan bezimiennej Mszy? Zna na tyle, że Sfinks usuwa mu się z drogi, zamiast pozbawić go życia. Dla chrześcijanina jednak to za mało. Ostatnim słowem jest dla niego Msza odprawiana w Wieczerniku, uobecniająca mocą zmartwychwstania krzyżową ofiarę z Golgoty. Ta Msza, dzięki której człowiek, kapłan bezwiedny, staje się kapłanem świadomym, nie jest już bezimienna. Jest precyzyjnie określona przez Chrystusowe „TO czyńcie”. Boli czytelnika zafascynowanego twórczością Wiecherta, że przeżywając w czterdziestym roku życia swój Damaszek, o którym pisze: „Zawładnął mną przełom łaski i zniszczył starą formę”⁶, nie dorysował nasz Autor ostatniej kropki nad „i”. Pisał w swojej powieści *Das Spiel vom deutschen Bettelmann*: „Czyż może być poetą ktoś, do kogo nie mogliby w dowolnej godzinie zapukać biedni tego świata? i którego drzwi nie otworzyłyby się w dzień i w nocy podobnie jak drzwi domu Karstenów, po to, aby Bóg i umierający mogli wejść przez niezagrodzony próg i o każdej porze”⁷.

Ale kim jest Bóg Wiecherta? A nawet Chrystus Wiecherta? Piszę on wprawdzie ciepło o Dzieciątku Jezus z Nocy Narodzenia, zna — pewnie z obserwacji polskich parafii na Warmii — zwyczaj zanoszenia do chorych Sakramentu, zna „Boga biorącego na siebie krzyż ludzi”, ale kiedy przez usta jednego ze swoich bohaterów mówi, że „powinniśmy stanąć trochę bliżej Boga, bliżej jego kolan”, natychmiast zastrzega się i wyjaśnia, „że kościół jest miejscem, w którym dość trudno to uczynić”⁸, bo kościół jest również „tam, gdzie nie ma ambony, liturgii i żadnego ze starych obrządków”.⁹ Wiechert nie zna Boga ukrytego w Hostii, nie zna — choć z całą pasją próbuje napisać traktat o ludzkiej przemianie serc — tej przemiany, jaka dokonuje się z woli Chrystusa dzięki uczestnictwu w Eucharystii u tych, którzy są czystego serca.

Oto właśnie wchodzimy w warstwę, jaką ma za zadanie naszkicować temat prelekcji. Wiechert pisze epos o człowieku, kapłanie bezwiednym bezimiennej Mszy. Ileż w nim światła, ileż

¹ C. K. Norwid, *Vade-mecum*. W: C. K. Norwid, *Pisma Wszystkie*, Warszawa 1971, t. 2, s. 33.

² C. K. Norwid, *Vade-mecum*, jw. s. 13.

³ Tamże, s. 15.

⁴ Tamże, s. 17.

⁵ C. K. Norwid, *Sfinks*. W: C. K. Norwid, *Pisma Wszystkie*, jw. t. 6 s. 529.

⁶ Cyt. za: E. Wiechert, *Las umarłych* (tł. Edward Martuszeński), Olsztyn 1972, s. 141.

⁷ Tamże.

⁸ E. Wiechert, *Missa sine nomine* (tł. Maria Kłos-Gwizdalska). Warszawa 1958, s. 320. (MsN — skrót cytowany w tym eseju).

⁹ MsN s. 322.

rozjaśnień! Wystarczają, by zaproponować tezę o najważniejszym problemie ludzkości, jaką jest przemiana ludzkich serc. Można jednak sobie wyobrazić, jak by to opisał, gdyby sam wiedział więcej na temat Mszy mającej określone imię, gdyby poszedł dalej tym tropem — do końca, którego znał początek. Ale przytoczmy niektóre teksty. Powiedzą nam one o tej prawdzie Wiecherta, którą znał i głosił. Z tym, co w sobie zawiera, jest ona — będąc zapisem dokonanym po wojnie, ale i uprzedzającym następne — potężnym apelem do sumień wszystkich.

„Kraj i czas pełen był goryczy i nie była to tylko gorycz pokonanych i wypędzonych, którą napelniony był czas. Zabrano im tylko puchar, po który już wyciągnęli rękę. Zabrano im tylko dobra tego świata. Lecz bardzo niewiele zrozumiało, że to nie ziarno im zabrano. W sposób stanowczy odmieniono twarz człowieka. To, co pozostawił po sobie czas i jego demony, było ludzką twarzą, która już nie mogła dojrzeć, która nie miała już wieku i tym samym nie miała przyszłości przed sobą”.¹⁰

Mówiąc o jednym ze swoich głównych bohaterów, z którym można identyfikować Autora, Wiechert pisał:

„Już po pierwszej wielkiej wojnie nabył doświadczenia, kiedy kaskady słów huczały ponad ruinami i kiedy w fatalny sposób zapominano odbudowywać własne, małe życie, które każdemu jako rzecz najważniejsza zostało złożone w ręce. I potem z tysiąckrotnej różnorodności tych małych, nie odbudowanych istnień powstała ta klęska, która spustoszyła ziemię, a z ziemią ludzkie serca”.¹¹

„A zwycięzcy byli wzburzeni, bo nagroda za zwycięstwo kruszyła im się w palcach jako czasowa i przemijająca, a w rękach pozostawał tylko lęk przed światem, przed straszliwym, w samotności skamieniałym obliczem świata. Świata, który jutro mógł wywołać następną katastrofę, katastrofy bowiem nie można odwrócić samolotami i działami, tylko cichą i prawie świętą siłą dojrzałych i przemienionych dobrocią serc ludzkich. Zwycięstwo zbrojne jest jak plewy na klepisku świata, nawet jeśli zostało osiągnięte inteligencją umysłu. Natomiast zwycięstwo serce było jedynym, które mogło ujarzmić nawet demony. A gdzież było na świecie zwycięstwo serc?”¹²

Wiechert pragnie przekonać swoich czytelników, że jak jego bohaterowie, noszą oni w sobie możliwość odmienienia się. Każdy, kto pozbywa się zła, ma już inne spojrzenie.

„Splukal nienawiść i pozostawił mnie w miłości — pisał o swoim przełomie łaski. — Splukal prawo, w którym wyrosłem, pewność, tradycję i zostawił mnie na progu nowego początku. I odtąd buduję sobie swój drugi dom. Dom dla poniżonych i zależnych. Należą do niego zwierzęta, dzieci, biedni, poniewierani, pozbawieni praw. Ci, co posiadają — śmieją się z tego, a ci, którzy są u władzy — wzruszają ramionami”.¹³

II. IMPRESJA NAD ZARYSEM BIOGRAFICZNYM ERNESTA WIECHERTA

Kto pragnie poznać treść epopei o człowieku bezwiednym kapłanie, musi sięgnąć do biografii autora. Oto właśnie proponowana hipoteza: Wiecherta znamy nie tylko z biografii zamieszczonych w słownikach i encyklopediach czy we wstępach do jego dzieł, poznajemy go także wycytując się w naszkicowane przez niego sylwetki bohaterów pisanych przez niego książek. Te literackie biografie odślaniają nam głębszy wymiar duchowego profilu Autora, pełniej niż suche fakty kronikarzy. Są ich istotnym dopełnieniem.

Ta myśl, która wpłynęła na przyjęcie metody, by scalić oba te wątki, przyszła mi w czasie lektury dzieł Wiecherta. Wystarczy przecież po przeczytaniu bioraficznej opowieści *Lasy i ludzie*, relacjonującej młodość Autora, a potem po zapoznaniu się z opisem kwarantanny obozowej w Buchenwaldzie w książce *Las umarłych*, nie mówiąc już o *Dzieciach Jerominów*, sięgnąć do ostatniej powieści *Missa sine nomine*, by dostrzec ściśle zachodzące na siebie obrazy. Wątki biograficzne bohaterów powieści identyfikują się z autobiograficznymi wyznaniem Autora, a jego poglądy są wypowiediane przez osoby tworzące literackie dramaty ludzkich dziejów.

¹⁰ Tamże, s. 127.

¹¹ Tamże, s. 126.

¹² Tamże, s. 127.

¹³ Cyt. za: E. Wiechert, *Las umarłych*, jw. s. 141.

Oczywiście tak zaprogramowana hipoteza nie powie nam wszystkiego. Zresztą i nie o to idzie w tym eseju. Ma on zamiar uchwycić niektóre główne akcenty twórczego geniusza naszego Autora, i to raczej te, które odnoszą się do wymiaru religijnego.

Dominuje nad całą twórczością sprawa przemiany serca, owej fundamentalnej metanoi, którą Autor śledzi od korzeni aż po owoc, od początkowej ARCHE aż po ostateczny TELOS, kiedy niepokój przemienia się w pokój głębi, smutek w radość, nienawiść w miłość. Uzyskany z takiego oglądu, uformowanego bez wątpienia na Biblii, obraz całościowy (*Gesamtschau*), staje się programem nieustannej odnowy. Jej kresem jest osiąść „cierpliwość i wiarę świętych”.¹⁴

Tak więc przeanalizujemy w biogramie Autora ów „kapłański” program ludzkiego życia polegający na świadomym podjęciu trudu duchowej przemiany. Ma on doprowadzić człowieka do bariery, gdzie „nie ma granicy między słodyczą a gorzkością, między snem a jawą, i prawdopodobnie — między życiem i śmiercią. Jest to jakaś całość, obejmująca wszystkich i sięgająca aż do korzeni”.¹⁵ Genezy takiego spojrzenia trzeba szukać w Biblii, która obok rodowych tradycji miała decydujący wpływ na ukształtowanie życiowego credo Wiecherta. Napisał on te przepiękne słowa o niezartamym stygmacie wyciśniętym przez lekturę Biblii na jego życiu:

„Nic z taką mocą i przenikliwością nie kształtowało w owych latach mojej duszy jak Księga Ksiąg. I nie wiem już, czy to ukryty talent nauczycielki, czy to moja własna fantazja powodowały, że wszystkich tamtych ludzi i wszystkie zdarzenia widziałem nie w zamierzonej przeszłości lecz w zasięgu rąk. Że gwiazda betlejemka jaśniała ponad dachem naszej stajni, że Rut, zbierająca kłosa, kroczyła po naszym ściernisku, że Józef ze srebrnym kubkiem dopędził swych braci tam, gdzie polna droga wyłaniała się z naszych lasów, że na naszym podwórzu piał kogut, na którego zew Piotr odwrócił się, by gorzko zapłakać. Prostota i ponadczasowość biblijnego tekstu okazywały się tak wielkie, iż przekraczały czas i przestrzeń, po dwu tysiącach rozpalając w duszy dziecka lasu ten sam blask, jaki w pierwszym dniu jaśniał wielu ludziom i krainom. Nie wstydę się leż wyplakanych nad kartami Biblii. O ile uboższe i surowsze stałoby się moje życie, gdybym nie był wówczas zdolny oddać się z tak bezgraniczną namiętnością owemu światu, w którym jak w każdej epoce zabijano przeciw i grzeszono, ale także kochano, przebaczano i ulaskawiano, a wszystko to przedstawiono w słowach pozwalających i dziś wierzyć, że to Bóg wypowiada się ustami mówiących”.¹⁶

To wyznał w księdze, w której opisywał własną młodość. W jego ostatniej księdze odnajdujemy inny zapis.

„Tej księgi — mówi o Biblii — nigdy nie można doczytać do końca. Jest jak pierścień, który wszędzie się zaczyna, a nigdzie się nie kończy. A za ostatnim Amen zaczyna się znów od początku: Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię”.¹⁷

Taką koncepcję dzieła rozpiętego między początkiem i kresem, ukazującego początek życia człowieka i jego kres w formie przemienionego owocu, odnajdujemy w całym odczytywanym przez nas dziele *Missa sine nomine*. Tym bardziej to ciekawsze, że takim oglądem ogarniającym przestrzeń między początkiem i kresem obejmuje Wiechert także swoje życie: biogram własny i wszystkie biogramy bohaterów swojej epopei o człowieku bezwiednym kapłanie.

Oto we wstępie do traktatu o swojej młodości nasz Autor snuje takie refleksje:

„Czasem, kiedy w dużych miastach, zwłaszcza zaś w obcych krainach wygłaszam odczyt, doznaję wrażenia, że spoglądam w korytarz, który wśród ludzi biegnie od mojej mównicy po kraniec sali. Potem nagle wydłuża się on w oczach niby bezkresna droga ciągnąca się wśród mrocznych zarośli aż po skraj Ziemi. Tam w oddali, gdzie już się obrzeża zlewają, widzę stojącego siebie, takiego jakim byłem ongiś: bosonogie dziecko wyruszające z pasterską laską w dłoni ze stadem, by zdobyć swój świat. Spoglądamy wówczas na siebie, początek i koniec mostu, i naraz jestem w stanie zawrzeć w tym wizerunku całe swoje życie”.¹⁸

Wzmiankowana powyżej inspiracja do próby identyfikowania autobiografii Wiecherta z treścią dzieł jego bohaterów, tak obficie dopełniająca szkic duchowego profilu Autora, nasunęła mi się jednak po przeczytaniu książki *Missa sine nomine*. Oto już nie tylko powracają w niej

¹⁴ MsN s. 298.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ E. Wiechert, *Lasy i ludzie* (tł. Tadeusz Ostojki), Olsztyn 1976, s. 23.

¹⁷ MsN s. 282.

¹⁸ E. Wiechert, *Lasy, jw.* s. 5.

słowa o początku i końcu, zakreślające jak szerokie ramy życie człowieka, ale to one jak klamra spinają początek i zakończenie całej książki, są jakby kluczem mającym pomóc w odczytaniu szyfru i dzięki niemu głębi tej dominanty, jaka ma być przekazania i w tej książce, i w całej jego twórczości — jeśli utrzyma się owa hipoteza, że ta ostatnia książka Wiecherta pretenduje do rangi duchowego testamentu.

Otóż Amadeusz, główny bohater powieści, który nieustannie szukał „cierpliwości i wiary świętych”, rozmyślając nad swoim dzieciństwem widzi jakby przez mgłę zarysy wymagań stojącej przed człowiekiem przemiany. Miała się ona dokonać na nim i na innych. Na wszystkich, nawet na tych, „którzy nigdy o przemianie nie myśleli”.¹⁹ Symbolem opisującym treść tej przemiany były dwa dialektycznie scalone terminy: smutek przemienić w radość. Pisze Wiechert:

„Gdyby nawet nie innego nie było do zrobienia, pozostało jeszcze to: próbować uchwycić ukryty sens pewnej pieśni, śpiewanej przez córki rybaków w Zalewie Kurońskim: „Tańcz, chłopcze, choć ci smutno, bo masz się weselić”. Grita, kiedy przędła nić na swoją śmiertelną koszulę, wiedziała, co to znaczy. On jednak nie wiedział i nie zdołał mu tego powiedzieć ani księgi, ani mikroskop. Kto samym duchem szedł naprzód, musiał iść o kulach, choćby nawet wysadzanych drogimi kamieniami, a które przy pierwszym podmuchu losu łamały się jak zeszcłe badyle”.²⁰

Epilog książki przynosi objawienie tej idącej przez całe życie za baronem Amadeuszem zagadki:

„A więc teraz jednak już wiem — powiedział ni stąd, ni zowąd Amadeusz i podniósł rękę, jak gdyby rozwiązał zagadkę, nad którą podczas całej drogi rozmyślał. „Co pan wie?” — zapytał pastor nie odwracając oczu od srebrnego Wozu na niebie. „Wiem, co miało znaczyć to, co śpiewała niania w moim dzieciństwie — odparł Amadeusz. — Tańcz, drogi chłopcze, choć ci smutno, bo masz być wesoly”.²¹

Czytelnik obeznany z treścią książki *Missa sine nomine* bez trudności skojarzy sobie te pełne pokoju i mocy słowa z faktami ukazanymi dopiero przy końcu. Oto Amadeusz mówi do Barbary, nad której duchową odnową i przemianą pracował tak długo: „Damy jej imię Irena, bo to oznacza pokój. To nasze dziecko”.²² Przypomnijmy: odnosiło się to do nieślubnego dziecka, które Amadeusz uznał za swoje, a Barbara, doświadczając prawdziwej miłości przysposobionego ojca, przemieniona dogłębnie, zmieniwszy nienawiść w miłość rozpoczęła całkiem nowe życie. Rozsmucił się też wcześniej Amadeusz, symbol Hioba sprawiedliwego wszystkich czasów, i ukazał „radosną twarz”²³ wobec dokonanej przemiany.

Intryguje nas, czytelników — jak Autora epopei — sprawa owej duchowej przemiany człowieka, odmiany jego serca, metanoi, dzięki której wchodzi człowiek w całkiem inny obszar życia. „A może — myślał (pisze Wiechert) — na tym właśnie polegał sens jego życia, aby się po trochu wyzbywać, jak to nazywają. Mieć dziecko, które do niego nie należało. Napisać książkę, która już nie była jego lub też nie tylko dla niego. Pozwalać siadać na progu obok siebie dziewczynie, która oddała się innemu. Siąc kwiaty, które rosły koło cudzych domów. Całe to dziwne życie, które po trochu odrywało się od niego, aby je na chwilę mogli wziąć w posiadanie inni, którzy potrzebowali podtrzymania czy pociechy. Była to może jedyna droga do godnego zastarzenia się — bez goryczy, bez chciwości i bez lęku skąpca. Dawać siebie, albowiem nagromadziło się tyle, że byłoby niesłuszne zachować to dla siebie”.²⁴ „Teraz już o tym wiedział. Chciał siebie ofiarować. Wiedział, że skiba musi być odwrócona”.²⁵

¹⁹ MsN s. 130.

²⁰ Tamże, s. 385.

²¹ Tamże.

²² Tamże, 389.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże, s. 318.

²⁵ Tamże, s. 48.

Horyzont człowieka, kapłana bezwiednego sprawującego Mszę bezmienną, precyzuje się coraz wyraźniej. Wymagania stawiane człowiekowi określające jego życiowe zadanie stają się coraz bardziej określone: „Nie ma nic ważniejszego, niż rozchylić swoją szatę i powiedzieć: Adsum! Oto jestem! Tak, jak to zrobił Izaak przed nożem. Nic ważniejszego ani nic większego...”²⁶ Tak, to Wiechert wie dobrze. Wie jeszcze więcej: „Nie, niełatwo się odmienić — myślał baron i oplótł rękoma kolana. — A jeśli nie można odmienić ciemności świata, to jakżeby można odmienić ciemność w sobie samym, która przecież jest tylko częścią owej wielkiej ciemności? Cierpliwość i wiara świętych to wielkie słowo początku i końca”.²⁷ I chyba trzeba dopowiedzieć: początku doprowadzonego do końca. Początku, który był dobrze ukierunkowany na punkt dojścia, na zaplanowany cel — cel prawdziwy, cel który stanowił jedno z zamiarem objawiającym wolę Boga. Tę wolę, która jest miłością. Właśnie, pomimo optymistycznego epilogu książki uczestniczymy w niedosycie Autora. Wyrażają go pełne tajemniczości słowa Amadeusza wypowiedziane do starego stangreta Krzysztofa: „Pomyliłeś się z miłości, i to jest piękne. Lecz jednak się pomyliłeś”.²⁸ Epopeja człowieka kapłana bezwiednego woła o swoje dopełnienie. O dopełnienie w Tej Miłości, która nie myli, bo na imię jej Prawda. W jakiej mierze przekazuje ją Msza bezmienna?

III. DOKONAĆ PRZEMIANY NAJISTOTNIEJSZEJ: Z KAPŁANA BEZWIEDNEGO W KAPŁANA ŚWIADOMEGO W CHRYSZTUSIE JEZUSIE

Głębokie pragnienie Wiecherta wołającego o przemianę ludzkich serc przebija się przez wszystkie karty jego Mszy Bezimiennej.

„Lecz jak tego dokonać, baron Amadeusz nie wiedział. Czasem przychodziło mu tylko na myśl, że potrzeba do tego cierpliwości świętych, i może po raz pierwszy pojął, jak wielka treść kryła się w tym prostym powiedzeniu”.²⁹

Cierpliwość świętych! Czy zdajemy sobie sprawę, że w tym sformułowaniu mieści się złota nić wskazująca, w jaki sposób rozwiązywać najtrudniejszy człowieczy paradoks: jego sprawę z Bogiem, który będąc Bogiem dalekim jest zawsze Bogiem bliskim i będąc Bogiem bliskim jest zawsze Bogiem dalekim (*Deus semper maior*). Bo przecież Bóg mówi — ale czy nie jeszcze bardziej milczy? Czy męka człowieka wobec milczenia Boga może doczekać się odpowiedzi? Tęsknota za Nim — dopełnienia? Oto właśnie odpowiedź: trzeba do tego cierpliwości świętych, których życie uformowane zostało na miłości Emmanuela, Boga z nami.

Pokusa niecierpliwości wobec milczenia Boga podszeptuje albo wołanie o cud, albo o redukcję pośredników (Kościoła, sakramentów), ułatwiających zstępowanie Boga lub wstępowanie do Niego. Ale jeśli wnikliwie pochylimy się nad zapisami dziejów chrześcijaństwa, czy ważniejszy niż cuda widzialne nie jest dar pokoju i duchowej radości, tej pewności niczym niezachwianej, że zwycięstwo zawsze jest po stronie Boga? Dlatego prawdziwym cudem jest właśnie wiara, owoc łaski i ludzkiej cierpliwości. To wiara przemienia człowieka, a jeśli ma on miłość, dar łaski, to wówczas owa metamorfoza, której pragnie dokonać człowiek, naginając to co Boskie do tego co ludzkie, staje się czymś całkiem innym: jest „przedziwną wymianą”, w której człowiek przemienia się w Boga dzięki pośrednictwu Chrystusa — i mówiąc już całkiem jawnie i wyraźnie, dzięki Eucharystycznemu Ciału. Wiele na ten temat powiedzieli ludzie Kościoła, od Augustyna poprzez Tomasza z Akwinu aż po najnowsze dokumenty współczesnych nam papieży. O ile więc tajemnicę milczenia Boga wyjaśniają nam objawienie i wiedza teologiczna będąca

²⁶ Tamże, s. 33.

²⁷ Tamże, s. 153.

²⁸ Tamże, s. 340.

²⁹ Tamże, s. 220.

refleksją nad wiarą, o tyle żyją w jej klimacie ludzie posiadający cierpliwość świętych i życie z wiary.

Literatura tworzona przez ludzi, którzy nie są profesjonalnymi teologami, nie może być porównywana z traktatami teologicznymi. Nikt nawet nie ma o to do nich pretensji. Lecz ślady na twórczym materiale pisarzy są czytelnym świadectwem ich wiary i mogą być przedmiotem nie tylko budowania czy gorszenia maluczkich; mogą być także przedmiotem analiz krytyków i wyjaśnień teologów. Jeśli posłużyć się analogią, stojący na pozycji ateistycznej A. Gide zajmując wobec milczącego Boga postawę, mimo wszystko, ufności w postęp. A. Camus z tej samej perspektywy każe walczyć przeciw dżumie z motywów ogólnoludzkich, choć wie, że nie ma żadnych szans na zwycięstwo. Uczniowie Chrystusa oczywiście nie godzą się z tymi tezami przeczącymi możliwości wyboru, ukazującymi postawy człowieka zniewolonego ślepym losem.³⁰ Ale czy nie odżywa też wśród chrześcijan wciąż drzemiący w sercu ludzkości wieczny romantyzm i nie sugeruje im (stając się dla wielu pokusą) przyjęcia niewystarczającej postawy wobec milczenia Boga? Postawy jakiej?

Pomimo mówienia o miłości kierunek ten proponuje negację misterium miłości Boga — czy mówiąc precyzyjniej, negację prawdy o Bogu, który jest Miłością. Tym samym sprzeciwia się objawiającemu tę miłość Chrystusowi i Duchowi świętemu żyjącym w Kościele, który ma autorytet nauczającego Kyriosa. Kyriosa obecnego w wielkim misterium liturgii mającej swoje centrum w Eucharystii. Zabrzmi to groźnie, ale do tych romantyków, choć „romantyków na tropie”, trzeba zaliczyć pełną sympatii postać S. Weil, tu należy niezwykle fascynujący nas wszystkich autor *Małego Księcia* A. de Saint-Exupéry. Tu też zaliczyłbym (*servatis servandis*) E. Wiecherta, dodając, że nie jest on romantykiem wyrafinowanym, raczej nieświadomym, bo ofiarą intelektualnego osamotnienia, a przez to teologicznego fragmentaryzmu. Ale ta jego intuicja! Przy skrajnej czasem bezradności i niemożności! „On, Amadeusz, także tak siadywał i nikt nie wiedział, o czym myślał. Lecz z nim była inna sprawa, albowiem on mógł jeszcze zostać przemieniony. Tego mężczyzny (mowa tu o Donelajtisie, Litwinie, którego ogarnął nieprzewidywany smutek z powodu odejścia żony) nikt nie zdoła przemienić”.³¹ Podobne jest stanowisko Wiecherta wobec wielkiej tajemnicy cierpienia. „Cierpienie nie było czymś ostatecznym. Musiało istnieć jeszcze coś, co było czymś więcej niż to wszystko razem... Lecz on (Amadeusz) nie umiał tego nazwać”.³² A kiedy pastor mówił, że „potrzebne nam bywa zło, aby stać się dobrym” i pytał: „czy wiedział pan o tym? Nie, baron Amadeusz nie wiedział”.³³ I w tej swojej niewiedzy on — kapłan bezwiedny i nieświadomy — zbliżał się do ołtarza Bezmiennej Mszy.

Wiara nie tylko pociesza człowieka, ale mówi, że przebóstwiająca przemiana ludzkiego serca jest owocem jego uczestnictwa w bolesnej męce i agonii Jezusa Chrystusa, który dzięki cudowi zmartwychwstania przedłużonemu w Eucharystii daje ludziom mającym cierpliwość i wiarę świętych przystęp do pełni Boga. A więc tylko wiara dopełniona sakramentem — tak jak słowo krzyża, będące równocześnie znakiem zmartwychwstania, dopełnione obecnością Boga-Człowieka we Mszy noszącej Imię, określonej Imieniem Ciała Pańskiego — daje ludziom ów dar najcenniejszy. Dopiero to scalenie uwarunkowane testamentem Pana daje możliwość przejścia od kapłaństwa bezwiednego do kapłaństwa świadomego, co jest czymś o wiele większym niż samo przejście od teorii do praktyki, większym niż pojedynczy cud — ponieważ dzięki takiej przemianie całe życie staje się jednym wielkim cudem. Dzięki tej najjistotniejszej metanoi człowiek, stając się kapłanem świadomym, w milczeniu Boga odczytuje Jego słowo, w Jego nieobecności obecność. Ponieważ nieobecność Boga i Jego milczenie jest Jego słowem i Jego obec-

³⁰ Por. Ch. Moeller, *Litterature du XX siècle et christianisme*, Tournai 1963, I. Silence de Dieu, 13-21; 427-439.

³¹ MsN s. 246.

³² Tamże, s. 180.

³³ Tamże, s. 222.

ności — jak przypomniał nam Jezus konający na krzyżu. Wobec milczącego wprowadzie Boga (Boże mój, Boże, czemuś Mnie opuści!), ale czy wobec nieobecnego? wypowiedział te wskazujące wszystkim ludziom drogę słowa: W ręce Twoje oddaję ducha mego. To nimi określił imię Mszy, którą nakazał sprawować na swoją pamiątkę do końca czasów. To nimi przekształca człowieka, kapłana bezwiednego, w kapłana świadomego, antycypując czyn Wielkiego Piątku w Czwartkowym Wieczerniku.

I dlatego właśnie dzięki Eucharystii Bóg milczący mówi, Bóg daleki staje się bliski — bo tu Słowo staje się Ciałem, początek staje się kresem, powzięty zamiar dopełnieniem: wiara, przyjmując w Eucharystii dar Słowa Wcielonego i Technie Ducha Świętego — Miłość, otrzymuje tym samym stygmat Ukrzyżowanego, cechę, która jedyna weryfikuje cierpliwość i wiarę świętych. Właśnie w tej pełni (powróćmy jeszcze do Norwida).³⁴

„Gdy życia koniec szepce do początku:
Nie stargam Cię ja — nie! — Ja, uwydatnię!”)

osiągają ludzie ten najcenniejszy skarb swojego człowieczeństwa — zwycięstwo serc, wobec którego wszystkie „zbrojne zwycięstwa są jak plewy na klepisku świata, nawet jeśli zostały osiągnięte inteligencją umysłu”.³⁵

Bliski tych dróg jest nasz Autor, choć (powtórzmy) boli człowieka serce, że nie dane mu było odkryć prawdziwego Imienia tak bardzo rozumianej i umiłowanej przez niego Mszy Bezimiennej. „Zawsze dopiero po powrocie uprzytamniał sobie — mowa o pastarze Wittkoppie — że wcale nie po to wyruszał w świat, by znaleźć gałązkę oliwną czy też nowy ład, który by się wyróżnił z wielkiej toni, lecz że wyjechał po to, aby znaleźć rzecz najstarszą i najprostszą — miłość. Tak jak w bajkach udawano się w drogę, by znaleźć wodę życia”.³⁶

³⁴ C. K. Norwid, Fortepian Szopena, W: C. K. Norwid, Pisma wszystkie, jw. t. 3, s. 253.

³⁵ Patrz ¹².

³⁶ MsN s. 382.

MOTYWY BIBLIJNE W *DZIECIACH JEROMINÓW* ERNSTA WIECHERTA

...i mam Biblię, a kto ma Biblię, ten się nie boi.
(*Dzieci Jerominów*)

1. KRYTERIA INSPIRACJI BIBLIJNEJ (STYLIZACJI BIBLIJNEJ)

Można zapytać o kryterium zakwalifikowania *Dzieci Jerominów* Ernsta Wiecherta do utworów inspirowanych Biblią. Podstawowym wyznacznikiem interpretacyjnym każdego dzieła literackiego jest jego świat przedstawiony¹. Stąd głównym świadectwem stylizacji biblijnej *Dzieci Jerominów* jest sfera koncepcyjno-ideowa utworu — jako jeden wyróżnik charakteru zapożyczenia, i drugi — stylizacja biblijna formy językowej. W *Dzieciach Jerominów* spotykamy te dwa charaktery zapożyczeń, które jako podstawowe w kwalifikacji danego utworu do biblijnej stylizacji wymienia Tadeusz Brajerski².

Stefan Sawicki stwierdził, że wpływy religii stwarzają w literaturze nowe jakości³. Taką jakością może być na przykład biblijność (czy apokryficzność) dzieła, choć dany utwór w sensie stricto tym gatunkiem nie jest. Można stwierdzić, że „moralitetowy charakter jakiegś powieści”⁴ zawsze w swym prawzorze będzie wywodził się od biblijnego etosu. W tych kategoriach interpretując, stwierdzamy, że wpływ religii może pełnić w utworze bardzo różne funkcje. W przypadku *Dzieci Jerominów* ten wpływ nadaje utworowi cechę biblijności nie tylko poprzez swój genetycznie moralny wzór, ale także poprzez środki językowe, porównania, metafory zaczerpnięte wprost z Biblii.

Oprócz tego, na co wskazuje Stefan Sawicki, inspiracje biblijne czy religijne ujawniają się także poza rzeczywistością przedstawioną utworu, poprzez tytuł, motto, tropy czy formę utworu. Na interpretacyjne możliwości wskazują odwołania autora do pozaliterackiej rzeczywistości poprzez porównania czy imię własne bohatera, mające często dziedziczne zabarwienie emocjonalne (np. Judasz) i tradycyjny desygnat znaczeniowy funkcjonujący w ogólnej świadomości społecznej.

Na Biblię, jako źródło inspiracji i kryterium interpretacyjnych możliwości wskazuje E. Wiechert w *Dzieciach Jerominów* już poprzez wskazania na rzeczywistość pozaliteracką świata przedstawionego. U Wiecherta jest to w pierwszym tomie powieści motto z Księgi Hioba „A wkoło Boga majestat straszny” (37,22b) i motto w tomie drugim, z Księgi Przysłów „Jest wiele jada w bruzdach biedaków” (13,23). Na marginesie można wspomnieć, że w wydaniu pierwszym *Dzieci Jerominów* w roku 1972 motto z tomu drugiego w polskim tłumaczeniu zostało pominięte. Przywrócono je w drugim wydaniu powieści. Motta te wzajemnie się w swej

¹ B. Chrzęstkowska, S. Wysłouch: Poetyka stosowana. Warszawa 1987 s. 365-359; B. Chrzęstkowska: Lektura i poetyka. Warszawa 1987 s. 162-163, 220-222; Por. K. Rosner: Świat przedstawiony a funkcja poznawcza dzieła literackiego. W: Problemy teorii literatury T. 2. Wrocław-Warszawa-Gdańsk-Łódź 1982. Seria 2 s. 75-96.

² T. Brajerski: Stylizacja biblijna. W: Encyklopedia Katolicka. Lublin 1985 T.2 s. 447-450.

³ S. Sawicki: Z pogranicza literatury i religii. Lublin 1978 s. 15.

⁴ Tamże s. 15.

wymowie przenikają, gdyż jakby określały dystans pomiędzy Bogiem a biednym człowiekiem. Interpretacja powieści w świetle samych mott mogłaby stać się odrębnym tematem rozprawy.

2. KREOWANIE POSTACI

Cechą główną stylizacji biblijnej sfery koncepcyjno-ideowej, którą można wyróżnić w utworze literackim, jest kreowanie postaci o cechach właściwych tylko postaciom biblijnym⁵. W powieści Ernsta Wiecherta już imiona bohaterów odwołują się do rzeczywistości pozaliterackiej wskazując na Pismo święte, jako wzór zapożyczeń.

W powieści *Dzieci Jerominów* biblijnymi imionami obdarzony jest ród Jerominów. Dziadek Michał — sędziarza — porównywany jest najczęściej do Eliasza⁶, jest wzorem biblijnego patriarchy. Jakub — ojciec rodziny, sam nosi imię patriarchy, natomiast jego syn Gotthold — przez konstrukcję postaci przypomina biblijnego syna marnotrawnego i jest do niego porównywany. Natomiast Jons jest wprost nazywany „sprawiedliwym sługą”⁷. Także sylwetka Tobiasza, młodego pastora nazywanego w powieści „małym Tobiaszem”⁸ jest wzorowana na biblijnym Tobiaszu juniorze.

Osoba młodego pastora z biblijnym Tobiaszem ma związek ukryty, polemiczny i nie od razu zauważalny. Przeanalizujemy archetyp biblijnego Tobiasza, pamiętając przy tym, że protestanci odrzucili tę księgę z kanonu Pisma świętego jako apokryficzną⁹. Stąd prawdopodobnie w powieści nie ma ani jednego bezpośredniego cytatu z Księgi Tobiasza, choć autor zapożyczył z biblijnej powieści portret duchowej i religijnej postawy i obdarzył nią młodego pastora.

Biblijna Księga Tobiasza ma ścisły związek z Pięcioksięgiem Mojżesza i księgami dydaktycznymi¹⁰. Jej epickie części są porównywane z historią patriarchów. Niektóre zdania z Księgi Tobiasza wyglądają na powtórzenia z Księgi Rodzaju¹¹. „Duże zarówno treściowe, jak i ideowe podobieństwo możemy zauważyć także pomiędzy Księgą Tobiasza a Księgą Hioba. Tu i tam jest ten sam problem człowieka sprawiedliwego i cierpiącego niewinnie, którego ostatecznie Pan Bóg wynagradza za jego szlachetne życie i wierność Bożemu Prawu”¹². W postaci Tobiasza można się doszukać powiązań z Księgą Izajasza oraz wątkami, które przewijają się w Księdze Psalmów. Przytaczam te egzegetyczne powiązania Księgi Tobiasza z innymi księgami Pisma świętego, ponieważ właśnie Księga Rodzaju, Hioba i psalmy są najczęściej cytowanymi fragmentami Pisma świętego przez Wiecherta w *Dzieciach Jerominów*. Ten wewnętrzny związek ideowo-religijny Tobiasza z innymi postaciami biblijnymi odczytał Wiechert, co jest świadectwem wspólnego tropu egzegezy biblijnej z reinterpretacją powieściową.

Księga Tobiasza ukazuje działanie Opatrzności Bożej w życiu konkretnego człowieka¹³. Można stwierdzić, że postać Tobiasza jest pozytywną odpowiedzią na dylematy Hioba. W Księdze Hioba Bóg zdaje się być obojętnym na cierpienie człowieka, jest od niego oddalony¹⁴. W Księdze Tobiasza mimo, że Bóg też jest daleko — działa przez posłańca, to jednak nigdy nie

⁵ T. Brajerski, jw. szp. 448.

⁶ E. Wiechert: *Dzieci Jerominów*. Przeł. T. Ostojki, J. Ptaszyński. Olsztyn 1972. (Dalej skrót: Dz. J.) s. 542.

⁷ Dz. J. s. 67.

⁸ Tamże s. 359.

⁹ Wstęp ogólny do Pisma świętego. Red. ks. J. Szłaga. Poznań-Warszawa s. 97.

¹⁰ W.J. Harrington: *Klucz do Biblii*. Przeł. J. Marzecki. Warszawa 1984² s. 348.

¹¹ Ks. St. Grzybek: *Księga Tobiasza*. Wstęp — przekład z oryginału, komentarz. Poznań 1963 s. 53.

¹² Tamże s. 53.

¹³ Ks. E. Zawieszewski: *Księgi „Historyczno- dydaktyczne”*. W: *Wstęp do Starego Testamentu*. Red. ks. St. Łach. Poznań-Warszawa 1973 s. 345.

¹⁴ „A wkoło Boga majestat straszny” (Hb 37,22b).

opuszcza człowieka, który Mu ufa. Tobiasz wierzy głęboko, jest sprawiedliwy, cierpi niewinnie, ale liczy wyłącznie na miłosierdzie Boże. A. Clamer stwierdził, że cała Księga Tobiasza „jest jakby obrazem z zapowiedzią tego spojrzenia na miłosierdzie Boże, które promieniować będzie ku nam z przypowieści o synu marnotrawnym”¹⁵. Przypowieść o synu marnotrawnym jest najczęstszym porównaniem zaczerpniętym z Nowego Testamentu przez Wiecherta w *Dzieciach Jerominów*.

Ufna, bezgraniczna wiara w Boga, bez względu na okoliczności zewnętrzne, łączy biblijnego Tobiasza z Tobiaszem — pastorem z powieści Wiecherta. Powieściowy Tobiasz mówi: „Wierzy się tak, aż się wie, i wówczas wszystko to, co dzieje się tutaj, staje się wielką pomyłką”¹⁶, a kiedy wymawia błogostawieństwa, to „czuje jak na czole kładzie mu się chłodna dłoń i jak przemięta gorączka”¹⁷. Tobiasz tak ufa Bogu, iż wie, że pójdzie tam „gdzie Bóg ponosi największe porażki”¹⁸. Te słowa są paralelne z sytuacjami ukazanymi w biblijnej księdze¹⁹. Autor w pełni konsekwentnie kreuje postać pastora Tobiasza na wzór biblijnego bohatera, a narrator tak scharakteryzował młodego pastora: „Tobiasz pozostawał niezachwiany w wierze będącej swoistym wyrazem zaufania do tego co niewidzialne”²⁰. To zdanie może odnosić się zarówno do powieściowego bohatera, jak też i do postaci biblijnej.

Podobną analizę motywu postaci biblijnej można przeprowadzić na przykładzie ojca Jonsa — Jakuba Jeromina. Do Jakuba można odnieść motto z Księgi Hioba otwierające pierwszy tom powieści. Jakub mówi do syna: „Jest was siedmioro, i nigdy nie miałem czasu”²¹. Księga Hioba mówi, że miał ten mąż boleści siedmiu synów i trzy córki²². Jednak liczba siedem jak i dziesięć w biblijnym znaczeniu wyraża to samo — jest symbolem pełni czegoś, mnogości czy liczebności²³. Już liczba potomstwa łączy biblijnego Hioba z Jakubem. Hiob nie miał dobrych dzieci, uctowali u siebie, a ojciec „za każdego z nich składał ofiarę całopalną”. Taką ofiarę całopalną za swoją rodzinę składa codziennie Jakub pilnując ognia mielerza²⁴. Mamy jeszcze jedną analogiczną sytuację: żony Jakuba i Hioba są duchowo obce swoim mężom. Faktycznie nie znamy imienia żony Hioba, choć wiemy, że namawiała go do buntu przeciw Bogu za spotkane nieszczęście²⁵. Nie znamy też bliżej żony Jakuba, jest wyizolowana ze społeczności wsi, nie potrafi ukryć swojej wyższości. Jest zawiedziona z powodu warunków życia i postawy swego męża. Tego zawodu nie ukrywa²⁶. Żona Hioba na propozycję buntu wobec Boga otrzymuje odpowiedź od męża: „Mówisz jak kobieta szalona. Dobro przyjęliśmy z ręki Boga. Czemu zła przyjąć nie możemy?”²⁷. „Dał Pan i zabrał Pan”²⁸, mówi Hiob po otrzymaniu wieści o śmierci swoich dzieci. I Jakub po śmierci dwóch synów jest świadomy tej prawdy. „Tego, że Bóg daje dzieci, a potem je zabiera, już się był w życiu nauczył...” komentuje narrator²⁹.

Jakub jak i Hiob, daremnie oczekuje na głos Boga po zabójczej śmierci syna Fryderyka. Nie wzywa Boga, nie lametuje, czeka na Jego głos. Hiob wzywa: „ja nie rozumiem (...). Chcę spy-

¹⁵ A. Clamer: *Tobie*. Paris 1949. T. 4 s. 402. Cyt. za: Ks. St. Grzybek: *Księga Tobiasza*. Wstęp... jw. s. 56.

¹⁶ Dz. J. s. 357.

¹⁷ Tamże s. 355.

¹⁸ Tamże s. 363.

¹⁹ Por. Tb 4,46; 4,19-20.

²⁰ Dz. J. s. 364.

²¹ Tamże s. 18.

²² Hb 1,2.

²³ *Słownik Teologii Biblijnej*. Red. X. Leon-Dufour. Przel. i opr. bp K. Romanik. Poznań-Warszawa 1982² s. 421.

²⁴ Hb 1,4-5. Dz. J. s. 17,20.

²⁵ Hb 2,9.

²⁶ Dz. J. s.18-19, 50-55.

²⁷ Hb 2,10.

²⁸ Hb 1,21c.

²⁹ Dz. J. s.162.

tać. Racz odpowiedzieć”³⁰. Jakub mówi pokorniej: „Musimy być też cicho i nasłuchiwać, czy nie odezwie się Bóg”³¹. Lecz Bóg jak z Hiobem nie rozmawiał — bo jest daleko, a Jego majestat straszny³², tak też nie przyszedł do mielerza Jakuba.

Jakub ma silne odczucie sprawiedliwości i ludzkiej godności, z nikim nie potrafi dzielić swojego cierpienia. Jego bunt w stosunku do Boga nie ma wymowy słownej — jak u Hioba — jest ukryty i przewyciężony przez siłę wiary: całkowitej zależności człowieka od Stwórcy. „Nas Bóg zgiał, bo poddaliśmy się jak łoża”, mówi Jakub, ale tego, kto się nie podda, Bóg złamie. Jakub w przeciwieństwie do Hioba nie doznaje odrodzenia swojego rodzinnego królestwa³⁴. Córka Gina ginie w wielkim świecie, zatracając spokój ducha, który można zachować żyjąc tylko w zgodzie z własnym sumieniem. Dwóch synów zostaje zabitych. Gotthold był „niczym wilk” i „syn marnotrawny”³⁵, który nie powrócił do ojcowizny. Christean poruszający się za pomocą kul, pogardzany przez wiejską społeczność, ze względu na swoją ułomność, jest dla ojca obrazem ułomności każdego ludzkiego losu. Jakub ginie na wojnie, a „miał dobrą śmierć i sporo jest ludzi, którzy mu zazdrościli”³⁶. Na wojnę wyruszył w Wielki Piątek i to było zapowiedzią, że z niej nie wróci.

Trzeba dokonać jeszcze analizy postępowania głównego bohatera *Dzieci Jerominów* — „Sługi sprawiedliwego”³⁷, „małego Izajasza”³⁸ — jak go nazywał von Balk, czyli Jonsa. Motyw Jonsa jest dominujący w utworze, jemu podporządkowane są wszystkie plany i realia świata przedstawionego. Można przeprowadzić analizę przemian kryteriów wartościowania głównego bohatera wraz z poznaniem i przeżywaniem świata. Ograniczymy się tu do aksjologicznego kryterium, które zostało zbudowane i oparte na fundamencie Biblii.

Faktycznie cały życiorys syna Jakuba można sprowadzić do realizacji wyznaczonej zapowiedzi wyrażonej słowami Pisma świętego — czynienia sprawiedliwości na roli³⁹. Jest to zadanie nie poruszenia i przemiany świata, ale poruszenia i przemiany serc ludzkich. „I tylko ten, kto serca porusza, porusza świat”⁴⁰, mówi przy mielerzu chłopcu jego ojciec. Te słowa staną się jego życiowym programem. Księga Przysłów, skąd zaczerpnięto motto do drugiego tomu powieści staje w obronie człowieka biednego i skrzywdzonego. Przypomina też o pierwotnym obowiązku troszczenia się ludzi bogatych o biednych⁴¹. Księga Izajasza to zapowiedź nadejścia Mesjasza zaprowadzającego królestwo sprawiedliwości⁴². Z tych dwóch ksiąg Starego Testamentu Jons układa przesłanie swojego życia. Pismo święte, odczytane dosłownie, staje się główną normą oceny i postępowania Jonsa, i to już od czasów szkolnych. Tego nauczył go Stilling, „że nawet w najuboższej wsi wyjdzie na jaw, czy ktoś postępuje tak jak napisano w Piśmie”⁴³.

I Stilling wpaja zasadę w Jonsa, że to nie zapaleńcy zdobywają świat, „lecz jeśli w ogóle można go zdobyć, zdobywa go miłość. Miłość i cierpliwość”⁴⁴. To połączenie przesłania dwóch ksiąg: życiowego realizmu, który mamy przedstawiony w Księdze Przysłów⁴⁵ z mesjanistyczną

³⁰ Hb 42,36.

³¹ Dz. J. s.151.

³² Hb 37,22b.

³³ Dz. J. s. 158.

³⁴ Hb. 42,10-14.

³⁵ Dz. J. s. 27,489.

³⁶ Tamże s. 561.

³⁷ Tamże s. 67, 399.

³⁸ Tamże s. 342.

³⁹ Tamże s. 113, 143. Por. Iz 32.

⁴⁰ Dz. J. s. 15.

⁴¹ „Jest wiele jałda w brzdach biedaków” (Prz 13,29). Por. Ks. J. Drozd (przypis). W: Księga Przysłów. Pismo święte Starego i Nowego Testamentu. T. 2 s. 357. Poznań 1984².

⁴² Por. G. von Rad: Teologia Starego Testamentu. Przeł. B. Widła. Warszawa 1986 s. 554,563.

⁴³ Dz. J. s. 28.

⁴⁴ Tamże s. 63.

⁴⁵ Ks. J. Drozd: Wstęp do Księgi Przysłów. W: Pismo święte... jw. s. 321-322.

ideą czynienia sprawiedliwości, wyznacza życiową misję Jonsa. „W Bibli jest napisane — powiedział do nauczyciela kiedyś Jons — że sprawiedliwość zdomowi się na roli [...]. Ale mój ojciec mówi, że biedni mają niewiele prawa”⁴⁶. To połączenie dosłownego wyjątku z Księgi Izjasza z fragmentem Księgi Przysłów: Jons ma złączyć dwie rzeczywistości: poczucie sprawiedliwości z ziemskim realizmem. Bo ma przyjść czas, że „Prawo zagości na puszczy, a sprawiedliwość na roli”⁴⁷. Te słowa są testamentem ojca i jego przekonaniem, że „człowiek, który postępuje sprawiedliwie, nigdy nie traci nadziei”, jak mówi do syna Jakub parafrazą psalmu⁴⁸.

Do Jonsa, tego „małego Izjasza” można odnieść słowa, którymi scharakteryzował biblijnego Izajasza Martin Buber. Izajasz jak i Jons „nie otrzymał idei, otrzymał jedynie misję”⁴⁹ czynienia sprawiedliwości. Czyni to zostając lekarzem, „ojciec zwrócił swą twarz „ku Biblii, a ja muszę zwrócić ku ludziom”. Ratuje największy dar, jaki posiada człowiek „świętość życia”⁵⁰.

Jons jest realizatorem biblijnego przestania, stąd jego życie jest wypełnianiem misji narzuconej mu przez społeczność. Świat powiesiowy nie jest budowany w oparciu o literackie konstrukcje zapożyczone z Biblii, ale jest to koncepcja aksjologicznej inspiracji biblijnej. Wartości religijne, które są inspirujące w postępowaniu głównego bohatera, nadają powieści charakter moralitetu. Są to wartości wywodzące się wprost z Pisma świętego. Stąd można stwierdzić, że kreowanie postaci Jonsa dokonuje się nie na bezpośrednim, osobowym wzorcu postaci biblijnej, ale osoba głównego bohatera powieści jest konglomeratem wielu wartości biblijnych. Osoba Jonsa ma cechy mesjanistyczne i na tym opiera się biblijny wzór tej sylwetki. Trochę na uboczu wątku biblijnego pozostaje sylwetka pastora Agricoli. Do niego można odnieść hiobową analogię, do której często w powieści nawiązuje Wiechert. Agricola zostaje dotknięty utratą wiary, odchodzi od niego żona, nie ma dzieci, wpada w alkoholizm i traci poczucie sensu swego posłannictwa. To Agricola przeprowadza wielką rozprawę przeciwko Bogu, oskarżając Go o niewinną śmierć dzieci zmarłych w wyniku zarazy⁵¹. Analogia procesu z Bogiem jest oczywista z procesem toczonym przez Hioba.

Samó nazwisko Agricola odsyła nas do postaci historycznej, do pastora Johanesa Agricoli, protestanckiego teologa i reformatora żyjącego w latach 1491-1566⁵³. Był początkowo zdecydowanym zwolennikiem Marcina Lutra, ale potem popadł w zatarg z ojcem Reformacji i Melanchtonem z powodu różnic doktrynalnych. W powieści Agricola jest przedstawiony jako dogmatyczny krytyk protestantyzmu. Wypowiada znamienne zdanie: „Słowo, które wyniesiono ponad czyny i nazwano wiarą, było grzechem. Wiara nie wymagała żadnego działania, żadnego unaocznienia, żadnego dowodu. Wystarczyła sama przez się”⁵⁴. Jest to przeciwstawienie do wy-

⁴⁶ Dz. J. s. 57.

⁴⁷ Iz 32,16.

⁴⁸ Dz. J. s. 384. Por. Ps 1,5-6; 5,13.

⁴⁹ M. B u b e r: Platon a Izajasz. Przeł. J. Z y c h o w i c z. W drodze 1983 Nr 1-2 s. 30.

⁵⁰ Dz. J. s. 458 i 621.

⁵¹ Tamże s. 168.

⁵² Por. Skarga Hioba. W: Hb 3,1-26; 6,1-21; 9-10.

⁵³ Studia odbył pod kierunkiem Marcina Lutra i Filipa Melanchtona w Wittenberdze. Ogłosił drukiem dzieło *Ojciec nasz*. Luter odebrał mu w roku 1538 prawo wykładania, które odzyskał po wstawiennictwie żony. Po drugim konflikcie z ojcem reformacji wywołanym sporem na temat wolnej woli, udał się do Berlina, gdzie pełnił do roku 1540 obowiązki nadwornego kaznodzieli u elektora brandenburskiego Joachima II. Jako jedyny protestant był współautorem *Augsburskiego interim* (1548), za co został potępiony przez większość luteran. Były to zasady kompromisu pomiędzy katolikami a protestantami narzucone tym ostatnim przez cesarza Karola V na sejmie w Augsburgu. Ujęto je w 26 punktów, które miały być zobowiązujące dla obydwu stron do czasu zwołania soboru powszechnego. Papież Paweł IV nie zaakceptował „interim”. Była to ostatnia próba pogodzenia katolików z protestantami (B. K u m o r: Agricola. Encyklopedia Katolicka. T. 1 szp. 195-196). Jak twierdzi Herman Tüchle Agricola został „znienawidzony przez wielu współwyznawców z powodu swoich doktrynalnych odrębności”. Tenże: Historia Kościoła. Przeł. J. P i e s i e w i c z. Warszawa 1986 T. 3. s. 91.

⁵⁴ Dz. J. s. 113.

powiedzi Marcina Lutera, który stwierdził wprost: „Do pobożności i do zbawienia nie są potrzebne dobre uczynki”⁵⁵ oraz: „Chrześcijaninowi, aby być pobożnym wystarczy wierzyć, zbędny jest uczynek”⁵⁶. Na łasce wiary, która wystarcza do zbawienia i je zabezpieczała, Luter zbudował swoją teologię. Agricola buntuje się nie tylko przeciwko protestanckiej doktrynie, jego bunt jest głębszy, traci on wiarę w dobroć Boga i Jego sprawiedliwość⁵⁷. (Podobne wątpliwości rodziły się w umyśle Hioba⁵⁸). Pewnym paradoksem jest, że według jego własnych słów, przestał pastor Agricola wierzyć w Boga⁵⁹, ale nie rozstał się z Biblią. Chyba prawdziwsze będzie stwierdzenie, że Agricola przestał wierzyć w Boga, jakiego obraz ukształtowała teologia, bo rzeczywistość jakby zaprzeczała temu obrazowi⁶⁰.

Lektura Biblii miała przywrócić prawdziwe oblicze Boga, miała być drogą do Niego i jednocześnie dyskusyjnym forum. Utrata zaufania do Boga zrodziła się u Agricoli pod wpływem jego moralnych słabości, a także pod wpływem niezrozumienia dziejącego się i łatwo zauważalnego zła na świecie. Powodem identycznym jest bunt wielu bohaterów utworów literackich. Przykładowo Iwan z *Braci Karamazow* Fiodora Dostojewskiego buntuje się przeciwko Bogu widząc cierpienie swego brata Aloszy. Iwan Karamazow staje po stronie Hioba w procesie przeciwko Bogu: „I jeżeli cierpienia dzieci mają dopełnić sumy cierpienia, która jest niezbędną dla kupienia prawdy, to z góry twierdzą, że cała ta prawda nie jest warta takiej ceny”⁶¹. Ernst Wiechert dobrze znał twórczość Dostojewskiego, był nią zafascynowany i zbieżność tego wyznania nie jest przypadkowa⁶².

Podobnego argumentu, odrzucającego cierpienia dzieci, jako „potrzebnych” Bogu, używa pastor Agricola. Nie wierzy w Boga, który potrzebuje śmierci tylu dzieci, aby okazać swą wielkość⁶³. Analogiczne argumenty odnajdziemy w *Dżumie* Alberta Camusa. „Nigdy nie będę kochał tego świata, gdzie dzieci są torturowane”, mówi lekarz widzący śmierć dwunastoletniego chłopca⁶⁴. Jest to punkt kulminacyjny powieści, w którym lekarz tłumaczy powód swojego egzystencjalnego ateizmu. Nie może sobie wyobrazić wszechmocnego Boga, który dozwala na śmierć niewinnych dzieci. I z tym nie może się pogodzić pastor Agricola.

3. ANALOGIA ZDARZEŃ

Stylizacja biblijna sfery koncepcyjno-ideowej utworu może dokonywać się przez opisywanie i układanie zdarzeń powieściowych wzorowanych na opowieściach biblijnych lub analogiach i odniesieniach do nich⁶⁵. W *Dzieciach Jerominów* mamy liczne, bezpośrednie opisy wydarzeń, których prawzorem są sytuacje biblijne. Przykładowo pastuch Piontek opowiadając o swoim bohaterskim czynie pokonania wilkołaka, czyni to w schemacie pojedynku Goliata z Dawidem⁶⁶.

⁵⁵ Marcin Luter Studienausgabe. Berlin 1979 s. 283, 6,7.

⁵⁶ Tamże s. 273, 25, 26.

⁵⁷ Dz. J. s. 168-169, 185.

⁵⁸ Por. Hb 3,23; 9,17-24.

⁵⁹ „Zapewne nie przestanę pić, tak samo jak nie przestanę czytać Biblii. Jeszcze zawsze z nim rozmawiam, jeszcze zawsze. Wiem, że go nie ma, ale rozmawiam. Jest taki, jak ja, zdetronizowany...” Dz. J. s. 176.

⁶⁰ Por. Zdruzgotany obraz Boga. W: J. Imbach: Czy Bóg jest odpowiedzią? Przel. M. Stelmachowa. Warszawa 1984 s. 29-35.

⁶¹ F.M. Dostojewski: Bracia Karamazow. Przel. A. Watt. Warszawa 1959. Cz. 2 s. 291.

⁶² E. Wiechert: Lasy i ludzie. Przel. T. Ostojki. Olsztyn 1976 s. 146.

⁶³ Dz. J. s. 168, 173-177.

⁶⁴ A. Camus: Dżuma. Przel. J. Guze. Warszawa 1957 s. 186-197.

⁶⁵ S. Sawicki: Religia a literatura. Zarys problematyki badań. W: Z pogranicza literatury i religii. Szkice. Lublin 1979 s. 7-23.

⁶⁶ „Zobaczyłem go nadchodzącego przez moczary, ale takiego wilka nikt jeszcze nie widział. Odmówiłem „Ojcze nasz” i pierwszy akt wiary, lecz mecząłem dalej. Wówczas nastąpił

Wydarzenie to jest tak odległe, faktycznie nieweryfikowalne i mające stąd charakter legendowy, stąd jego konstrukcja przez biblijne zapożyczenie, czyni go — choć mitycznym, to jednak przez to prawdopodobnym.

W powieściowej narracji tuż po powieści Pionka znajduje się scena wieczoru wielkanocnego, podczas którego dziadek Michał opowiadał historię Dawida i Goliata „i ani jedno słowo nie różniło się od tych, które były napisane w Testamencie”⁶⁷. Ta zbieżność konstrukcyjna obu opowiadań uwidacznia jeszcze bardziej to, że świat zdarzeń niecodziennych, historycznych, które przeżywali bohaterowie *Dzieci Jerominów* był umiejscawiany w kategoriach wydarzeń biblijnych.

Świat wydarzeń wymaginowanych i wszelkich porównań i odniesień w większości swoje dopełnienie znajduje w postaciach lub zdarzeniach biblijnych. Czasami jedno tylko porównanie dokonane w zdaniu narzuca bogate kategorie i odniesienia interpretacyjne, których zapleczem jest wyłącznie Pismo święte. Przykładem może być odautorska prezentacja Michała Jeromina: „Dziadek przez całe życie łowił pożywienie dla ubogich. Święty Piotr był także rybakiem”⁶⁸. Analogia zdarzeń powieściowych i postaci wychodzi często poza świat przedstawiony powieści. Można napisać, że Biblia w konstrukcji powieści została uczyniona odbiciem świata powieściowego, pozafabularnym punktem odniesienia świata powieści. Biblia jest sferą łączącą przeżycia mieszkańców Sowirodu z odbiorcami dzieła literackiego. Stąd autor wkomponował nie tylko fabularny schemat opowieści, których wzorem są historie biblijne, ale i całe obrazy odwołujące się do Pisma świętego. Przykładem opis przeżyć pastora: „Życie wydawało mu się zmarnowane, lecz nie chciał uważać się za nieudolnego sługę Pana, pozostało mu jedynie traktować parafian jako rozpustne kozły, pomiot szatański spłodzony w lasach i moczarach, krnąbrny, niesforny, zgraję Korego, która potrzebowała nie miłości, lecz różgi”⁶⁹. Przez analogię można wyciągnąć wniosek, że pastor powinien spełniać funkcję Mojżesza, która przez narratora wprost w porównaniach była przypisana Michałowi czy Jakubowi Jerominowi⁷⁰. Ta analogia osobowa, jest już wskazaniem interpretującym dla odbiorcy z jasno nakierowaną wskazówką na Biblię, jako źródło powieściowego obrazu. Bardzo bogate w odwoływanie się do scen biblijnych są wypowiedzi dziadka Michała. Na pytanie „czy było inaczej dawniej” — Dziadek Michał potrząsnął głową. — Również gdy prorok siedział na wyspie, którą nazywali Patmos, inaczej nie było panie. Poruszenie było i pożądlivość, a Betsabee obmywała się na dachu domostwa. Była wojna i Bóg raz błogosławił orężowi Amalekitów, innym razem Francuzów lub Moskali. Potem tańczyli przed Arką Przymierza. (...) Nigdy nie było inaczej i nie będzie”⁷¹.

Tej wypowiedzi można zarzucić pewien patos biblijny, co jako zarzut generalny stylistyce Wiecherta stawiali krytycy⁷², którym rozszyfrowanie wszystkich analogii i zapożyczeń mogło stwarzać trudności lub którzy w tej stylistyce widzieli brak odzwierciedlenia mowy żywej. Jednak w takich operacjach stylistycznych Ernst Wiechert jest konsekwentny. Najczęściej dziadek Michał, Jakub, Czaja używają biblijnych obrazów w interpretacji przeżywanych przez nich rzeczywistości.

W przytoczonej powyżej wypowiedzi Michał Jeromin wskazuje na czasy św. Jana Ewangelisty czyniąc równocześnie analogie do grzechu Dawida⁷³ i wojen z Amalekitami⁷⁴. Przedstawia

na potrzask [...]. Wtedy wystrzeliłem z procy do wyrzucania pierścieni [...]. Trafiłem go w czoło”. Dz. J. s.69. Por. 1 Sm 17,38-50.

⁶⁷ Dz. J. s. 71.

⁶⁸ Tamże s. 15.

⁶⁹ Tamże s. 36.

⁷⁰ Tamże s. 25, 46, 185.

⁷¹ Tamże s. 43-44.

⁷² B. Ollrich: Ein Land, aus Lacheln und Tranen — geschaffen. *Rheinischer Merkur (Christ und Welt)* 1987 Nr 20.

⁷³ 2 Sm 11,2-26.

⁷⁴ 1 Sm 30.

obraz radości króla Dawida tańczącego przed Arką wnoszoną do Jerozolimy⁷⁵. Ta jedna wypowiedź ujawnia bogatą wyobraźnię ukształtowaną przez wielokrotną lekturę Biblii i żywe traktowanie scen biblijnych z umiejętnością ich aktualizacji. Biblia nie zawiera dla bohaterów *Dzieci Jerominów* zapisu świata wydarzeń historycznych, ale jest ciągłym i aktualnym głosem Boga przemawiającego do człowieka.

Podobnie jak dziadek Michał w alegoryczno-biblijnych obrazach i porównaniach odbiera świat siostra nauczyciela Stillinga „która była tak pobożna, że aż zatykało, która o wsi nie mówiła inaczej, jak o Sodomicie i od czasu do czasu, gdy zdarzył się niedozwolony połów ryb, pijaństwo lub bójka, niczym anioł gniewu chodziła od domu do domu. Była garbuską o wielkich łagodnych oczach, na imię miała Eliza, lecz Gogun nazywał ją „panią Elizą”, dlatego że mógłby ją nawiedzać Duch Święty, a wówczas biegałaby zarzynać kapłanów Baala”⁷⁶. Tłumacz powieści zatarł tu głębię biblijnego porównania, gdyż zmienił imię „Frau Elias” czyli żona Eliasza na „panią Elizę”⁷⁷.

Analogią kompozycyjno-sytuacyjną jest scena rozmowy starszego radcy konsystorskiego z pastorem Agricolą⁷⁸. Radca przybywa do opuszczonego pastora interesując się jego losem⁷⁸. W rozmowie między innymi mamy powtórzony schemat rozprawy z Bogiem pogrążonego w żalu Hioba i pocieszających go gości, którzy „bronią” Boga. Na zakończenie rozmowy radca przytacza słowa Eliu skierowane do Hioba, co jeszcze bardziej uwypukla analogię całej kompozycji literackiej⁷⁹.

Opis śmierci dziadka Michała Jeromina, mieszkańca pustelni na wyspie, jest wzorowany na odejściu Eliasza, który miał zostać zabrany wprost do nieba⁸⁰. W powieści narrator opowiada: „Ten, który tu mieszkał, odjechał jak Eliasz na ognistym wozie do niebios [...]. Niektórzy zaś mówili, że nie umarł wcale, tylko zabrał go do siebie Bóg”⁸¹. Ciało Michała Jeromina spopielało w czasie tajemniczego pożaru szałas w którym mieszkał, jednak mieszkańcy wioski interpretujący zdarzenia niewyjaśnione i tajemnicze według wzorca biblijnego przyjęli wersję ze snu Christeana, że „dusza dziadka pod postacią białego ptaka uleciała do nieba”⁸².

W powieści można odnaleźć wiele jeszcze obrazów czy zdarzeń, których konstrukcja przypomina sytuacje biblijne. Przytoczone powyżej są najbardziej charakterystyczne i oddają specyfikę zapożyczeń biblijnych w *Dzieciach Jerominów* w warstwie zdarzeń analogicznych.

4. ZAPOŻYCZENIA KOMPOZYCYJNO-STYLISTYCZNE

Inspiracje biblijne danego utworu ujawniają się także poza rzeczywistością świata przedstawionego poprzez tytuł, tropy literackie czy formę utworu⁸³. Na stylizację biblijną wyraźnie wskazuje stosowanie charakterystycznego tylko dla Biblii słownictwa, jak np. prorok, faryzeusz, uczeni w Piśmie czy mesjasz⁸⁴. Stylizacja biblijna może przejawiać się w sferze koncepcyjno-

⁷⁵ 2 Sm 6,16.

⁷⁶ Dz. J. s. 32. W oryginale ten fragment brzmi: „...aber Gogun nannte sie „Frau Elias”, weil der Geist über kommen könne und sie dann umgehe, um die Baalspriester zu schlachten”. Za: Ernst Wiechert: *Die Jeromin Kinder*. München 1948 s. 43-44.

⁷⁷ Mylnie też tłumacz przekłada słowo *Geist* czyli duch, jako Duch Święty, popełniając anachronizm, wprowadzając pojęcie nie występujące w Starym Testamencie i nie używane przez pisarza.

⁷⁸ Dz. J. s. 173-177.

⁷⁹ Tamże s. 177.

⁸⁰ Por. 2 Krl 2,11.

⁸¹ Dz. J. s. 278.

⁸² Tamże s. 542.

⁸³ S. Sawicki: *jw.* s. 7-23.

⁸⁴ Por. K. Bukowski: *Stylizacja biblijna*. W: *Tenże: Biblia a literatura polska*. Warszawa 1984 s. 33.

-ideowej utworu lub w sferze językowej. W *Dzieciach Jerominów* występują obie płaszczyzny stylizacji. Sfera stylizacji kompozycyjno-stylistycznej ujawnia się poprzez przyjmowanie gotowych obrazów, metafor, alegorii i porównań zapożyczonych wprost z Biblii lub poprzez tworzenie figur obrazowo-stylistycznych w oparciu o te elementy. W powieści Ernsta Wiecherta bardzo często występują porównania w wypowiedziach bohaterów utworu lub w relacji narratorskiej, których specyficzne słownictwo przynależy wyłącznie do Biblii. Bezpośrednich zapożyczeń w formie cytatów biblijnych lub ich parafraz jest ponad 120. Przykładem takich porównań są zdania: „I tu człowiek bogaty zasiadł gdzie indziej niż Łazarz”⁸⁵, czy: „Gotthold będzie taki jak Absalom”⁸⁶. Jest to bezpośrednie odwołanie się przez imiona własne czy porównania do postaci biblijnych.

Zdanie: „Kiedy patrzę na ciebie, przypomina mi się Józef w Egipcie zagubiony w olbrzymim kraju”⁸⁷ jest przykładem odwoływania się w konstrukcji powieści do całych, gotowych obrazów biblijnych. Są to porównania odnoszące się nie tylko do obrazów sytuacyjnych, ale bardziej zasadniczą ich cechą jest odniesienie do biblijnego świata wartości. Porównania te zawierają konotację aksjologiczną, odsłaniają świat wewnętrznych przeżyć i wartości bohaterów *Dzieci Jerominów*. Stąd bardzo często następuje odwoływanie się narratora czy postaci powieściowych do systemu etycznego Biblii, odniesienia do przypowieści z Nowego Testamentu, w tym szczególnie do opowieści o synu marnotrawnym.

Pismo święte jest często bezpośrednim weryfikatorem zdarzeń i kodeksem norm moralnych. Przykładem tego rodzaju odniesień mogą być zadania: „W Biblii nigdzie nie jest napisane, że księżyc świecił na Zbawiciela”⁸⁸ czy „...żaden pastor nie mógł ich przekonać, jakoby do biednych tylko należało królestwo niebieskie”⁸⁹.

W „*Dzieciach Jerominów*” mamy także liczne bezpośrednie cytaty z Pisma świętego. Spełniają one w powieści różne znaczenie: komentujące, napiętnujące czy zapowiadające przypuszczalny bieg wydarzeń. Szczególne znaczenie mają przytoczenia nadające niektórym faktom i osobom powieściowym znaczenie profetyczne. Funkcją mesjańską został obarczony Jons — jego życiowym zadaniem było zaprowadzenie sprawiedliwości na roli. Scena inauguracji tego posłannictwa nawiązuje do ewangelicznego początku działalności Chrystusa, odczytania przez Niego w synagodze w Nazarecie fragmentu z Księgi Izajasza⁹⁰. W powieści ojciec prosi syna o przeczytanie fragmentu z Pisma świętego, z miejsca dowolnie przez niego wybranego. Jons zaczął czytać fragment z Księgi Izajasza (32,1-2) zapowiadający nadejście panowania Króla Sprawiedliwego z zapowiedzią błogosławieństwa dla tych, którzy w pokorze pracują na roli⁹¹. Misją zrealizowania tej zapowiedzi został obarczony przez ojca Jons i niejednokrotnie przypomni mu o niej dziadek Michał i nauczyciel Stilling. To Jons ma spowodować, że „prawo zagości na pustyni, a sprawiedliwość osiadzie na roli”⁹².

W narracji autorskiej ta nadzieja została wyrażona słowami: „... ojciec nie stracił nadziei, iż to z ich otepiałych szeregów wystąpi Mesjasz i że być może Jons zostanie wybrany jako ten, który utworze mu drogę”⁹³.

Jons ma wypełnić funkcję prorocką, na wzór Jana Chrzciciela, ale też jednocześnie obdarzony jest przydomkiem „sprawiedliwego Sługi”, tytułem zastrzeżonym w Starym Testamencie dla Mesjasza⁹⁴. Oprócz tych dwóch przydomków Jons nosi przezwisko „małego Izajasza”. Ta wie-

⁸⁵ Dz. J. s. 186.

⁸⁶ Tamże s. 45.

⁸⁷ Tamże s. 196.

⁸⁸ Tamże s. 27.

⁸⁹ Tamże s. 29.

⁹⁰ Por. Łk 4,16-23.

⁹¹ Dz. J. s. 20-21.

⁹² Iz 32,1.

⁹³ Dz. J. s. 143.

⁹⁴ Por. Słownik Teologii Biblijnej. jw. s. 886-889.

łość określił potęguje wielość oczekiwań, jakie miał spełnić Jons w marzeniach mieszkańców Sowirogu i bardziej podkreśla jego wybrańczą, mesjanistyczną powinność.

Sfery stylizacji językowej często się przenikają z płaszczyzną koncepcyjno-ideową, są wzajemnie sobie podporządkowane. Powyższe przykłady ujawniały stylizację koncepcyjno-ideową, natomiast stylizacja językowa polega na włączeniu charakterystycznych form językowych w strukturę literacką utworu⁹⁵. W powieści *Dzieci Jerominów* zostały przyjęte następujące frazemy biblijne: frazy, zwroty i wyrażenia. Są to zapożyczenia związków frazeologicznych. Przykładem przyjęcia całych fraz biblijnych przez Ernsta Wiecherta może być zdanie: „...odbył się sąd nad sprawiedliwym i niesprawiedliwym sługą”⁹⁶. Przykładem zapożyczeń zwrotów jest zdanie: „Bóg ożywił go swym tchnieniem”⁹⁷. Dowodem zapożyczeń wyrażeniowych wziętych z Biblii w *Dzieciach Jerominów* mogą być określenia: „w sercu pomieścić”, „niemiłosierny sługa”, „Kainowe piętno” czy „jerychońskie trąby”⁹⁸.

Ze względu na cel stylizacji biblijnej w utworze, trzeba stwierdzić, że ma ona charakter poważny, to znaczy służy nadaniu tekstowi powagi, doniosłości i namaszczenia, choć głównym celem stylizacji biblijnej w *Dzieciach Jerominów* jest nadanie określonej wymowy ideowej powieści.

W badaniu stylizacji biblijnej danego utworu literackiego oprócz wyróżnienia stylizacji koncepcyjno-ideowej i form frazeologicznych można wyodrębnić jeszcze tzw. styl biblijny⁹⁹. Jest on bardzo zróżnicowany, gdyż bardzo bogate pod względem rodzajów literackich są poszczególne księgi Pisma świętego¹⁰⁰. Ogólnie możemy wyróżnić następujące style biblijne: hieratyczny, profetyczny, jurydyczny, liturgiczny, mądrościowy, apokaliptyczny, kaznodziejski, analogiczny¹⁰¹. W *Dzieciach Jerominów* można odnaleźć większość z wymienionych stylów biblijnych. Najczęstszym z nich występującym w utworze jest styl mądrościowy. Charakteryzuje się on ujęciami sentencjonalnymi, wskazaniem i napomnieniami etycznymi, wnioskami płynącymi z życiowego doświadczenia. W wypowiedziach tworzonych tym stylem pojawiają się przysłowia, zagadki — czasami pozornie bez powiązań czasowych i sytuacyjnych — będące ogólnymi wnioskami. W *Dzieciach Jerominów* stylem mądrościowym sformułowane są wypowiedzi dziadka Michała Jeromina i ojca Jakuba. Dziadek daje napomnienia moralne nawet baronowi von Balk: „— Kto dziewczynę potrzebuje tylko dla rozkoszy, i tylko dla swojej rozkoszy, jest wielkim grzesznikiem”¹⁰².

W powieści wiele wypowiedzi Michała Jeromina i Jakuba, pastora Tobiasza jest charakteru profetyczno-prorockiego. Są zapowiedzią spełnienia się jakiś wydarzeń czy przepowiadają losy niektórych osób. Przykładem takiego stylu jest zdanie wypowiedziane do matki Jonsa: „Przyjdzie czas — powiedział — w którym ty będziesz spozierała w wiele martwych oczu”¹⁰³. W ten sposób dziadek zapowiedział żonie Jakuba Jeromina śmierć jej dzieci. Dziadek Michał w rozmowie z von Balkiem przewiduje los swoich wnuków: „Michał będzie miał ciężką śmierć, Fryderyk lekką, a Gotthol będzie jak Absalom. Jons będzie znaczniejszy niżli cała wieś, ale tylko Christean spocznie w grobie w spokoju. Kogo Bóg miłuje, temu podcina ścięgna”¹⁰⁴. Wypowiedź profetyczna zakończona jest zdaniem mądrościowym.

Ze stylu profetycznego wyrasta styl apokaliptyczny, którego główną cechą jest przedstawianie teraźniejszości jako zapowiedzi nadchodzącej przyszłości. Styl ten cechuje symbolika, czasu-

⁹⁵ T. Brajerski: jw. szp. 448.

⁹⁶ Dz. J. s. 38. Por. Łk 12,41-48.

⁹⁷ Tamże, s. 45. Por. Rdz 2,7.

⁹⁸ Tamże, s. 7, 48, 228.

⁹⁹ L. Stachowiak: Encyklopedia Katolicka, jw. T.2 szp. 492-494.

¹⁰⁰ Wstęp ogólny do Pisma ...jw. s. 195-215.

¹⁰¹ L. Stachowiak: jw. szp. 493.

¹⁰² Dz. J. s. 45.

¹⁰³ Tamże s. 78.

¹⁰⁴ Tamże s. 45.

mi fantazyjne wizje, tajemnicze słowa lub liczby. W *Dzieciach Jerominów* stylem apokaliptycznym przemawia baptysta Czaja, który każde zdarzenie, łamiące porządek życia wioski, odbierał jako zapowiedź powtórnego przyjscia Chrystusa ogłaszającego koniec świata. Obrazy i wizje Czaja zapożyczają z Apokalipsy św. Jana. Przykładem wypowiedź: „Tak to jest, ludzie — powiedzia! I nie bdzie wolno nikomu kupować ani sprzedawać kto nie ma znaku na sobie; kto ma rozum, niech zrachuje liczbę bestii, albowiem jest to liczba człowieka, a liczba jest sześćset sześćdziesiąt sześć”¹⁰⁵. Niektóre wypowiedzi dziadka Jakuba także posiadają apokaliptyczny charakter i w takiej formie były odbierane przez słuchaczy.

Brak jest w powieści stylu hieratycznego, jurydycznego i liturgicznego. Pojawia się styl kaznodziejski w wypowiedziach pastora Tobiasza. Jednak większość wypowiedzi wszechwiedzącego narratora i przytoczeń wypowiedzi bohaterów powieści (tzw. mowa zależna) ma styl analogiczny, w którym główną rolę odgrywają elementy koncepcyjno-ideowe. Przykłady tego stylu zostały podane w pierwszej części pracy.

5. ETOS BIBLIJNY

Nie można pominąć ogólnej wymowy powieści. Trzeba stwierdzić, że kryteria zachowań bohaterów *Dzieci Jerominów* wyznaczone są chrześcijańskim, ściśle biblijnym etosem. Przyjmujemy, że etos jest przekazaniem pożądanych wartości moralnych wyrażonych przez przeżycia psychiczne i postawy społeczne¹⁰⁶. Jest to hierarchia wartości dająca się odczytać z ludzkich zachowań, to całość moralnych postaw i zachowań człowieka jako przedstawiciela określonej grupy społecznej, określonego typu obyczajowości, ukształtowanej pod wpływem dominującej wartości¹⁰⁷. Badania nad etosem prowadzą do określenia „substancji etycznej narodu”¹⁰⁸, a ich celem jest dotarcie do autentycznych treści moralnych tkwiących w etosie. Czyli etos to kierunek dochodzenia do wartości, a jego przejawem jest postępowanie człowieka.

Biblia kształtuje świat języka i wyobraźni bohaterów powieści, jest źródłem porównań i punktem odniesienia do wszystkich ludzkich, życiowych sytuacji. Gdy człowiek z tymi prymarnymi wartościami w powieści zerwie, faktycznie ulega zatraceniu, czego przykładem syna Stillinga, Gotthold czy Gina. Imperatyw moralny ludzkiego postępowania wywodzi się z posłuszeństwa wobec objawionej woli Bożej. Sprzeciwstawienie się tej woli jest źródłem nieszczęść. Tak odczuwali starotestamentalni Żydzi, i w tym przeświadczeniu żyją ludzie na początku XX wieku w Puszczy Piskiej. Struktura etosu biblijnego ma ściśle charakter teandryczny¹⁰⁹, jest to połączenie obowiązku wobec Boga z obowiązkami wobec człowieka. Jest to harmonia życia z ludźmi i z Bogiem. Teandryczność etosu podkreśla Chrystus¹¹⁰. Jego postulatem jest miłość Boga „z całego serca”, a bliźniego swego jak siebie samego¹¹¹. Jest to etos prawdy serca, jako siedziwy ludzkiej myśli i źródła czynów¹¹². Ten etos serca jest podstawą zachowań bohaterów *Dzieci*

¹⁰⁵ Tamże s. 642. Por. Ap 13.

¹⁰⁶ Ks. H. Skorowski: Niektóre aspekty ethosu Kaszubów. Studium etologiczne na podstawie twórczości literackiej Augusta Necla. *Studia Theologica Varsaviensia*. 1984 Nr 1 s. 121.

¹⁰⁷ Por. St. Witek: Etos. *Katolicka Encyklopedia*. w. T. 4 szp. 1195-1196; Ks. St. Olejnik: W kręgu moralności chrześcijańskiej. Warszawa 1985 s. 216-218.

¹⁰⁸ G.W.P. Hegel: *Fenomenologia ducha*. Przeł. A. Landman. Warszawa 1963 T. 1 s. 399.

¹⁰⁹ Ks. J. Kudasiwicz: Cechy specyficzne etosu biblijnego. W: *Chrześcijańska duchowość*. Red. bp B. Bejze. W nurcie zagadnień posoborowych. Warszawa 1981. T 14 s. 65-67.

¹¹⁰ Mt 19,1; 25,31-40.

¹¹¹ Pwt. 6,2-5; Mt 22,34-40; Łk 10,25-29.

¹¹² Ks. J. Kudasiwicz: *iw*. s. 73-75.

Jerominów. Ojciec mówi do Jonsa: „A kto podnosi rękę (w znaczeniu zgłasza się w szkole — J.R.) na głos swego sumienia, jest sługą sprawiedliwym”¹¹³. W etosie biblijnym czystość serca — według ks. Józefa Kudasiewicza — zostaje podniesiona do rangi błogosławieństwa na Górze¹¹⁴, a sprawiedliwość wyznacza postawę etyczną.

Etos biblijny ma charakter chrystocentryczny i wspólnotowy¹¹⁵. Wspólnota jest obrazem Przymierza z Bogiem¹¹⁶, stąd postawa wobec społeczności jest postawą wobec Boga. Mieszkańcy Sowirogu mają świadomość tego przymierza, którego widzialnym znakiem jest Boże błogosławieństwo. Wspólnota nabiera w etosie biblijnym charakteru sakralnego, tzn. stosunki wewnątrz jej mają wymiar religijny, a nie tylko społeczny. Kto łamie prawa wspólnoty, musi być za to ukarany, i to nie przez ludzi, ale przez Boga. Ta świadomość grzechu popełnionego przeciwko społeczności jest głęboko wyryta w sercach mieszkańców Sowirogu. Autor powieści tak charakteryzuje tę społeczność: „Nie chcieli pozbawić godności Boga, ani Starego Testamentu, nie chcieli pozbawić godności nawet starego Hirscha. [...] Nie byli głupcami. Ale ciągle jeszcze wierzyli, że na świecie istnieje sprawiedliwość. Coś niezmiennego i wiecznego, [...] trudno im było uwierzyć, że ktokolwiek w ich kraju podniesie rękę przeciw sprawiedliwości”¹¹⁷ „Nie zauważyłeś jeszcze, że ojczyzna jest zabroniona?” — pyta Jonsa von Balk, i odpowiada: „Wiesz, co mamy ocalić? Wiesz mamy ocalić, nie ojczyznę. Ale w tej wsi jest może początek nowej ojczyzny. Może jest on jeszcze gdzie indziej, gdzie my go nie dostrzegamy, ale na razie wiem tylko, że jest tutaj: w brzdach biedaków, jak powiedział wielki mędrzec, budowniczy świątyni”¹¹⁸. To mówi von Balk, którego świadomość także została uformowana przez Biblię, choć trudno mu przypisać zachowanie zgodne z duchem Ewangelii.

Dominującą kategorię aksjologiczną w etosie bohaterów powieści Ernsta Wiecherta są wartości religijne, a ściślej biblijne. Uzasadnienie działania (powinności moralnej) dokonuje się na drodze doświadczenia sumienia i jego wewnętrznego, bezpośredniego rozstrzygnięcia kategorii działania lub bardzo rzadko, na drodze dedukcji z ogólnych praw i zasad¹¹⁹. Podstawą podejmowania decyzji wewnętrznej jest istnienie Boga jako normy najwyższej. Mieszkańcy Sowirogu mają odczucie ingerencji Boga w ich życie i dostrzegają bezpośrednią do Niego zależność.

6. KRYTYKA PROTESTANTYZMU

Otwartej krytyki protestantyzmu, a faktycznie samego Marcina Lutra, dokonuje w powieści doktor Lawrenz, prowadzący klinikę dla biednych, w której zatrudniał katolickie siostry zakonne. Ocena założyciela wyznania protestanckiego dokonana ustami żydowskiego lekarza jest bardzo krytyczna: „Wasz Luter zmienił to (myślał o małżeństwach duchowych — J.R.), ale on zawsze wydawał mi się nieco podejrzany. Zawsze było w nim sporo z plebejusza, to że wymyślał i inne rzeczy. A także jego uniżenie wobec zwierzchności, nieszczęsna uniżoność. Wasi ludzie mogą o tym niejedno powiedzieć, chociaż nie zdają sobie sprawy. On przygiął ich do ziemi i tacy pozostali”¹²⁰. Lekarz uznał też, że pastory „w połowie należą do Boga, a w połowie do

¹¹³ Dz. J. s. 41.

¹¹⁴ Mt 5,8.

¹¹⁵ J. Kudasiewicz: *Etos chrześcijański*. Encyklopedia Katolicka, jw. T. 4 szp. 1199-1201.

¹¹⁶ „Po tylu zgonach i aktach przemocy wydawało się wreszcie, że Bóg zawarł z nimi nowe przymierze i oto przystępuje do rozpinania nad dachami tęczy zwiastującej pokój”. Dz. J. s. 263. Tęcza w symbolice Starego Testamentu była obrazem Bożego błogosławieństwa.

¹¹⁷ Dz. J. s. 635.

¹¹⁸ Tamże s. 636.

¹¹⁹ Tamże s. 636.

¹²⁰ Tamże s. 517.

państwa”, czyli służą dwóm panom „o których mówi wasz Zbawiciel”¹²¹. Bardziej krytycznej ocenie podda Wiechert Kościół protestancki w powieści *Missa sine nomine*. Dokona tego ustami pastora, zbuntowanego wobec oficjalnych przedstawicieli tego Kościoła.

Już w *Dzieciach Jerominów* Ernst Wiechert ujawnia bardzo eklektyczne podejście do poszczególnych wyznań i kościołów. Ten ekletyzm religijny można sprowadzić do trzech głównych zasad: jest jeden Bóg, jedno prawo miłości i jedna ocena ludzkich postępów — serce czyli sumienie. „U Boga nie ma innej wiary, Jons. Jest tylko u ludzi”¹²², mówi Tobiasz. Tę wypowiedź można uznać za sąd samego pisarza.

* * *

Dotychczas w przeprowadzonych analizach krytycznych twórczości Ernsta Wiecherta pomiano problem stylizacji biblijnej, uważając ją za stylistyczny anachronizm. Jerzy Kollątaj oceniając powieść „*Missa sine nomine*”, która pod względem problematyki moralnej, jest niejako kontynuacją *Dzieci Jerominów*, i podobnie jak ten utwór posiada bogatą stylizację biblijną warstwy językowej i konstrukcyjno-ideowej, zarzucił Wiechertowi nieadekwatność poetyki, która „zdecydowanie pracuje na szkodę książki”¹²³. Stwierdził też, że „szeroka moralizatorska proza została napisana językiem martwym od wielu już lat i nie jest w stanie poruszyć współczesnego czytelnika [...] Wiechert odizolował od czytelnika swoje najlepsze intencje barierą niestrawnej poetyki i lekkomyślnie wystawił się na jaskrawo niesprawiedliwe osądy ze strony krytyki”¹²³.

Krytycy i interpretatorzy twórczości Ernsta Wiecherta (szczególnie późniejszego dorobku) nie potrafili przebrnąć przez bogactwo zapożyczeń i odniesień biblijnych. Nie ujmowali dorobku pisarza w dialogowym kontekście cywilizacji dwudziestego wieku z wartościami religijnymi, których strzeżli bohaterowie powieści. Typ myślenia, wyobraźni, języka wypowiedzi bohaterów *Dzieci Jerominów* i *Missa sine nomine* został ukształtowany przez wieloletnią lekturę Pisma świętego. Cywilizacja obecnego wieku zapisała się już w historii dwiema światowymi wojnami i zauważalnym pogwałceniem norm i wartości religijnych, a czasem ich odrzuceniem i zanegowaniem. Odrzucono też z kultury biblijne słownictwo i religijne desygnaty. Stąd zarzut anachronizmu językowego prozy Ernsta Wiecherta postawiony zarówno ze strony polskich jak i niemieckich krytyków literackich. Przykładowo Zdzisław Szymocha stwierdził, że „naiwności stylu można odczytać w większości spośród 50 wydanych powieści”¹²⁴, co jest uogólnieniem nie podbudowanym żadnym dowodem.

Krytycy niemieccy stwierdzili, że język bohaterów powieści Wiecherta ujawnia typ mentalności słowiańskiej, a nie niemieckiej, a stylizacja biblijna utrudnia w dotarciu do głębi przesłania tych powieści¹²⁵.

Głęboko zakorzeniona twórczość prozatorska Wiecherta w Biblię i ich moralizatorska wymowa, została źle odebrana, ze względów ideologicznych w NRD.

Bogata sfera zapożyczeń biblijnych została nie odczytana w zsekularyzowanych kręgach kulturowych.

¹²¹ Tamże s. 518.

¹²² Tamże s. 368.

¹²³ J. Kollątaj: Kryzys zorzy wieczornej. *Tygodnik Powszechny* 1959 Nr 32 s. 5.

¹²⁴ Z. Szymocha: Europejczyk z Pierślawka. *Panorama Literacka* (jednodniówka) Olsztyn 1988 s. 7.

¹²⁵ B. Ollech: jw.

SPRAWOZDANIE Z SESJI NAUKOWYCH RADY PEDAGOGICZNEJ
WYŻSZEGO WARMIŃSKIEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO *HOSIANUM*
W OLSZTYNIE ZA OKRES 1987-1989

Sesje Naukowe Rady Pedagogicznej Księży Profesorów odbywają się raz w miesiącu każdego roku akademickiego już od 32 lat. Zostały zapoczątkowane w 1957 roku przez ks. dr Jana Obłąka, ówczesnego wicerektora WSD *Hosianum* w Olsztynie. Ustalono wówczas, że do obowiązków uczestników Sesji będzie należeć udział oraz wygłoszenie jednej prelekcji w roku. Z biegiem lat został uchwalony przez uczestników Sesji statut normujący działalność naukową posiedzeń Rady Pedagogicznej. Zgodnie ze statutem przyjętym w 1970 roku Sesje Naukowe Rady Pedagogicznej mają na celu promocję formacji naukowej profesorów WSD „Hosianum” oraz upowszechnianie poszczególnych gałęzi wiedzy teologicznej i filozoficznej. Zadania Sesji realizowane są poprzez referaty, dyskusje, recenzje prac naukowych a także sprawozdania i komunikaty o ważniejszych wydarzeniach naukowych.

Organem naukowym Sesji Rady Pedagogicznej jest rocznik „Studia Warmińskie” (od 1965 roku). Prezydium Sesji stanowi przewodniczący i sekretarz wybierany na kadencję trzech lat. W okresie sprawozdawczym funkcję prezesa pełnił ks. dr W. Nowak, a sekretarza ks. dr J. Guzowski.

1. Referaty

W okresie sprawozdawczym odbyło się 11 zwyczajnych sesji naukowych, 2 nadzwyczajne i cztery sympozja naukowe, podczas których zostały wygłoszone następujące referaty:

Hans-Jurgen Karp, Religion und Nationalität von der Geschichte Ost- und Westpreussens.

Jezierski J. ks., Nauka o Sakramencie Ołtarza w *Katechizmach* Marcina Lutra.

Kozakiewicz S. ks., Papieskie posłanie o kobiecie.

Madej H. ks., Sztuka sakralna na przestrzeni 750-letnich dziejów Elbląga.

Tenże, Piękno Bazyliki katedralnej we Fromborku.

Matysiak B. ks., Etymologia słowa — Szabat — studium językowe.

Piszcz E. Biskup Warmiński, Toruńskie *Colloquium Charitativum* z 1645 roku.

Torla K. ks., Początki Kościoła katolickiego i religijnej edukacji w Stanach Zjednoczonych.

Turek W. ks., Rola świeckich w Kościele.

Szorc A. ks., Spór Marcina Kromera z Kapitułą Warmińską i Stanami Prus Królewskich w sprawie indygenatu.

Waszkinel R. ks., Swoistość chrześcijańskiego poglądu na świat.

A. W styczniowych Sesjach Naukowych z racji uroczystości św. Tomasza z Akwinu, Patrona Uczelni Teologicznych w ramach nadzwyczajnych sesji zostały wygłoszone następujące referaty:

Wójcik K. dr KUL, Recepcja filozofii św. Tomasza w Epoce Jagiellonów.

Dec J. ks., Wrocławski Papieski Wydział Teologiczny. Aktualność tomizmu dzisiaj.

B. Ustalono, że w tych miesiącach w których odbywa się sympozjum naukowe urządzane przez instytucje naukowe Warmińskiego Instytutu Teologicznego Historyczno-Pastoralnego

w Olsztynie posiedzeniu Sesji Naukowych Rady Pedagogicznej zadośćczyni w nich udział. W okresie sprawozdawczym odbyły się dwa sympozja zorganizowane przez Pracownię Hozjańską, podczas których członkowie Sesji Naukowych wygłosili referaty:

- a. Sympozjum Świętolipskie 28 — 29 X 1987 r.
- b. Sympozjum Kromeriańskie 23 — 24 V 1989 r.

Ponadto staraniem Instytutu Kultury Chrześcijańskiej im. Jana Pawła II zorganizowano:

- a. VI Sympozjum Ekumeniczne 21 I 1988 r.
- b. VII Sympozjum Ekumeniczne 19 I 1989 r.

2. Sprawozdania z ważniejszych wydarzeń naukowych:

Guzowski J. ks., V Sympozjum Italianistów, 26-27 IV 1989 r. Józefów k. Warszawy.

Kalinowska A, OSB, Sympozjum świętolipskie, 12-13 X 1988 r.

Nowak W. ks., Międzynarodowe Sympozjum 1000-lecia Chrztu Rusi, 8-10 III 1987 r. KUL.

Tenże, Sympozjum józefologiczne, 13-14 IV 1988 r. Kalisz.

Klimczuk Z. ks., Konferencja Naukowa Sekcji Socjologii Religii Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, 19-20 I 1989 r., Ołtarzew.

Więcek W. ks., Sympozjum Katechetyczne: Przygotowanie do życia rodzinnego przez katechezę, 12-13 II 1987 r. ATK w Warszawie.

Borzyszkowski M. ks., II Colloquium Gdańskie, 17-18 X 1987 r., Gdańsk.

SKOROWIDZ OSOBOWY

- Abramowski J., 60
Adamski J., 242
Agricola J., 289
Akwawiwa K., 113, 116, 117
Alanus Jomandes 228
Albertrandi 166
Albrecht II 30, 32, 59, 139, 142, 144, 157
Alciata A., 51, 267
Aleksander 92
Alfons II Este 174
Amazeus R., 51
Amianus Marcellinus 228
Aminson H., 106, 112
Andrysowic Ł., 69
Andrzej św., 203, 274, 275
Anna św., 35, 41, 263, 266
Anna Jagiellonka 199, 200
Antoni św., 263
Antonio V. P., 222
Apelt J., 139
Apianus Aleksandrinus 228
Aquaviva \rightleftharpoons patrz: Akwawiwa K.,
Arszyński M., 261
Arystoteles 48, 51, 119
Arystydes 29
Aschendorf A. W., 248
Atenagoras I 273, 274
Augustyn św., 47, 251, 282
Aurivillius P. F., 106, 112
Axer J., 26, 50, 149, 155, 175, 222
- Banaszak M., 53
Balduin F., 233
Baranowski W., 199
Barbara ze Zmigroda 244
- Bardach J., 96
Bartłomiej św., 145, 264
Bartach F., 217
Barwiński E., 106
Barycz H., 9, 26, 50, 77, 81, 105, 115, 144,
153, 165, 196, 226, 227, 230-233
Batory A., kard. 115, 125, 168, 195-197, 199,
200, 203, 204, 206-209, 216, 262
Batory B., 263
Batory S., król 20, 24, 35, 91, 191, 195-197,
200, 203, 235, 236, 238
Bazylik C., 227
Bejze B., bp 295
Belletrutus 236
Bernanos G., 277
Białobrzeski St., 197, 219
Białoruś L., 223
Białostocki J., 259, 267
Bielski J., 118, 225
Bielski M., 225
Bieńkowska W., 89
Bieńkowski T., 48, 114
Biernacki A., 25, 67
Biranowska A., 35, 80
Birkenmajer L., 106
Biskup M., 140, 142
Blocke A., van de 262
Blocke W., van de 262
Blondus 229
Bloy L., 277
Blumenstock A., 97
Błażewski M., 115, 227
Błoński F., 82, 221
Bochetel B., bp 173
Bochniak A., 221
Bodański R., ks. 235-238

- Bodenstein A., 251
 Bodniak S., 16, 17, 23, 25, 27, 50, 77, 150, 166, 178
 Boetius a Bolswert 267, 268
 Bohomolec F., 115, 116
 Bolestaw Śmiały, król 119
 Bolognetti A., bp 168, 169, 192, 199, 203, 205
 Bona, królowa 17, 174, 195, 262
 Bonamica Ł., 51
 Bonamicus Ph., 248
 Bonfini M. A., 114
 Bonfinius A., 228, 229
 Bongiovani B., bp 166, 171, 177
 Bora K., von 36
 Boras Z., 27
 Borawska T., 112
 Borkowska U., 122
 Boromeusz K., 166, 173, 176, 200, 215
 Borowski A., 154
 Borzyszkowski M., ks. 6, 150, 243-248, 255-257, 300
 Brachvogel E., 146
 Brahe T., de 147
 Brakerski T., 285, 286, 294
 Brodrick J., 121
 Broliński J., bp 186
 Brożek J., 144
 Bruchnalski W., 13, 72
 Brus A., bp 81
 Brutus 233
 Brückner A., 25, 47, 71, 153, 154
 Buchwald-Pelcowa P., 267
 Bujak F., 79, 83, 84
 Bukowski K., 292
 Bułakovscio B., 247
 Burzyński R., 221
 Buxakowski J., ks. 61

 Cadlubcus Vincentius ⇔ patrz: Kadłubek W.,
 Caligari J. A. bp 168, 191, 200
 Callimachus Ph ⇔ patrz: Kallimach F.,
 Camus A., 283, 290
 Cantius J., 245
 Caprinus W., 140
 Caraccioli L. A., 248
 Celulariusz 270, 274
 Cezar G. J., 113, 198
 Chaldaeus Berosus 228
 Chesterton G. K., 277
 Chmiel A., 80
 Chojeński J., bp 9, 51, 81, 93, 112

 Cholina Materna 41, 46, 110-112
 Chromy K., 255
 Chrzanoski T., 196, 255, 259-268
 Chrząstkowska E., 285
 Cimber E., 147
 Ciołek St., 220
 Clagius T., 124
 Clamer A., 287
 Cleemann G., 246
 Claudel P., 277
 Claudius (Klaudiusz) J., 27, 30, 31
 Coligny G., de 171
 Collijn I., 106, 112
 Commendone J. F., abp 37, 40, 130, 154, 165-181, 183-187, 193
 Congar Y., 251
 Constantinus P., 228
 Cranach Ł., 261
 Crantius A., 228
 Crycjusz 228
 Cureus J., 18
 Cyceron 48, 50, 51, 56, 59
 Cynarski St., 6, 59, 87, 152, 172
 Cyprian św., 66
 Cyryl i Metody św. św., 228
 Cyryl Jerozolimski św., 41
 Cytowska M., 56
 Czaplewski P., 207
 Czarmiatowicz J., 108
 Czermak W., 87
 Czermińska A., 9, 35, 80
 Czubek J., 24, 196, 198

 Ćwikła E., 80
 Ćwikła M., 80

 Dainville F., de 113
 Dambrowski J., 247
 Dancay Ch., (Danzaneus Carolus) 26, 30, 32
 Dantyszek J., bp 5, 10, 13, 32, 50, 140, 141, 149, 155, 221, 261
 Dantyszek K., 261
 Dawid 109
 Dec J., ks. 299
 Decjusz J. L. 225, 228
 Dehio G., 267
 Dembińska A., 96
 Denzinger H., 36, 252
 Dernacka W., 256
 Dionizjusz z Halikarnasu 57
 Dittrich F., 146

- Długosz J., 50, 93, 115-119, 226, 228-231, 233
 Dmuchowski K., ks. 241
 Dochterowicz F., 246
 Dohn P. i K., 266
 Domańska H., 221
 Domański J., 47
 Donner J., 140, 142, 143
 Dostojewski F., 290
 Drews J., 118
 Drozd J., ks. 288
 Drzazga J., bp 240, 242
 Drzewiecki M., 27
 Dubravius I. O., bp 228, 229
 Dufrene M., 118
 Duhr B., 113
 Dunhen H., 111
 Dunin T., 118, 119
 Dworzaczek W., 117
 Dyzaszewski J. A. 246
 Dybkowska A., 6, 102, 154, 165-193
 Dymitr I 275
 Dyskordia W., 59
 Dziedzicka A., 247
 Dzierzgawski M., 111, 235
 Dzierżek K., 210

 Eginhardus 228
 Eichhorn A., 26, 105, 125-127, 146, 147, 165, 223
 Elbing L., 245
 Elżbieta I 216
 Emerich F., 141-143
 Emmanuel Filibert 210
 Endterum B. J., 244
 Erazm z Rotterdamu 47, 52, 56, 57, 63, 67, 68
 Eryk XIV, król Danii 30
 Eubel C., 174, 189
 Euzebiusz Cesariensis 228
 Eutropius 228
 Ezechiel, prorok 228

 Farnese A., kard. 168, 200
 Feicht H., ks. 222
 Ferber H., 261
 Ferber M., bp 142, 261
 Ferdynand I, cesarz 17, 19, 28, 40, 165, 166, 173, 174
 Fijałek J., 50-52
 Filip II 175, 210
 Filip od Trójcy Przenajśw. 246
 Finkiel L., 26, 105, 225, 226, 228, 232
 Florian św., 248
 Floris C., 262
 Focjusz 270
 Foroliniensis Blindus 228
 Forssman E., 260
 Forsten G. W., 23
 Feuchterius J., 111
 Franciszek II 171
 Francowicz M., 246
 Frankowska-Terlecka M., 49
 Frisigenis O., 228
 Frisius Gemma 140, 141
 Fryderyk II, król Danii 30, 35, 230

 Gabryel-Różycka M., 85
 Gall Anonim 228
 Gall E., 267
 Gamrat P., bp 10, 14, 82, 99
 Garbaczowa M., 154
 Gassendi F., 147
 Gąsiorowski A., 165
 Georgius Magnus 228, 229
 Gide A., 283
 Gierowski J. A., 14
 Giese T., bp 140-142
 Giovanni P. E., 180
 Giovie P., (Jovius) 50
 Glemma T., 37
 Gładkowska E., 266
 Goliński Z., bp 151
 Goliński B., (Pakosz) 200
 Goślicki W., 200
 Gotard 230
 Gozdeccio C., 247
 Górnicki Ł., 29, 57, 59, 68, 69, 72, 73, 225, 262
 Górski K., 14, 54, 74, 152
 Górski St., 93, 99, 225
 Górski W., 116
 Göllner C., 10
 Grabowiecki J., 152
 Gravius B., 111
 Grebel I., 248
 Grodecki W., 223
 Grodziecki J., bp 41
 Gryzończycy 184
 Grzegorz XIII, pp 203, 211
 Grzegorz z Nazjanzu 50
 Grzeszczuk S., 107
 Grzybek St., ks 286, 287
 Guise K., de, kard. 174

- Gulbinowicz H., kard. 243
 Guze J., 290
 Guzowski J., ks. 299, 300
 Gwagnin A., 115, 118, 119

 Haarhausen G., 267
 Hagacus Venceslaus 228
 Hajdukiewicz L., 154, 176, 183, 186
 Hajek W., 229, 230
 Hannowa J., 147, 261
 Hannowa K., 130
 Hartleb K., 10, 96
 Harrington W. J., 286
 Hauke K., 221
 Hebraeus Josephus 228
 Hegel G. W. P., 295
 Heidenstein R., 114, 225, 233
 Helmoldus 228
 Hello 277
 Helwing W., ks. 222
 Henneberg J., 266
 Henryk II 171
 Henryk III 171
 Henryk Walezy, król 17, 91, 168, 190, 195, 196
 Herbersteinus S., 228
 Herburt F., 200
 Herburt J., 225, 233
 Herburt W., bp 172
 Herman J., 113
 Hermann A., 244
 Hermanus Contractius 228
 Herodot 17
 Hesse H., 277
 Heymowski A., 109
 Hieronimus D., 228
 Hipler F., 9, 26, 36, 37, 41, 42, 55, 93, 106, 112, 122-124, 147, 222
 Hohenzollern K., bp 127
 Homer I., 41
 Holzman K., 59
 Houstonsky B., 180
 Hozjusz L., 199, 206
 Hozjusz St., kard. 5, 9, 19, 20, 26-28, 31, 35, 40, 51, 52, 55-57, 59, 69, 86, 93, 94, 100, 102, 105-110, 112, 115, 121-123, 128-133, 138, 142, 146, 149, 150, 154, 155, 165-170, 177, 179, 187, 188, 195-199, 209, 212, 213, 216, 217, 222, 226, 230, 232, 235-238, 251, 260, 261, 264
 Hryniewicz W., ks. 275

 Huber M., 289
 Hughes T., 114
 Hugo H., 267
 Hulanicka B., 256
 Hunoldt J. J., 247
 Husowski M., 153
 Hümmeler H., 122

 Illicin P., 51
 Imbach J., 290
 Ines A., 118
 Innocenty XI, pp 248
 Irenicus Franciscus 228
 Izajasz Boner, bł. 244

 Jadwiga, św. 239-241
 Jadwiga z Tęczyńskich Myszkowska 182
 Jagiellonowie 9, 18, 52, 59, 66, 89-91, 93, 97, 165, 299
 Jagiełło Wł., król 95
 Jakub ap. 42, 273
 Jałbrzykowski R., abp 239
 Jan Chryzostom 51, 52, 55, 59, 108, 112, 167
 Jan Chrzyciel 42, 293
 Jan Ewangelista 42
 Jan Frydrych 29
 Janicki K., 81
 Jan Klimak, św. 255
 Jan Kanty 248
 Jan Kapistran, św. 244
 Jan Kazimierz, król 118, 266
 Jan Olbracht, król 97, 98
 Jan Paweł II, pp 239, 252, 255, 257, 275, 300
 Jan III Sobieski, król 246, 266
 Jan z Koszyczek 73
 Jan z Koźmina 59
 Jasnowski J., 175
 Jerzy z Tyczyna 26, 27, 168, 169, 174, 175, 188, 193, 205, 222
 Jezierski J., ks. 249-254, 299
 Joachim II 289
 Jornand 229
 Jostus Lodovicus Decius ≙ patrz: Decjusz J.L.
 Jouvancy (Juventius) J., de 114
 Jozafat Kuncewicz, św. 244

 Kabat E., 223
 Kaczmarczyk Z., 91
 Kaczmarek M., 196
 Kadłubek W., 117, 118, 228
 Kaleta R., 82, 221

- Kalinowska A., 5-7, 108, 129-138, 150, 154, 195-201, 203, 223, 300
 Kalisty Nicefor 228
 Kallimach F., 114, 115, 228
 Kalnassy J., 126, 127
 Kalwin J., 251
 Kałużyński L., ks. 223
 Kamiński A., 182
 Kamykowski L., 153, 155
 Karbownik H., ks. 101
 Karczewski W., 58, 69
 Karlstadt A., 251
 Karłowicz J., 58
 Karnkowski St., bp 35, 41, 108, 185, 200, 233
 Karol V 33, 36, 37, 174, 289
 Karol IX 171
 Karol Emmanuel 210
 Karol Habsburg 173
 Karp H-J., 299
 Karstenowie 278
 Katarzyna Medycejska 171
 Katarzyna, św. 6, 266
 Kattenbringk J. N., 28
 Kawecka-Gryczowa A., 107
 Kazikowski S., 18, 49, 87, 222, 226
 Kazimierz, św. 246
 Kazimierz Jagiellończyk 13, 97
 Kazimierz Wielki 13, 100
 Keckermann B., 119
 Keferstein H., 112
 Kelczewski St., 247
 Kempen E., 147
 Kijowski A., 142, 146, 147, 221
 Kinga, bł. 84
 Kiriłł, abp 271
 Klemens VII, pp 139
 Klemens XIV, pp 248
 Kleyna St. K., 248
 Klimczuk Z., ks. 300
 Klonowicz S., 13
 Kłoczowski J., 93
 Kłoczowski P., 24, 26, 30, 32
 Kłos-Gwizdalska M., 278
 Knapski G., 245
 Knobelsdorf E., 141
 Kochanowski J., 11, 15, 29, 53, 70, 72, 73, 76, 225
 Kolberg P., 266
 Kolbuszewski K., 47
 Kołacki M., 200, 208
 Kołłątaj J., 297
 Konarscy B i M., 65
 Konarski A., bp 166, 173
 Konieczny M., 85
 Konopacki R., 142
 Konrad Mazowiecki 230
 Kopernik J., 143
 Kopernik M., 139-148, 149, 221
 Korbut M., 266
 Kornecki M., 264, 266
 Korneliusz, pp 66
 Kornyi K., 89
 Korolko M., 6, 47-68, 153, 174, 186
 Korotaj W., 115
 Korsak J., 246
 Korzeniowski J., 230
 Kosmas 229
 Kossowska M., 63
 Kostka J., 166, 178
 Kostka Stanisław, św. 264
 Kotarski E., 24, 154
 Kowalczyk J., 199
 Kowalska H., 176, 182, 183, 185
 Kozakiewicz St., ks. 299
 Krahel T., 242
 Krukus 230
 Krantz (Krancjusz) A., 115, 229, 231
 Krasicki I., bp 127, 152, 221
 Krasiński F., 19, 26, 30, 31, 184
 Kraszewski J., 149
 Kraushar A., 24, 25, 222
 Kraussen J. U., 244
 Kretzmer J., 124
 Kromer Andrzej 81
 Kromer Bartłomiej 35, 80-84
 Kromer Brigida 80
 Kromer Grzegorz 9, 35, 80, 84
 Kromer J., 35
 Kromer Marcin, bp 5-7, 9-193, 196, 199-201, 203-220, 221-224, 225-234, 235-238, 260, 262, 299
 — *Apologia contra obtreccionem quorundam* 99, 232
 — *Aristotelis de iuvenia et senectute* 6
 — *Census Martini Cromeri...* 10, 14, 15, 96
 — *De vera et falsa religione* 221, 222, 224
 — *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*, 16-18, 98, 99, 107, 113, 114, 167, 168, 225-234
 — *Egzempcja diecezji warmińskiej* 235-238

- *Historija prawdziwa* 25, 221, 222, 224
 — *Dzieje* 98
 — *Katechezy* 35, 37, 40-46, 167, 221, 222, 224
 — *Kronika* 115, 116, 118, 119, 153, 155
 — *Listy* 30-34, 129-138, 157-164, 165-193, 221
 — *Mowy* 6, 35, 37-40, 222
 — *Obrona praw morskich* 24
 — *Orechovius sive de...* 167, 181
 — *O wierze i nauce luterskiej* 167, 221
 — *Polonia, sive de situ...* 6, 18, 49, 52, 87-103, 106, 107, 110, 113, 118, 153, 167, 168, 221-224
 — *Poselstwo Kromera* 6, 23, 31, 154, 157-164
 — *Postillae* 221, 222, 224
 — *Rozmowy Dworzanina z Mnichem* 6, 16, 17, 19, 20, 47-68, 69-77, 153, 155, 167, 168, 221, 222
 — *Sermone de tuenda dignitate sacerdoti* 10, 167
- Kromer Michał 80
 Kromer Mikołaj 81, 84
 Kromer Natalia 81
 Kromer Sebastian 80
 Kromer Zofia 81
 Krowicki M., 55
 Krókowski J., 56
 Kruszevska-Michałowska T., 82, 84
 Kryda B., 115
 Krzycki A., 13, 32
 Krzyżanowski J., 15, 25, 47, 72
 Kuczborski W., 6, 19, 27, 129-138, 154, 177, 183
 Kuczborski Zb., 130
 Kudasiewicz J., ks. 295, 296
 Kujałowicz W. W., 117, 119
 Kumaniecki K., 94
 Kumor B., 289
 Kunze 169
 Kupiecki E., 221
 Kupisz Ł., 244
 Kurcusz Rufus 113
 Kutzner M., 261
 Kwiatkiewicz J., 119
 Kwintylion 48, 50
- Lacki A. T., 267
 Lambertus Schafnaburgensis 228
 Landman A., 295
- Langman B., 85
 Le Fort 277
 Leoman J., 130
 Leon IX, pp 274
 Leon-Deufour X., 287
 Leonardo da Vinci 260
 Leopold J. F., 244
 Lepsy K., 169
 Leszczyńska-Skrętowa Z., 80
 Leśniowski M., 175
 Lichański Z., 6, 105-112, 154
 Lięża M., 84
 Lindberg S. G., 109
 Lipiński A., 248
 Liske K., 23, 27, 28
 Liwiusz 5, 17, 85, 113, 116, 130, 133, 154, 226, 231, 234
 Loitz J., 141, 146, 147
 Loitz (Lois) S., 27, 30, 31
 Lortz J., 36
 Lubaszewski W., 245
 Luitprandus 228
 Lulewicz H., 175
 Luter M., 36, 54, 71, 249-254, 269, 289, 290, 296, 299
- Łach St., ks. 286
 Łasicki J., 225
 Łoś J., 11, 47, 54, 56, 69-72, 74, 106, 222
 Łozińska O., 244
 Łozińska Z., 244
 Łukomski F. Bohdanowicz 218
- Macharski F., kard. 272
 Maciejowski S., bp 29, 93, 140
 Maciej z Miechowa-Karpiga 114, 115, 117, 119, 120, 225, 228, 229, 233
 Madej H., ks. 299
 Maffei B., kard. 168
 Maggio W., 205
 Makowski B., 246
 Maksymilian II Habsburg 173, 174, 198, 217-220
 Malfricjusz 211
 Malicki J., 149
 Malinowski B., 247
 Malinowski I. D., 244
 Malinowski M., 228
 Małtek J., 24, 25, 154, 189, 222
 Mann T., 277
 Manutius P., 108, 110

- Mańkowski 149
 Marchwicki W., 248
 Marchwiński R. T., 6, 18, 49, 87-89, 91, 99,
 102, 153, 222, 223, 226
 Markowski M., 50, 51
 Marszewski S., 14
 Martinus Gallus 228
 Martuszewski E., 278
 Marycjusz Sz., 130
 Marzecki J., 286
 Mathy I. St., bp 127
 Matthise J., bp 106
 Matyaszkiwicz J., 245
 Matysiak B. 299
 Mauriac F., 277
 Maurycy 228
 Mayenowa M. R. 20
 Mayer S., 111, 112
 Mazur Cz., 108
 Medici F., 174
 Medici J. Anioł \Rightarrow patrz: Pius IV
 Mela Pompon 228, 229
 Melanchton F., 289
 Mendroch P., 253
 Męciński W., ks. 248
 Michalski J., 99
 Michał Anioł 260
 Michał Archanioł, św. 262
 Michałowski T., 56
 Mickiewicz A., 149
 Miechowita \Rightarrow patrz: Maciej z Miechowa
 Mikołaj, św. 255, 270
 Młodziejowski J., 200
 Modrzewski A. F., 48, 94
 Moeller Ch., 283
 Mojżesz 109, 228, 291
 Mokrzecki L., 115, 199
 Moller H., 50
 Moller R., 141
 Monachus Gallus 228
 Moroné J., kard. 166, 171, 175
 Morsztyn Zb., 267
 Murat I., 89
 Muszyński H., bp 250
 Mutius H., 228
 Münzer T., 251
 Myszkowski H., 182
 Myszkowski J., 182
 Myszkowski M., 182
 Myszkowski P., 53, 176, 179, 192
 Myszkowski St., 182
 Nanke Cz., 169, 198
 Napiórkowski S. C., 249, 251
 Naramowski A., 245
 Natoński B., 121, 180, 191
 Necel A., 295
 Nicolinus D., 111
 Niderhoff L., 142, 143
 Nidecki A. P., 114, 186, 222
 Niegoszewski St., 200
 Niemczyk W., 249
 Nigg W., 269
 Norwid C. K., 278
 Nossol A., bp 255, 269-272, 275
 Nowak Wł., ks. 6, 152, 223, 239-242, 299, 300
 Nowak Z., 57
 Nowak-Dłużewski J., 10, 13
 Obłąk J., bp 150, 223, 255, 260, 299
 Obrębski A., 6, 7, 154
 Ocieski J., 226
 Odyniec 149
 Ogier K., 20
 Ogiński F., 245
 Ogiński J. M. z Kozielska 245
 Ogrodziński Wł., 221
 Okolski S., 119
 Olaus Magnus 228
 Olejnik St., ks. 295
 Ollech B., 291, 297
 Olszewicz B., 153
 Oporin (Oporinus) J., 108, 111, 226
 Oracki T., 147
 Orzechowski St., 15, 16, 51, 52, 57, 62, 68,
 69, 74, 81, 112, 167, 168, 181, 225, 230,
 232
 Ostojski T., 280, 286, 290
 Otwinowska B., 6, 56, 153, 259
 Padniewski F., bp 53, 183
 Pagaczewski J., 147
 Pantaleon H., 112, 227
 Pakosz, o. 218
 Papini G., 277
 Paprocki J. A., 119, 244
 Partenopa 196
 Parthenios, abp 270
 Pastorius J., 119
 Patevino A., 247
 Paulus Diaconus (Paweł Diakon) 228, 229
 Paulus Iovius 228
 Paumann H., 264

- Paweł III, pp 38, 53, 168
 Paweł VI, pp 240, 273, 274, 289
 Pawlak 149
 Pawluk T., ks. 252
 Pelc J., 48, 114
 Pendasio F., 177
 Pepin Mały 229
 Peregryn z Opolą 37
 Perelman Ch., 64
 Peretti F., ⇔ patrz: Sykstus V
 Perna F., 112
 Petri H., 112
 Petricovius A., 111
 Phocyllides 106, 108
 Piccolomini E., kard. 114, 229, 230
 Piechnik L., 113, 117
 Piesiewicz J., 289
 Pigoń St., 149
 Piotrowin 109
 Piskorska J., 261
 Piszcz E., bp 5-7, 150, 299
 Piszczkowski M., 154
 Pius IV, pp 37, 168, 171, 173, 174, 187, 193
 Pius V, pp 132, 168, 222
 Platon 58
 Plemiński E., 168, 189
 Plezia M., 119, 151
 Plinius 228
 Plaza T., ks. 25, 41, 82, 84, 99, 108, 112, 132, 179, 205, 209-211, 220, 233
 Plotowski P., 142
 Podlasiecka I., 255
 Pograbek A., 227
 Polak H., 195
 Polańska M., 6, 69-77, 153
 Polkowski A., 275
 Pomponius Letus 228
 Poniatowski M., 116
 Pontainebleau 260
 Popławski J., 198
 Portico W., 168
 Possevina A., 105, 110, 114, 120, 200
 Powodowski H., 200
 Pöppelmann K., 127
 Procopius (Prokopiusz) Caesar., 228, 229
 Protmann P., 121
 Protmann R., 121-124, 127, 128
 Prostejow I., 229
 Prowe L., 144-147
 Prucnal Wł., 256
 Pruszcz P. A., 245, 246
 Przekop E., ks. 255, 273-276
 Przerembski J., 226
 Przeździecki A., 24, 25, 31
 Przyłuski J., 94
 Psicharis J., 277
 Ptaszyński J., 286
 Ptolomeusz Atec., 228, 229
 Puccini J. B., 174
 Puchowski K., 6, 113-120, 153
 Putanowicz A., 117, 248
 Puteanus J., 110
 Puteo J., kard. 166, 167
 Quadrantyn F., 131, 168, 191
 Quast F., von 221
 Rad G., von 288
 Radevicus 228
 Radziszewska J., 153, 225-234
 Radziwiłł J., bp 200, 203, 219
 Radziwiłł K. M., 207
 Radziwiłł M. Cz., 175, 232
 Radziwiłłówna B., 17, 93
 Rafael 260
 Rawa-Grabowiecki J., 6, 9-21
 Rej M., 13, 28, 48, 49, 53, 55-57, 69, 72, 73, 77
 Reszka St., 27, 108, 111, 129-133, 195-201, 203-220, 223, 238
 Retyk J. J., 139, 140, 148
 Reuter J., 248
 Robortella F., 50, 232
 Robotycki W., 85
 Roman E., 124
 Romaniuk K., bp 287
 Rosa St., ks. 223
 Rosenberg J., 168, 190, 205, 206, 209
 Rosłan J., ks. 256, 285-297
 Rosner K., 285
 Rotundus-Mielecki A., 225
 Revillius G., 111
 Rozemberski 226
 Rozjusz P., 13, 51
 Rozrażewski H., 200, 207
 Rubik M., 255
 Rubinkowski J. K., 246
 Rudnicka J., 223
 Rudnicki Sz., bp 238, 263
 Ruiz de Morcz P., ⇔ patrz: Rozjusz P.
 Rupoldus J., 142
 Russocki S., 90

- Ruta B., 266
 Rutka T., 115
 Rychlowius F., 244
 Ryszkiewicz A., 266
 Rzempełuch A., 221

 Sabellicus A., 228, 229
 Saint-Exupery A., de 283
 Sajkowski A., 154
 Salamon J., 85
 Salij J., ks. 249, 252
 Samek J., 264
 Sanning B., 248
 Sarbiewski M. K., 117, 119
 Sarnicki S., 119
 Saxo Gramaticus 228
 Saxo Vituchindus 228
 Sawa (Hrycuniak), bp 275
 Sawicki S., 285, 290, 292
 Scepperus C., 140
 Scharffenberger M., 41, 111, 244
 Schick Ch., 111
 Schmauch H., 145
 Schneider Th., 250
 Schoenmetzer A., 36, 252
 Schoneus A., 17
 Schopenhauer A., 65
 Schotia A., 107
 Schott A., 111
 Schönberg M., 139, 142
 Schönfels J., 262
 Schradi J., 139
 Schreuer E., 127
 Schultz-Szulecki J., 119
 Schuster J., 111
 Sculteti A., 142
 Seklucjan J., 53, 57, 59
 Sfinks 278
 Sierkowski Wł., ks. 196, 248
 Sikora F., 80
 Sikorski J., 6, 139-148, 154
 Sirleto W., 200
 Skarga P., ks. 119
 Skimina S., 119
 Skorowski H., ks. 295
 Skorupska Z., 166, 178
 Skowronek A., 250, 252
 Skrzynecki R., 248
 Skubiszewski P., 262
 Sleidan J., 115
 Słowacki J., 149

 Słowiński L., 116
 Smiarowski R., 245
 Sobieski W., 16
 Soszyński L., 149
 Sojka J. W., ks. 223
 Sokołowski St., 200
 Solarz P., 82
 Solfa J. B., 142, 146, 147
 Solikowski J. D., 24, 26-34, 57
 Solinus 228
 Sołtyk M., 248
 Srocanka A., 85
 Strabo 228
 Stachowiak L., ks. 294
 Stadler A., 246
 Stancar F., 51
 Stanisław ze Szczepankowa, św. bp 109, 119, 243, 244
 Stanisław ze Szczodrkowic Morawiecki 57, 69
 Stankar P., 59
 Stańczyk 72
 Starnawski J., 6, 7, 16, 19, 23-34, 50, 92, 157-164, 222
 Starowolski Sz., 23, 118, 144
 Stasiewicz K., 82, 108
 Staszkwicz St., 200
 Staurt Maria 216
 Stawecka K., 154
 Stelli E., 114, 228
 Stelmachowa M., 290
 Stojus (Stoy) M., 144
 Stollius J., 111
 Storch N., 251
 Stösseln J. D., 246
 Strobel B., 263, 266
 Strozza C., 51
 Struszyńska E., 261
 Strykowski M., 119, 225, 228
 Stulpawitz K., 141
 Stylianos, abp 270-272
 Styrna J., ks. 6, 152
 Subera I. L., ks. 223
 Sucheni-Grabowska A., 6, 10, 87-103, 152-154
 Suchorzewski St., 199, 200
 Suchten A., 142
 Sunyer F., 191, 192
 Surianus M., 173
 Surlus 228
 Sykstus V, pp 197, 200, 211, 214
 Sylber A., 263
 Sylvianus 228, 229

- Sylvius E., 228, 229
 Szczaniecki M., 89
 Szczerbica P., 262
 Szembek J., 245
 Szembek K., bp 238
 Szłaga J., ks. 286
 Szorc A., ks. 6, 94, 108, 150, 152, 299
 Szram M., ks. 6
 Szujski J., 98, 101
 Szydłowska W., 262
 Szymoch Z., 297
 Szymon (Romańczuk), bp. 275
 Szyrna A., 245
 Szyszkowski M., bp 238, 260

 Ślaski J., 56, 154
 Ślawski T., 6, 79-86, 153, 221
 Śliwińska B. G., 6, 121-128, 152
 Śniatycki 218
 Świerzawski W., ks. 256, 277-284

 Tacyt C., 228, 229
 Tarnawski J., 10
 Tatarkiewicz Wł., 263
 Tazbir J., 177
 Teisius J., 110
 Teodoryk z Radzyna 140, 142
 Terentius 228
 Teresa z Karmelu 245
 Tertulian 214
 Tetmajer W., 84
 Theiner A., 169, 192
 Thimm W., 221
 Thol Z., 85
 Thuanus (Thou) J. A., 25
 Ticinii G., 27, 222
 Tiletanus P. S., 111
 Tingel (Tungel) R., 121
 Tomasz z Akwinu, św. 282, 299
 Tomasz z Rupniewa Ujejski 147
 Tomczak A., 24, 223
 Tomicki P., 93
 Tomkiewicz W., 266
 Torla K., ks. 299
 Terban M. i O., 126
 Treter B., 262
 Treter T., 129, 196, 212-214, 217, 221, 255, 261, 262
 Trenk A., 142
 Trchse O. von Waldburg, kard. 168
 Trypućko J., 105-107, 110, 112

 Trzeciecki A., 28, 56
 Tubingen Naclerus 228
 Tukidydes 113
 Turasiewicz R., 57
 Turek Wł., ks. 299
 Turkowska D., 261
 Tursellini H., 114, 120
 Tüchle H., 289
 Tymmerman J., 142, 143, 146

 Uchański J., abp 165, 168, 179, 230
 Udziela S., 221
 Uglorz M., 250, 251
 Ulanowski B., 79
 Ulbrich A., 264
 Ulčínaité E., 117
 Ulewicz T., 154, 231
 Undset S., 277
 Urban W., 81, 170, 179, 184, 242
 Urbańczyk St., 154
 Uruszczak W., 88

 Vaenius ⇔ patrz: Veena O.
 Valerius Maximus 55
 Vapovius Bernardus ⇔ patrz: Wapowski B.
 Vasari 259
 Veena O., van 267, 268
 Verhasselt M., 111
 Vigenere E., 233

 Wacław, król 231
 Wacław, św. 145
 Wagner Ł., 126
 Walde O., 106, 112
 Walewski C., 26, 80, 82, 105, 133, 134, 165, 204, 205, 208, 212, 223, 226, 232
 Walicki M., 266
 Wantuła A., bp 249
 Wapowski B., 98, 118, 226, 228, 229, 233
 Warszawicki K., 27, 28, 200
 Waszkinel R., ks. 299
 Watt A., 290
 Watt P., 130
 Watenrode Ł., bp 141, 142
 Weil S., 283
 Wermter E. M., 122-124, 126, 144, 223
 Weyssenhorn A. S., 111
 Wichowa 149
 Widła B., 288
 Widmanstädt J. A., 139

- Wiechert E., 255, 277-284, 284-297
 Wierzbowski T., 165, 167, 169, 179, 188, 226
 Wietor H., 106, 112
 Więcek W., ks. 300
 Wilczyński T., bp 240
 Wilkoszowski J. C., 117
 Willebrands J., kard. 270
 Wincenty z Portico 189
 Wiśniewski J., ks. 129, 223
 Wiśniowiecki E., 207
 Witczak T., 154
 Witek St., ks. 295
 Witt B., 248
 Władysław IV 23
 Władysław Warneńczyk 97
 Włodek I., 116
 Włodkowiec P., 95
 Wojciechowski Z., 102
 Wojtkowski J., bp 6, 35-46, 150, 151, 255
 Wojtyła K., kard. 239
 Wojtyśka H. D., ks. 53, 93, 131, 133, 134,
 150, 166, 168
 Wolny J., 37
 Wolski M., bp 188
 Wolski P. Dunin 6, 154
 Wolski St., 188
 Worein S. 168, 186
 Wójcik K., 299
 Wróblewska K., 265, 266
 Wunsch C., 261
 Wyczański A., 12, 87, 91, 97
 Wyczawski H. E., 130
 Wysłuch S., 285
 Wysocki S., 247
 Wyżycki M. Gherald 245
 Zachariasz Delfinus, bp 173
 Zabłocki S., 52, 55, 154
 Zajączkowski P., 27
 Zakrzewski W., 9, 55, 93
 Zalewski J., ks. 24
 Załuski J. A., 247
 Zamojski J., 198-200, 220
 Zawiszewski E., ks. 286
 Zborowski A., 220
 Zborowski K., 219
 Zdanowicz St., ks. 239, 240, 242-244
 Zebrzydowski F., 210
 Zebrzydowski M., 200, 210
 Zieliński A., ks. 242
 Ziemia W., bp 255
 Ziębiński J. K., 248
 Zimmerman (Tymerman) M., 110, 186
 Zink W., ks. 240
 Ziomek J., 56
 Złotnik J., 81
 Zonarus 228
 Zvingli U., 251
 Zygmunt I Stary 10, 12, 14, 15, 18, 19, 39, 52,
 71, 91-93, 96, 97, 100, 102, 112, 222
 Zygmunt II August 13, 17, 23, 24, 27, 30, 31,
 33, 35, 37, 39, 40, 52, 53, 59, 60, 83, 84,
 86, 87, 91-95, 97, 98, 100, 101, 103, 111,
 115-118, 157, 165, 172, 174, 189
 Zygmunt III Waza 107, 195, 197, 199, 200,
 218, 220
 Żaba J. K., 267
 Żelewski R., 24, 173
 Żurawski M., 259
 Życki J., 28

SKOROWIDZ GEOGRAFICZNY

- Agde 254
 Amsterdam 106
 Anglia 216
 Antwerpia 110, 111, 117
 Apulia 207
 Augsburg 36, 39, 244, 289
 Australia 270
 Austria 110, 172, 173
 Azja Mniejsza 275
 Bałtyk 23
 Barcinone 36, 252
 Barczewo 30, 135, 157, 158, 262, 263
 Bari 262, 270
 Bassani 278
 Bazylea (Basel) 36, 88, 108, 112, 113, 168,
 226, 227, 229, 233
 Belgia 241
 Berlin 10, 267, 289, 290

- Berlin Zach. 149, 154
 Bertinoro 191
 Białyruś 244
 Białystok 239
 Biecz 5, 6, 9, 19, 50, 51, 79-86, 152-154, 224, 225
 Binarowa 80
 Bohemia 229
 Bolesławiec 18, 219
 Bolonia 10, 35, 38, 51, 81, 195, 207, 208, 225
 Bolzano 133
 Braniewo 26, 105-107, 109, 115, 118, 121-124, 126, 127, 135, 136, 150, 191, 197, 222, 223, 243, 245, 247, 248, 260, 261, 263, 265, 266
 Bratysława 166
 Brescia 251
 Bruksela 113
 Brunsberg \rightleftharpoons patrz: Braniewo
 Brzeg 18
 Brzeziny 79
 Buchenwald 256, 279
 Bucuresti 10
 Buczyna 220
- Camerino 166, 171, 177
 Campidona 246
 Chemnitz 246
 Culma 248
 Czerlna 80
 Częstochowa 6, 10, 149, 152, 271
- Dalmacja 173, 229
 Damaszek 207, 278
 Dania 27, 30
 Dilinga (Diligen) 20, 69, 111, 112, 222
 Dobre Miasto 150, 191, 222, 240
 Dobrzyków 168, 188
 Dunaj, rz. 172
 Dzierżgoń 266, 268
 Dzików 31
- Egipt 207, 293
 Elbląg 24, 119, 136, 260-264, 299
- Ferrara 174, 195
 Florencja (Florentia) 113, 174, 260
 Francja 83, 166, 195, 267
 Frankfurt (Francoforti) 26, 165
 Frankfurt n. Odrą 195
 Freiburg 36, 113, 165
- Frombork 139, 142-144, 146-148, 190, 196, 261, 262, 264, 266, 299
 Gdańsk 5, 6, 13, 14, 24, 115, 117, 119, 166, 233, 261, 262, 264, 267, 285, 300
 Gietrzwałd 241
 Głogów 18
 Gniezno 238
 Gorlice 18, 85
 Gotha 217
 Göttingen 249
 Grodno 165, 239
 Grottaferrata 122, 124
- Hagenau 36
 Havar 173
 Heilsberg \rightleftharpoons patrz: Lidzbark Warm.
 Hiszpania 26, 166, 173-175, 178, 189, 195, 207
- Illirikum 229
 Indie 195
 Inflanty 27, 97, 203
 Ingolstadt 81, 111
 Insbruck 165
 Instenburg \rightleftharpoons patrz: Wystruć
 Istria 229
 Italia \rightleftharpoons patrz: Włochy
- Janowo 210, 211
 Jasna Góra 243, 247, 271
 Jerozolima 207, 274, 292
 Jeziorany 159
 Jędrzejów 197, 212-214, 216, 217, 219
 Józefów k/Warszawy 300
 Jugosławia 177
- Kalisz (Calissi) 115, 118, 243, 247, 248, 300
 Kapranika 198
 Kartagina 271
 Katowice 229
 Kętrzyn 159
 Kielce 154
 Knyszyn 165
 Kolmar 165
 Konstancja 95, 165
 Konstantynopol 273-275
 Kopenhaga 151
 Kozielsk 245
 Köln (Kolonja) 36, 41, 46, 87, 110-113, 120, 124, 167, 168, 179, 222, 226, 229, 244
 Königsberg \rightleftharpoons patrz: Królewiec
 Königstein 222

- Kraków (Cracovia) 5, 6, 9-11, 13, 16, 17, 24,
 25, 29, 30, 37, 41, 47, 50, 51, 55-58, 65,
 67, 70, 72-74, 79-82, 85, 87, 92-94, 98,
 101, 105, 106, 111, 112, 115, 117, 121,
 122, 130, 131, 133, 137, 138, 142, 147,
 151, 153, 165, 167-170, 178, 180-185, 187,
 188, 195, 196, 204-213, 218, 219, 221,
 222, 226, 227, 230, 231, 239, 242-248,
 255, 256, 262
 Krasnystaw 220
 Krems 172
 Kreta 270
 Kromerowo 82, 83
 Krosno 83
 Kroże 119
 Królewiec 36, 59, 139, 141, 144, 233, 261,
 264, 265, 267, 268
 Krzepice 218

 Legnica 18
 Leipzig \rightleftharpoons patrz: Lipsk
 Leopoli \rightleftharpoons patrz: Lwów
 Lidzbark Warm. 9, 26, 28, 30-32, 36, 124-127,
 131, 132, 135-137, 146, 147, 160-163, 167,
 168, 170, 185-187, 191, 192, 197, 210,
 212, 221, 224, 236, 261
 Lima 269
 Linköping 214
 Linz 135
 Lipsk (Lipsia) 36, 106, 111, 195
 Litwa (Lithuania) 16, 97, 115, 117, 166, 174,
 230, 232, 244-246
 Londyn 114
 Loreto 207
 Lotaryngia 174
 Louvain (Lovania) 111, 113, 140, 141
 Lubeka 261
 Lublin 19, 25, 53, 83, 93, 101, 108, 114, 115,
 119, 122, 132, 136, 166, 223, 242, 246,
 249, 271, 285, 290
 Lubowka 218
 Lugduni 111
 Lugo 189
 Lwów 23, 27, 80, 117, 221, 247

 Łaba, rz. 231
 Łomianki 6, 152
 Łomża 133
 Łowicz 167-169, 179
 Łódź 5, 6, 151, 285

 Madryt (Madridi) 175
 Mainz 105
 Malbork 135, 166, 169, 178, 179, 210
 Malta 269
 Małopolska 175
 Marienburg \rightleftharpoons patrz: Malbork
 Massa Marittima 192
 Mazury 24, 77, 105, 155, 255-257, 259-268,
 277
 Mediolan 173
 Mezja 229
 Miechów 197, 199, 209, 210, 216
 Modena 175
 Mołdawianie 98
 Monasterii 174
 Morawy 219
 Morąg 265
 Moskwa 97
 Mrągowo 158, 256, 277
 Muehlberg 36, 37
 München 267, 270
 Münster 221

 Nadrenia 122, 261
 Narew, rz. 27
 Nawarzyce 212
 Nazaret 293
 Neapol 196, 213
 Norymberga 139
 Nowy Sącz 83
 NRD 297

 Odra, rz. 18
 Olsztyn 5-7, 16, 24, 49, 77, 84, 87, 92, 94, 105,
 122, 124, 130, 133, 141, 144, 147, 149-
 -152, 197, 203-213, 215, 216, 219, 221-
 -223, 226, 236, 239, 240, 242-244, 252,
 255-257, 260, 261, 266, 278, 280, 286,
 290, 299
 Ortelburg \rightleftharpoons patrz Szczytno
 Ołomuniec 106, 135, 219
 Ołtarzew 300
 Opole 270-272
 Orneta 124-127, 136, 243, 261, 263, 264, 266
 Osnabrück 165, 221
 Ostrowiec 239

 Padwa 35, 51, 81, 195, 225
 Palestyna 207
 Panara 274
 Parczew 175

- Paryż (Paris) 30, 110, 111, 113, 233, 241, 287
 Patmos 270, 273, 275, 291
 Perugia 133
 Petersburg 23
 Piecki 256
 Piersławek 256, 297
 Pilzno 130
 Piotrków (Piotrcovia) 135, 165, 166, 169, 179, 180, 235-237
 Plac św. Piotra 215
 Pławiec 231
 Płock 135, 136
 Pojezierze Olsztyńskie 191
 Połock 173
 Pomorze 95
 Poznań 63, 80, 91, 96, 107, 108, 115-117, 166, 243, 245, 249, 286-288
 Praga 81, 173, 219, 231, 247
 Preszburg \rightleftharpoons patrz: Bratysława
 Prusy 6, 26, 27, 100, 122, 147, 182, 191, 196, 204, 209, 210, 216, 230, 260, 264, 265, 267, 299
 Przasnysz 211
 Pułtusk 211
 Purda 266
 Puszcza Piska 295

 Ratenburg \rightleftharpoons patrz: Kętrzyn
 Ratzbona 36
 Ravenna 180
 Rawicz (Ravicci) 247
 Reims 174
 Rennes 173
 Reszel 30, 125, 127, 136, 158, 160, 191
 Reutlingen 139
 Rodos 270, 275
 Ropa, rz. 9
 Rosja 210
 Rostok 25, 26, 30-33, 165, 166
 Roś 239
 Rubno 199, 206
 Ruś 219, 300
 Rzesza 239
 Rzeszów 6, 79, 221
 Rzym (Roma) 36, 38, 40, 53, 71, 81, 82, 108, 110, 114, 117, 120, 122, 124, 130-133, 140, 165, 166, 168, 170-181, 183-192, 195-197, 203-213, 215-217, 237, 239, 241, 244, 260-262, 270, 273, 274
 Ryga 107, 237

 Sabaudia 210
 Sajna, rz. 191
 Saksonia 264
 Sambród 265, 266
 Sandomierz (Sandomiria) 245
 Sanok 222, 227
 Sarmacja 140, 227, 231
 Scepusium \rightleftharpoons patrz: Spisz
 Seeburg \rightleftharpoons patrz: Jeziorany
 Sehestensi \rightleftharpoons patrz: Mrągowo
 Siedmiogród 191, 278
 Siegburg 122
 Sirmium (Sremska Mitrovica) 177
 Skolity 261, 265, 266
 Smolajny (Smolanis) 170, 183
 Smoleńsk 180, 270
 Spisz 165, 218
 St. Andrews 151
 Stany Zjednoczone 299
 Stare Miasto 266
 Stary Dzierżoń 266, 267
 Starsburg 165
 Stoczek 260, 266
 Strängäss 106
 Suderwa 239
 Supraśl 246, 267
 Susz 265
 Szalnia 222
 Szczecin (Stetini) 25-27, 30, 31, 33, 163, 165
 Szczytno 159
 Szkocja 216
 Sztokholm 106, 109, 260
 Szwajcaria 256
 Szwecja 97, 105, 110, 130, 133

 Śląsk (Silesia) 18, 80, 171, 219, 220, 239
 Świdnica 18

 Tarnów 223
 Tłokowo 263
 Toledo 169
 Toruń 5, 6, 129, 153, 223
 Tournai 283
 Trydent 131, 133-135, 138, 165, 166, 171, 195
 Trypolis 207
 Turcja 10, 14, 15, 195, 210, 275
 Tusculum 204
 Tylża 265
 Tyrnawia 246

 Uppsala (Ipsala) 106-110, 117

- Vienna \Rightarrow patrz: Wiedeń
 Vratislavia 222, 248
- Warmia 5, 19, 24-26, 28, 32, 77, 82, 85, 105, 109, 111, 121, 122, 127, 128, 139-148, 150-152, 154, 155, 165, 182, 196, 221, 223, 230, 233, 235, 236, 240, 255, 257, 259-268, 278
- Warszawa (Varsovia) 5, 6, 10, 14, 15, 20, 25-28, 30, 35, 37, 41, 47, 52-54, 59, 62, 70, 72, 74, 80, 89, 91, 94, 96, 99, 102, 105, 109, 115, 133, 135, 149, 152-154, 165, 174-177, 189, 195, 196, 204, 216, 221-223, 226, 228, 240, 243, 245-250, 259, 261-263, 266, 267, 275, 278, 285-290, 292, 295, 300
- Wartenburg \Rightarrow patrz: Barczewo
 Warthegau 265
 Welehrad 81
 Wenecja 105, 114, 144, 166, 176, 195, 207
 Węgry 11, 15, 218, 229
 Wiedeń (Wien) 36, 110, 135, 165, 166, 169-178, 184, 193, 195
 Wieluń 218
 Wilno 17, 18, 94, 114, 118, 149, 166, 222, 239, 243-245
 Wiślica 37, 38
 Wittenbergia 18, 195, 249, 289
- Włochy 17, 81, 192, 195, 198, 207, 210, 212, 214, 216-220, 259, 262, 270
 Włocławek 136
 Wolbórz 135
 Wolfenbüttel 151
 Wołga, rz. 230
 Wołoszczyzna 10, 15
 Wozławki 243
 Wrocław 10, 18, 24, 26, 27, 41, 48, 50, 56, 59, 64, 79, 80, 82, 97, 107, 114, 115, 117, 119, 135, 140, 142, 153, 169, 195, 196, 219, 221, 239, 259, 262, 267, 285
 Würzburg 144, 223
 Wystruć 265
 Wýżyce 245
- Zacynth 130, 134, 170-172, 174-179
 Zalew Kuroński 281
 Zamość 199, 220
 Zeyetzano (Zayentensi) \Rightarrow patrz: Zacynth
 Ziemia Biecka 221
 Ziemia Chełmińska 147
 Ziemia Święta 195, 207, 274
 Zurych 269
 Związek Radziecki 239
 Zwikau 251
- Żmudź 119

SKOROWIDZ RZECZOWY

- adwent 41, 241
 Akademia Krakowska 9, 17, 35, 36, 50, 81, 83, 86, 130, 140, 144, 225
 Akademia Teologii Katolickiej (ATK) 151, 240
 Akademia Umiejętności 198, 225
 Akademia Wileńska 117, 217
 anabaptyści 237, 251
 Archivum Secretum Vaticanum (ASV) 6, 169-193
 Archiwum Koronne 226
 Archiwum Królewskie 231
 arianin 267
 artykuły henrykowskie 88, 91, 95, 97
- bazylianie 244, 246, 267
 Bazylika św. Piotra 203
- begardzi 122
 beginki 122, 123, 125, 126
 Biblia \Rightarrow patrz: Pismo św.
 Biblioteka Czartoryskich 10, 17, 30, 31, 118, 122, 130, 133-138, 157-159, 162, 204-213, 218, 226, 233
 Biblioteka Jagiellońska 25, 130, 131, 133-138, 149, 196, 198
 Biblioteka Kórnicka 23
 Biblioteka Krasieńskich 10
 Biblioteka Narodowa 154
 Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności 196
 Biblioteka Tarnowskich 31
 Biblioteka Warszawska 13, 26
 Biblioteka Watykańska 154, 270
 bierzowanie 38, 41, 42, 240, 241, 270

- Boże Ciało 42, 266, 270-272
 Boże Narodzenie 254, 266, 274, 278
 bożogrobcy 210

 celibat 16, 167, 168
 cenzura 66, 179, 274
 chrzest 38, 42, 241, 249, 269, 270
 Chrzcijańska Akademia Teologii (CHAT) 275
 Collegium Nobilium 115
 cysterki 122
 cystersi 197, 219
 czystość 76
 czyściec 36, 41

 diabeł ⇔ patrz: szatan
 dialog ekumeniczny ⇔ patrz: ekumenizm
 dialog miłości ⇔ patrz: ekumenizm
 dokument z Limy 269
 Duch św. 38, 45, 272-274, 276, 283, 292
 dzień zaduszny 42
 dziewictwo 76

 egzempcja 235-237
 ekskomunika 253
 ekumenizm 254, 255, 257, 268, 269, 271-275, 277
 encyklopedia katolicka 242, 285, 289, 294-296
 etos 295, 296
 eucharystia 36, 40, 42, 44, 61, 249-254, 269-271, 274, 275, 278, 283

 filomaci 149

 Gregoriana 239
 grzech 43-45, 250, 253, 269, 289, 296
 grzech pierworodny 38, 42

 heretyk 220, 237
 herezja 265
 humanizm 195

 idolatria 252
 Instytut Kultury Chrzcijańskiej 255-257, 299

 kalwini 237, 267
 kapłaństwo 36, 37, 40-42, 167, 168, 242, 270
 kapucyni 206
 kartuzki 122
 Katolicki Uniwersytet Lubelski (KUL) 151, 154, 240, 266, 271, 275, 299, 300
 Kolegium Braniewskie 217
 Kolegium Niemieckie 204
 komisja królewska 13
 komisja morską 166
 komunía św. 36, 40, 44, 45, 61, 249-251, 253, 254, 265, 270
 koncelebra eucharystyczna 240
 Konfederacja Warszawska 91, 168, 190
 konfesjoniści 237
 Kongregacja Oratorium 207
 Kongregacja Św. Inkwizycji 209
 kongres szczeciński 23, 25, 27
 kongres teologów polskich 241
 konstystorze 203
 konwent kromerianek 127, 128
 konwertytyzm 269
 kult Boży 241
 Kuria Rzymska 195

 liturgia 62, 74, 209, 223, 240, 241, 243, 247, 271, 273, 274, 278
 luteranizm 13, 59, 74, 77, 141, 168, 249, 260, 265, 267

 łaska uświęcająca 42, 282

 małżeństwo 36, 39, 41-43, 167, 240, 241, 248
 manieryzm 255, 259-268
 metanoia 269, 280
 miłosierdzie Boże 287
 modlitwa 40, 42, 124, 242, 244, 276
 msza św. 36, 40-42, 46, 167, 222, 240, 241, 246, 248-250, 263, 270, 278

 nadzieja 43, 45, 207, 269
 nawiedzenie NMP 245
 norbertanki 122
 Nowy Korbut 105, 106, 130, 153, 226

 objawienie Boże 37, 45, 63, 240, 272
 odkupienie 42, 240
 odpusty 36, 41
 odpuszczenie grzechów ⇔ patrz: pokuta
 ojczyzna 11, 115, 207, 217-220, 236, 246
 opatrność Boża 286
 ostatnie namaszczenie 40, 42, 45

 pacyfizm 60
 Papieska Akademia Teologiczna (PAT) 151, 242, 256
 Pismo św. 37, 38, 40, 42, 44, 49, 60, 63-65, 70, 71, 169, 249, 253, 262, 280, 285, 286, 288-294, 296, 297

- pojednanie 43, 269-272
 pokora 124, 288
 pokuta 40, 42, 43, 54, 248, 250, 252
 porcjunkula 248
 port gdański 24
 posłuszeństwo 124, 168, 237, 295
 pracownia hożańska 150, 151, 221, 222, 299
 prawo kościelne 62, 207, 208, 252
 prawosławie 75, 256, 269-275
 procesja teoforyczna 271
 protestantyzm 36, 55, 60, 69, 71, 75, 115, 182, 184, 242, 251, 261, 264, 265, 268, 277, 289, 290, 296
 prozelityzm 269
 „Przegląd katolicki” 196

 raport z Malty 269
 reformacja 36, 37, 39, 44, 45, 50, 52, 54, 56, 59, 63, 71, 74, 121, 249, 252, 253, 260, 261, 289

 sakramentarzyści 251
 sakrament ołtarza 249-254, 299
 sakramenty 38, 41, 42, 45, 62, 67, 75, 167, 222, 223, 245, 247, 249-254, 269, 270, 276, 278, 282, 283
 sarmatyzm 230
 sąd ostateczny 265
 Sejm Piotrkowski 165, 167
 seminaria duchowne 39, 239
 Seminarium „Hosianum” 149-151, 221, 240-243, 255, 256, 299
 Sobór Efeski 44
 Sobór Florencki 270
 Sobór Konstancjański 44
 Sobór Luterski IV 44, 252
 Sobór Trydencki 6, 36-40, 42, 44, 46, 81, 131, 138, 152, 166, 171-173, 195, 223, 235, 236, 238, 246, 250, 252
 Sobór Watykański II 239, 255, 268, 269, 273, 274
 spiritualiści 250, 251
 sprawiedliwość 215, 288-290, 293, 296
 statuty koszyckie 95
 statuty krakowskie 95
 statuty nieszawskie 95
 statuty wiślickie 88, 95

 subiektywizm moralny 277
 subsidium charitativum 235-237
 Synod Piotrkowski 10, 37, 52, 235-237
 szafarz 250, 251
 szatan 65, 72, 73, 250

 świętych obcowanie 241

 tradycja 37, 38, 45, 63, 139-148
 Trójca św. 179, 239, 270, 273
 trynitarze 237
 Trzech Króli 42, 126
 „Tygodnik Powszechny” 75, 196, 275, 276, 297

 unia lubelska 88, 100
 Uniwersytet Gdański 153, 154
 Uniwersytet Jagielloński 50, 66-68, 80, 149, 152-154, 195, 239, 240
 Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika 153, 154, 223
 Uniwersytet Łódzki 151
 Uniwersytet im. Stefana Batorego 149, 239
 Uniwersytet Śląski 229
 usprawiedliwienie 38, 251, 269

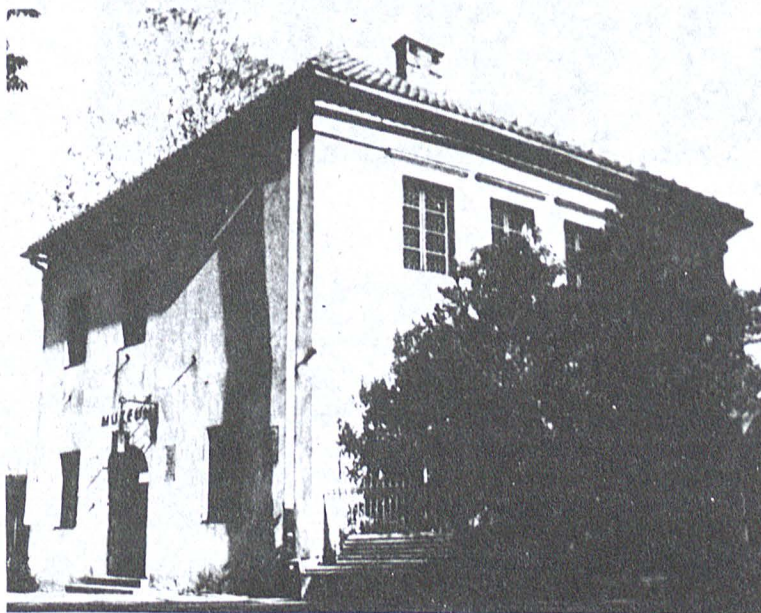
 wieczerza Pańska ⇔ eucharystia
 Wielkanoc 42, 205, 252, 254, 274
 Wielki Czwartek 42
 Wielki Piątek 288
 Wielki Post 42
 Wielki Tydzień 240, 241, 246
 wierdunek 97
 wizytacje biskupie 222, 223
 wolność 253
 Wrocławski Papieski Wydział Teologiczny 299

 zbawienie 290
 zgromadzenie siostr św. Katarzyny 6, 121-128, 152
 Zielone Świąta 42, 208, 254, 273
 zmartwychwstanie 283
 zwiastowanie 266
 Związek Szmalkaldzki 36

(opracował ks. Jan Guzowski)

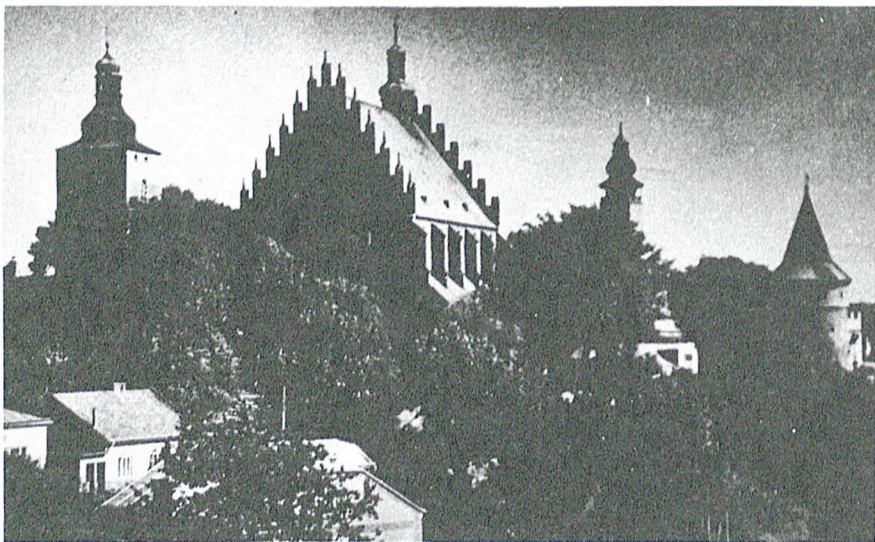
Biecz, według G. Bravn, F. Hogeberger: *Civitates orbis terrarum*. Coloniae 1575.

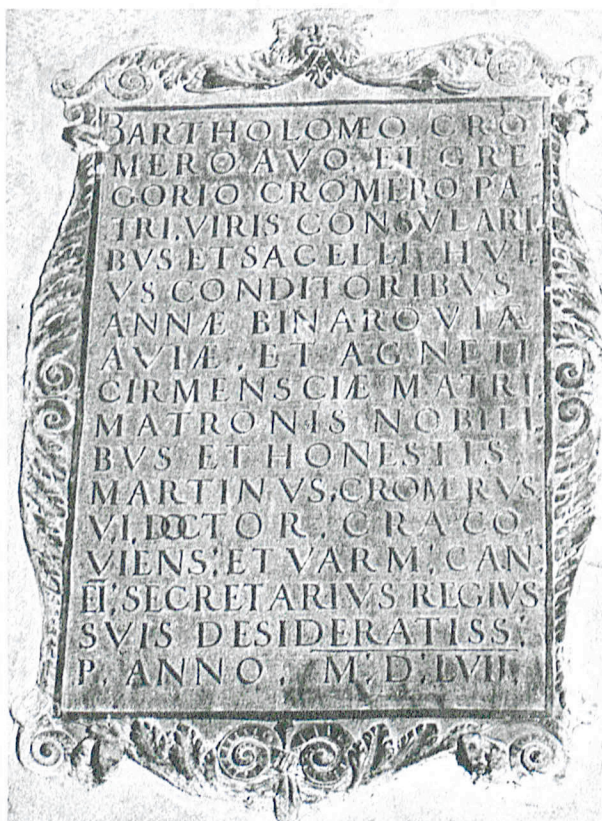
Biecz, tzw. dom Kromera.

Pamiątkowa tablica na tzw. domie Kromera w Bieczu.

Biecz, widok na kościół farny.

Biecz, kaplica Kromerowska w kościele farnym. Epitafium, fundowane przez Marcina Kromera, poświęcone rodzicom i dziadom.

CATECHESSES,
SIVE
INSTITVTIONES
DVODECIM,

*De septem Sacramentis, & Sacrificio Missæ,
& de funebribus Exequijs.*

Authore Martino Cromere, Episcopat-
us Varmienfis Coadiutore.

AD VTIILITATEM PAROCHO-
rum, & aliorum Sacerdotum
conscriptæ.

Hiscæ adiunximus, Ecclesiastici ordi-
nis viris omnibus cum primis neces-
sarios, eiusdem Sermones Sy-
nodicos tres.

COLONIAE,

Apud Marcum Cholinum.

M. D. LXXI.

Cum gratia & privilegio Cæs. Mæst.

Catecheses sive Institutiones dvodecim,
.... Authore Martino Cromero,
Coloniae 1571. Estr. XX, 277.

Ze zbiorów Biblioteki Warmińskiego Seminarium Du-
chownego w Olsztynie.

Catecheses. To iest Nápominánia y Nauki
koždemu człowiekowi Krześcijańskiemu,
... Przez J. M. Księdza Marcina Krome-
ra, W Krakowie 1570. Estr. XX, 227.

CATECHESSES

Co iest

Nápominánia y Nauki

do swiata słowiański Bziedziwstawa / a osto
blinnis Pascherow boczny iest ploceni Du
fina opicła / bierzo po
trzetim.

© diebni światodóchtaj.

© Oficze Młej S.

© Obchodzie przy Pogodzie lubij
Bziedziwstawa.

Przez J. M. Księdza Marcina
Krome- / Kromera / Kromera, etc. po
Lacini wzmiance / a potam dla postoj
pogoda Pascherow / tako y lubij ino
sych pozycyju s Lacini
tuzka na Polski przy
bierze.

8.121

W Krakowie /

**W Drukarni Mikolaja Szarsfen-
bergera / Roku Pániekiego**

1570.

**BREVIARIUM
VARMIESE,
MAGNACVRA AC DILI-
gentia castigatum.**

COLONIAE
Apud Maternum Cholinum.
M. D. LXXXI.

*Collegij Brimstae.
Sur. 99m.*

*Breviarium Varmiense, ... Coloniae
1581. Estr. XIII, 338.*

*Na karcie tytułowej drzeworyt z herbem
biskupa Marcina Kromera.*

**MISSALE
VARMIESE.**

DILIGENTER RECOGNITVM
ET CORRECTVM.

*Missale Varmiense diligenter recognitum
et correctum. Opera et sumptibus Reue-
rendiss. Domini Martini Cromeri,
Varmiensi Episcopi, editum. Cracoviae
1587. Estr. XX, 279.*

*Ze zbiorów Biblioteki Warmińskiego Seminarium Du-
chownego w Olsztynie.*

*Opera & sumptibus Reuerendiss. Domini MARTINI
CROMERI, Varmiensis Episcopi, editum,*

CRACOVIAE,

In Officina Typographica Lazari.

M. D. LXXXVII.

MARTINI
CROMERI
VARMIIENSIS EPISCOPI
POLONIA:

Sive
DE ORIGINE ET REBUS GESTIS
POLONORVM LIBRI XXX.

ORATIO FVNEBRIS SIGISMVNDI PRIMI REGIS,
DEQVE SITV, POPVLIS, MORIBVS, MAGISTRATI-
bus & Republica regni Poloniae, libri duo.

*Omnia nunc vltimò ab ipsomet Auctore recognita, ac mul-
tis locis emendata & aucta.*

His accesserunt recens ad historiae continuationem, quæ sequens pagina de-
monstrat, & charta geographicæ cum Polonia, Prussia, Masouia, Rus-
sia &c. tum etiam Lithuania, Liuania & Moscouia,
archæis formis expressæ,

Cum indice rerum memorabilium locupletissimo.

Sigism: Gemili. indigeny foruitor Om. a patrom suis optimi opus hoc possate.
5. 5. 9.

*Ego Vrhong Jos. Canonicus quidam
opus hoc emi 3 d. et pecunia sua
Sanctius Præfatus M. Ja. Scribtor
Dreano Nic. sac. h. Gorgio & Mar-
tino Kniez Canonicus ibidem
per Sigismundi benedicti decessu
A. 1600. die 23 Nouemb. in
Bibliotheca Collegij*

COLONIÆ AGRIPPINÆ,
In Officina Birckmannica sumptibus
Arnoldi Mylij.

ANNO M. D. LXXXVIX.

Cum gratia & Privilegio S. Casarea Maiestatis.

Martini Cromeri Varmiensi Episcopi Poloniae Sive De origine et rebus gestis Polo-
norum libri XXX. Coloniae Agr. 1589. Estr. XX, 281.

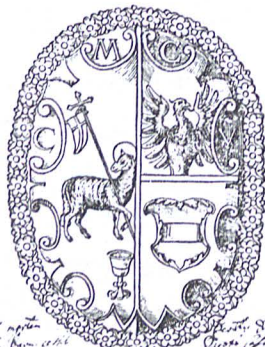
Ze zbiorów Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego w Olsztynie.

AGENDA SACRAMENTA

L I A, A D V S V M D I O E C E -
sis Varmienfis accommodata.

CPM ADIVNCTIS VERBIS ET ADMONITIONIBVS
POLONICIS ET GERMANICIS.

Opus cuiuslibet Dioecesis Parochis &
Sacerdotibus perutile.

*Act. apud
Col. Ann. 1711* *Act. apud
St. Petri
St. Petri
St. Petri*

COLONIAE,
APVD MATERNVM CHOLINVM.
M. D. LXXIIII.

Cum Gratia & Privilegio, Caes. Majest.

*By donatorem
S. D. Martini (domini) S. Varmienfis
S. Mariae (domini) S. Varmienfis*

*Quare ex liberalitate hancce Matronae Catharinae
D. Johannis Hinkley viduae uxoris S. M. S. V.
Varmienfis Ramulphi S. Varmienfis*

*Agenda Sacramentalia, ad vsvm Dioecesis
Varmiensis accommodata. Cum adivnctis
verbis et admonitionibvs Polonicis et Germa-
nicis. ... Coloniae 1574. Estr. XII, 71.*

*Ze zbiorów Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchow-
nego w Olsztynie.*

*Na karcie tytułowej herb biskupa Kromera
oraz inicjały MC CV (= Martinus Cromerus
Coadiutor Varmiensis).*

CONFESSIO GENERALIS Polonice.

Z grzeszmy człowiek spowiadam sie panu Bogu wszechmogą-
cemu w troicy jedynemu / naswiecisci pannie Marici / Anio-
lom Bozym / y wszytkim swietym / y tobie kaplancu Bozym /
wszytkich grzechow moich / ktorichem sie dopuscil od mego rozu-
mu roztecia / y od mej przessei spowiedzi az do tego czasu. Dacie
sie winien panu Bogu izem przykazania tego niechował / izem pa-
na Boga mego nie milowal ze wszytkiego serca mego / ze wszyt-
kiej dusze moiej / ze wszytkiego rozumu mego / y ze wszytkich sil
moich / a bliźniego swego tako siebie samego. Dacie sie winien y
spowiadam sie panu Bogu z siedmi grzechow smiertelnych /
z pych / z lakomstwa / z nieczystosci / z zazdrosci / z gniewu / z obzar-
stwa / tez z lenistwa. Dacie sie tez winien z pomyslania / motwy / y
wezynkow wszelakich / itez z piaci smyslu ciala mego grzesznego /
z widzenia / z slyszania / z bruzenia / z potwornienia / z dotykania / kto-
richem na marnosci tego swiata a z pogorszeniu bliźniego swego /
a nie ku chwale Bozej wzywiał. Szego mi zal. Apospolicie dacie sie
winien temuz panu a stworzycielowi memu ze wszytkich grze-
chow moich smiertelnych / potwornych / tajemnych / iawnych /
wlasnych / cudzych / y zapamietałych: Zdobrych wezynkow
opuszczonych y nieprzystoinie czynionych / ktore wszytki grzechy
moje pan Bog na miłosci twojej / mysl sie ych / ta winien spowia-
dac. Niewatpie niez w miłosierdziu pańskim przez mek pana a
odkupiciela mego Jesu Chrysta. A prosze sobie na pomoc przyez-
ny y zaslugi naswiecisci panny Marici / ze wszytkimi Angioły y
swietymi Bozym / aby sie oni za mnie grzesznym millemu Bogu
modlili / aby mie nie raczyl sędzić wedlug cieściel a sprosznych grze-
chow moich / ale aby mi teraczyl odpuscic wedlug swego wietric-
go y niezmiernego miłosierdzia. Z ciebie też otycz duchowmy pros-
se aby mie potcieszył słowem Bozym / y rozgrzeszył mie ta mocza /
ktora masz od pana Boga dana y od swych starzych zlecona.

*Confessio generalis Polonice: Ja grzeszny
człowiek spowiadam się panu Bogu ...
fragment z Agenda Sacramentalia, jw.*

MARTINI
CROMERI ORATIO,
IN SYNODO CRACOVIENSI
nuper habita.

Martini Cromeri Oratio in Synodo Cracoviensi
nuper habita. Moguntiae 1550. Estr. XX, 279.

Ze zbiorów Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego.

ECCLESIAST. XXXIX.

Ipse tanquam imbres emittet elo-
quia sapientiae suae: Et in Ora-
tione confitebitur Domino.
Collaudabunt multi sapientiam
eius: Et usque in saeculum non de-
lebitur.

Moguntiae, ex officina Francisci
Bissem Typographi. Anno

M. D. L.

*Ex testamento Rev. Martini Cromeri: Epi-
scopi Varmien: Sacello Pol. Vormittens: donatus
1589. Oremus pro eo.*

POSTILLAE SIVE
ENARRA-
TIONES EPISTOLA-
rum atque Evangeliorum, quae
diebus sacris per totum anni cir-
culum in Ecclesia proponuntur,
à V. P. Antonio à Konigstein
Guardiano Neomagēsi, fide-
liter & diligenter conscrip-
tae, omnibus ideoque ver-
bi Dei ministris per-
necessariae.

PARS HYEMALIS.

COLONIAE
Apud Maternum Cholinum,
M. D. LVIII.

*Postillae sive Enarrationes Epistolarum
atque Evangeliorum, ... a V. P. Antonio
à Konigstein conscriptae ... Coloniae
1558. Na karcie tytułowej adnotacja: Ex
testamento Reverendissimi Martini Cro-
meri Episcopi Varmiensis Sacello Poloni-
co Vormittensi, donatus 1589. Oremus
pro eo.*

Ze zbiorów Biblioteki Warmińskiego Seminarium Du-
chownego w Olsztynie.

Ryciny z książki Tomasza Tretera: *Theatrum virtutum D. Stanislai Hosii*. Romae 1588. Estr. XXXI, 315.
71. W tle ryciny katedra we Fromborku i zamek biskupi w Lidzbarku.

74. Przyjęcie koadiutorii biskupstwa przez Marcina Kromera.

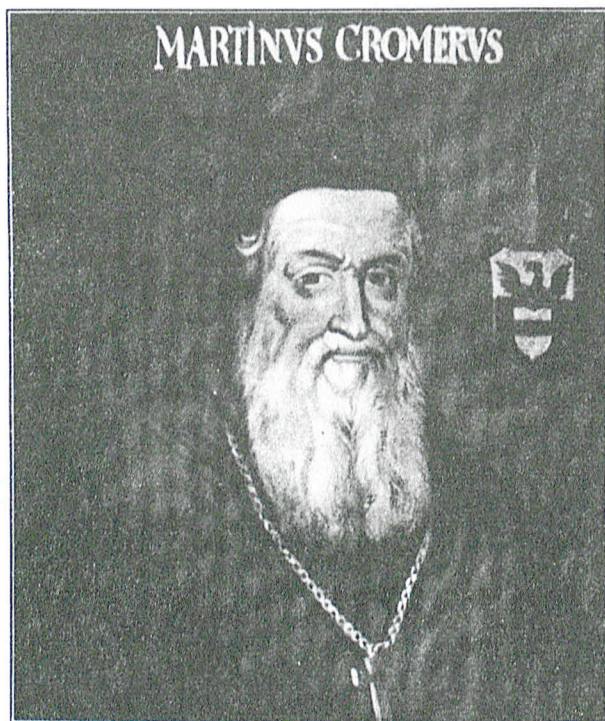
Marcin Kromer. Kopia
portretu malowana
przez W. Rybotyckie-
go. Biecz, Muzeum.

Marcin Kromer. Portret malo-
wany przez M. Bacciarellego.
Warszawa, Zamek.

Marcin Kromer. Portret z dawnej galerii biskupiej we Fromborku. Obecnie w Skokloster.

Marcin Kromer. Portret malowała M. Gabryel Rużycka. Gorlice, Muzeum.

Heilsberga 12
1 5 7 3.

Herb biskupa koadiutora Marcina Kromera z rękopisu Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (= ADWO): *Copia edictorum, mandatorum, monitoriorum, jubileorum etc.*, 1569–1578, k. 40^v.

Pieczeń biskupa warmińskiego Marcina Kromera. ADWO. Dok DM, E 12 20 III 1587.

Fot. G. Kumorowicz.

Mart. Kromer
 Warm Epus M

Podpis biskupa Warmińskiego Marcina Kromera. ADWO, D 120
 b k. 50^v. 26 II 1587.

Poczet biskupów warmińskich w zamku biskupim w Lidzbarku Warmińskim. Herb biskupa koadiutora Marcina Kromera i nota biograficzna XXII.

Medal wybity w 1958 r. z okazji 650-lecia Lidzbarka Warmińskiego. Na awersie: M. Kopernik, M. Kromer, I. Krasicki, J. Dantyszek. Na rewersie m.in. zamek biskupi i kościół farny. Średnica medalu 70 mm.

Ze zbiorów ADWO.

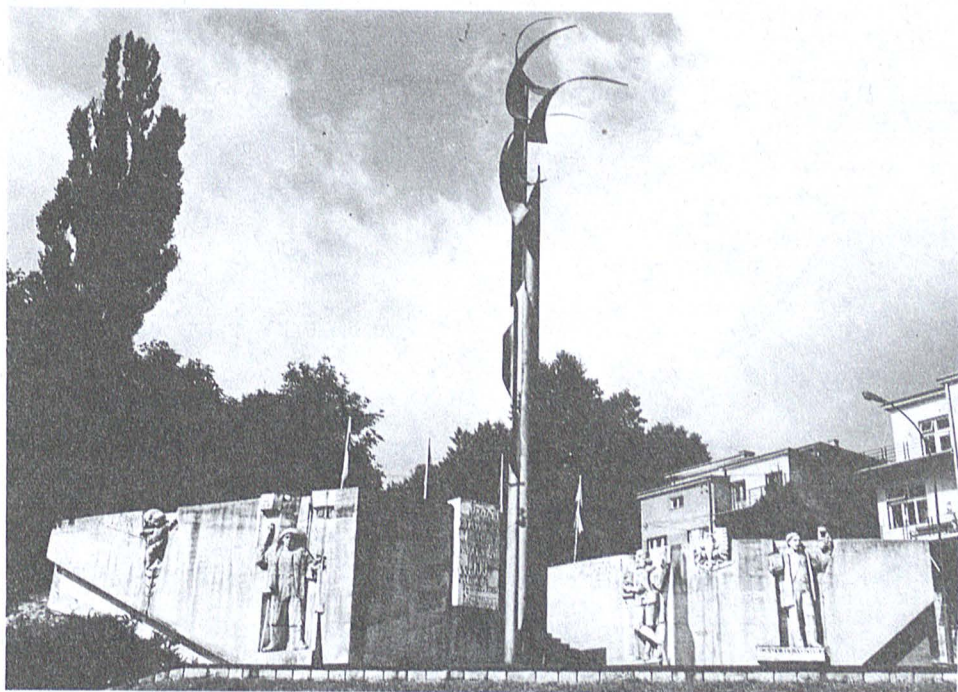

Medal wybity w 1989 r. dla uczczenia Marcina Kromera, w 400-lecie jego śmierci. Proj. A. Kołaczyński. Średnica 960 mm.

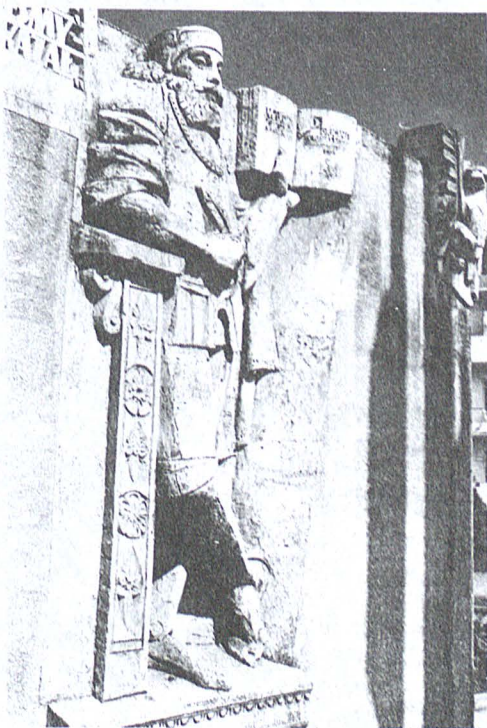
Ze zbiorów ADWO.

Gorlice. Pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego, według projektu M. Koniecznego z 1966 r.

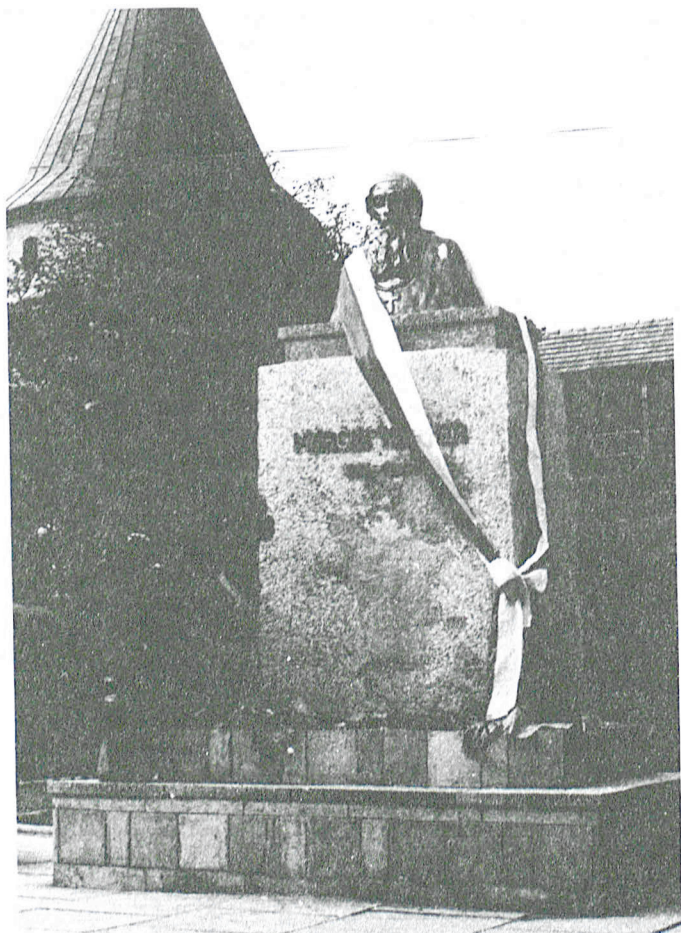
Fot. M. Staszewski

Gorlice, Pomnik, jw. Fragment z postacią Marcina Kromera.

Gorlice, Pomnik, jw.
Fragment z postacią
Marcina Kromera.

Biecz, Pomnik Marci-
na Kromera z 1989 r.,
według projektu
B. Langmana.

WYKAZ ILUSTRACJI

Ks. dr Stanisław Zdanowicz	239
Ekstlibris ks. dr. Stanisława Zdanowicza	243
Biecz, według G. Bravn, F. Hoyerberger: <i>Civitates orbis terrarum</i> , Coloniae 1575	319
Biecz, tzw. dom Kromera	319
Pamiętkowa tablica na tzw. domu Kromera w Bieczu	319
Biecz, widok na kościół farny	320
Biecz, kaplica Kromerowska w kościele farnym. Epitafium, fundowa- ne przez Marcina Kromera, poświęcone rodzicom i dziadom	320
<i>Catecheses sive Institutiones dodecim</i> , ... <i>Authore Martino Cromero</i> . Coloniae 1571	321
<i>Catecheses. To iest Nápomionánia y Nauki každemu człowiekowi</i> <i>Krześcijańskiemu</i> , ... <i>Przez J.M. Księdza Marcina Kromera</i> , ... W Krakowie 1570	321
<i>Breviarium Varmiense</i> , ... Coloniae 1581	322
<i>Missale Varmiense</i> ... <i>Opera et sumptibus Reu. Domini Martini Cro-</i> <i>meri, Varmiensi Episcopi</i> , editum, Cracoviae 1587	322
Martini Cromeri Varmiensi Episcopi <i>Polonia Siue De origine et rebvs</i> <i>gestis Polonorum libri XXX</i> . Coloniae Agr. 1589	323
<i>Agenda Sacramentalia, ad vsvm Dioecesis Varmiensis Accomodata</i> . <i>Cum adivnctis verbis et admonitionibus Polonicis et Germanicis</i> Coloniae 1574	324
<i>Confessio generalis Polonice: Ja grzeszny człowiek spowiadam się Pa-</i> <i>nu Bogu</i> fragment z <i>Agenda Sacramentalia</i> , jw.	324
Martini Cromeri <i>Oratio in Synodo Cracoviensi nuper habita</i> , Mogun- tiae 1550	325
<i>Postillae sive Enarrationes Epistolarum atque Euangeliorum</i> , ... a V. P. Antonio Konigstein conscriptae. Coloniae 1558. Na karcie tytułowej adnotacja: <i>Ex testamento Rev. Martini Cromeri Episcopi</i> <i>Varmiensis Sacello Polonico Vormittensi, donatus 1589. Oremus</i> <i>pro eo</i>	325
Ryciny z książki Tomasza Tretera: <i>Theatrum virtutum D. Stanislai</i> <i>Hosii</i> . Romae 1588. W tle ryciny katedra we Fromborku i zamek biskupi w Lidzbarku	326
74. Przyjęcie koadiutorii biskupstwa przez Marcina Kromera	326

Marcin Kromer, Kopia portretu malowana przez W. Rybotyckiego. Muzeum Biecz	327
Marcin Kromer. Portret malowany przez M. Bacciarellego. Warszawa Zamek	327
Marcin Kromer. Portret z dawnej galerii biskupiej we Fromborku. Obecnie w Skokloster.	328
Marcin Kromer. Portret malował M. Gabryel Rużycka. Gorlice Muzeum	328
Herb biskupa koadiutora Marcina Kromera z rękopisu Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (= ADWO): <i>Copia edictorum, mandatorum, monitoriorum, jubileorum etc. 1569 — 1578</i> k. 40 ^v	329
Pieczęć biskupa warmińskiego Marcina Kromera, ADWO Dok. DM E 12 20 III 1587	329
Podpis biskupa warmińskiego Marcina Kromera, ADWO, D 120 b. 26 II 1587	330
Poczet biskupów warmińskich w zamku biskupim w Lidzbarku Warmińskim. Herb biskupa koadiutora Marcina Kromera i nota biograficzna XXII	330
Medal wybity w 1958 r. z okazji 650-lecia Lidzbarka Warmińskiego. Na awersie: M. Kopernik, M. Kromer, I. Krasicki, J. Dantyszek. Na rewersie m.in. zamek biskupi i kościół farny.	331
Medal wybity w 1989 r. dla uczczenia Marcina Kromera, w 400-lecie jego śmierci. Proj. A. Kołaczyński	332
Gorlice. Pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego, wg projektu M. Koniecznego z 1966 r.	333
Gorlice, Pomnik jw. Fragment z postacią Marcina Kromera	333
Gorlice, Pomnik, jw.	334
Biecz. Pomnik Marcina Kromera z 1989 r., wg projektu B. Langmana	334

INHALT

SYMPOSIUM CROMERIANUM

Ambrozja J. Kalinowska OSB: Symposium Cromerianum, 23. und 24. Mai 1989 in Olsztyn	5
Jerzy Rawa-Grabowiecki: Martin Kromer — ein polnischer Patriot	9
Jerzy Starnawski: Martin Kromer in den Baltischen Botschaft 1569-1571. Einige Anmerkungen des Literaturhistorikers	23
Julian Wojtkowski: Synodalreden und Katechesen Martin Kromers	35
Miroslaw Korolko: Über die rhetorische Kunst in den <i>Gesprächen des Höflings mit dem Mönch</i> von Martin Kromer	47
Marta Polańska: Die Sprache in Martin Kromers <i>Gesprächen des Höflings mit dem Mönch</i> als Beispiel der didaktischen religiösen Polemik	69
Tadeusz Ślawski: Martin Kromer in Biecz zum 400. Jahrestag seines Todes	79
Anna Sucheni-Grabowska: Martin Kromer in Polonia über Polens Staatsverfassung	87
Jakub Z. Lichański: Bücher von Stanislaw Hozjusz und Martin Kromer in den Bibliotheken Schwedens	105
Kazimierz Puchowski: Annahme der Werke Martin Kromers durch die polnischen Jesuitenkollegien bis zum Jahre 1773	113
Barbara Gerarda Śliwińska: CSCM: Bedeutung Martin Kromers in der Gestaltung der Ordensgemeinschaft der Schwestern der hl. Katharina in Ermland	121
Ambrozja J. Kalinowska OSM: Die Korrespondenz von Walenty Kuczborski an Martin Kromer	129
Jerzy Sikorski: Martin Kromer und kopernikanische Tradition in Ermland	139
Jerzy Starnawski: Ansprache anlässlich der Schlußberatungen während des Kromerianischen Symposiums am 24. Mai 1989	149

HERAUSGABE DER KROMERIANISCHEN QUELLENTEXTE UND MATERIALLIEN

Jerzy Starnawski: Die Briefe Martin Kromers im Zusammenhang mit der Baltischen Botschaft (1569-1571)	157
Alicja Dybkowska: Einige Cromeriana aus den Sammlungen des Vatikans. Edition	165

Ambrozja J. Kalinowska OSB: Stanislaus Reszka — das Reisediarium und die Korrespondenz in Jahren 1583-1589	195
Marian Borzyszkowski: Martin Kromer — Archiv- und Bibliotheksausstellung	221
Julia Radziszewska: Die Quellen von dem Martin Kromers Werk <i>De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX</i>	225
Roman Bodański: Martin Kromer lehnt die Abhängigkeit der Diözese Ermland von der Kirchenprovinz Gniezno ab	235

MATERIALLIEN UND BERICHTERSTATTUNGEN

Władysław Nowak: In memoriam des Hochw. Herrn Professor Stanisław Zdanowicz (1906-1978)	239
Marian Borzyszkowski: Altdrucke aus dem Nachlaß des Hochw. Prof. Stanisław Zdanowicz	243
Jacek Jezierski: Das Altarsakrament in den <i>Katechismen</i> Martin Luthers	249
Marian Borzyszkowski: Ökumenische Symposien in Olsztyn in den Jahren 1985-1987	255
Tadeusz Chrzanowski: Manierismus in der Kirchen Ermlands und Masuren	259
Alfons Nossol: Die römisch-katholische Kirche in theologischen Dialog mit der orthodoxen Kirche	269
Edmund Przekop: Der katholisch — orthodoxe Dialog dauert an	273
Wacław Świerżawski: Ernst Emil Wiechert Epopöe über den Menschen den Geistlichen der mamenlose Messe	277
Jan Roslan: Biblische Motive in E. Wiechert <i>Jeromin-Kindern</i>	285
Władysław Nowak: Berichterstattung über die wissenschaftlichen Sitzungen des Lehrkörpers am Ermländischen Priesterseminar <i>Hosianum</i> in Olsztyn für den Zeitraum von 1987-1989	299
Personenregister	301
Ortsregister	311
Sachregister	315
Aufnahmenregister	335

SPIS TREŚCI

SYMPOZJUM KROMERIAŃSKIE

Ambrozja J. Kalinowska OSB: Sympozjum Kromeriańskie w Olsztynie 23-24 V 1989	5
Jerzy Rawa-Grabowiecki: Marcin Kromer jako Polak i patriota	9
Jerzy Starnawski: Marcin Kromer w poselstwie morskim lat 1560-1571. Garść uwag historyka literatury	23
Bp Julian Wojtkowski: Mowy synodalne i katechezy Marcina Kromera	35
Mirosław Korolko: Retoryczna sztuka <i>Rozmów Dworzanina z Mnichem</i> Marcina Kromera	47
Marta Polańska: Język <i>Rozmów Dworzanina z Mnichem</i> Marcina Kromera jako przykład dydaktycznej polemiki religijnej	69
Tadeusz Ślowski: Marcin Kromer w Bieczu w 400-lecie śmierci	79
Anna Sucheni-Grabowska: Marcin Kromer w <i>Polonii</i> o podstawach ustroju Rzeczypospolitej	87
Jakub Z. Lichański: Dzieła Marcina Kromera i Stanisława Hozjusza w bibliotekach szwedzkich. Rekonesans	105
Kazimierz Puchowski: Recepcja dzieł Marcina Kromera w polskich kolegiach jezuickich do 1773 roku	113
Barbara Gerarda Śliwińska CSC: Rola Marcina Kromera w kształtowaniu się Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny na Warmii	121
Ambrozja J. Kalinowska OSB: Korespondencja Walentego Kuczborskiego z Marcinem Kromerem	129
Jerzy Sikorski: Marcin Kromer a tradycja kopernikańska na Warmii	139
Jerzy Starnawski: Przemówienie na zamknięcie obrad Sympozjum Kromeriańskiego w dniu 24 maja 1989 r.	149

KROMERIAŃSKIE TEKSTY ŹRÓDŁOWE I MATERIAŁY

Jerzy Starnawski: Listy Marcina Kromera związane z poselstwem morskim lat 1569-1571	157
Alicja Dybkowska: Niektóre Kromeriana ze zbiorów watykańskich. (Edycja)	165
Ambrozja J. Kalinowska OSB: Stanisław Reszka — diariusz podróży i korespondencja z lat 1583-89	195

Ks. Marian Borzyszkowski: Marcin Kromer — wystawa archiwalna i biblioteczna	221
Julia Radziszewska: Źródła Marcina Kromera do dzieła <i>De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX</i>	225
Ks. Roman Bodański: Marcin Kromer w sprawie egzempcji Diecezji Warmińskiej	235

MATERIAŁY I SPRAWOZDANIA

Ks. Władysław Nowak: In memoriam ks. profesora Stanisława Zdanowicza (1906-1978)	239
Ks. Marian Borzyszkowski: Starodruki po ś.p. ks. prof. Stanisławie Zdanowiczu	243
Ks. Jacek Jezierski: Sakrament Ołtarza w <i>Katechizmach</i> Marcina Lutra	249
Ks. Marian Borzyszkowski: Sympozja Ekumeniczne w Olsztynie w latach 1985-1987	255
Tadeusz Chrzanowski: Manieryzm w kościołach Warmii i Mazur	259
Bp Alfons Nossol: Kościół Rzymskokatolicki w dialogu teologicznym z Kościołem Prawosławnym	269
Ks. Edmund Przekop: Dialog katolicko-prawosławny trwa	273
Ks. Wacław Świerzawski: Ernsta Wiecherta (1887-1950) epepeja o człowieku, kapłanie bezimiennej Mszy	277
Ks. Jan Roslan: Motywy biblijne w <i>Dzieciach Jerominów</i> Ernsta Wiecherta	285
Ks. Władysław Nowak: Sprawozdanie z Sesji Naukowych Rady Pedagogicznej Wyższego Warmińskiego Seminarium Duchownego <i>Hosianum</i> w Olsztynie za okres 1987-1989	299
Skorowidze:	
osobowy	301
geograficzny	311
rzeczowy	315
Wykaz ilustracji	335